

Ө. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің

ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

1' 2015

Научный журнал

ВЕСТНИК

Жезказганского университета имени О. А. Байконурова

КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ө. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің X A Б A Р III Ы С Ы

Ғылыми журнал

ВЕСТНИК

Жезказганского университета имени О. А. Байконурова

Научный журнал

№ 1(29) 2015

ISSN 1680-9262

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Бас редактор - техника ғылымдарының докторы

Тәкішев Әбділмәлік Арғынұлы

Бас редактордың орынбасары - техника ғылымдарының кандидаты

Жолдыбаев Шахман Серікбайұлы

Редакция алқасының мүшелері:

Арынов Е.Б., физика-математика ғылымдарының докторы, профессор; Абитаева Р.Ш., педагогика ғылымдарының кандидаты; Бірімжанов Қ.С., экономика ғылымдарының кандидаты; Дәукенова Г.А., экономика ғылымдарының кандидаты; Дәсунусов И.Ш., техника ғылымдарының кандидаты; Жаппаров К.Т., физика-математика ғылымдарының кандидаты; Қашқынбаева З.Ж., педагогика ғылымдарының кандидаты; Саухимов Ө.Е., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты; Сәменова С.Н., филология ғылымдарының кандидаты; Рысбаев С.Р., философия ғылымдарының кандидаты; Үмбетова А.Қ., филология ғылымдарының кандидаты

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор – Такишов Абдилмалик Аргынович, доктор технических наук Заместитель главного редактора – Жолдыбаев Шахман Серикбаевич, кандидат технических наук

Члены редакционной коллегии:

Аринов Е.Б., доктор физико-математических наук, профессор; Абитаева Р.Ш., кандидат педагогических наук; Биримжанов К.С., кандидат экономических наук; Даукенова Г.А., кандидат экономических наук; Даукенова Г.А., кандидат экономических наук; Джунусов И.Ш., кандидат технических наук; Жаппаров К.Т., кандидат физико-математических наук; Кашкинбаева З.Ж., кандидат педагогических наук; Саухимов О.Е., кандидат сельско-хозяйственных наук; Саменова С.Н., кандидат филологических наук; Рысбаев С.Р., кандидат философских наук; Умбетова А.К., кандидат филологических наук

© "Ө. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті" акционерлік қоғамы, 2015 Акционерное общество" Жезказғанский университет имени О. А. Байконурова", 2015

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ПОВТОРНАЯ ОТРАБОТКА ЗАПАСОВ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЖАМАН-АЙБАТ РУДНИКА «ЖОМАРТ-1»

Абеуов Е.А., Ашимов Д.Е. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Бұл мақалада панельдегі камерааралық кентректерде қалған кенді қайра алу сұрақтары қарастырылған. Сонымен қатар геомеханикалық жағдайды ескеріп, қауіпсіздік техникасын сақтау.

The article is devoted to processing ore stockpiles retry left in international order, taking into account the geotechnical conditions on goof and compliance with safety regulations.

При разработке рудных месторождений подземным способом камерно-столбовой системой разработкой предусматривается оставление опорных междукамерных целиков. В случае разрушения междукамерных целиков, происходящие обрушения налегающей толщи, могут вызвать опасную деформацию земной поверхности.

Полнота извлечения запасов полезных ископаемых возможна при надежном обеспечении безопасности ведения горных работ и совершенствовании технологии разработки. Необходимая максимальная производительность панели может быть обеспечена камерностолбовой системой разработки с применением самоходного оборудования. При этом образуются технологические потери, связанные с оставлением междукамерных и барьерных целиков.

Количественные и качественные показатели извлечения руды из недр зависят от правильно подобранных параметров системы разработки. Они могут быть улучшены за счет увеличения издержек производства. Поэтому требование к системе разработки состоит в том, чтобы сумма приведенных затрат и экономического ущерба от потерь и разубоживания руды была минимальной.

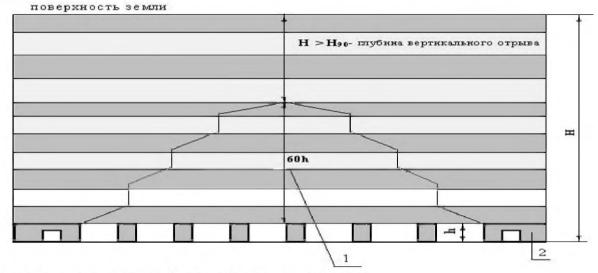
Согласно запасы месторождения Жаман-Айбат отрабатываются рудником Жомарт с февраля 2006 года. К настоящему время отработано более 20 млн. т руды, что свидетельствует о том, что образовались большие пустоты, и некоторая часть запасов руд осталась в междукамерных целиках (МКЦ). Для сохранения стабильного геомеханического состояния целесообразно приступить к отработке оставленных междукамерных целиков и погашению образованных пустот обрушением. Повторная отработка запасов руд, оставленных в МКЦ дает возможность повысить полноту извлечения запасов панелей.

На руднике Жомарт принята двухстадийная выемка запасов. 1 стадия предусматривает выемку запасов руд камерно-столбовой системой разработки с оставлением барьерных целиков по границам панелей. 2 стадия — выемка междукамерных целиков из открытого очистного пространства с обрушением налегающих пород по мере отработки.

Перед началом повторной отработки создается комиссия в составе главных специалистов, которая производит обследование панелей на уточнение геомеханической обстановки, чтобы предотвратить несчастные случаи и предупредить об обрушении ослабленных и неустойчивых целиков. Изучив проектную документацию и тщательно осмотрев все МКЦ панелей, комиссия делает выводы и дает рекомендации по повторной отработке. Нагрузки на МКЦ рассчитываются с учетом подсводовой нагрузки, образуемой над площадью панели и между барьерными целиками, согласно предлагаемому методу (рисунок 1) [1].

Для этого проводится геотехнический мониторинг, который включает: сейсмический мониторинг процессов деформирования и разрушения пород в горном массиве; инструментальный мониторинг за поведением кровли; визуальный мониторинг состояния очистных забоев и прилегающих выработок. Сейсмический мониторинг осуществляется на основе сети наблюдений системы сейсмического мониторинга ISSI (ЮАР). Эта система состоит из поверхностной и подземной частей, что позволяет наблюдать за геомеханической обстановкой на всех отрабатываемых участках, в том числе и за повторной отработкой и вовремя реагировать на любые изменения. Инструментальный мониторинг это установка датчиков смещения для анализа напряженно-деформируемого состояния массива горных пород, что дает возможность вовремя определять места возможных обрушений и принимать соответствующие меры по их локализации. Визуальный мониторинг проводится силами линейного надзора для своевременного обнаружения изменений состояния кровли, барьерных, междукамерных и сигнальных целиков для оценки состояния выработанного пространства, чтобы создать безопасные условия для работающих [2].

Все вышеперечисленные мероприятия направлены на то, чтобы эффективно провести повторную отработку без лишних потерь запасов в МКЦ и с соблюдением правил техники безопасности.

- 1- контур свода, образуемый между барьерными целиками;
- 2- барьерный целик;
- Н глубина залегания залежи;
- h мощность залежи.

Рисунок 1 – Стадия повторной отработки

Литература

- 1. Сэбденбеколы Ө., Лян О.В., Алпыспаев К.А., Абеуов Е.А. Геомеханическое обоснование технологии снижающей потери при выемке запасов залежей на нижних горизонтах // Материалы НТК, посвященной 100-летию академика К.И. Сатпаева, Жезказган, 1999, С. 206-210
- 2. Концепция повторной отработки запасов месторождения Жаман-Айбат рудник «Жомарт-1». Алматы, 2012г.

КЕНІШТЕРДІҢ АШУ ТӘСІЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Абеуов Е.А., Ашимов Д.Е. Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье исследованы способы вскрытия и подготовки рудных месторождений, а также их достоинства и недостатки.

The methods of dissection and preparation of ore deposits, and also their dignities and defects, are investigational in the article.

Кенішті не болмаса шахта алабын ашу деген жер бетінен бастап жүргізілетін күрделі казбалардың кен қабатына жетіп, оны дайындау жұмысын бастауға мүмкіндік тудыруды айтады. Ашу тек жер бетінен басталатын тау-кен қазбаларымен шектеліп қалмайды. Кей жағдайда руда өндіріліп жатқан түстан жаңа горизонттарға күрделі қазбалар жүргізіліп дайындау жұмысына да жол ашылды. Сөйтіп ашу қазбаларының арқасында жерасты жұмысы жеңілдетіледі және сыртпен транспорт қатынасы қамтамасыз етіледі. Кеніш басты және қосалқы қазбалармен ашылады. Оларды ашу тәсілдері қарапайым және құнды деп екіге бөлінеді. Басты қазбаларға жер бетінен бастап жүргізілетін оқпан штольня жатады. Ал қосымша қазбаларға квершлаг пен штректер, желдеткіш оқпан мен шурфтар, тұйық шахта оқпаны тәрізді қабатын ашуға арналған жекелеген қазбалар кіреді. Руда кенішін ашу тәсілінің қарапайым және құранды болып бөлінуі осыдан. Егер кеніш басты қазбалармен толық ашылса, карапайым тәсіл қолданылады. Бұған көрсетілгендей тік келбеу оқпандар мен штольнялардың әркилы орналасу варианттары жатады, Кенішті басты және қосымша қазбаларды бірдей қолданып ашатын болса, онда құранды тәсіл қолданылады. Әдетте төменгі горизонттар қосымша қазбалармен ашылынады. Құранды тәсілге жер бетінен жүргізілетін көлбеу оқпандары мен қоса кеніштің төменгі терең қабаттарына түсетін түйық оқпандар мысал бола алады. Ашу тәсілін таңдауға және бас қазбаның оқпанның, түсетін орнын анықтауға жер бетінің бедер, кеніш құрылымы элементтері сықылды факторлармен қоса кеніштің үстіне жататын жыныстардың ығысу аймағы ерекше ықпал етеді. Өйткені кен қазылып алынған қуыстың төбесі, бүйір қабырғалары опырыла бірте-бірте жербетіне де жетеді. Әрине мұндай құбылыс кеніштің жату терендігімен оның қалындығына байланысты жәй [1].

Егер кенді қазу тереңдігін кеніш қуатына бөлгенде қатынас 200-ден кем болса, онда шахта алабының төменгі аумағы опырылып түсетіні шүбәсіз. Оның қамтитын алқабын ығысу аймағы дейді. Ығысу аймағының ішкі жағында жердің жарылып, опырыла шұлауы жиі болып тұратын құбылыс. Оның құлау аймағы дейді. Сондықтан да ығысу аймағына кіретін алқапқа тұрғын үй, өндірістік құрылыс салынбайды, мұндай қатерлі жермен адамның жүріп-тұруына да тыйым салынады. Шахта оқпандарының түсетін орнын ығысу аймағынан ең кем дегенде 30-60 м тысқары жатуын осыдан. Жобалау жұмысындағы ығысу аймағының шекарасы ығысу бұрышының шамасына байланысты графиктік жолмен анықталады. Курстық, дипломдық жобалар жасағанда ығысу бұрышының шамасын тау жыныстарының бекемдік коэффициентіне қарай мына шамада қарастырған дұрыс.

Жер бедері тегіс болып келсе кеніштің орта деңгейінде түсетін тік оқпандар ашылады. Оқпан орны ығысу аймағынан тысқары кеніштің төнбе, көбіне көлбеу жағынан өтіледі де, әр қабаттан, не болмаса белгілі бір қабатта кенішке қарай квершлагтар жүргізіледі.

Осы квершлагтар рудаға жеткенде даярлау жұмыстары басталып, дала не болмаса руда штректері, орттар өрлеме қазбалары тарамдалып кете барады. Көбіне оқпан кеніштің жатқан жағына түсіріледі. Бұл жағдайда квершлагтардың жалпы ұзындығы төнбе бүйір тұсынан жүргізілетін квершлагтар ұзындығынан анағұрлым қысқа келеді

және жоғаргы қабаттағы квершлаг өте келте келеді де оны ашуға қажет уақыт шамасы да өте аз болып, оқпан өтіп бітпей-ақ жоғарғы қабатты дайындау жұмысын тамандап руда қазуды бастай беруге мүмкіндік туады. Бұл оқпанды кеніштің жатқан жағынан түсіру-тәсілдің басты артықшылығы. Егер кеніштің көлбеу жағы өзен арнасы, су қоймасы, тау-тасты, тау жынысы қабаттары осал болған жағдайда, амалсыздықтан оқпан оның төнбе жағынан түседі. Оқпан шахта алабының бір қанатында орын тебуі де ықтимал. Бірақ бұл тәсіл күрделі қаржыны аз тілей тұрып та өте сирек қолданылады. Себебі ашудың мұндай схемасы жерасты тасымалдау жұмысының құнын (1.5-1.8) есе өсіріп, үнемделген күрделі қаржыдан шығып асып түседі. Шынында да шахта алабының бір қанатынан екінші, қарама-қарсы қанаттағы оқпанға руда массасын тасымалдап жеткізу кеніштің орта деңгейде орналасқан оқпан жағдайымен салыстырғанда тасымал жолын екі есе өсіріп жібереді. Бұл тасымал шығынын да 2 еседей қымбаттатады деген сөз.

Практикада жайпақ кеніштер руда қабатын қиып өтетін тік оқпан тәсілімен де ашылады. Мұндай тәсіл квершлаг ұзындығын айтарлыққай қысқартып, күрделі қаржы мен қоса тасымалдау шығынын кеміте тұрғанмен, оқпанды сақтаудың діңгегінде, руданы көп қалтыруды талап етеді. Бұл осы ашу тәсілінің еңбасты кемшілігі. Кеніш ұзындығы қысқарып, тереңдігі артқан сайын оқпанды сақтау тірегіндегі руда шығынының көлемі де арта береді. Сондықтан ашудың бұл схемасының сирек пайдалануының тағы бір себебі осында.

Көлбеу оқпанмен құлама бұрышы (10-35) жайпаң, жер бетіне таяу жатқан кеніштерді ашу-өте тиімді. Мұндайда көлбеу окпан кеніштің астыңғы жағындагы жанама тау жынысы мен не болмаса руда табанымен өтіледі. Ашу квершлагтар ұзындығының жалпы қысқа болуы, оның мүлде болмауы көлбеу оқпанмен кенді ашудың тік оқпанмен салыстырғанда негізгі арты қшылығы. Көлбеу оқпанның тағы бір айтарлықтай артықшылығы – тасымалдау жұмысы үшін өте өнімді транспорт түрі – науаны пайдалануға мүмкіндік беруі. Тасымалдау жұмысына, әсіресе окпан бойымен қазылған руданы көтеру үшін өте өнімді науаны қолдану белгілі бір жағдайда көлбеу оқпанмен кұртқұлама кеніштерді ашу үшін пайдаланғанның өзінде де экономикалық тұрғыдан оны тиімді етіп жібереді. Криворожск бассейінінде, Североуральск боксит рудниктерінде көлбеу оқпанмен ашу тәсілдерінің қолдау табуы осының дәлелі. Кейінгі кезде көлбеу оқпанмен ашу тәсілі жер асты жұмысына автомобиль транспортын кеңінен паңдалануға мүмкіндік берді. Осының нәтижесінде жер астына руда тиеп алған алып автосамосвалдар жүгін бірден байыту фабрикасына апарып төге алатын болады [2].

Кенішті штольянмен ашу таулы жерлерде жатқан кен орындарын қазу кезінде жиі пайдаланады. Руда қабатын штольнямен ашудын тік және көлбеу оқпандар тәсілінен біраз артықшылықтары бар. Штольнямен ашу өте ыңғайлы тәсіл. Әрі руда массасы оқпан арқылы көтерілмейтіндіктен аударып-тиеу, яғни оқпанға жеткізіліп, сосын скипке қайта тиеу процестерге қатысты дозатордың, бункердің, аудартқыш камера тәрізді оқпан албары қазбаларын жүргізудің қажет болмай қалады, себебі тазалау жұмысы жүріп жатқан блоктан руда тиеп, алған электорвоз составы штольянмен тура тысқа шығады.

- 1. Штольняны өтудің құны оқпанның анағұрылым арзан әрі бұл жағдайда суды өне бойы арнаулы насос қондырғыларымен төгудің қажеті болмайтындығы. Өйткені су штольня бойымен арық арқылы өз бетімен тосқа ағып жатады.
- 2. Осы тәсіл қолданылған жағдайда әдетте оқпан үстіне орнатылатын копер, көтергіш машиналар және шахта үстіндегі арнаулы ғимараттар салудың қажеті болмағандықтан, штольняның басталар жеріндегі құрылыс құны да өте арзанға түседі. Осы сияқты артықшылығы болғандықтан экономикалық тұрғыдан қарастырылғанда бұл тәсіл штольня ұзындығы бірнеше шақырымға жеткенімен (4-8км) өте тиімді. Кенішке штольня ұзындық бойымен де квершлаг тәрізді кенішке кесе көлденең бағыттата жүргізіледі. Ұзындық бағытына өтідетін штольняны кенішпен бойлап жүргізуге де болады. Кейде штольня руда денесімен паралель қазылып, әр түстан кенішке квершлаг жүргізілу арқылы байланысып отырады. Тау-кен өндірісінде әр қабат жеке-жеке штольнямен де

ашылады. Не болмаса бірнеше қабат бағана штолнямен ашылады. Сондықтан мұндай тәсілдерді қолданғанда жоғарғы қабаттан қазылған руда арнайы жүргізілген күрделі руда құдығымен төменгі штольняға түсіріліп сыртқа тасылады [3].

Әр қабат сайын штольня өтуге жұмсалатын күрделі қаржыны өсіріп жіберетіні талассыз. Сондықтан белгілі жағдайда ең тәменгі қабаттан ғана штольня жүргізіліп, ал, жоғарғы қабаттар күрделі өрлемемен ашылады. Мұнда өрлеме руда түсірілетін, адам түсіп шығатын бөлімдермен қатар материалдар мен жабдықтар көтерілетін бөлімдермен де көмкеріледі. Егер өнімділік жоғары болып, қабат саны көп болса, онда бір емес, бірнеше өрлеме жүргізіледі. Руда түсіруге жеке өрлеме арналады. Кеншілердің түсіпшығуына, материал мен құрал көтеруге қажет өрлемедер одан жеке пайдаланылады. Желдетуші ауа да осы өрлемелер арқылы жіберіледі.

Егер қазылған руда оқпанға эр қабат сайын жүргізілген квершлагпен тасымалданып жоғары көтерілер болса, мұны қабатты квершлагтармен ашу дейді. Егер квершлаг қабат сайын емес, тек скип бункермен жабдықталған қабаттарда ғана жүргізілген болса, бұл топтама квершлагпен ашу тәсілі болғаны. Бұл жағдайда қабаттар негізгі және аралық қабаттарға бөлінеді. Аралық қабатта өшірілген руда келесі, яғни төменгі негізгі қабатқа күрделі руда құдығы арқылы түсіріледі. Аралық қабаттарда кеншілердің жүріп түруы, материалдар мен құрал-жабдықтар жеткізу және желдетуге қажет ауа беру үшін оқпаннан руда қабатына қосалқы квершлаг тартылады. Әрине қосалқы квершлагтың көлденең қимасының ауданы негізгіден кіші болады, өйткені мұнымен руда тасымалданбайтын болғандықтан қатар екі электровоз торабы төселінбейді.

Кен ашудың құранды тәсілі көбіне өте теренде жатқан кеніш, не болмаса руда денесі элементтерінің тұрақты болмайтын жағдайында қолданыладады тереңге созылып кететін кенішті күрделі тәсілдің сатылып ашу әдісі көрсетілген. Әуелі кен жер бетінен түсетін оқпан не болмаса қабаттық штольня арқылы ашылып белгілік бір тереңдікте, түйық тік, әйтпесе көлбеу оқпандар жүргізіледі.

Сатылап ашудың басты артықшылығы көтеру өнімділігін арттырып, квершлагтар ұзындығын қысқартатыны. Бұл тәсілдің кемшілігі жерасты жағдайында қосымша көтеру қондырғысын қойып, бір оқпаннан басқаға аударып тиеу үшін арнаулы қазбалар дайындауға мәжбүр ететіні. Жер қыртысында кен дара жатпай бірнеше қатпар болып, топталып кездесуі де ықтимал. Мұндай жағдайда қолданылатын ашудың ықтимал варианттары алуан-алуан әрі жоғарыда айтылған тәсілдерден туындайды.

Бұл жағдайда кеніштер тобы басты және қосалқы тік оқпандар, топтамалы квершлагтар және тұйық оқпандар арқылы ашылған.

Қазіргі кен қазу терендігінің өсуіне байланысты және тау-кен геологиялық жағдайдың күрделі болуы, бұған қоса әр түрлі механизімдер мен жабдықтарды көптеп қолдану бүгін кеніш түгіл бір ғана шахта ауқымында қабылданатын инженерлік шешімді ыждағаттылықпен қарауды талап етеді. Сондықтан да еңбек өнімділігін арттыруды көздеген әр бір маман терен теориялық білімдер болуымен қатар, сол білімін кең қазу процесінде күнделікті кезігіп жататын проблемаларды дер кезінде шұғыл шешу үшін іс-жүзінде пайдалана білетіндей тәжірбиелі болуы керек. Жаңа технологиялардың келуіне өндіріс күшінің арттыруы, жер асты шахталарында өзінің жақсы көрсеткіштерін көрсетіп отыр. Ғылыми-техникалық прогрестің шарқынына жеткенде, кең қазу жүйесі жеңілдетіліп біршама қауіпсіз болады, деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- 1. Ш. Әбдраманов. Жер астында руда қазу процестерін есептеу. "Ана тілі" баспасы 1991 ж
- 2. Ш. Әбдраманов. Жер асты кен қазу технологиясы. Алматы "Білім" 1999 ж.
- 3. Баязит Нариман Хакімұлы: Кенді жер астында қазу және жобалау. Алматы, 1996ж. Республикалық баспа кабинеті.

КАЧЕСТВО ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ

Абитаева Р.Ш., Манабаева А. КазНТУ им.К.И.Сатпаева

Мақалада электр сапасы мен кернеудің сипаттамасы көрсетілген.

In the article discussed about the power quality and voltage.

Качество электроэнергии (КЭ) является мерой её технической пригодности для использования электроприёмником или потребителем. Электроэнергия, являясь продукцией энергопроизводящих предприятий и доставленная к месту потребления, должна иметь определенные потребительские качества, которые регламентированы государственным стандартом. Этот стандарт устанавливает показатели и нормы КЭ в точках передачи электрической энергии пользователям электрических сетей низкого, среднего и высокого напряжений систем электроснабжения общего назначения переменного тока частотой 50 Гц. Стандартом устанавливаются следующие показатели качества электроэнергии (ПКЭ), [1]:

установившееся отклонение напряжения δU_{y} ;

размах изменения напряжения δU_t ;

доза фликера P_t :

коэффициент искажения синусоидальности кривой напряжения K_{U} ; коэффициент n-ой гармонической составляющей напряжения $K_{U(n)}$: коэффициент несимметрии напряжений по обратной последовательности K_{2U} ; коэффициент несимметрии напряжений по нулевой последовательности $^{K_{0U}}$: отклонение частоты Δf :

длительность провала напряжения Δt_n ; импульсное напряжение U_{umn} :

коэффициент временного перенапряжения K_{nepU} .

При определении значений некоторых ПКЭ стандартом вводятся следующие вспомогательные параметры электрической энергии:

интервал между изменениями напряжения $\Delta t_{i,i+1}$:

глубина провала напряжения ∂U_n ;

частота появления провалов напряжения P_n ;

длительность импульса по уровню 0,5 его амплитуды $\Delta t_{umn0,5}$;

длительность временного перенапряжения Δt_{nepU} .

Несинусоидальность напряжения.

Независимо от причины искажения, кривая напряжения удовлетворяет условиям Дирихле (периодичность и отсутствие разрывов) и может быть представлена в виде ряда Фурье как совокупность гармонических составляющих (гармоник)

$$U(t) = U_0 + \sum_{n=1}^{40} U_n \cdot \sin(n \cdot \omega t + \varphi_n)$$
, (1)

где U_0 - постоянная составляющая напряжения; n – количество гармоник; 40 – предел суммирования, который указывает на реально учитываемое количество гармоник при решении практических задач по оценке качества электроэнергии в соответствии с рекомендациями стандарта; U_n - амплитуда n-ной гармоники; ω - угловая частота несущей (первой) гармоники; ϕ_n - начальная фаза n-ной гармоники.

Степень искажения кривой напряжения (несинусоидальности) измеряется двумя показателями [2]:

• Коэффициент п-ной гармонической составляющей (гармоники) напряжения, вычисленный по результатам і-того наблюдения в контролируемой точке сети.

$$K_{Uni} = \frac{U_{ni}}{U_1} \cdot 100\%$$
(2)

где U_{ni} - действующее значение напряжения n-ной гармоники в i-том наблюдении на суточном интервале времени (24 часа); U_1 - действующее значение напряжения первой гармонической составляющей.

По результатам совокупности наблюдений вычисляют среднеквадратическое значение коэффициента гармоники

$$K_{Un} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{m} K_{U_{ni}}^2}{m}},$$
(3)

где т – количество наблюдений п-той гармоники;

Качество электроэнергии по коэффициенту гармоники K_{Un} считается удовлетворяющим стандарт, если значения коэффициента осредненные на интервале времени 10 мин, не превышают значений, установленных в ГОСТ [1], в течение 95 % времени интервала в одну

неделю. Нормально допустимые значения K_{Un}^{HOpM} указаны в стандарте. Предельно допустимые значения определяют по формуле $K_{Un}^{npeo}=1,5\cdot K_{Un}^{HopM}$

• Суммарный коэффициент гармонических составляющих напряжения K_U

$$K_U = \frac{\sqrt{\sum_{n=2}^{40} U_n^2}}{U_1} \cdot 100\% \tag{4}$$

где n – номер гармоники; U_n - действующее значение напряжения n - ной гармоники; U_1 - действующее значение напряжения первой гармонической составляющей напряжения в контролируемой точке сети.

Величина $^{K_{U}}$ по результатам m измерений определяется как среднеквадратическое значение

$$K_U = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m K_{Ui}^2}{m}}, \tag{5}$$

где K_{Ui} - суммарный коэффициент гармонических составляющих напряжения, определенный по результатам i-того измерения.

Экспериментальные значения коэффициентов искажения синусоидальности кривых напряжения приведены в таблице 1.

Таблица 1.

K_{U_s} %				
	8,63		8,48	
	8,75		8,52	
K_{UA}	8,50	$K_{ m UAy}$	8,45	
	8,43		8,47	
	8,26		8,46	
	8,72		8,45	
	8,65		8,66	
K_{UB}	8,70	$ m K_{UBy}$	8,67	
	8,57		8,50	
	7,49		8,64	
	7,54		7,58	
	7,31		7,46	
$K_{ m UC}$	7,27	$K_{ m UCy}$	7,42	
	7,62		7,49	
	7,48		7,45	

Примечания: 1. K_{UA} , K_{UB} , K_{UC} , - коэффициенты искажения синусоидальности кривой напряжения, усредненные за 8 периодов основной частоты.

2. K_{UAy} , K_{UBy} , K_{UCy} - коэффициенты искажения синусоидальности кривой напряжения, усредненные за предшествующую минуту.

Экспериментальные значения коэффициентов гармонической составляющей напряжения приведены в таблице 2.

Таблица 2.

$K_{U(n)}$, %					
n=	$K_{\mathrm{U}(\mathrm{n})\mathrm{A}}$	$K_{\mathrm{U}(n)\mathrm{B}}$	$K_{\mathrm{U(n)C}}$		
2	0,24	0,60	0,45		
5	0,245	0,295	0,187		
7	0,199	0,143	0,225		
11	0,106	0,76	0,136		
40	0,79	0,80	0,39		

Примечания: 1. n – номер гармоники.

2. $K_{U(n)A}$, $K_{U(n)B}$, $K_{U(n)C}$ – коэффициенты n-ной гармонической составляющей напряжения фаз A, B, C, соответственно.

Экспериментальные значения несимметрии напряжения приведены в таблице 3.

Таблица 3.

Несимметрия напряжения					
$U_{0(1)}$,B	2,90	2,12	2,06		
$U_{2(1)},B$	0,86	1,10	0,90		
K _{0U,} %	0,92	0,93	0,89		
K _{0Uy} ,%	0,90	0,90	0,90		
K _{2U,} %	0,43	0,42	0,47		
K _{2Uy} ,%	0,43	0,46	0,47		

Примечания: 1. $U_{0(1)}$, $U_{2(1)}$ – напряжения нулевой и обратной последовательностей фаз основной частоты.

 $2.~K_{0U,}~K_{0Uy,}~K_{2Uy}$ — коэффициенты нулевой и обратной последовательностей фаз напряжения измеренные с интервалами осреднения за 8 периодов основной частоты и за последние три секунды, соответственно.

Экспериментальные значения частоты и угла сдвига фаз между напряжениями приведены в таблице 4

Таблица 4.

Частота и углы сдвига фаз между напряжениями				
f _y , Гц	50,01	50,01	50	
f, Гц	50,01	50	50	
ϕ_{A-B} , град.	120,25	120,29	120,32	
ФВ-С, град.	119,50	119,40	119,42	
ϕ_{C-A} ,град.	120,29	120,36	120,42	

Статистическая информация результатов измерений обработанная с помощью выражений приведена в таблице 5.

Таблица 5.

тіца э.			
Коэффициенты	искажения синусоц	дальности кривых напряжен	ия K _{U,} %
K_{UA}	8,43	K_{UAy}	8,48
$K_{ m UB}$	8,43	$K_{ m UBy}$	8,58
$K_{ m UC}$	7,44	$ m K_{UCy}$	7,48
Несимметрия на	пряжения		
$U_{0(1)},B$	2,36	$U_{2(1)},B$	0,95
K _{0U,} %	0,91	K_{2U} %	0,44
K_{0Uy} %	0,9	$K_{2U_{Y}}$ %	0,44
Частота и углы с	двига фаз между на	апряжениями (средние значе	ния)
f _y , Гц	50	ϕ_{A-B} , град.	120,29
f, Гц	50	ϕ_{B-C} , град.	119,44
-	-	ϕ_{C-A} ,град.	120,36

Заключение.

По результатам измерений и анализа сделать выводы о соответствии качества электроэнергии требованиям Γ OCT P54149-2010.

f C помощью выражения (5) находим значения суммарного коэффициента гармонических составляющих напряжения K_U для каждой фазы и все значения сводим в таблицу 6. Таблица 6.

%	K_U
Фаза А	8,43
Фаза В	8,44
Фаза С	7,45

Заключение: полученные экспериментальные данные (коэффициент п-ной гармонической составляющей (гармоники) и суммарный коэффициент напряжения) в точке передачи электрической энергии не превышают 2% (2-ая гармоника), 6% (5-ая гарм.), 5% (7-ая гарм.), 3,5% (11-ая гарм.), 1,5% (40-ая гарм.) и 12% (суммарный), что соответствует ГОСТу.

Литература

- 1. А.Куско. М.Томпсон. Качество энергии в электрических сетях. М.:ОАО Щербинская типография. 2008.
- 2. И.В. Жежеленко, Ю.Л. Саенко. Показатели качества электроэнергии и их контроль на промышленных предприятиях. М.: Энергоатомиздат, 2000.

УДК 37

МОНИТОРИНГ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ВАРИАТИВНЫХ КУРСОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Денисюк С.Н. Школа-лицей №4 имени Абая, г.Сатпаев

Мақалада математиканың мектеп курсындағы вариативті бөліміндегі HTO-ны енгізудегі жағымды жақтары көрсетіледі.

The article is about positive dynamic by adoption of Credit Technology of Education by studding non-academic subjects in the school mathematic syllabus.

При внедрении кредитной технологии обучения в профильных классах школы-лицея № 4 им. Абая г. Сатпаев была разработана и апробирована программа мониторинга учебных достижений лицеистов. Данная программа мониторинга была утверждена экспертным советом ИПК и ПГСРО г. Караганды в 2008 году.

Содержание мониторинга в школе- лицее по развитию обучающихся включает следующие показатели ,по которым идет сбор информации:

- уровень компетентности учащихся 9-10 классов;
- самоопределение и социализация учащихся.

Для сбора количественной и качественной информации для каждого показателя определены критерии, методики, подобраны и разработаны измерители [1].

Мониторинг изучения курсов вариативной части учебного плана проводится по шкале оценивания, которую вы видите в таблице.

Шкала оценивания вариативной части

Весь курс вариативной части разбивается на виды контроля: промежуточный, текущий, домашний и итоговый. Каждый из видов контроля включает в себя виды деятельности: опытная и экспериментальная работа, мини исследования, рефераты т.д.. Каждому виду деятельности начисляется определенное количество баллов согласно нормативам бальнорейтинговойсистемы кредитной технологии обучения. Например: промежуточный контроль включает в себя три творческие работы, каждая из которых может быть оценена максимально десятью баллами. Тем самым за промежуточный контроль обучающийся может получить тридцать баллов, за домашние работы до десяти.

Итоговый контроль проходит в виде защиты научных проектов или продуктивных рефератов и обучающийся может получить до тридцати пяти баллов. Тем самым за весь курс учащийся получает до ста баллов.

Для определения качества уровня сформированности ключевых компетенций учащихся используется шкала оценивания, составленная по методике Трятьякова П.И.

Определение качества и уровня сформированности ключевых компетенций у ученика (по Треьякову П.И.)

Наименование ключевых компетенций	Составляющие компоненты	Оценка (0-1-2-3 балла)			
1. Изучать	- умение определять и формулировать проблему - извлекать пользу от опыта -умение проводить анализ проблему -умение организовать свои собственные приемы обучения -умение решать проблемы - умение самостоятельно заниматься своим обучением				
	Итого баллов				
2. Искать	-умение самостоятельно определить характеристики планируемого продукта своей деятельности на основе заданных критериев его оценки - умение выбирать способ решения задачи -умение применять известные или описанные в инструкций способы решения задач - умение входить в Интернет				
	Итого баллов				
3. Думать	-умение критически относиться к тому или иному аспекту -умение устанавливать взаимосвязь прошлых и настоящих событий				
	-умение противостоять неуверенности и сложностям -умение оценивать социальные явления				
	Итого баллов				
4.Сотрудничать	-умение сотрудничать в паре, группе -умение принимать решения -умение устранять конфликты, разногласия -умение выполнять контракты (договоренности)				
	Итого баллов				

5.Умение приниматься за дело	-умение указывать причины успехов и неудач в своей деятельности -умение нести ответственность -умение войти в группу (коллектив) и привнести свой вклад -умение организовать свою работу - умение пользоваться вспомогательной аппаратурой, техникой
	Итого баллов

Учителя — предметники, классные руководители согласно программе мониторинга осуществляют ежедневные наблюдения, фиксируют динамику развития каждого ученика и классного коллектива в целом, выявляют наличие и характер тревожности у обучающихся в период обучения по кредитной технологии, определяют степень удовлетворенности технологии обучения, уровень мотивации школьников. Анкетирование показало что все обучающиеся с охотой идут на занятия, нравится манера общения педагогов с обучающимися и метод обучения. Результаты перечисленных наблюдений указаны в данной таблице.

Показатели развития компетенций обучающихся при изучении вариативной части

Компитен	питен Класс Период исследования		Результаты исследований			
ции			Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	
Коммуник	11A (E-M)	Сентябрь	38%,24%	29%,33%	33%,43%	
ативные и		Март	46%,42%	47%,32%	7%,26%	
организато	11Б (О-Г)	Сентябрь	42%,26%	53%,53%	5%,21%	
		Март	54%,44%	46%,48%	-,8%	
Конкурент	11 A (E-M)	Сентябрь	32%	64%	4%	
0-		Март	62%	36%	2%	
способнос	11Б (О-Г)	Сентябрь	21%	74%	5%	
ТЬ		Март	48%	50%	2%	
Мотиваци	11A (E-M)	Сентябрь	24%	76%	-	
Я		Март	42%	58;	-	
достижени я целей	11 Б (О-Г)	Сентябрь	21%	79%	-	

Для сравнения отслеживались ряд компетенций обучающихся классов естественно – математического и общественно – гуманитарного направлений. Результаты обследования показывают быстрый и успешный рост следующих компетенций

1. Коммуникативные компетенции:

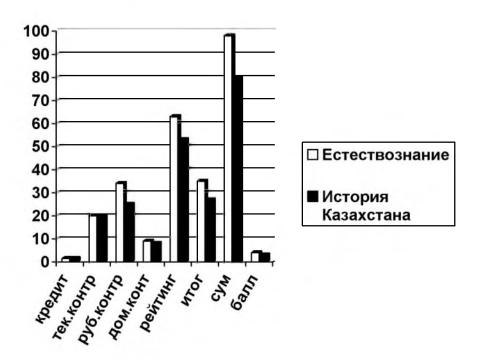
- -письменная коммуникация возросла с 75% до 85%
- -публичные выступления составили 78%

2. Информационные компетенции:

-планирование информационного поиска возросло до 80%

Следовательно наблюдается рост коммуникативных и информационных компетенций. Также для учета результата успеваемости обучающихся в школе работает система компьютерного мониторинга учебного процесса «Lotus». Достоинством программы «Lotus», является отделение процесса обучения от оценки знаний. Такая система более объективная и честная, здесь отсутствует фактор субъективной симпатии или наоборот антипатии преподавателя.

Учителя - предметники заполняют стандартную таблицу – отчет за неделю, четверть, полугодие, затем программа автоматически выдает итоговые показатели: успеваемость, качество обучения, уровень обученности, выполнения программ. По этим результатам проводится графический анализ в виде диаграмм, графиков, которые печатаются на бумаге и прилагаются к аналитическим документам мониторинга [2].

Горланов Александр Сергеевич

	Кре-дит	тек. конт р	руб.контр	дом. контр	рейтинг	итог	сумма	балл	ЕЭ
Естеств о- знание	1,5	20	34	9	63	35	98	4	A
Истори я Казахст ана	1,5	20	25	8	53	27	80	3	В

Изучение вариативных курсов в профильных классах по кредитной технологии, систематическое отслеживание результатов по шкале оценивания дают возможность сделать следующие выводы:

- 1. Наблюдается рост мотивации к учению.
- 2. Школьники осознанно подходят к достижению цели, развиваются способности быть самостоятельными и ответственными.
- 3. Учителя школы-лицея работающие по кредитной технологии для развития коммуникативных умений обучающихся чаще используют групповые формы учебных занятий, привлекают лицеистов к публичной защите проектов.

4. Для развития организаторских умений старшеклассников планируют совместные действия, предоставляют возможность обучающимся быть соавторами уроков, самостоятельно организовывать различные виды игр и конкурсов.

Таким образом, кредитная технология способствует развитию самостоятельности и ответственности старшеклассников в личной, социальной, экономической сферах жизнедеятельности, она развивает у обучающихся способность к постоянному совершенствованию своего мастерства, помогает достигать намеченных целей [3].

Литература

- 1. Положение о кредитной технологии в Казахстане Алматы 2005г.
- С.Т. Каргин, М.Д. Дакаримова, Б.А. Хадесова, С.Н.Денисюк Положение об организации учебного процесса по кредитной системе обучения в школе-лицее №4 им. Абая. Сатпаев, 2008 г.
- 3. Гусева В.А. Приложение к 1 сентября статья «Дифференцированный подход в обучении математике»

УДК 669.168.3:669.432

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ МОЩНОСТИ В ВАННЕ РУДНОТЕРМИЧЕСКОЙ ПЕЧИ

Капсалямов Б.А., Шевко В.М., Шынбергенова К.Т. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, г.Астана ЮКГУ им.М.О.Ауезова, г.Шымкент Жезказганский университет имени О.А.Байконурова, г.Жезказган

Бұл мақалада, ферросилиций дайындауға балқымасының электрөткізгіштігі модельдеу әдісі арқылы, тікбұрышты руда балқыту пешінде электр қуатын бөлу зерттелген.

In this article the method of modeling the electrical conductivity of the melt in the preparation of ferrosilicon, studied the distribution of electrical power in a rectangular oresmelting furnace.

Электротермические способы переработки отходов производства в связи с большей мобильностью в регулировании процесса и ведении технологического режима, имеют большие перспективы в развитии, нежели другие процессы, связанные с выделением энергии за счет сжигания дополнительного топлива, вызывающего увеличение выбросов в окружающую природную среду [1].

Ведение электрического режима в рудно-термической печи связано с прохождением тока через расплавляемый материал. Поэтому, выбор рационального режима ведения электротермического процесса связан с изучением закономерностей выделения мощности в различных зонах ванны руднотермической печи. А она в свою очередь зависит от геометрических параметров печи, электрического режима и используемого сырьевого компонента [1-3]. В работах [4, 5] показано, что новым направлением использования электротермических процессов может стать технология переработки некондиционных, необогатимых руд и техногенных отходов с отгонкой цветных металлов и выплавкой ферросплавов. В настоящей работе, методом моделирования тока и напряжения на модели, имитирующей прямоугольную рудовосстановительную печь (рисунок 1), изучено распределение мощности в ванне прямоугольной печи.

Посредством изучения состава шлака, образуемого при выплавке ферросилиция из клинкеров вельцевания был подобран электролит, удельная электропроводность которого соответствовала удельной электропроводности расплава при получении ферросилиция из клинкера вельцевания. Известно [6, 7], что температура в объеме шлака многошлаковых РВП цветной металлургии примерно одинакова, поэтому можно принять, что удельная электропроводность в пределах слоя шлака постоянна. Поскольку удельные электропроводности восстановителя и расплавленного шлака находятся в одинаковых пределах для расчета можно приблизительно принять, что удельные электропроводность восстановителя и шлака одинаковы по всему объему ванны и равны средневзвешенной электропроводности.

Моделирование распределения тока и напряжения в ванне проводили на конструкции водяной модели (рисунок 1) при допущении, что проводимость æ шлака в ванне печи постоянна и равна 0,337 ом⁻¹ · см⁻¹, чему соответствует 20% раствор NH₄Cl при температуре 20°C. Ванна лабораторной установки, заполненная 20% раствором хлорида аммония с опущенными тремя электродами, была по размерам геометрически подобна промышленной печи, выплавляющей ферросилиций. Значения тока и напряжения в ванне с металлической пластиной на дне (моделирующей ферросилиций) и раствором (моделирующей шлак) щупа, соединенного помощью подвижного через чувствительный амперовольтметр. Схема, показанная на рисунке 1, позволяла измерять напряжение и силу тока в любой точке расплава. Для координации щупа в пространстве, применялась система специальной конструкции, фиксируемой на крышке ванны. Модель питалась трехфазовым током от трансформатора, позволяющего регулировать напряжение в пределах от 200 до 208.

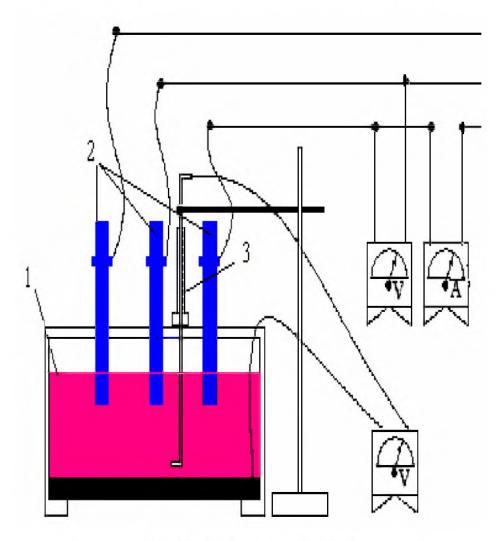

Рис.1 Схема лабораторной установки: 1-Ванна с исследуемым раствором, 2-электроды, 3-передвижной шуп

На рисунке 2 приведена структура ванны печи с системой координат. В соответствии со схемой, показанной на рисунке производили замер силы тока и напряжения в различных точках ванны печи при различном положении электродов. Методика исследования заключалась в следующем: при различном положении электродов в электролите, имитирующем расплав, посредством щупа определялись сила тока и напряжение. Мощность определялась по формуле.

$$W = I \cdot U \cdot \cos \varphi$$
; (1) где: I -сила тока; U - напряжение; $\cos \varphi$ -коэффициент мощности

 $\cos \varphi$ не определялся т.к. в дальнейших расчетах он сокращается. Учитывая,, что максимальная мощность выделяется на электроде, выделенную на электроде W принимали за 100%. Таким образом значение выделения мощности определяли по формуле;

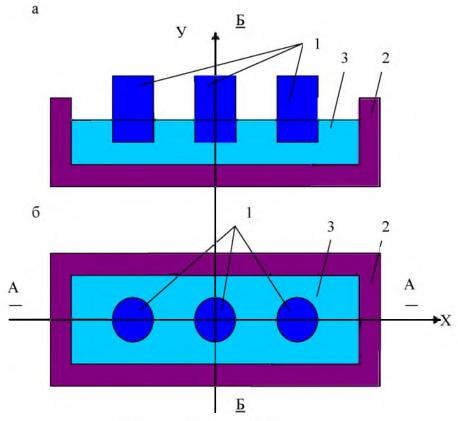
$$W = \frac{I_n \cdot U_n \cdot \cos\varphi}{I_0 \cdot U_0 \cdot \cos\varphi} \cdot 100\% = \frac{I_n \cdot U_n}{I_0 \cdot U_0} \cdot 100\% \quad ; \tag{2}$$

где: I_0 , $I_{\rm n}$ -сила тока на электроде и на расстоянии n от электрода;

 U_0, U_n - напряжение на электроде и на расстоянии п от электрода.

Принимая во внимание, что один из определяющих параметров печи является электрод, при определении расстояния, за основу расчета брали диаметр электрода т.е. меру длины определяли по формуле:

 $L = n \cdot d$;где:d-диаметр электр

а-вид спереди; б-вид сверху

Рисунок-2 Структура ванны печи с системой координат:

1-электроды; 2-стенка печи; 3-расплав.

На рисунке 3 приведена зависимость распределения мощности по глубине ванны печи от крайнего электрода до стенки ванны печи в сечении A-A, проходящем через оси электродов. Как видно из рисунка мощность, выделяемая в ванне печи по мере удаления от электрода уменьшается по экспотенциальной закономерности. В торцевой части ванны печи выделяется максимальная мощность и по мере заглубления мощность снижается. Зависимость мощности от глубины заглубления электродов в ванне печи описывается уравнением:

$$W = (a_1 \cdot h + b_1) \cdot E^{(a_2 \cdot h + b_2) \cdot L}$$
 (4)

где: h-глубина заглубления электродов; кратная к диаметру электрода, h=(n·d)

d- диаметр электрода;

п-кратность электрода;

L-расстояние от электрода до стенки ванны печи, L=n·d

а, b –эмпирические коэффициенты.

Потеря мощности по мере заглубления электродов в расплав, определялась по формуле:

$$mW = \frac{W_1 - W_2}{W_1} \cdot 100\% \tag{5}$$

где: mW- степень снижения мощности;

 W_{I} -мощность в торцевой части электродов;

 W_2 -мощность в подиной части ванны печи.

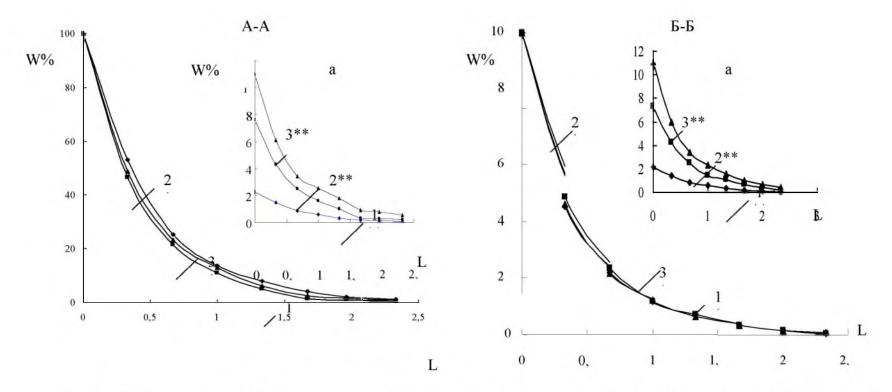

Рис. 3 Влияние расстояния от электрода до боковой и передней стенки ванны печи (L) на распределение мощности (W) по глубине расплава и расположения электродов в сечении A-A, Б-Б проходящем через ось бокового электрода:

а) В нижней части расплава
1-электроды на поверхности, 2- электроды на середине расплава,
3- электроды в нижней части расплава
*-торцевая часть электродов; **-подинная часть печи

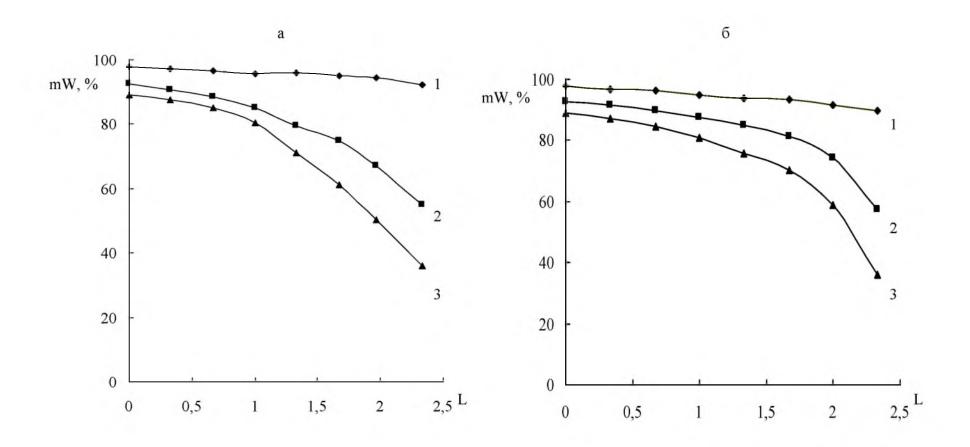

Рис. 4 Влияние расстояния (L) от крайнего электрода до боковой (a) и передней (б) стенки ванны печи и расположения электродов по высоте на степень снижения мощности (mW) от торца электрода до подинной части ванны печи: 1электроды на поверхности, 2- электроды на середине расплава,
3- электроды в нижней части расплава

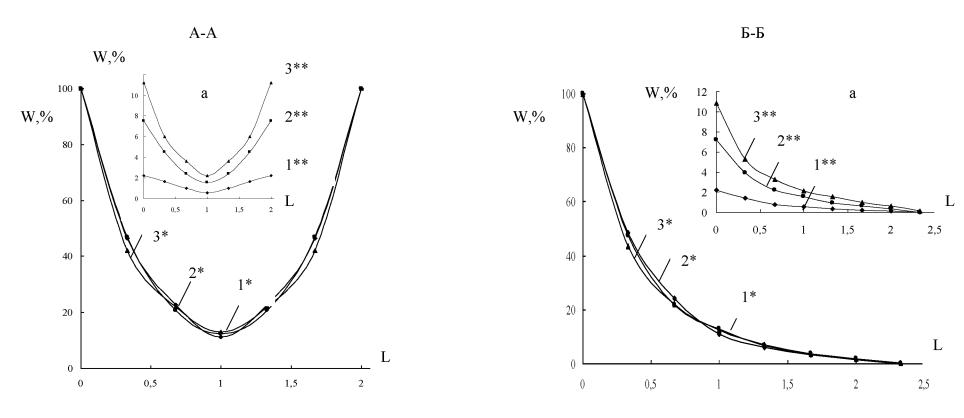

Рис. 5 Влияние расстояния (L) между электродами и от среднего электрода до передней стенки ванны печи на распределение мощности (W) по глубине расплава и расположения электродов в сечении А-А и Б-Б, проходящем через ось среднего электрода:

а) В нижней части расплава
1-электроды на поверхности, 2- электроды на середине расплава,
3- электроды в нижней части расплава
*-торцевая часть электродов; **- подинная часть печи

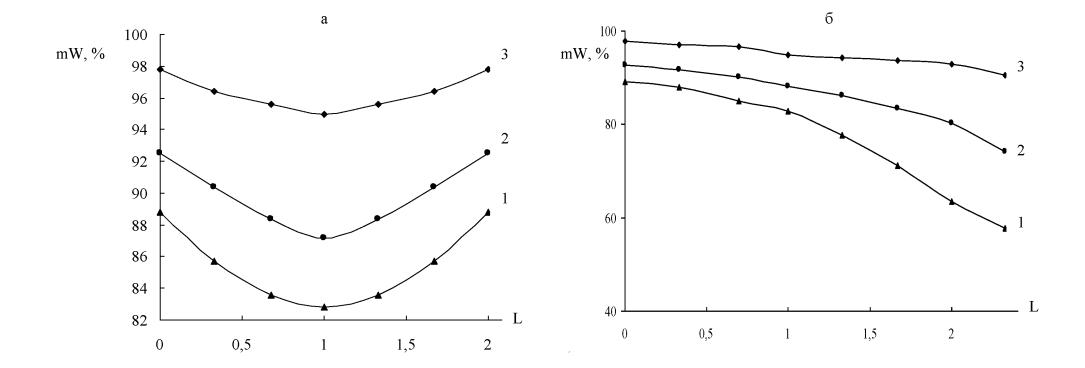

Рис. 6 Влияние расстояния между электродами и от среднего электрода до стенки ванны печи (L) и расположения электродов на степень снижения мощности (mW) от торца электрода до подинной части ванны печи:

1-электроды на поверхности, 2- электроды на середине расплава, 3- электроды в нижней части расплава а)- между электродами, б)-до передней стенки

Степень снижения мощности mW показана на рисунке 4, откуда видно, что при более глубокой заглубленности электрода в расплав потеря мощности резко снижается. Из рисунка видно, что на крайнем электроде по мере удаленности к стенке ванны печи потеря мощности уменьшается от 10 до 60%. По мере более глубокой посадки электродов в расплав потеря мощности снижается до 30%.

На рисунке 5 рассмотрено распределение мощности между крайним и средним электродами, а также распределение мощности от среднего электрода к стенке печи. Изменение мощности протекает по параболической закономерности и проходит через минимум в центральной части между электродами, где мощность уменьшается от 0,5 до 10%.

Информация о влиянии расстояния (L) между электродами и от среднего электрода до стенки ванны печи и расположения электродов на степень снижения мощности (mW) от торца электрода до подинной части ванны печи представлена на рисунке 6. Из рисунка видно, что между электродами уменьшение мощности связано с посадкой электродов. При низкой посадке электродов потеря потеря мощности на 4-8 % ниже, причем уменьшение мощности на периферии на порядок больше нежели между электродами.

Таким образом, на основании проведенных исследований можно констатировать:

- наибольшая мощность выделяется в торцевой части электродов;
- снижение мощности по мере отдаления от электрода к периферии идет по экспотенциальной закономерности;
- наименьшая потеря мощности в ванне руднотермической печи происходит при более низкой посадке электродов.

Литература

- 1. Д.А.Диомидовский. Печи цветной металлургии. М. Металлургиздат, 1961, 425
- 2. Б.М.Струнский Руднотермические плавильные печи. М. Металлургия, 1972, 368 с.
- 3. Справочник по металлургическим процессам. Емлин Б.И., Гасик М.И., М. Металлургия, 1978, 288 с.
- 4. Предварительный патент 16191 Казахстан. Шихта для получения ферросилиция / Бишимбаев В.К., Капсалямов Б.А., Шевко В.М., Колесников А.С., Картбаев С.К. Опубл.15.09.05г. В бюлл.№ 9.
- 5. Шевко В.М., Капсалямов Б.А., Колесников А.С. Электротермическая переработка отходов полиметаллических руд. // Республиканский научный журнал № 35 Наука и образование Южного Казахстана, Шымкент, 2003. С 126-128
- 6. Серебряный Я.Л. Электроплавка медно-никелевых руд и концентратов. М.: Металлургия, 1974.
- 7. Нус Г.С. Определение геометрических параметров руднотермических печей. Плавка медно-никелевых концентратов в электропечах. ГОСИНТИ, М.,1962г.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНЖЕНЕРНОЙ ГРАФИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Кудашева А.Ф., Майгельдинов А.У. Жезказганский университет имени О.А. Байконурова

Мақалада болашақ маманның кәсіби сапасын мақсатты түрде дамыту мен оның өздігінен білім алу дайындығын қалыптастыру үшін инженерлік графиканы оқытудың түрлі нышандары қарастырылған.

Various aspects of teaching the engineering graphics for purposeful formation of professional qualities of personality of the future specialist and his readiness for self-dependence educational occupation are regarded in this article.

Рассмотрены различные аспекты преподавания инженерной графики для целенаправленного формирования профессиональных качеств личности будущего специалиста и его готовности к самостоятельной учебной деятельности.

В связи с интенсификацией учебного процесса перед преподавателями высшей школы поставлена задача в сжатые сроки дать студентам прочные и глубокие знания. В последние годы было значительно сокращено время, отводимое учебными планами на изучение графических дисциплин. Сокращение учебного времени вызвало необходимость логически объединить все разделы курса – начертательную геометрию, геометрическое, проекционное, машиностроительное черчение и компьютерную графику. Преподаватели инженерной графики должны в течении одного семестра научить студента не только правилам построения и чтения чертежа, а также дать основы для решения некоторых метрических и позиционных задач. Это обстоятельство, а также все еще весьма низкий уровень графической подготовки поступающих в вузы, заставляют искать более эффективные методы обучения. Студент первокурсник, приступающий к систематическому изучению начертательной геометрии, нуждается в развитии его пространственных представлений, пространственного воображения и особенно системно-пространственного мышления. Термин пространственное воображение, обозначает человеческую способность четко представлять трехмерные объекты в деталях и цветовом исполнении.

- \ll ...Нужно научить пользоваться начертательной геометрией» говорил Γ . Монж. Две главные цели имеет курс начертательной геометрии:
- 1. Точное представление на чертеже, имеющем только два измерения, объектов трехмерных.
- 2. Выведение из точного описания тел всего, что следует из их формы и взаимного расположения.

С этой точки зрения начертательная геометрия – это язык, необходимый инженеру, создающему что-то новое, и тем, кто осуществляет инженерный проект.

Влюбленный в свое детище – начертательную геометрию, Монж писал: «Очарование, сопровождающее науку, может победить свойственное людям отвращение к напряжению ума и заставить их находить удовольствие в упражнении своего разума, - что большинству людей представляется утомительным и скучным занятием» [1].

Главное место в начертательной геометрии занимает метод Монжа – ортогональное проецирование элементов трехмерного пространства на две взаимно-перпендикулярные плоскости, в результате которого получается двухкартинный плоский чертеж, обладающий метрической определенностью и обратимостью. В этом случае все схемы и чертежи нужно рассматривать как двухмерные эквиваленты пространственных объектов. Все пространственные геометрические фигуры могут быть ориентированы относительно декартовой прямоугольной системы координатных осей – системы трех взаимно

перпендикулярных координатных плоскостей. Положение точки, а, следовательно, и любой геометрической фигуры в пространстве может быть определено, если задана координатная система отнесения (наиболее удобна — декартова система координат). Для этих целей необходимо обязательно начинать объяснения с макета трёх взаимно перпендикулярных плоскостей (горизонтальной, фронтальной и профильной). Они образуют в пространстве 8 трехгранных углов, называемых октантами, представленные на рисунке 1 [2].

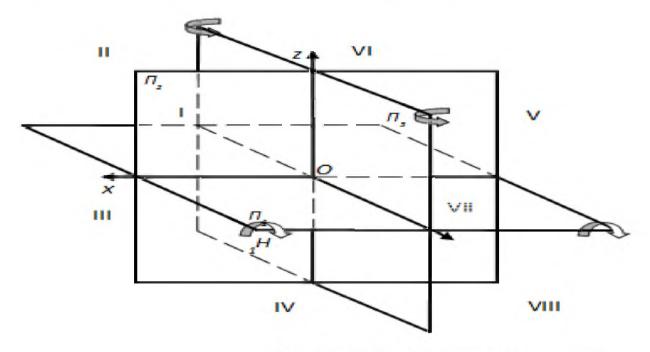

Рисунок 1 — Пространственная модель

При объяснении необходимо задавать попутные вопросы: какие октанты видите, если перпендикулярна к вам: ось у, ось -у, ось х, ось -х, ось z,ось -z? Где находится точка В симметричная точке A, находящейся в N-м октанте (одном из 8) относительно плоскостей Π_1,Π_2,Π_3 ? Где находится точка В симметричная точке A, находящейся в N-м октанте (одном из 8) относительно осей x, y, z? Таким образом, эпюром (комплексным чертежом точки) называется плоское изображение, полученное в результате ортогонального проецирования на две или несколько взаимно перпендикулярных плоскостей путём последующего совмещения этих плоскостей с одной плоскостью проекций. Эпюры необходимо построить для всех точек восьми октантов, занимающих как общее, так и частное положение.

Предметом начертательной геометрии (в узком смысле) является изучение теории построения плоских моделей пространств и теории и практики решения пространственных задач на таких плоских моделях. С самого начала изучения инженерной графики нужно учить студентов видеть в окружающих предметах образующие их форму геометрические тела, учить узнавать геометрические формы в тех предметах, которые им попадаются на глаза чуть ли не ежедневно. Эта способность видеть геометрию вокруг себя есть ценнейшее свойство, которое приводит к образованию абстрактных понятий геометрических фигур, таких как прямоугольник, окружность, призма, цилиндр и т.д.

Основная цель изучения инженерной графики научить воспринимать форму предмета, а также развивать пространственное мышление, развивать творческие способности, формировать геометрические представления.

На эффективность учебного процесса профессионального образования влияет противоречие между требованиями новой образовательной среды и недостаточной способностью студента ориентироваться в условиях меняющихся учебных программ. Данное противоречие является своего рода предпосылкой для деятельности студента с новых позиций, с позиции личностно ориентированного образования с использованием системного подхода к обучению. В наше время даже талантливый инженер, создающий проекты новых объектов, опираясь только на свои знания и опыт, безнадежно отстанет от подлинно современного инженера, использующего при проектировании всемирно и практически мгновенно доступные, открытые для всех источники информации сети Интернет и доступные только своим сотрудникам информационные мощности локальных информационных сетей предприятия, от современного инженера, проводящего расчеты на современной компьютерной технике с использованием готовых объектов математического обеспечения и пользующегося для создания чертежей не традиционным кульманом. а компьютерными автоматизированного проектирования.

Подготовка будущего пользователя, знающего возможности компьютера, имеющего навыки обращения с ним – это задача межпредметная. Масштаб ее решения на занятиях по компьютерной графике достаточно широкий: от минимума, выраженного в проведении занятий по ознакомлению с графическими возможностями ЭВМ, до максимума – создания и использования пакета прикладных программ по всему курсу.

Принципиальным отличием преподавания инженерной и компьютерной графики в технических вузах является направленность на развитие творческих способностей будущих инженеров, приобщение их к элементам конструирования. Творческий подход к чтению чертежей должен сопровождаться анализом технологичности формы изделия, изысканием оптимальной заготовки и наилучшего варианта всех действий, необходимых для превращения заготовки в готовую деталь, а также другим творческим поискам, направленных на повышение производительности труда, качества изделий, экономию материала.

В процессе этой работы пространственное воображение и выполняемый чертеж дополняют и обогащают друг друга, будучи, непрерывно связаны. Благоприятные условия возникают при определенной направленности к различным изменениям и комбинированию исходных графических данных. К их числу надо отнести задачи, связанные с введением новых элементов в объект, с изменением их числа или формы, сочетания размеров. Дидактическая ценность указанных задач заключается в том, что они обеспечивают формирование у студентов приемов оперирования графической документацией, заставляют комбинировать и анализировать исходные данные с разных точек зрения. Развитие мышления студентов в этом направлении послужит основой для успешного их овладения приемами моделирования ситуацией и пространственных форм с помощью дисплея в системе автоматического проектирования.

Наиболее эффективными для автоматизации конструкторской деятельности являются постоянно развивающиеся интерактивные средства компьютерной графики, обеспечивающие процесс конструирования в режиме диалога «человек – ЭВМ». В диалоге с ЭВМ могут быть созданы конструкторские документы как с использованием, например, графических примитивов типа точка, отрезок, окружность и др., так и фрагментов ранее созданных конструктивных элементов: графических изображений стандартных изделий, типовых и унифицированных конструкций и их частей.

В процессе обучения студентов чтению и построению чертежей используются различные методические приемы. Одним из них является обучение с помощью алгоритмов. Алгоритмы устанавливают последовательность операций при решении задач по начертательной геометрии, при чтении и выполнении чертежей. Выполнение чертежа проводить строго по плану, требуя, чтобы студенты пользовались знаниями, полученными на лекциях. Необходимо убедить студентов, что не решаемых задач нет. Обучение чтению и построению чертежей с

применением алгоритмов, позволяет заложить прочный фундамент знаний по разделам курса инженерной графики.

Индивидуальный подход в обучении, будучи дидактическим принципом, несет в себе черты воспитательного обучения. Поэтому при такой форме индивидуальной работы со студентом преподаватель учитывает уровень его способностей и подготовленности, активность в обучении и соответственно соизмеряет степень помощи, обращая внимание студента на методы работы с книгой, способы систематизации материала, обобщения типовых решений; направляет студента на преодоление встречающихся трудностей, на необходимость планирования самостоятельной работы, аккуратности и требовательности к себе. При усвоении графической информации студентами на воспроизводящем уровне возможен переход на творческий уровень работы, применяемый в нестандартных ситуациях, где огромное значение приобретает самостоятельная деятельность студента.

Целью вузовского обучения является не столько наполнение студента определенным объемом информации, сколько формирование у него творческой активности, а также познавательных стратегий самообучения и самообразования как основы и неотъемлемой части будущей профессиональной деятельности [3].

Необходимо отметить, что для обеспечения формирования творческой активности студента необходимо создание условий, благоприятствующих зарождению творческой мысли. При этом преподаватель должен проявлять творческий энтузиазм, благожелательность, создавать атмосферу свободы мысли, самопроявления. При этом важно психологически настроить студента, показать ему, как необходима выполняемая работа. Например, важно напоминать, что изучение техники выполнения чертежа на первом курсе необходимо для выполнения графических работ по другим дисциплинам на старших курсах. Для эффективной работы студентов, учитывая их индивидуальные особенности характера и индивидуальные способности, намечаем различные виды самостоятельной деятельности по инженерной графике: работа с технической литературой, справочниками, сборниками ГОСТ ЕСКД, методическими пособиями; решение позиционных, метрических и конструктивных задач по различным степеням сложности; проведение деловых игр, участие в тестировании. Также студенты могут самостоятельно работать в компьютерной программе. На практическом занятии по инженерной графике, как показывают наблюдения, преподаватель не в состоянии донести всю информацию по какому-либо разделу, поэтому часть материала студенты могут изучать самостоятельно, готовить доклады, выполнять графические работы, максимально проявляя свои творческие способности.

Целесообразно заметить, что самостоятельная работа формирует самостоятельность не только как совокупность умений и навыков, но и как черту характера, играющую существенную роль в структуре личности, а это весьма актуально для современного специалиста высшей квалификации. Самостоятельная работа не только способствует формированию профессиональной компетентности, но и обеспечивает процесс развития методической зрелости, навыков самоорганизации и самоконтроля образовательной деятельности. Это является особенно важным, так как предполагает становление будущего специалиста как субъекта профессиональной деятельности, способного к саморазвитию, проектированию и преобразованию своих действий.

Важными способами активизации творческой работы учащихся является участие студентов в научно-исследовательской, опытно-конструкторской или методической работе, проводимой на кафедре графических дисциплин, научно-практических конференциях, олимпиадах по учебным дисциплинам, конкурсах научно-исследовательских или прикладных работ и т. д.

Еще один подход - это использование мотивирующих факторов контроля знаний (накопительные оценки, рейтинг, тесты, нестандартные экзаменационные процедуры). Эти факторы при определенных условиях могут вызвать стремление к состязательности, что само по себе является сильным мотивационным фактором самосовершенствования студента.

Итак, для развития творческого потенциала студентов на занятиях по инженерной графике нужно придерживаться основных правил:

- не подавлять интуицию и склонность к фантазированию учащегося при решении графической задачи, а направлять на дальнейший анализ выдвинутой идеи;
- формировать у студента уверенность в своих силах, веру в свою способность решить любую задачу;
- при поиске творческого решения задачи опираться на положительные эмоции, так как отрицательные эмоции подавляют проявления творческого мышления;
- стимулировать стремление учащегося к самостоятельному выбору целей, задач и средств их решения;
 - поощрять склонность к рискованному поведению при поиске решения задачи;
 - бороться с ориентацией на мнение большинства, соглашательством;
 - проводить исследовательскую деятельность совместно со студентами;
- всячески поощрять стремление студента быть самим собой, его умение слушать свое «Я», проявлять уважение к личности студента;
- шире применять проблемные методы обучения, которые стимулируют установку на самостоятельное или с помощью преподавателя открытие нового знания, усиливают веру учащегося в свою способность к таким открытиям [4].

Придерживаясь этой модели, включаем меньше чертежной технической работы, при которой мысль учащегося отдыхает, больше содержательных задач, требующих упорной творческой работы. Немалую роль в этом должна сыграть методическая последовательность прохождения курса. Известно, что методически правильная последовательность в преподавании инженерной графики способствует тому, что даже трудные темы курса усваиваются студентами сравнительно легко. Однако существенным недостатком в области применения методов преподавания является недооценка теории в курсе инженерной графики, однообразие применяемых методов. Поэтому необходимо помнить, что лекция является основной формой изучения данной дисциплины.

Цель - то, к чему стремится обучение, будущее, на которое направлены его усилия. Оперативный уровень предполагает реализацию образовательных и мировоззренческих целей, формирование мотивов деятельности. Мировоззренческие цели, сопутствующие изучению графики, подразумевают развитие таких моральных качеств личности, как трудолюбие, внутренняя свобода, долг, ответственность. Однако чаще всего цели понимаются как способы деятельности: научить, сформировать, изучить. Такое понимание целей не дает возможности преподавателю фиксировать их реализацию в процессе обучения при любых учебных ситуациях.

Конечный результат обучения (продукт обучения) - это то, к чему приходит обучение, конечные следствия учебного процесса, степень реализации намеченной цели. Конечный результат обучения инженерной графики - формирование сохраняемых моделей содержания графического образования на репродуктивном и творческом уровнях и осознание отношения к усваиваемому графическому материалу.

Литература

- 1. В.П.Демьянов Геометрия и Марсельеза. М.: Знание, 1986.-с.254.
- 2. Кузнецова, Г.В. К вопросу повышения качества знаний студентов технических вузов по графическим дисциплинам / Г.В. Кузнецова, Л.И.Кравцова, И.И. Кострубова // Успехи современного естествознания, 2010. №9.
- 3. Фокин Ю. Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: методология, цели и содержание, творчество: учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издат. центр «Академия», 2002.
- 4. Шубртова С. Об интеллектуальном развитии. Пространственное мышление и воображение / С. Шубртова, 2010 Режим доступа: http://itsidea.ru/page/prostranstvennoe-myshlenie-i-voobrazhenie/

ВЛИЯНИЕ ФОСФОГИПСА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Кыстаубаева З.К. Шынбергенова К.Т., Капсалямов Б.А. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Мақала фосфогипстің қоршаған орта мен адамға әсерін зерттейді. Ол ауыр металдардың концентрациясы қамтамасыз ету, фосфогипстің өңдеу терең өңдеу сүйемелденуі тиіс екенін атап өтті.

The article examines the impact of phosphogypsum on the environment and humans. It is noted that the processing of phosphogypsum must be accompanied by deep processing, ensuring the concentration of heavy metals.

По данным [1] в последнее время ежегодное мировое производство фосфогипса составляет 150-200 млн. т. (из которых в странах СНГ-25-30 млн. т.) На территории Таразского филиала ТОО «Казфосфат» «Минеральные удобрения» в настоящее время в отвалах находится около 8 млн. т. фосфогипса. Фосфогипс в основном (76 %) хранится на суше, 10 % его сбрасывается в моря и реки и только 14 % используется для получения продукции или в отдельных областях без переработки [2]. Наиболее дешевым способом удаления фосфогипса считается сброс его в реки и моря [3-6]. Наибольший опыт в создании отвалов для 96,9% фосфогипса на суше накоплен в США [7, 8]. В Казахстане и СНГ фосфогипс хранится только в отвалах на суше.

Состав и количество вредных примесей в фосфогипсе может меняться в зависимости от применяемого фосфатного сырья. В соответствии нормативными документами согласно СП 2.1.7.1386-03 «Определение класса опасности токсичных отходов производства и потребления» – фосфогипс считается мало опасным классом отходов, в связи с чем существует большое количество разработок использования его в технологии строительства жилых помещений в качестве строительных изделий и материалов.

Тем не менее в существующих технологиях производства удобрений недостаточно внимания уделяется очистке сырья от токсичных элементов-примесей, поэтому в твердых отходах могут содержаться фтор (до 0,6%), мышьяк, стронций, уран, тяжелые металлы и др. Они отрицательно влияют на качество почв и в целом на окружающую среду (ОС). Загрязнение ОС комплексом сопутствующих соединений вызывает их накопление в поверхностных и почвенных водах, и в сельскохозяйственных культурах.

Остаточная фосфорная кислота может вступать во взаимодействие с компонентами из состава сточных вод, о чем свидетельствует анализ изменения энергии Гиббса (рис .1) для реакций:

$H_3PO_4+NaOH=NaH_2PO_4+H_2O$	$\Delta G = -0.004 \times T - 29.64$
$H_3PO_4+2Na=Na_2HPO_4+H_2$	$\Delta G = -0.015 \times T - 116.0$
$H_3PO_4+KOH=KH_2PO_4+H_2O$	$\Delta G = -0.008 \times T - 154.2$
$H_3PO_4+3NaOH=Na_3PO_4+3H_2O$	$\Delta G = -0.074 \times T - 239.9$
$H_3PO_4+3KOH=K_3PO_4+3H_2O$	$\Delta G = -0.062 \times T - 328.9$
$H_3PO_4+2K=K_2HPO_4+H_2$	$\Delta G = -0.065 \times T - 515.9$

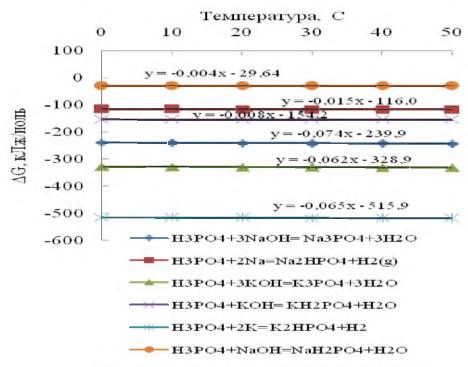

Рисунок 1 Изменение энергии Гиббса от температуры

Это создает дополнительные проблемы по очистке вод. Эвтрофикация природных вод под воздействием избыточного поступления в них биогенных веществ относится к ряду основных проблем современного состояния водоемов. На начальных стадиях данный процесс проявляется в интенсификации развития водорослей. При дальнейшем увеличении продуктивности существенно изменяются как показатели качества воды, так и структура биоценоза водоема: уменьшается концентрация растворенного кислорода и прозрачность воды, увеличивается содержание взвешенных частиц, особенно органического вещества, а также содержание биогенных элементов в седиментах, последовательная смена доминирующих популяций фитопланктона приводит к преобладанию синезеленых или зеленых водорослей, в целом уменьшается разнообразие видов гидробионтов [9].

Фосфор является основным элементом, определяющим изменение трофического состояния пресноводных экосистем. Попадая в водоёмы, фосфаты способствуют размножению синезеленых водорослей. Сине-зеленые водоросли покрывают поверхность водоёмов пленкой, препятствующей поступлению в воду кислорода и солнечного света. Разлагаясь, водоросли выделяют в воду в больших количествах метан, аммиак, сероводород, убивающие всё живое в водоёмах.

Было выявлено отрицательное влияние на человека средств, содержащих фосфаты. При использовании таких средств нарушается кислотно-щелочной баланс защитного слоя клеток, что может привести к появлению дерматологических заболеваний. Проникая через поры кожи, фосфаты попадают в кровь, изменяя в ней процентное содержание гемоглобина и плотность сыворотки крови, из-за этого нарушаются функции почек, печени, что приводит к тяжелым отравлениям и обострению хронических заболеваний. Соединения фосфора взаимодействуют с липидно-белковыми мембранами клеток, проникая внутрь клеток, вызывая глубокие изменения в биохимических и биофизических процессах.

Наличие фтора в фосфогипсе занимает среди элементов особое положение. Ни у какого другого элемента физиологически необходимое количество не находится в такой близости от

дозы, оказывающей токсическое действие [10]. Фтор принимает участие в формировании зубов и костей, влияет на обмен жиров и углеводов. Во многих биохимических процессах фтор выступает как ингибитор, например, оказывает угнетающее действие на щитовидную железу. Характер у него весьма агрессивный и работа с ним опасна: малейшая неосторожность - и у человека разрушаются зубы, волосы, ногти, развиваются кожные заболевания, ухудшается состояние слизистых [11]. Известно, что высокий уровень фтора, воздействуя на зубы в течение длительного времени, может нанести человеку вред. Например, при слишком больших дозах фтора может возникнуть флюороз зубов - изменение цвета эмали, ломкость и выкрашивание. Более экстремальные, токсические воздействия фтора могут даже привести к смерти, если человек потребляет слишком много этого элемента. При передозировке фтора налицо следующие симптомы: тошнота, рвота с кровью, диарея, боли в животе, слюнотечение, слезотечение, общая слабость, поверхностное дыхание, повышенная усталость, судороги. Кроме того, воздействие высокой концентрации фтора приводит к ослаблению костей и флюорозу скелета (тугоподвижности суставов и болям). В повышенных дозах фтор нарушает синтез коллагена и приводит к разрушению коллагена в костях, сухожилиях, мышцах, коже, хрящах, легких, почках и трахеях, а также приводит к ранним морщинам на коже. При повышенных дозах фтор нарушает работу иммунной системы и заставляет ее атаковать собственные ткани организма, а также увеличивает скорость роста опухолей при склонности к раку. При широком спектре хронических заболеваний фтор может вызвать аллергические реакции, включая дерматит, экзему и крапивницу [10]. Фтор в больших количествах вызывает врожденные дефекты и генетические нарушения. Фтор может усугубить течение заболевания почек, сахарного диабета и гипотиреоза [12]. В джамбульском регионе имело место и явление большого падежа скота, в следствии роста передних зубов преимущественно у овец, в результате чего скотина не могла в достаточной степени щипать траву. Еще одно упоминание о влиянии фторидов встречается в исландской литературе тысячелетней давности. После вулканического извержения овцы ели траву, загрязненную упавшей золой, заболевали, и у них возникали симптомы, которые теперь можно интерпретировать как острое или хроническое отравление фторидами. В литературе приводятся данные об устойчивости и чувствительности к воздействию фтора некоторых видов дикорастущих и культурных растений. Обычно к устойчивым растениям относят спаржу, фасоль, капусту, морковь и иву, тогда как к чувствительным видам принадлежат ячмень, кукуруза, гладиолус, абрикос, сосна, лиственница. Однако реакция растений на воздействие фтора зависит от некоторых особенностей генотипа, ряда биологических и природных факторов [13].

Говоря о стронции, следует отметить, что поступая в окружающую среду, стронций находится в доступном для человека состоянии. Он вовлекается в биологические цепи миграции. Это означает, что стронций накапливается в растениях, которые человек употребляет в пищу. Стронций накапливается в организме домашних животных (например коров), которых люди содержат на загрязненных территориях и как следствие, молоко, мясо накапливает повышенное количество этого радионуклида. Употребляя продукты питания, полученные на радиационно-неблагополучных территориях, человек способствует накоплению стронция в организме. Кроме того, стронций может поступать в организм человека и при вдыхании пыли. Что же происходит с организмом человека, когда стронция накапливается очень много? Стронций остеотроп - то есть элемент, который накапливается избирательно в определенных тканях живых существ, в том числе и человека. Этим органом (тканью) является скелет (кости). Объясняется такая закономерность очень просто – по химическим свойствам стронций подобный кальцию, который является основных строительным элементом скелета всех организмов. При дефиците кальция, и при наличии радиоактивного стронция - организм без разбору накапливает в костях этот радионуклид. Накопления стронция в костях вызывает и другую важную проблему - радионуклид очень медленно выводится из человеческого организма (скелета). Через двести дней выводится только половина накопленного стронция. Важно, что накапливаясь в костях – стронций облучает важные, говоря языком радиобиологии, критические органы человека - костный мозг. Место, где образовывается кровь человека. Высокое содержания стронция в костях человека способно оказать существенное воздействие

на этот орган и вызвать соответствующие заболевания. Чтобы понять насколько избирательно накапливается стронций в костной ткани, укажем, что, например, в мышечной ткани (мясе) стронция накапливается только один процент – остальное в костях. Высокое накопление стронция, особенно в организме детей, может привести к крайне опасным последствиям. Радиоактивный стронций облучает растущую костную ткань, что приводит к заболеванию и деформации суставов ребенка, наблюдается задержка в росте. Это заболевание имеет даже свое название – стронциевый рахит. Наиболее ярко негативное влияние стронция на организм человека запечатлено на фото ребенка, который пережил ядерную бомбардировку в Хиросиме. На рисунке 2 представлено поражение человека инкорпорированным стронцием

Рис. 2 Фото поражения человека инкорпорированным стронцием:

- 1 фото ребенка через 2 года после бомбардировки (1947 год):
- 2 прогрессирующее поражение сустава ноги (снимок сделан через 1 год после первого снимка); 3 – ребенок в 1951 году (развитие болезни).

Как уже отмечали, при высоком накоплении стронция в костях происходит облучение и поражение костного мозга. Хроническое облучение приводит к развитию лучевой болезни, появлению опухолей в системах кровообразования, а также возникают злокачественные опухоли в костях. Вызывает лейкемию, приводит к поражению печени и мозга человека [14].

Следующей, довольно опасной примесью в составе фосфогипса, может быть мышьяк. Внесение удобрений, главным образом фосфатных, снижает биодоступность мышьяка. Однако, имеющиеся по этому вопросу данные не позволяют сделать однозначного заключения, поскольку фосфаты могут замещать адсорбированный или связанный мышьяк из сорбционных комплексов, что увеличивает исходные количества его растворимых форм в почвах. Мышьяк входит в состав многих растений, но его биохимическая роль практически не изучена. Имеющиеся данные о линейной зависимости между содержаниями мышьяка (как общего, так и растворимого) в растениях и почвах позволяют предполагать, что он поглощается растениями вместе с водой. По-видимому, мышьяк обладает способностью перемещаться в растениях, поскольку в зерне (в данном случае ячменя) также отмечалась его концентрация. Тем не менее,

с увеличением содержания мышьяка в почве наиболее высокие его количества фиксировались во взрослых листьях и корнеплодах. Относительно интенсивно этот элемент концентрируется в съедобных грибах. Некоторые виды растений устойчивы к высоким содержаниям мышьяка в Мышьяк способен кумулироваться в организме [15]. При остром отравлении соединениями мышьяка они накапливаются в основном в паренхиматозных органах, а при хронических отравлениях - в костях и ороговевших тканях (покровы кожи, ногти, волосы и др.). Мышьяк выводится из организма через почки с мочой, кишки и через некоторые железы. Промышленные сточные воды, содержащие мышьяк, при спуске в море в северных районах опаснее, чем в тропиках. Это связано с тем, что водоросли тропических водоемов способны мышьяк и обезвреживать его: поглощая растворенный поглощать восстанавливают его в арсенит и затем (при помощи ряда неизученных химических реакций) связывают с фосфолипидами, которые сохраняются в растворенном состоянии в жировых капельках или в клеточных мембранах [16, 17]. Однако в нетропических водоемах сходные водоросли отравляются мышьяком - значит, они не в состоянии нейтрализовать его. Это связано с гораздо более высоким содержанием фосфатов в водах северных областей океана; по этой причине там нет водорослей, способных обезвреживать арсенаты. В этом случае мышьяк аккумулируется в клеточном белке и убивает водоросли; или же он накапливается в телах животных, занимающих в пищевой цепи более высокое положение. Разница обусловлена тем, что прямое поступление вредных веществ через почву в организм человека невелико, ограничено случаями прямого контакта с ней (ручная обработка земли, почвенная пыль, игра детей в песочницах и т.д.) [18 -20].

Химические вещества, попавшие в почву, поступают в организм человека главным образом через контактирующие с почвой среды: воду, воздух и растения, по биологическим цепям: почва – растение – человек; почва – растение – животное – человек и т.д. [21]. На территориях, где в почве и воде избыток мышьяка, он накапливается в щитовидной железе у людей и вызывает эндемический зоб. [22, 23].

Таким образом, проведенный анализ отходов производства на основе фосфогипса требует его переработки. Однако при этом следует обратить внимание на то, что на каждом этапе извлечения полезного компонента , в остатке увеличивается доля, так называемых нами вредных примесей (тяжелых металлов), причем каждый раз их количественный состав все будет увеличиваться (например P3M). Сами по себе они могли бы быть продукцией, если бы их количество было бы достаточным для промышленного выделения. Промышленные отходы с малым количеством вредных примесей более опасны для окружающей среды и человека, чем с более концентрированным составом. Поэтому на настоящее время, не смотря на разработанные многочисленные технологии использования фосфогипса, они не получили должного практического внедрения. В связи с этим необходима глубокая переработка промышленных отходов, которая в принципе возможна с привлечением высокотемпературных процессов глубокого синтеза отходов производства и в частности рассматриваемого нами в рамках этой статьи - фосфогипса.

Литература

- 1. Новиков А.А., Эвенчик С.Д. Использование фосфогипса: состояние, перспективы, задачи //Труды НИУИФ "Использование фосфогипса в народном хозяйстве".- 1983, Вып. 243. -С 7-17.
- 2. Марказен З.Х., Лившиц М.М., Крохин Ю.Г. Утилизация фосфогипса. Обзорная информация.- М.: НИИТЭХИМ, 1986.-56 с.
- 3. Sobbota G., Erlenstaedt G., Riancho P.//World Cement Technology 1980.V. 11. N 8. P. 418-423
- 4. Erlenstaedt G.//Phosphogypsum. Proc. of the Intern. Symp. on Phosphogypsum. Lake Buena Vista, Florida, 5—7 November 1980. P. 284—292.
- 5. Becker P. Phosphates and Phosphoric Acid. Marcel Dekker. Inc. New York and Basel, 1983. 585 p. and Second ed. 1989. 740 p.

- 6. Ouzon S., Machoul B.//Revue general des routes et des aerodromes. 1979.V. 53. N 556. P. 71.
- 7. Wissa Anwar E.Z., Fuleihan Naditn /y/Phosphogypsum. Proc. of the Intern. Symp.. on Phosphogypsum. Lake Buena Vista, Florida. 5—7 November 1980. P. 482—539.
- 8. Phosphorus and Potassium. 1981. N 116. P. 32—35; 1988. N 153.- C. 25-28.
- 9. Булдовская О.Р. Трансформация соединений фосфора в пресноводных водоемах. дисс. 11.00.07 к.г.н., М. 1998 г.240 с.
- 10. Гусев Н.Ф. Лекарственные и ядовитые растения как фактор биологического риска / Н.Ф. Гусев, О.Н. Немерешина, Г.В. Петрова, А.В. Филиппова Оренбург: Изд. центр ОГАУ. 2011. 400 с.
- Гладышев А.А. Продуцирование биологически активных веществ в тканях Urtica dioica L. на шламовом поле криолитового производства. / А.А. Гладышев, Н.Ф. Гусев, О.Н. Немерешина // Известия ОГАУ. 4(36) Оренбург – 2012. С. 215-218.
- 12. Боев В.М. Антропогенное загрязнение окружающей среды и состояние здоровья населения Восточного Оренбуржья / В.М. Боев, М.Н. Воляник. Оренбург: УрО РАН, 1995. 127 с.
- Гладышев А.А. Продуцирование биологически активных веществ в тканях Urtica dioica L. на шламовом поле криолитового производства. / А.А. Гладышев, Н.Ф. Гусев, О.Н. Немерешина // Известия ОГАУ. 4(36) Оренбург – 2012. С. 215-218.].
- 14. Агаджанян Н.А., Скальный А.В. Химические элементы в среде обитания и экологический портрет человека. М., 2001.
- Просянникова О.И., Анохин В.С. Тяжелые металлы в почве и урожае.// Агрохимический вестник, 1999.
- Быков А.А., Ревич Б.А. Оценка риска загрязнения окружающей среды мышьяком для здоровья детей в России//Медицина труда и промышленная экология. 2001. № 5. С. 6– 10.
- 17. Химия тяжелых металлов, мышьяка и молибдена в почвах./ Под ред. Зырина Н.Г., Садовниковой Л.К., М.:МГУ, 1985.
- 18. Ковда В.А. Биогеохимия почвенного покрова./ М.:Наука, 1985
- 19. Крамаренко В.Ф. Токсикологическая химия
- 20. Овчаренко М.М. Тяжелые металлы в системе почва-растение-удобрение.// Химия в сельском хозяйстве, 1995, №4
- 21. Безуглая Э.Ю., Расторгуева Г.П., Смирнова И.В. Чем дышит промышленный город. Л.: Гидрометеоиздат, 2004.
- 22. Быков А.А., Ревич Б.А. Оценка риска загрязнения окружающей среды мышьяком для здоровья детей в России//Медицина труда и промышленная экология. 2001. № 5.
- 23. Федоров А.С., Шахов С.М. Влияние ТМ на показатели биологической активности почв// Тезисы докл. II съезда О-ва почвоведов., РАН.. СПб., 1996, Кн. 1.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОЙ ЭКСПЛУТАЦИИ ПОДЗЕМНОГО ТРАНСПОРТА САМОХОДНОГО ОБОРУДОВАНИЯ

Макашев Б.К., Майгельдинов А.У., Аимбетова Г.Б., Саргулжина А.А. Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Мақалада жерасты өздігінен жүретін тасымал машиналарының қауіпсіздігін арттыру үшін ұсыныстар берілген.

In the article provides recommendations for improving safety in the exploitation of underground transport of self-moving equipment.

Сложные горнотехнические условия разработки полезных ископаемых в подземных рудниках предопределяют применение различных по конструктивному выполнению и технологии систем разработки, что в свою очередь, определяют широту диапазона типоразмеров машин.

К факторам, влияющим на конструктивное выполнение и рабочие параметры подземного транспортного самоходного оборудования (ПТСО), относятся: высокая крепость и разнообразность руд; разнообразие площадей поперечных сечений горных выработок; жесткие требования по ограничению загрязнения рудничной среды (пыль, газ, масляный туман и пр.); крутые повороты, ограниченные площади поперечного сечения выработок, плохая видимость, неровная и обводненная почва (дорога), наличие подъемов и спусков, затрудняющих мобильность при перемещении и работе ПТСО;

В данной рабочей среде конструкция машин должна обеспечивать:

- широкий диапазон рабочих параметров при относительно небольших размерах и массе, что желательно с точки зрения сокращения типоразмеров и унификации узлов;
- надежность в работе и удобство в обслуживании;
- автономность привода, что позволяет достичь высокой проходимости при преодолении препятствий;
- достаточно высокую мощность и производительность; безопасность при эксплуатации;
- экономичность;
- легкую управляемость.

Совершенствование техники и технологии привело с одной стороны, к значительному их усложнению, а с другой стороны, выдвинуло к этой системе более высокие требования в части обеспечения эффективности и безопасности их эксплуатации. Поэтому, сейчас уже недостаточно характеризовать машину только принятыми техническими параметрами, особенно, если она эксплуатируется в тяжелых технологических условиях [1].

На современном этапе развития горнорудной промышленности уровень техники требует обеспечение безопасности путем обеспечения надежности оборудования, как одного из основных показателей его качества, технического уровня и эффективности.

Теория безопасности, как и теория надежности, базирующаяся на теории вероятностей и математической статистике, устанавливает общие критерии безопасности и методы ее обеспечения.

Рассматривая специфику вопросов, связанных с эксплуатационной безопасностью подземного транспортного самоходного оборудования, можно выделить некоторые общие принципиальные положения, взаимоувязывающие безопасности и надежности как машин, так и элементов технологической системы.

Основными признаками этого положения являются: непрерывный цикл производства погрузки, транспортирования и выгрузки полезного ископаемого, представляющий собой случайную последовательность периодов работы, остановки, устранения возникающих отказов и отклонений от норм безопасности, планового ТО и перерывов по организационным

условиям; наличие количественного и качественного показателей работы, которые определяются объемом транспортированной руды за каждый отрезок рабочего времени; зависимость качественного результата работы ПТСО за данный отрезок времени от числа отказов и отклонений от норм безопасности, а также вероятности безотказной и безаварийной работы; выполнение в течении каждой единицы времени рабочего периода определенного объема погрузочно-транспортной работы, называемого технической производительностью.

Количественные показатели безопасности зависят от большого числа факторов и являются случайными величинами. Исходным материалом для их определения служат статистические данные, обрабатываемые методами математической статистики.

Поэтому вопросы организации сбора исходных статистических данных при анализе и расчетах эксплуатационной безопасности машин, как и при их надежности, приобретают первостепенное значение. При недостаточно объективном характере исходного статистического материала последующий анализ и выводы могут не только не дать положительного эффекта, но и привести к отрицательным результатам.

Самым надежным способом получения исходных статистических данных по ПТСО является непосредственное наблюдение (хронометражное) за их эксплуатацией.

Специфические условия эксплуатации ПТСО предопределили необходимость в целях повышения достоверности статистического материала удлинения срока хронометражных наблюдений как минимум до 6-ти месяцев.

В основе методики [2] основные предпосылки базируются на следующих положениях: фиксируемая информация должна быть непрерывной во времени; все подлежащие отражению в документах события должны фиксироваться непосредственно после момента их совершения; количество документов, где фиксируется первичная информация, должно быть сведено до минимума (1–2 документа); фиксируемая информация должна отражать только необходимые, наперед определенные данные.

На основе этих предпосылок в качестве основного первичного документа, где фиксируется информация о работе ПТСО, принят оперативный журнал учета в течение каждой технологической смены.

Очень важным при организации сбора статистических данных является вопрос о назначении лица, которое должно вести заполнение первичного документа, в данном случае оперативного журнала. Практика показала, что это должно быть лицо, свободное от управления машиной отладки возникающих отказов и отклонений от норм безопасности. Поэтому, на период наблюдений выделено специальное лицо ОГМ рудника, в обязанности которого входит регистрация всех изменений состояния, как машины, так и горнотехнических параметров выработки, влияющих на эксплуатационную безопасность.

С целью проверки основных положений данной работы нами проводились наблюдения и сбор исходного статистического материала в течение семи месяцев на нескольких объектах (4 рудника), работающих в разных эксплуатационных условиях.

Для сбора и фиксации первичной статистической информации, а также их обработки шире применялась ЭВМ.

Рассмотренные ранее показатели эксплуатационной безопасности (ЭБ) ПТСО являются обобщенными техническими показателями и характеризуют способность машины выполнять свою основную техническую задачу - обеспечивать заданную эксплуатационную производительность за определенный отрезок времени.

Вместе с тем, как сама величина эксплуатационной производительности, так и величина коэффициента технического использования не могут служить полной экономической оценкой производственной деятельности ПТСО и уровня его безопасной надежности.

Действительно, с точки зрения эффективности производства не безразлична, какими затратами будет достигнут данный уровень ЭБ и обеспечена данная эксплуатационная производительность.

Согласно источника [3], общепринятыми для транспортных машин общими экономическими показателями их производственной деятельности является себестоимость продукции.

Однако, ни себестоимость, ни удельные приведенные затраты не могут быть экономическими показателями ЭБ ПТСО, так как на эти величины оказывают существенное влияние факторы, не зависящие ни от безопасности, ни от надежности.

Поэтому экономическим показателем ЭБ машины могла бы явиться абсолютная величина эксплуатационных расходов, идущих на поддержание данного уровня безопасности. Однако этот показатель может быть применен только к данной машине и для сравнения с другими машинами использоваться не может, так как при изменении технической характеристики или стоимостных показателей оборудования он изменяется даже при сохранении показателей безопасности и надежности. Очевидно, что для возможности сравнительной оценки различных машин было бы целесообразно ввести относительный показатель, характеризующий величину эксплуатационных затрат на поддержание безопасности оборудования, отнесенную к единице стоимости этого оборудования. Подобный показатель, который используется в качестве эксплуатационных расходов на проведение восстановительных ремонтов, и применяется для оценки согласно данных источника [4], называется коэффициентом технических затрат.

Однако, этот показатель не характеризует эффективности этих затрат, ибо при одних и тех же относительных затратах могут быть получены как низкие, так и высокие показатели безопасности оборудования. Поэтому эффективность приведенных удельных затрат на поддержание безопасности машины может быть учтена отнесением их к единице технического показателя ЭБ.

В свете сказанного представляется целесообразным введение относительной величины, которую можно назвать коэффициентом поддержания безопасности ($K_{n,0}$), численно равной:

$$K_{n.6} = \frac{C_{T.5}}{K_T \sum \mathcal{U}} , \qquad (1)$$

где C_T – суммарные текущие (эксплуатационные) расходы за рассматриваемый отрезок времени, тыс.тг.; ΣU_T стоимость оборудования тыс.тг.; K_Γ – коэффициент технической готовности.

Каждый тип ПТСО требует конкретизации деления эксплуатационных затрат на влияющие и не влияющие на безопасность, выработки численных критериев оптимальности значений коэффициентов поддержания безопасности и анализа фактических значений этих коэффициентов действующих машин.

Применительно к ПТСО на основе обработки данных эксплуатации получены значения коэффициента поддержания безопасности ПТСО, лежащие в пределах $K_{n\delta}$ = 0,06÷0,07.

Повышение эксплуатационной безопасности ПТСО дает снижение себестоимости добычи руды за счет увеличения производительности и снижения затрат на ремонт и обслуживание. Однако, чтобы повысить ЭБ, надо вложить необходимые капитальные затраты, эффективность которых можно оценить по схеме, изложенной в источнике [5]. При этом производится анализ ЭБ и производственной деятельности машины за истекший год (ресурс работы) и намечаются мероприятия по повышению безопасной эксплуатации, внедрение которых позволит снизить суммарное время устранения отказов и неисправности

Для поддержания безопасности и, следовательно, эффективности использования машины в процессе эксплуатации необходимо периодически производить профилактические или планово-предупредительные ремонты (ППР). Если ограничиться только восстановительными ремонтами (устранение отклонений и отказов), то безопасность и надежность машины начнут быстро снижаться. Если производить ППР слишком часто или чрезмерно долго, уменьшаются коэффициент технического использования и эксплуатационная производительность.

Результаты теоретического исследования вопроса обеспечения и повышения безопасности труда при эксплуатации ПТСО, используемого для погрузочно-транспортного процесса полезного ископаемого, позволяют сделать следующие основные выводы:

– обоснованные и разработанные общие положения о безопасности и надежности машин определяют закономерности их взаимодействия и взаимосвязи в обеспечении безопасности;

- результаты анализа причин отказов и отклонений от норм безопасности, позволяют установить закономерности изменения уровня ЭБ машин;
- на основе выбранных показателей ЭБ машин определен метод их прогнозирования, как в относительных, так и в абсолютных величинах;
- в результате оптимизации времени планово-предупредительного ремонта и его периодичности, определены закономерности их влияния на показатели ЭБ машин;
- намеченные способы обработки результатов экспериментальных исследований методами математической статистики, позволяют оценить функциональную зависимость между различными факторами и показателями ЭБ ПТСО.

Поддержание и контроль достигнутых уровня и показателей машин имеет неоспоримое значение. Однако, главной задачей работ в области, как безопасности, так и надежности является отыскание путей их повышения, а также прогнозирование численных величин показателей.

Под прогнозированием показателей эксплуатационной безопасности ПТСО будем понимать базирующийся на накопленном статистическом материале расчет возможных значений этих показателей с учетом условий эксплуатации или изменений конструктивных элементов, как машины, так и выработки.

Накопление и соответствующая обработка статистических данных по имеющимся ПТСО и условиям их эксплуатации, позволяет определить достаточно достоверные показатели (параметры) их эксплуатационной безопасности.

Наилучшие результаты в части прогнозирования возможных значений параметров показателей ЭБ вновь созданных машин, и повышение уровня их безопасной надежности может дать проведение натурных испытаний и хронометражных наблюдений в процессе непосредственной эксплуатации. Сущность такого метода прогнозирования показателей ЭБ сводится к следующему: каждая машина условно может быть разбита на две группы элементов: первая охватывает элементы, отказы или отклонения от норм безопасности которых носят случайный характер, вторая –объединяет элементы, причины отказов или неисправностей которых выявлены и могут быть устранены перед последующей эксплуатацией, например, во время ППР, ТО и т.д.

Литература

- 1. Ананин Г.П., Голутвин В.А., Завьялов Л.Н. и др. Автомобильный транспорт при подземной разработке полезных ископаемых. М.: Недра, 1983. 187c.
- 2. Безопасность труда на производстве. Исследования и испытания. Спр. под. ред.проф.Б.М. Злобинского. М.: Металлургия, 1986. 400с.
- 3. Мулухов К.К. Транспортные машины на горных предприятиях США. М.: Недра, 1987. 190c.
- 4. Жакенов Г.К., Макашев Б.К. Влияние интенсивности работы дизельных оборудований на изменение состава рудничной атмосферы./ Материалы МНТК, посвященной 150-летию освоения Жезказганского месторождения. Жезказган: Казахмыс, 1997. С. 287-289
- 5. Зайков В.И., Берлявский Г.П. Эксплуатация горных машин и оборудования: Учеб. пособие. 4-ое изд. –М: Издательский центр, 2006. 256с.

ИЗМЕЛЬЧЕНИЕ ТЕХНОГЕННЫХ ОТХОДОВ С ПОЛУЧЕНИЕМ ФРАКЦИИ НАНОРАЗМЕРОВ

Малькова М.Ю., Парецкий В.М. (ФГУП «Институт «ГИНЦВЕТМЕТ», г. Москва) Задиранов А.Н.

(Московский государственный машиностроительный университет «МАМИ»), Кряжева Т.В.

Жезказганский университет им О.А.Байконурова

ПБЗ қосылған техногенді (отты балшықтан) Шредер қалдықтарын шығаратын ұнақтау арқылы нано-өлшемді фракциясы (-100+10 нм) ұнтағын жоғарғы тиімділігімен алынғаны көрсетілген.

It was showed high effectiveness of getting powders of nano-sizes fractions (-100+10 nm) by crushing waste with surface active agents.

Одной из важнейших задач металлургического производства является удешевление разливочного оборудования (желоба, раздаточные и разливочные ковши) при одновременном повышении его стойкости. В последние годы для решения этой задачи используют: свежие и отработанные огнеупорные глины и дешёвые высокоглинозёмистые и химически стойкие техногенные отходы [1,2].

В этой связи в данной работе в качестве объектов исследования использовали первосортные огнеупорные глины (дружковская, печорская, веселовская, латненская глины, болгарский бентонит) и отработанный катализатор типа ИМ2201. Составы этих материалов представлены в табл.1.

Таблица 1 - Химический состав огнеупорных глин

No	Глина	Содержание,%								
п/п		Al_2O_3	SiO ₂	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	R_2O_3	K ₂ O	SO ₃
1	Болгарская	15,9	50,81		3,79	6,79				
2	Веселовская	14	30	5	1,5					
3	Дружковская	31,31	52,57	0,75	0,64	0,64		2,1		0,38
4	Латненская	37,06	50			1,1				
5	Печорская	67	18	0,7	1,3	5	1,1		4	

Представленный выше материал измельчали планетарной в мельнице "сухим" и "мокрым" способом, используя в качестве ПАВ Na_2CO_3 , NaOH, $Na_4P_2O_7$, $Na_5P_3O_{10}$ и C_2H_5OH . Режим измельчения материалов в мельнице был следующим: - длительность измельчения: 20 - 35c $v_{\text{\tiny HSM}}$ =2200 об/мин;и 50 - 60c при $v_{\text{\tiny HSM}}$ =1820 об/мин; соотношение глина : мелющие тела – 1: 3.

Результаты исследования представлены на рис. 1 и 2. Как видно из рис. 1, а, измельчением латненской глины "по сухому" нанофракция материалов не была получена. Размер, образовавшейся после размола материала фракции составил -18+0,7 мкм. При этом доля мелкой фракции (-12,5+0,7) мкм составляла более 53%. Однако, на рис. 1,6 и 1, в показано, что при измельчении "по мокрому" в присутствии ПАВ (95% C_2H_5OH , в количестве 5%) произошло формирование фракции наноразмеров. Так, с использованием при измельчении навески в качестве ПАВ триполифосфата натрия ($Na_5P_3O_{10}$) минимальный размер фракции составил -100+10 нм. При этом доля нанофракции составила не более 1-3 %. Значительно более высокая доля этой же фракции (30 %) была образована, когда навеску измельчали с использованием в качестве ПАВ этанола.

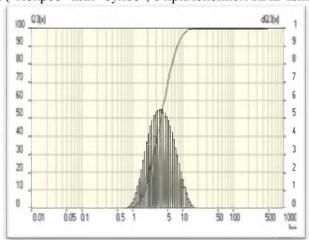
Аналогичные результаты с применением в качестве ПАВ (C_2H_5OH) были получены и на других типах огнеупорных глин, представленных в работе (табл.2).

Таблица 2 - Измельчение огнеупорных глин "по мокрому" в присутствии ПАВ ($C_2H_5OH - 5\%$).

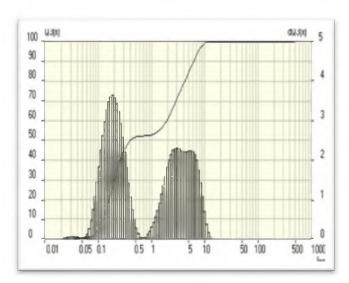
No	Тип глины	Фракция	Доля наночастиц,%		
π/π		наночастиц, нм	максимальная	средняя	
1	Латненская	-100+10	30,74	27,52	
2	Веселовская	-100+40	12,7	6,81	
3	Печёрская	-100+30	22,66	12,7	
4	Дружковская	-100+10	37,95	27,9	
5	Болгарская бентонитовая	-100+10	32,52	22,78	

Аналогичные исследования провели, измельчая отходы катализатора типа ИМ2201, фазовый состав которого представлен в табл. 2.

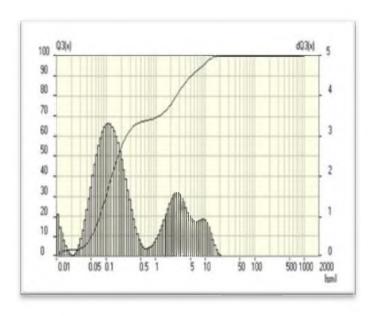
Результаты исследования показали, что из отработанного катализатора типа ИМ2201 (табл. 2) на имеющимся оборудовании нельзя получить фракцию наноразмеров при любых условиях измельчения материала ("мокрое" или "сухое", с применением ПАВ или без него).

a)

б)

B)

Рис. 1. Интегральные и дифференциальные кривые распределения фазового состава фракций порошков после измельчениялатненской глины "по сухому" (а) и "по мокрому и использованием ПАВ (б, в): $6 - Na_5P_3O_{10}$; в $- C_2H_5OH$ Таблица 3 - Фазовый состав отработанного катализатора ИМ2201.

1	Фаза	Содержание,%			
2	Al_2O_3	72,4			
3	SiO ₂	3,6			
4	Cr_2O_3	19,1			
5	$RO + R_2O$ (примеси)	4,9			

Однако исследованиями (рис.2) на дифференциальной кривой распределения выявлены максимумы, отражающие содержание в дисперсном порошке ИМ-2201 основных элементов и примесей. Так, два самых высоких максимума отвечают содержанию в порошке α - и γ -модификаций $A1_2O_3$, средний — Cr_2O_3 , несколько меньший — SiO_2 . Пятый и остальные слабо выражены и отвечают содержанию примесей малой концентрации.

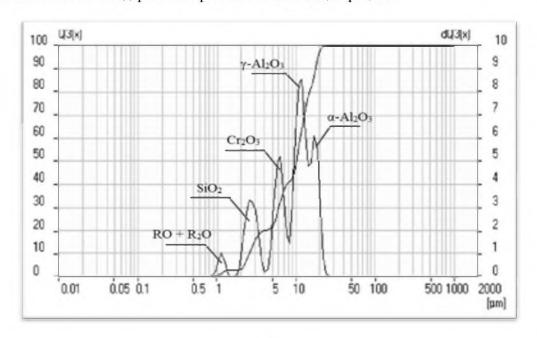

Рис. 2. Интегральные и дифференциальные кривые распределения фазового состава фракций порошков отработанного катализатора типа ИМ-2201

Оксид алюминия α -модификации представлен в основном фракцией с размерами -20+30 мкм. Оксид алюминия γ -модификации размещен во фракции с размерами -10+15 мкм, оксиды кремния и хрома— фракциями -2+4 мкм и -5+7 мкм, соответственно. Выделяя эти фракции из общего набора фракций измельченного продукта, можно получать концентраты, высоко обогащенные оксидной фазой известного состава.

Проведено исследование эффективности получения порошков фракции наноразмером методом измельчения. Показано, что на использованном в работе оборудовании можно получать порошки огнеупорных глин фракцией -100+10 нм.

Литература

- 1. Задиранов А.Н., Ковтунов И.И., Малькова М.Ю. Нанотехнологии в металлургии. М.: ЦКТ, 2012. 224 с.
- 2. Плотникова О.Г. Исследование, разработка и внедрение технологии переработки металлокерамических отходов металлургического производства с получением высокотехнологичных металлических изделий: Автореферат дис.... канд. техн. наук. М., 2013. 131с.

УДК 621.313

СОВРЕМЕННЫЕ СИСТЕМЫ РЕГУЛИРУЕМЫХ ЭЛЕКТРОПРИВОДОВ

Сарсембаев Д.Ж., Саргулжина А.А. Жезказганский университет имени О.А. Байконурова Сарсенбаев Н.С.

Казахский национальный технический университет имени К.И. Сатпаева

Мақалада айнымалы тоқ электр жетегінің және жартылай өткізгіштік түрлендіргіштердің артықшылықтары ашылған, қазіргі заманға сай электр жетек жүйелері сипатталған.

The article reveals the advantage of AC Motor drives, describes modern electric drive systems and also listed advantages of semiconductor converters.

Развитие высоких технологий обусловливает устойчивую тенденцию внедрения в различные отрасли промышленного и сельскохозяйственного производства регулируемых электроприводов. Создание усовершенствованных силовых полупроводниковых приборов и преобразователей на основе машин переменного тока, использование современных средств управления, включая микропроцессорные, позволили создать высококачественные и надежные системы регулируемых асинхронных электроприводов, которые становятся основным видом регулируемого электропривода.

В 2002 г. на европейском рынке из общего числа продаваемых регулируемых приводов электроприводы переменного тока составили 68 %, электроприводы постоянного тока – 15 %, механические и гидравлические приводы – 17% [1]. Тенденция возрастания доли внедряемых регулируемых асинхронных электроприводов объективно сохранится и в дальнейшем, так как массовый регулируемый электропривод может быть реализован только на базе асинхронных двигателей. Это связано с тем, что в диапазоне мощностей до 100 кВт их производится в 40-50 раз больше, чем двигателей постоянного тока [1, 2].

Широкое использование регулируемых электроприводов привело к тому, что современный электропривод является не только энергосиловой основой, позволяющей обеспечить производственные механизмы необходимой механической энергией, но и средством управления технологическими процессами, так как задачи по реализации качества производственных процессов в настоящее время в большинстве случаев возлагаются на системы управления регулируемыми электроприводами в сочетании с системами технологической автоматики. В связи с возрастанием цен на энергоносители, в частности на электроэнергию, и ограниченными возможностями увеличения мощности энергогенерирующих установок проблема энергосбережения, в том числе снижения электропотребления, приобретает особую актуальность [3, 4].

Энергосбережение стало одним из приоритетных направлений технической политики во всех развитых странах мира. Это связано, во-первых, с ограниченностью и невозобновляемостью основных энергоресурсов, во-вторых, с непрерывно возрастающими сложностями их добычи и стоимостью, в-третьих, с глобальными экологическими проблемами, обозначившимися на рубеже тысячелетий.

Энергосбережение является наиболее дешевым и безопасным способом увеличения энергогенерирующих мощностей, так как затраты на экономию 1 кВт мощности обходятся в 4 - 5 раз дешевле, чем стоимость вновь вводимого 1 кВт мощности [1, 5].

Основные потери (до 90 %) приходятся на сферу энергопотребления, в которой должны быть сконцентрированы основные усилия по энергосбережению электроэнергии. Так как электроприводы потребляют до 70 % вырабатываемой электроэнергии, наиболее существенная экономия электроэнергии может быть достигнута при использовании регулируемых электроприводов для управления технологическими процессами, что в сочетании с возможностями автоматизации может обеспечить оптимальное использование электроэнергии и других ресурсов.

В связи с тем, что среди регулируемых электроприводов доминирующее положение занимают частотно-регулируемые асинхронные электроприводы, их массовое применение позволяет решать не только технологические задачи, но и проблему энергосбережения. Поэтому, в ближайшее время многие отечественные научные и проектные организации, а также производственные предприятия обязаны решить вопросы в области энергосбережения.

На сегодня основными типами регулируемого электропривода являются следующие системы: «полупроводниковый преобразователь – двигатель постоянного тока» (ПП–ДПТ) и «полупроводниковый преобразователь частоты – асинхронный двигатель» (ППЧ–АД) [1,5]. Однако частотно-регулируемые электроприводы переменного тока постепенно вытесняют приводы постоянного тока. Современные преобразователи частоты обеспечивают регулирование скорости асинхронных двигателей, по качеству не уступающих приводам постоянного тока.

Преимущества асинхронного короткозамкнутого двигателя по сравнению с двигателями постоянного тока, такие как высокая надежность, меньшая стоимость, простота изготовления и эксплуатации, в сочетании с высокими регулировочными и динамическими показателями превращают асинхронный частотно-регулируемый электропривод в доминирующий тип регулируемого электропривода, массовое применение которого позволяет решать не только технологические задачи, но и проблему энергосбережения.

Современная тенденция характеризуется возрастанием применения регулируемых электроприводов. По некоторым данным ежегодный рост мирового рынка продаж электроприводов постоянного и переменного тока составляет 7 %. Причем в общем объеме продаваемых электроприводов ежегодно возрастает доля асинхронных электроприводов, так в 1990 г. она составила 60 %, в 1995 г. – 75 %, в 2002 г. - 82 % [1].

Рассмотрим основные системы электроприводов.

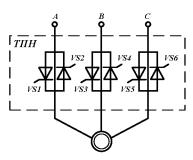

Рисунок 1. Схема силовой структуры системы ТПН – АД

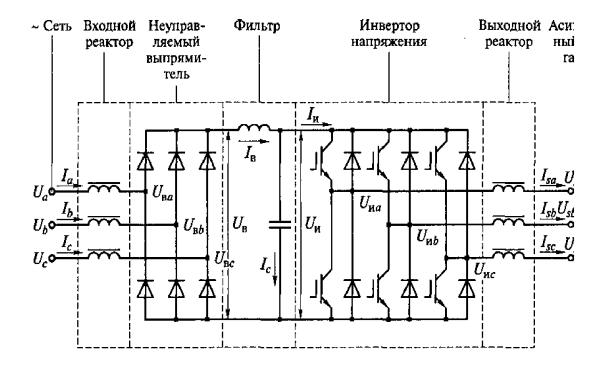
- 1. Системы электроприводов «Тиристорый преобразователь напряжения асинхронный двигатель» (ТПН-АД). Наиболее распространен-ная силовая структура ТПН-АД, схема которой приведена на рисунке 1, состоит из шести тиристоров, включенных попарно встречно-параллельно в статорные цепи трехфазного асинхронного двигателя. Такой преобразователь предназначен для регулирования 1-й, или основной, гармоники питающего двигатель напряжения изменением угла открытия тиристоров α в диапазоне от $\alpha = \phi$ до $\alpha = 180^{\circ}$. В этом случае действующее фазное напряжение первой гармоники изменяется от $U_1 = U_{1\text{ном}}$ (где $U_{1\text{ном}}$ действующее фазное номинальное напряжение питающей сети; ϕ угол отставания тока от напряжения при синусоидальном питании) до $U_1 = 0$ [6]. Частота переменного напряжения основной гармоники остается неизменной и равна частоте сети, т. е. $f_1 = f_{1\text{ном}}$.
- 2. Системы электроприводов «Полупроводниковый преобразователь частоты асинхронный двигатель» (ППЧ-АД). Частотный способ регулирования скорости асинхронных двигателей является самым экономичным в сравнении с другими известными способами. Возможность регулирования скорости АД изменением частоты следует из выражения скорости идеального холостого хода:

$$\omega_o = \frac{2\pi \cdot f_1}{p_n},\tag{1}$$

где f_1 — частота напряжения обмотки статора; p_n — число пар полюсов двигателя.

Меняя частоту f_1 напряжения обмотки статора, можно получать разные скорости идеального холостого хода. При этом, как видно из выражения (1), зависимость скорости ω_0 от f_1 линейная. Механические характеристики АД при частотном способе регулирования скорости могут существенно отличаться от естественной характеристики [2, 5].

Схема силовых цепей ПЧ-АД представлена на рисунке 2.

В состав системы ПЧ-АД входят трехфазный мостовой АИН с ШИМ выходного напряжения и короткозамкнутый асинхронный двигатель. Источником напряжения для АИН служит неуправляемый выпрямитель с коммутирующим реактором на входе и LC-фильром на выходе. Обмотка статора двигателя соединена в звезду и подключена через реактор к выходу инвертора по схеме без нулевого провода.

В ближайшей перспективе в регулируемом асинхронном электроприводе могут найти применение ПЧ с непосредственной связью на полностью управляемых полупроводниковых приборах. При специальных алгоритмах управления ключами ПЧ с непосредственной связью обеспечивают двухсторонний обмен энергии между сетью и двигателем при однократном ее преобразовании и коэффициенте мощности, равном единице.

Применение двухзвенных ПЧ с активными выпрямителями и ПЧ с непосредственной связью на управляемых полупроводниковых приборах позволяет решать на качественно более высоком уровне задачу энергосбережения в системе автоматизированного электропривода при выполнении им основной своей функции, заключающейся в управлении движением рабочих органов технологических машин и агрегатов.

1. Особенности полупроводниковых преобразователей частоты.

Асинхронный двигатель становится сегодня основным объектом управления в электроприводе. Его преимущества заключаются в простоте конструкции, надежности, меньшем моменте инерции по сравнению с двигателем постоянного тока, в отличие от которого он не требует частого периодического обслуживания, может использоваться в агрессивной и взрывоопасной средах. С другой стороны, АД является сложным нелинейным объектом управления, поэтому для создания асинхронного электропривода с характеристиками, аналогичными характеристикам приводов постоянного тока, требуется сложная система управления. По этой причине внедрение регулируемых асинхронных электроприводов тесно связано с развитием силовой электроники, микропроцессорной техники и математической теории машин переменного тока.

Типы асинхронных двигателей существенно отличаются друг от друга по виду механических характеристик. Например, двигатели краново-металлургической серии имеют повышенное сопротивление роторной цепи, что обеспечивает высокий пусковой момент и высокое критическое скольжение, а значит, и высокое номинальное. Такие двигатели плохо подходят для применения в системах ППЧ-АД, так как имеют большие потери энергии и, как следствие, сильно нагреваются. Поэтому в частотно-регулируемых электроприводах используются двигатели серий 4A, АИР, 5A и др., а также двигатели, специально разработанные для применения с ППЧ, к которым относятся двигатели серии АЧД.

Полупроводниковые преобразователи частоты уверенно становятся стандартным промышленным оборудованием в технике электропривода. Областью их использования стали асинхронные электроприводы, к которым предъявляются следующие требования:

- плавное регулирование скорости двигателя в широком диапазоне в соответствии с требованиями технологического процесса;
- высокая точность регулирования скорости или позиционирования двигателя;
- ограничение нагрузки электропривода, рывков и ускорений в процессе работы;
- большое число включений в 1 ч;
- дистанционное управление скоростью и направлением вращения двигателя;
- плавное регулирование технологических параметров с помощью электропривода и т.д.

Кроме того, частотное регулирование с помощью ПЧ позволяет практически во всех случаях снизить потребление электроэнергии по сравнению с другими способами регулирования и нерегулируемым электроприводом.

2. Достоинства полупроводниковых преобразователей.

Современные полупроводниковые преобразователи, используемые в системах ТПН-АД и ППЧ-АД, в большинстве случаев выполняются на основе микропроцессорной управляющей техники. Это позволяет легко и органично вписывать их в системы автоматизации

технологических процессов, построенных на базе программируемых контроллеров и промышленных компьютеров.

Удобство в наладке и эксплуатации обусловливают следующие достоинства таких преобразователей.

- 1. Помехозащищенность, обеспечиваемая использованием двухуровневых цифровых сигналов и возможностью реализации сложных алгоритмов фильтрации и обработки сигналов.
- 2. Надежность, достигаемая как за счет упрощения конфигурации системы, так и за счет использования высокотехнологичной элементной базы и развитых систем защиты и диагностики. Многие изготовители декларируют среднюю наработку на отказ 100 тыс. ч и более.
- 3. Высокие качество регулирования и точность, обусловленные использованием специальных высокоточных датчиков и адаптивных наблюдателей состояния, возможностью реализации сложных алгоритмов управления (с переменной структурой, оптимизацией, адаптацией, прогнозированием и т.д., в том числе с оптимизацией энергетических характеристик), которые, как правило, невозможно реализовать в аналоговых системах, а также потенциально более высоким быстродействием из-за низкого уровня помех и т.д.
- 4. Низкие затраты на наладку и обслуживание электропривода из-за высокой степени его готовности, развитых систем самонастройки, адаптации, защиты и диагностики, упрощения процедур настройки, эксплуатации и обслуживания.
- 5. Хорошие массогабаритные показатели. Многие современные преобразователи частоты имеют удельный показатель 0,5...2 кг/кВт.

Существенное значение имеет также простота сопряжения с устройствами верхнего уровня системы автоматизации, реализации связанного управления несколькими электроприводами, а также более высокий уровень безопасности таких электроприводов.

Таким образом, использование современных преобразователей в асинхронном электроприводе позволяет существенно повысить его технико-экономические показатели, снизить расход электроэнергии и перейти на качественно новый уровень проектирования, монтажа, наладки и эксплуатации электромеханического оборудования.

Литература

- 1. Браславский И.Я. Энергосберегающий асинхронный электропривод. М.: Академия 2004. 256 с.
- 2. Белов М.П., Новиков В.А., Рассудов Л.Н. Автоматизированный электропривод типовых производственных механизмов и технологических комплексов. М.: Академия, 2004. 576c
- 3. Ключев В.И., Терехов В.М. Электропривод общепромышленных механизмов. М.: Энергия, 1980. 541 с.
- 4. М.Г. Чиликин, А.С. Сандлер. Общий курс электропривода. М.: Энергоиздат, 1981. 576 с.
- 5. Ключев В.И. Теория электропривода М.: Энергоатомиздат, 1998. 704 стр.

ИССЛЕДОВАНИЕ БАЛАНСОВОЙ НАДЕЖНОСТИ В АЛМАТИНСКОМ ЭНЕРГОУЗЛЕ

Уалиева И.С., КУПС, г.Алматы

2019 жылда Біртұтас электроэнергетикалық нарыққа жұмысқа жоспарланатын іске қосу және Қазақстанға, Белоруссияға және Ресейге нарықтарға ұлгілерде айырмашылықтардың келесі реттеуі энергоузла бір өңірге ғана емес масштабта баланстық сенімділіктер қамтамасыз етулер үлгісі ұсынған қолдану мүмкіндік береді, және Еуразия экономикалық жағдаят одақтың интеграцияланған электроэнергетикалық салалары.

Models of markets of Kazakhstan, Belorussia and Russia will allow to apply an offer model of providing of balance reliability in the scale of not only energy knot of one region but also integrated electro energy sphere of the Eurasian economic union

Анализ проводится с целью определения пиковых, полупиковых и базовых частей, а также графика загрузки электростанций Алматинского региона. Для этого использовались данные, полученные в АО «АЖК», и на основании полученных данных строятся суточные графики нагрузки Алматинского региона, за летнюю и зимнюю неделю 2013 года.

Усредненный график нагрузки Алматинского региона за зиму 2013 года представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Усредненное летнее потребление и генерация электроэнергии Алматинского региона

Час	Выработн	Потребление					
	ТЭЦ-1	ТЭЦ-2	ТЭЦ-3	Каск.Г	Капч.Г	Факт	АЖК
0	0	229	66	38	212	545	494
1	0	229	66	38	212	545	498
2	0	227	69	38	212	547	544
3	0	227	73	38	212	550	621
4	0	224	73	38	212	547	707
5	0	226	73	38	212	549	767
6	0	229	69	38	212	547	791
7	0	228	67	38	212	545	794
8	0	227	67	38	212	544	788
9	0	227	67	38	212	544	792
10	0	225	67	38	212	543	797
11	0	225	67	38	212	542	798
12	0	227	67	38	212	544	788
13	0	227	67	38	212	545	773
14	0	227	68	38	212	544	759
15	0	225	68	38	212	542	754
16	0	225	68	38	212	544	817
17	0	227	67	38	212	545	859
18	0	228	70	38	212	547	792
19	0	228	70	38	212	548	699
20	0	228	71	38	212	549	613

21	0	229	71	38	212	550	564
22	0	230	70	38	212	550	537
23	0	230	70	38	212	551	521
0-							
23	0	5456	1653	909	5088	13107	16868
ср/ч	0	225	69	37	211	542	708

По характеристикам можно сделать вывод, что коэффициенты максимального дня и средние за неделю отличаются незначительно. Среднее суточное потребление в области базовой, полупиковой, пиковой и переменной частей нагрузок в летнее время составляет соответственно:

W баз = 11856, тыс. кВтч;

W полуп = 3854, тыс. кВтч;

W пик = 1158, тыс. кBтч;

W перем = W полуп + W пик = 3854+1158=5012, тыс. кBтч;

В процентном отношении переменная часть потребления составляет

W = W перемен. $\times 100 / W$ сут. $= 5012 \times 100 / 16868 = 30 %;$

Среднее суточное потребление в области базовой, полупиковой, пиковой и переменной частей нагрузок в зимнее время составляет соответственно:

W баз = 20448, тыс. кВтч:

W полуп = 4016, тыс. кВтч;

W пик = 1365, тыс. кBтч;

W перем = W полуп + W пик = 4016 + 1365 = 5381, тыс. кВтч;

В процентном отношении переменная часть потребления составляет:

 $W = W \text{ перемен.} \times 100 / W \text{ cyr.} = 5381 \times 100 / 25829 = 21\%;$

Сравнивая процентное отношение переменной части нагрузки можно сделать вывод, что среднегодовое отношение переменной части потребления к общему потреблению составляет в интервале 21 - 30%. При потреблении 6,5 млрд.кВтч. в 2010 г. на долю переменного потребления приходится около 1,7 млрд.кВтч.

Как видно из таблицы электростанции Алматинского энергоузла работают в базовом режиме. ТЭЦ работают по тепловому графику, нагрузка Капчагайской ГЭС определяется заданным постоянным расходом воды по р. Или, а нагрузка каскада ГЭС – расходом воды по р. Малая Алматинка.

Электроэнергия сальдового перетока при постоянном базовом значении передается от электростанций Экибастузского комплекса. Для обеспечения поддержания переменного сальдового перетока в часы снижения потребления Алматинского региона ГЭС Киргизской энергосистемы снижают нагрузку и часть перетока от Экибастузских ТЭС направляется в Киргизию, а при повышении – ГЭС Киргизии увеличивают нагрузку.

Сегодня на рынке электроэнергии сложилась ситуация когда потребители и энергоснабжающие организации приобретают энергию у энергопроизводящих организаций по ровному графику, тогда как действительные потребности (как видно на графиках) заключаются в получение поставок электроэнергии по переменному графику в зависимости от производственно-хозяйственной потребности .

Пиковая нагрузка по Алматинской области регулировалась за счет гидроэлектростанций Киргизии и перетока из ЕЭС России. Но 3 апреля текущего года Министерство энергетики и промышленности Кыргызстана сообщило о решении прекратить экспорт электроэнергии в Казахстан, в связи с нехваткой воды в крупнейшем в Кыргызстане Токтогульском водохранилище.

Вышеуказанные изменения в состоянии электроэнергетических систем усложнили задачу системного оператора в поддержании баланса и потребовали проведение срочных мероприятий для улучшения состояния электроэнергетической системы, возникла необходимость в разработке новых мероприятий по обеспечению балансовой надежности [1].

Переход к работе балансирующего рынка в полноценном рабочем режиме будет осуществлен с 2015 года [2, 3]. Введение балансирующего рынка приведет к:

- повышению дисциплины относительно планирования и соблюдения суточного графика производства/потребления электроэнергии;
- справедливому распределению расходов на балансирование, в отличие от действующей методики равномерного распределения расходов на балансирование среди всех субъектов оптового рынка электроэнергии.

Выбор и обоснование модели обеспечения балансовой надежности путем корректировки суточного графика

К предлагаемой модели обеспечения балансовой надежности особенно необходимо прибегать во время полупиковой и пиковой нагрузки в переходном режиме работы электрической системы. Лучшим энергетическим оборудованием для покрытия полупиковой и пиковой зон графика являются турбоагрегаты ГЭС, пуск и остановка которых могут быть проведены за несколько минут.

Для покрытия переменной части суточного графика электрической нагрузки в конкретной энергосистеме наиболее важное значение имеют диапазон изменения электрической нагрузки в характерные часы суток (например, утренний пик нагрузки и ее уменьшение при ночном провале) и скорость изменения электрической нагрузки в эти часы. Чем больше диапазон суточного изменения нагрузки и потребные скорости ее изменения, тем в более трудных условиях работает оборудование станций. Если электростанции не успевают отслеживать потребности электрического графика, то в электрической сети происходит недопустимое повышение или снижение частоты сети, что приводит к потерям различного рода у потребителей электроэнергии и ухудшению балансовой надежности электроснабжения всей энергосистемы страны.

Поэтому, для того чтобы не допускать таких проблем и поддержать балансовую надежность, предлагается производить корректирующие действия в суточные графики нагрузки посредством быстрого и своевременного реагирования на изменение нагрузки в реальном режиме времени, чтобы графики потребления и производства электроэнергии всегда совпадали. Основную роль в данной модели играют Региональные электросетевые компании, которые заинтересованы в приобретении электрической мощности для компенсации потерь.

Согласно модели, каждый субъект оптового рынка должен быть оснащен автоматизированной системой коммерческого учета электроэнергии (АСКУЭ).Главной задачей, которой является автоматизированный сбор измерений активной и реактивной электроэнергии с электронных счетчиков в базу данных, установленную на сервере БД АСКУЭ [4].

Объектом автоматизации являются точки учета электроэнергии и мощности, а также обеспечивающие учет внутреннего потребления предприятия, для обеспечения получения наиболее полного баланса по предприятию и его подразделениям.

АСКУЭ должна представлять собой комплекс программно-технических средств, состоящий из:

- первичных преобразователей измерительных трансформаторов тока и напряжения;
- •вторичных цепей между измерительными трансформаторами и счетчиками электроэнергии;
 - •первичных средств учета цифровых счетчиков электроэнергии;
 - •информационно-вычислительный комплекс (ИВК);
 - •каналов связи ИВК с первичными средствами учета;
 - •устройства синхронизации системного времени;
 - •каналов связи ИВК субъектами обработки коммерческой информации;
 - •автоматизированных рабочих мест оператора;
 - •средств программного обеспечения счетчиков, АРМ.

АСКУЭ обеспечит:

-надежность и достоверность учета и контроля электроэнергии;

-представление обслуживающему персоналу, руководству объекта, Системному оператору другим заинтересованным потребителям учетной информации о количестве потребления электроэнергии (мощности), привязанной к единому астрономическому времени и календарю;

-повышение оперативности управления режимами энергопотребления и техническим состоянием средств учёта электроэнергии;

-мониторинг нагрузок с целью управления технологическим процессом, планирования технико-экономических показателей работы;

- -мониторинг мгновенных и средних параметров электросети;
- -участие в оптовом и балансирующем рынке электроэнергии.
- -обмен данными по учету электроэнергии со смежными субъектами ОРЭ и Системным оператором ОРЭ РК.

АСКУЭ должна осуществлять измерение, регистрацию, обработку, хранение и отображение значений следующих параметров, которые необходимы для расчета значений технических потерь мощности и электроэнергии.

Для обеспечения работоспособности системы на предприятии должен быть сформирован оперативно-эксплуатационный персонал АСКУЭ, в состав которого входит системный оператор, осуществляющий контроль работоспособности системы, анализ выработки и отпуска электроэнергии с шин предприятия, проводящий энергосберегающие мероприятия. У оператора есть возможность подключаться к ИВК удаленно и использовать все функции ИВК. Запустив соответствующую программу системы АСКУЭ, сможет настроить счетчики электроэнергии и получить в режиме реального времени необходимые параметры сети для дальнейшей работы.

Обеспечение балансовой надежности с помощью предложенной модели в отдельном энергоузле низкого напряжения может быть адоптировано и к энергоузлам высшего напряжения на любых других регионах страны.

В связи с имеющимися проблемами предложена модель, позволяющая обеспечивать балансовую надежность, которая требует наличия автоматизированной системы коммерческого учета электроэнергии у потребителей и станций, комплекса программ для расчета технических потерь электроэнергии и договора участия на рынке централизованной торговли. Апробация данной модели проводилась на отдельном узле в Алматинской области, с целью последующей апробации на всем энергоузле в целом. Однако, в связи с тем что, исследование оказалось трудоемким и длительным по времени, последующая апробация модели в энергоузле по всему региону оказалась затруднительной. Тем не менее, по полученным результатам исследования можно легко адоптировать предложенную модель обеспечения балансовой надежности к энергоузлам на любых других регионах.

Планируемый запуск в работу Единого электроэнергетического рынка в 2019 году и последующее урегулирование различий в моделях рынков Казахстана, Белоруссии и России позволит применить предложенную модель обеспечения балансовой надежности в масштабе не только энергоузла одного региона, но и интегрированной электроэнергетической сферы Евразийского экономического союза.

Литература

- 1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 18 июля 2012г. №495 «Об утверждении Правил по предотвращению аварийных нарушений в единой электроэнергетической системе Казахстана и их ликвидации»
- 2. Правила функционирования балансирующего рынка электрической энергии, Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2012 года № 1508
- 3. Закон РК «Об электроэнергетике», п.7 гл.1 «Правила функционирования балансирующего рынка электрической энергии», 2008
- 4. Методические указания по проведению централизованных торгов электрической энергией, AO «КОРЭМ», Астана, 2013

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКЕ ТЕХНОЛОГИИ

Штыхлин Т.А. КГУ СОШ №4 г.Жезказгана

This article examines the possibility of using health-education learning technologies in the classroom technology.

Бұл мақалада аудиториялық технология сабақтарында денсаулық-білім беру оқыту технологияларын пайдалану мүмкіндігін зерттейді.

В уставе Всемирной организации здравоохранения здоровье определяется как "Состояние полного физического, духовного и социального благополучия", а не только отсутствие болезней и физических дефектов. Здоровье во все времена считалось высшей ценностью, основой активной творческой жизни, счастья, радости и благополучия человека. В современном обществе оно становится еще и условием выживания. Одно из современных определений здоровья дается, как способность адаптироваться, приспосабливаться к жизни. Здоровье человека зависит от системы здравоохранения всего на 10% и на 50% – от образа жизни, который формируется под воздействием окружения человека, права выбора, качества жизни и доступности возможностей укрепления здоровья [1]. В процессе воспитания человека в семье, детском саду, в школе здоровье либо формируется и развивается, либо утрачивается. Рассмотрим условия и факторы школьной жизни, оказывающие разрушающее воздействие на здоровье детей.

Первый – это инструктивно-программирующие методики. Весь учебный процесс направлен на закрепощение детского организма в режиме постоянного сидения. При таком психомоторном закрепощении ребенок в начальной школе уже через 10–15 минут испытывает нервно-психические нагрузки, ведущие к ранней стенокардии, близорукости и сколиозу. У него угнетается и парализуется общий тонус организма.

Второй фактор, губительный для здоровья, — это продолжительное воздействие на детей школьной среды: закрытые помещения, ограниченные пространства, заполненные однообразными искусственно созданными элементами. При этом угнетается эмоциональная сфера детей, подавляется иммунитет, не реализуется их генетическая программа.

Третий фактор. Словесно-информационный – вербальный принцип построения учебного процесса. Книжное изучение жизни предполагает некритическое восприятие готовой информации. При этом подавляется творчество, которое заложено в них природой, они не могут самостоятельно мыслить и рассуждать.

Четвертыйфактор — это лежащие в основе учебного процесса методики, разрушающие целостное восприятие мира.

Пятыйфактор — это чрезмерное увлечение методиками "интеллектуального" развития в ущерб чувственному, эмоционально-образному. Обучение детей в детском саду компьютеру приводит к "шизоидной интоксикации" сознания. Реальный мир у ребенка заменяется искусственным, виртуальным, что ведет к распаду важнейшей психической функции воображения. И как следствие — раннее формирование шизоидно-психической конституции. На Западе это началось в 50-х годах, а сейчас дошло и до нас. Сегодня симптомы скрытой шизофрении наблюдаются у 70–80% детей уже в 4-м классе.

Вдобавок ко всем этим факторам в последнее десятилетие в школу вошли здоровьеразрушающие инновации:

1. Замена парт на столы, что привело к ранней потере зрения и нарушениям осанки.

- 2. Замена каллиграфического письма перьевой ручкой на безотрывное письмо шариковой. В связи с этим выросли утомляемость, неуравновешенность, агрессия.
- 3. Замена электролампового освещения на высококачественное люминесцентное, которое заглушает внутренние биоритмы ребенка, влияет на ритмы головного мозга; после введения предмета "Информатика" прибавилось и излучение от дисплеев и компьютеров.
- 4. Сокращение в школе уроков труда. Школа выпускает безруких, безвольных людей, не умеющих продуктивно трудиться и ценить свой и чужой труд, а потому нравственно ущербных.
- 5. Ошибочным считают введение в середине 50-х годов совместное обучение и воспитание мальчиков и девочек.
- 1. Замена в некоторых школах шестидневной учебной недели на пятидневную, что привело к дополнительной нагрузке.
- 2. Бесконечные смены содержания образования и учебных планов, результаты введения "инноваций" не оцениваются медиками.

В итоге совокупного действия всех описанных условий и факторов школьной жизни у детей возникают неврозы, психосоматические и вегетативные расстройства внутренних органов (сердца) [2].

Какие факторы внутришкольной среды оказывают влияние на здоровье школьников Казахстана?

Здоровье - понятие комплексное. Оно зависит от социально – экономического положения детей, экологической обстановки в местах их проживания, профилактической работы с детьми медиков и педагогов.

В соответствии с Законом РК «Об образовании» здоровье человека отнесено к приоритетным направлениям государственной политики в области образования. За последние десятилетия уровень здоровья детей, как показывают исследования ученых, неуклонно снижается, что обусловлено воздействием на растущий организм многочисленных социально-гигиенических и биологических факторов. Анализ структуры заболеваемости школьников РК по классам болезней, выявил следующее. Первое место среди них занимают болезни органов дыхания – 30%. Этот уровень преимущественно формируется за счет острых респираторных вирусных заболеваний, гриппа, ангины, бронхита. Им чаще всего подвержены дети в возрасте до 15 лет. Последующие места в структуре заболеваемости учащихся занимают нервно-психические дисфункции, нарушения осанки, т.е. так называемые школьные формы патологии, возникающие под влиянием факторов школьной среды [3].

У многих школьников наблюдается дисгармоничное физическое развитие (дефицит массы тела, снижение показателей мышечной силы, емкости легких), что создает проблемы с общей работоспособностью подрастающего поколения. Пагубное влияние на здоровье оказывают алкоголь, наркотики, табак. Как же обстоит дело на самом главном направлении школьной жизни – сохранения и укрепления их здоровья?

По данным Министерства образования Казахстана, среди причин, влияющих на здоровье школьников, 21% составляют факторы внутришкольной среды:

- •уровень освещенности в школах значительно занижен;
- •перегруженность учащихся основными и дополнительными занятиями;
- •неблагополучия психологического климата школьных коллективов;
- •неоправданная интенсификация образования на фоне ухудшения социально-экономической и экологической обстановки.

Неоправданно завышенный объем учебных программ, учебников, их качество и полиграфическое оформление резко увеличивают число больных учеников. К этому же ведет несоответствие мебели и оборудования гигиеническим нормам, что является одной из причин нарушения осанки, сколиозов и других заболеваний опорно-двигательного аппарата. Усугубляет положение отсутствие у учителей специальных знаний по элементарной диагностике состояния здоровья детей, по организации учебно-воспитательной работы с детьми, имеющими различные отклонения в состоянии здоровья.

Отклонения в состоянии здоровья школьников обусловлены нарушениями в

деятельности сердечно-сосудистой системы, нервной, эндокринной, дыхательной систем, органов зрения. В результате обучения в начальной школе, количество детей с патологией зрительной системы увеличивается в среднем до 35%. Это главным образом близорукость (миопия), связанная, прежде всего со значительной зрительной нагрузкой.

У старшеклассников преобладает близорукость слабой и средней степени. Среди других патологий высок процент вегетососудистой дистонии, астеноневротического синдрома, аллергического дерматита, заболеваний желудочно-кишечного тракта [4].

Особенность школьного обучения состоит в том, что ребенок должен обязательно достигнуть определенного результата. Ожидание педагогов, родителей и самого ребенка приводит к росту психической нагрузки, нервным потрясениям, школьным стрессам. Это приводит к тому, что у ребенка пропадает всякое желание учиться и просто активно жить. Он уходит в себя, бежит от проблем, которые начинают накапливаться по мере развития собственной бездеятельности, становится зачастую злыми агрессивным. Не это ли является причиной одной из самых наболевших школьных проблем — отсутствия мотивации учащихся? Опросы, проводимые среди учащихся, показывают, что ребятам в школе зачастую неинтересно, скучно.

Здоровье детей – это общая проблема медиков, педагогов и родителей. И решение этой проблемы зависит от внедрения в школу здоровьесберегающих технологий.

Под здоровьесберегающими образовательными технологиями в широком смысле слова следует понимать все те технологии, использование которых в образовательном процессе идет на пользу здоровья учащихся. К ним относятся технологии, которые основаны на возрастных особенностях познавательной деятельности детей, обучении на оптимальном уровне трудности (сложности), вариативности методов и форм обучения, оптимальном сочетании двигательных и статических нагрузок, обучении в малых группах, использовании наглядности, сочетании различных форм предоставления информации, создании эмоционально благоприятной атмосферы, формировании положительной мотивации к учебе ("педагогика успеха"), на культивировании у учащихся знаний по вопросам здоровья.

Цель здоровьесберегающих образовательных технологий обучения— обеспечить школьнику возможность сохранения здоровья за период обучения в школе, сформировать у него необходимые знания, умения и навыки по здоровому образу жизни, научить использовать полученные знания в повседневной жизни. Основной показатель, отличающий все здоровьесберегающие образовательные технологии— регулярная экспресс-диагностика состояния учащихся и отслеживание основных параметров развития организма в динамике (начало— конец учебного года), что позволяет сделать соответствующие выводы о состоянии здоровья учащихся.

Одной из важнейших задач, стоящих перед школой, является сохранение здоровья детей. Можно считать, что здоровье ученика в норме, если:

- в физическом плане здоровье позволяет ему справляться с учебной нагрузкой, ребёнок умеет преодолевать усталость;
- в социальном плане он коммуникабелен, общителен;
- в эмоциональном плане ребёнок уравновешен, способен удивляться и восхищаться;
- в интеллектуальном плане учащийся проявляет хорошие умственные способности, наблюдательность, воображение.
- в нравственном плане он признаёт основные общечеловеческие ценности.

Конечно, здоровье учащихся определяется исходным состоянием его здоровья на момент поступления в школу, но не менее важна и правильная организация учебной деятельности, а именно: строгая дозировка учебной нагрузки; построение урока с учетом работоспособности учащихся; соблюдение гигиенических требований (свежий воздух, оптимальный тепловой режим, хорошая освещенность, чистота);благоприятный эмоциональный настрой; проведение физкультминуток и динамических пауз на уроках.

Здоровьесберегающие образовательные технологии на уроках - задача особой важности для преподавателей школьных предметов. Также и на уроках технологии прежде всего должны создаваться условия для здорового развития детей.

Ученик способен сосредоточиться лишь на том, что ему интересно, нравится, поэтому задача учителя – помочь ученику преодолеть усталость, уныние, неудовлетворенность. Учитель должен постоянно заботиться о сохранении психического здоровья детей в норме, повышать устойчивость нервной системы учащихся в преодолении трудностей. Необходимо постоянно заботиться о том, чтобы привести в согласие притязания ученика и его возможности.

Особенно велика в процессе здоровьесбережения роль учителя-предметника. В настоящее время можно с уверенностью утверждать, что именно учитель, педагог в состоянии сделать для здоровья современного ученика больше, чем врач. Это не значит, что педагог должен выполнять обязанности медицинского работника. Просто учитель должен работать так, чтобы обучение детей в школе не наносило ущерба здоровью школьников. То есть создавать условия для физического, психического, социального и духовного комфорта учащихся. В арсенале каждого учителя должны быть такие средства и методики, которые позволяют параллельно с главной задачей – качественным обучением – решать проблемы сохранения и укрепления здоровья обучающихся, сберечь нервную систему ребенка, снять стрессы и напряжение, пагубно влияющие на здоровье учащихся. Если для участников учебного процесса будут созданы оптимальные условия: гуманизация содержания урока, целесообразные формы организации учебного процесса, эффективные методы обучения, разнообразные виды поддержки ученика, право свободного выбора, комфортная пространственная среда, то это будет способствовать адаптации участников образовательного процесса на уроке.

С первых минут урока, с приветствия нужно создать обстановку доброжелательности, положительный эмоциональный настрой, т.к. у учащихся развита интуитивная способность улавливать эмоциональный настрой учителя. Не составляет исключения в этом смысле и организация начала урока технологии.

Ещё один организационный момент начала урока связан с проверкой состояния кабинета, учебного оборудования, организацией рабочих мест и проверкой отсутствующих. Учитель ещё на перемене должен проверить подготовку кабинета к работе: состояние парт, доски, освещённость, а также при необходимости – проветрить помещение. Учащиеся должны быть готовы и к выполнению обязанностей дежурных, от которых следует добиваться того, чтобы учебное помещение к началу каждого урока было проветрено и убрано, классная доска вымыта, находились на своем месте чистая влажная тряпка и мел. Более того, учитель должен быть всегда готов помочь учащимся в решении этих вопросов.

В начале учебного дня, на первом уроке, можно провести точечный массаж биологически активных точек лица и головы, чтобы окончательно «разбудить» детей и задать соответствующий рабочий настрой на целый учебный день. При массаже активизируется кровообращение в кончиках пальчиков, что предотвращает застой крови не только в руках, но и во всем теле, так как кончики пальцев непосредственно связаны с мозгом.

Огромное значение в предупреждении утомления является четкая организация учебного труда, поэтому необходимо проводить работу по профилактике стрессов. Хорошие результаты дает работа в парах, в группах, как на местах, так и у доски, где ведомый, более «слабый» ученик чувствует поддержку товарища. Хорошим антистрессовым моментом на уроке является стимулирование учащихся к использованию различных способов решения, без боязни ошибиться, получить неправильный ответ. При оценке такой работы необходимо учитывать не только полученный результат, но и степень усердия ученика. В конце урока нужно обсудить не только то, что усвоено нового, но выяснить, что понравилось на уроке, какие вопросы хотелось бы повторить, задания какого типа выполнить.

Совместное решение проблем - путь к пробуждению в ребенке творческого начала и умения сосредоточиваться. Взрослые и дети должны обсуждать проблемы и вместе искать решения, после чего дети охотно выполняют их. Учитель может действовать по следующему плану:

- 1. Узнать чувства и потребности своих учеников.
- 2. Резюмировать их точку зрения.
- 3. Высказать свои чувства и потребности.
- 4. Предложить ученикам устроить «мозговой штурм» вместе с учителем и найти решение проблемы.
- 5. Записать все идеи, не оценивая их.
- 6. Вместе решить, какие идеи стоит использовать и как это сделать [4].

Когда мы предлагаем ребенку решить проблему вместе снами, то сразу посылаем ему целый ряд важных сообщений: «Я верю в тебя». «Я верю в твою способность мыслить разумно и творчески». «Я ценю твой вклад». Я не считаю себя всемогущим «взрослым», который может утвердить свою власть над «невежественным ребенком». Я считаю, что мы с тобой – равные партнеры, равные не по знаниям или жизненному опыту, но по человеческому достоинству. Если мы сможем гарантировать всем детям сейчас и в будущем подобное отношение, нам удастся и успешно решать возникающие проблемы. Обучая детей тому, как относиться к проблеме, как разбить ее на ряд решаемых частей и как применить для ее решения собственный интеллект, мы даем им навыки, которые пригодятся им в дальнейшей жизни.

Осуществление идеи организации здоровьесберегающего учебно-воспитательного процесса приводит к необходимости использования динамических пауз на каждом уроке. Известно, что просидеть на уроке 45 минут достаточно сложно не только первокласснику, но и старшекласснику. Потраченное время окупается усилением работоспособности, а главное, укреплением здоровья учащихся.

На уроках технологии провожу мероприятия по профилактике утомления, нарушения осанки (физкультминутки), разминки для глаз. Для этого использую схемы зрительных траекторий, расположенные на стенах и потолке. Упражнение сочетает в себе движение глазами, головой и туловищем. Простейшие упражнения для глаз также обязательно включаю в физкультминутку, так как они не только служат профилактикой нарушения зрения, но и благоприятны при неврозах, гипертонии, повышенном внутричерепном давлении. Также обязательны и упражнения на релаксацию, дыхательная гимнастика.

Преподавание предмета технологии позволяет органично вписывать принципы здоровьесбережения в темы уроков, в различные задания, как на уроках, так и во время подготовки домашних заданий. Обращаю особое внимание на объем и сложность материала, изучаемого на уроке и задаваемого на дом.

Хочу поделиться своими наработками организации уроков с использованием здоровье сберегающих технологий.

При изучении раздела «Технология приготовления пищи», учащиеся знакомятся с составом пищевых продуктов, их энергетической ценностью, с потребностью человека в энергии, получаемой с пищей. Обращаю внимание учащихся на необходимость своевременного и сбалансированного питания. Школьники учатся составлять меню с учетом требований к здоровому питанию, получают необходимые сведения о процессах, происходящих с пищей во время ее приготовления. Провожу работу по повышению культуры приема пищи, а также соблюдению основных гигиенических требований. Даю знания о гигиене кожи. Подбираю моющие и чистящие средства, знакомлю с правилами хранения и использования. Особое внимание уделяю безопасной работе с режущимися и колющимися инструментами, возможным аллергическим реакциям, пищевым отравлениям, профилактике инфекционных заболеваний, оказании первой медицинской помощи. Работу по этим темам организую в бригадах.

В ходе изучения темы «Комнатные растения в интерьере дома» учащиеся знакомятся с разновидностями комнатных и приусадебных декоративных растений, их положительном влиянии на эмоционально-психологическое состояние людей, лечебных свойствах. Работу по этой теме организую индивидуально, в парах и группах.

Работая на пришкольном участке, учащиеся получают дополнительную физическую разгрузку, проводят время на открытом воздухе. Многочисленными медицинскими

исследованиями установлено, что посильный труд оказывает благотворное влияние на развивающийся организм детей и подростков. Эта работа требует определенных физических усилий, при которых основная нагрузка ложится на костно-мышечный аппарат. Последний, в свою очередь, способствует нормальной деятельности сердечно-сосудистой системы, органов дыхания, пищеварения, усиливает обмен веществ, стимулирует крепкий, здоровый сон, повышает работоспособность и выносливость. Однако, при этом необходимо организовать занятия так, чтобы они соответствовали возрастным, половым и индивидуальным возможностям каждого учащегося, а также предполагали обязательное соблюдение правил гигиены, безопасности труда и требований к режиму и условиям.

При изучении тем по материаловедению и раздела «Проектирование и изготовление одежды» учащиеся знакомятся с натуральными, искусственными и химическими волокнами, из которых изготавливают ткани, их свойствами, применением и влиянием на здоровье человека. Для выполнения заданий использую инструкционные карты различного уровня сложности, моделей, способов и технологии выполнения. Предлагаю целесообразный способ обработки в данном конкретном случае. Таким образом, у ребенка всегда есть выбор. Кроме того, в ходе выполнения задания могут быть внесены корректировки (например, для выбранной ученицей модели фартука принесенная из дома ткань по каким-либо критериям не подходит, поэтому вносим изменения в выкройку и т.д.). Работу по этой теме организую индивидуальную, в парах и группах.

При занятии тем или иным видом рукоделия происходит воздействие на определенные точки — нервные окончания на наших руках и это, конечно, не может не сказываться на нас. Преображая мир вокруг и помогая своему организму быть здоровым, школьники успокаивают нервную систему, избавляются от негативной энергии. Уроки технологии дают возможность переключения учащихся с умственной деятельности на физическую, более эмоциональную [5].

Большое значение на уроках имеет соблюдение правил техники безопасности и санитарно-гигиенических требований, которые направлены на предупреждение травматизма и сохранение здоровья учащихся.

Основной формой обучения является традиционный урок, в ходе которого особое внимание уделяю практической работе, поощряю творческую инициативу, всячески поддерживаю даже самые слабые попытки творческого подхода к работе. Кроме традиционных уроков, использую и нетрадиционные формы, такие, как урок-игра, урок-диалог, интегрированные уроки. Применяю элементы технологии критического мышления, методы кейс-технологии.

Исследование возможностей использования системы мер здоровьесбережения, касающихся преподавания технологии, в качестве основы для формирования и развития всей здоровьесберегающей среды школы определяется не только наличием максимального числа межпредметных связей, но и спецификой данной дисциплины, связанной с широким практическим применением знаний, сказывающихся на здоровье школьников.

Здоровый образ жизни не занимает пока первое место в иерархии потребностей и ценностей человека в нашем обществе. Но если мы будем учить детей с самого раннего возраста ценить, беречь и укреплять свое здоровье, если мы будем личным примером демонстрировать здоровый образ жизни, то только в этом случае можно надеяться, что будущие поколения будут более здоровы и развиты не только личностно, интеллектуально, духовно, но и физически.

Литература

- 1. Давыденко Л.И. «Здоровьеразрушающие инновации»//Сборник докладов 14 Всероссийского интернет-педсовета, 2014.
- 2. Эксперт: Болезни органов дыхания самые распространенные заболевания в Казахстане //</r>

- 3. Котенева И. М. «Пути совершенствования охраны и укрепления физического и психического здоровья учащихся»// Доклад http://referatdb.ru, 2014.
- Программа "Здоровый образ жизни" на 2008 2016 годы// Астана, 2007.
- 5. Фабер А. Как говорить с детьми, чтобы они учились. //М:Эксмо, 2014г. С.72,136,140.
- 6. Эксперт: Болезни органов дыхания самые распространенные заболевания в Казахстане //‹www.bnews.kz».

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 801:316

ВНЕУЧЕБНАЯ ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКА

Аккушукова К.Б. Жезказганский университет им.О.А.Байконурова Ахмолтдинова К.Б. Школа-интернат № 22, г. Караганда

Мақалада автор ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына әртүрлі тәрбиелік ісшаралардың маңызын ашып көрсетті.

In the article is discussed the development of the national self-consciousness of the schoolchildren during the extra curriculum work.

Несмотря на важность решения экономических и политических вопросов в настоящее время на первый план вышли задачи возрождения духовного самосознания народа. Поэтому в нашей республике, как и на территории всего бывшего Союза, наблюдается обостренное внимание к своей самобытной культуре, родному языку, к родным обычаям и традициям. И это вполне закономерный процесс, в котором обогащаются все народы и все человечество в целом [1].

Одним из обязательных условий цивилизованного прогресса является освоение политическим сообществом страны идеологии и практики толерантности. Решение спорных вопросов через диалог, формирование культуры компромиссов должны способствовать сохранению гражданского согласия и мира, общественной интеграции. Только таким путем будет обеспечена в нашем обществе социальная стабильность, необходимая для осуществления структурных реформ.

Необходимо сделать все, чтобы у подрастающего поколения формировалось и росло чувство гордости за свою страну, за народ, к которому оно принадлежит.

Сегодня воспитание детей и подростков реализуется в условиях экономического и политического реформирования, в силу которого изменилась социокультурная жизнь подрастающего поколения. Общество предъявляет высокие требования к педагогам и воспитателям, деятельность которых направлена на формирование поликультурной, конкурентоспособной личности, развитие всесторонних интересов и способностей обучающихся и воспитанников.

Процесс формирования национального самосознания личности старшеклассника требует комплексного подхода, который заключается в системности и целостности целенаправленной активной воспитательной работы всех структурных звеньев школы, участвующих в формировании личности школьника. Задача учителя-воспитателя: сделать жизнь наших детей интересной, разнообразной, насыщенной мероприятиями не только в процессе обучения, но и во время внеучебной деятельности.

Комплексный подход к формированию национального самосознания личности школьника означает, прежде всего, учет единства целей, задач, содержания, форм,

направлений и методов внеучебной воспитательной работы школы в данном процессе, целенаправленное воздействие на сознание, чувства, поступки старшеклассников; единство и координацию воспитательных усилий всех звеньев школы; комплексное планирование воспитательной работы, органическое слияние педагогического воздействия с самовоспитанием. Национальное самосознание является продуктом социального развития личности, воспитания и самовоспитания. Оно не возникает спонтанно, а формируется под влиянием объективных и субъективных факторов.

На современном этапе развития школы возрастает роль гуманитарных дисциплин в формировании национального самосознания старшеклассников.

В руководстве воспитанием и самовоспитанием старшеклассников большую роль играет институт классного руководства. В классах, где классные руководители работают со своими учениками, изучая их возрастные, национальные и индивидуальные особенности, выявляя характер взаимоотношений в классе, чувствуется результат процесса воспитания и самовоспитания.

Одним из показателей эффективности формирования национального самосознания и культуры межнационального общения у старшеклассников во внеучебной воспитательной работе является сплочение коллектива на основе совместной деятельности.

Во внеучебной воспитательной работе участвуют библиотека, учебное телевидение, кружки, Дворец школьников, школьная печать, радио, культурнонациональные центры, а также другие подразделения. Во взаимодействии с другими звеньями школы библиотека может активно формировать национальное самосознание школьников, используя для этой цели разнообразные средства работы как наглядные, так и словесные: обзоры, просмотры, выставки, диспуты, устные журналы, литературные вечера, викторины, беседы, встречи и т.д.

Активное взаимодействие учебного телевидения с учителями гуманитарного цикла даст возможность демонстрировать во внеучебное время различные фрагменты к воспитательным мероприятиям, художественные, исторические фильмы из классики разных народов Казахстана и мировой классики, заниматься творческой работой со школьниками в подготовке учебных телепередач по изучению языка, истории, географии и т.д.

Школьная печать – одно из средств формирования национального самосознания старшеклассников. Учитывая читательские интересы подрастающего поколения, важно обратить внимание на их познавательную и эмоциональную сферу в отношении национальной истории, культуры, языка. Освещение национальных особенностей культуры народов Казахстана и мировой культуры, творческий поиск оригинальных. Интересных форм передач этой информации, несомненно, будут способствовать формированию адекватного национального самосознания учеников [2].

В реализации поведенческого компонента национального самосознания большое значение приобретает деятельность Дворца школьников, где проявляются творческие возможности, способности и таланты детей. На национальное сознание школьников оказывают воспитательное воздействие такие средства, как национальные танцы, песни, музыка, фольклор. Необходимо активно развивать деятельность Дворца школьников по формированию национального самосознания школьников, используя их творческий потенциал.

Выбор форм, методов и содержания воспитательной работы в данном направлении опирается, прежде всего, на принципе учета возрастных и национальных особенностей старшеклассников. В среднем звене предлагаются такие формы работы,

как этические беседы, тематические классные часы, викторины, экскурсии в музей, встречи с представителями национально-культурных центров, поэтами, писателями, посещение книжных выставок национальной литературы, устные журналы и др.

В старших классах можно использовать усложненные традиционные и нетрадиционные формы и методы работы: круглые столы, дебаты, диспуты, демонстрация школьного творчества, вечера, литературно-музыкальные экспозиции, брейн-ринги, байга, «Поле чудес», «Интеллектуальное шоу», фестивали дружбы и др.

Национальное самосознание проявляется во всех основных направлениях воспитания: интеллектуальном, духовно-нравственном, эстетическом, трудовом, физическом, патриотическом, правовом, экономическом и т.д..

Например, ученикам старших классов предлагались следующие темы воспитательного внеучебного мероприятия:

Тема воспитательного мероприятия	Форма проведения
Что вы знаете о национальных играх?	Викторина
	Цикл бесед
	Просмотр фильма «Кыз Жибек» с
	последующим обсуждением обрядов и
	обычаев
Наурыз – весенний праздник народов	Театрализованное представление обычаев
Казахстана	и традиций народов Казахстана
	Обряд имянаречения у казахов
	Встреча с представителями национально-
	культурных центров
Декада русской масленицы	Театрализованное представление
	Литературный вечер
	Литературно-музыкальная композиция
Декада украинской культуры	Творчества Т.Шевченко в Казахстане
	(литературный вечер)
	Книжная экспозиция
	Встреча с представителями украинского
	национально-культурного центра
В гостях у разных народов	Фестиваль дружбы
	Концерт
	Литературно-музыкальная композиция
Что значит быть «манкуртами»?	Дебаты
	Цикл бесед

В целях формирования национального самосознания учеников старших классов большую роль играют проведение таких мероприятий, как декада национальной культуры (казахской, русской, украинской, немецкой, корейской), демонстрация национального творчества (рисунков школьников, поделок, сочинений, докладов).

Успех диспута определяется качеством его подготовки. Поэтому учителю важно овладеть методикой его проведения с учетом возрастных и национальных особенностей учеников, определить цель диспута. Большую помощь в организации проведения диспута окажут учителя гуманитарного цикла. Диспут как форма внеучебной работы способствует воспитанию самостоятельности мышления у старшеклассников, приучает их вести полемику, мобилизует их на творческие поиски нового.

Заблаговременно необходимо составить вопросы для диспута, изучить литературу, составить объявление, оформить помещение. Необходимо учитывать интересы и настроение аудитории, ее отношение к дискуссионной теме, уровень и объем знаний в этой области, подготовить лозунги. До проведения диспута необходимо сформулировать некоторые правила поведения во время диспута:

- Прежде чем спорить, подумай, о чем будешь спорить.
- Спорь честно и искренне.
- Для доказательства приводи точные факты.
- Говори ясно, четко, просто.
- Подведи итоги после выступления.

Целью диспута «Что значит быть «манкуртами»?» мы выделили:

- выявить мнение старшеклассников по обсуждаемому вопросу;
- углубить знания школьников о национальной культуре;
- воздействовать на нравственно-эмоциональную сферу национального самосознания личности старшеклассника.

В процессе подготовки к диспуту были подготовлены следующие вопросы:

- 1. Что ты знаешь о «манкуртах»?
- 2. Есть ли они среди нас?
- 3. Можно ли жить без национальной культуры?
- 4. Как ты относишься к культуре другого народа?
- 5. Как можно сохранить нравственные и духовные ценности своего народа?

Важная задача ведущего – дать возможность высказать свое мнение, умело предостерегать уклонения от основной темы. Подготовка к диспуту осуществлялась в несколько этапов: определение воспитательной цели мероприятия; определение основных вопросов, выносимых для обсуждения; рекомендации по изучению необходимых источников для школьников; оформление помещения, вывеска объявления о времени и месте проведения диспута. Важным подготовительным этапом диспута является консультирование его участников.

После проведения такого внеучебного воспитательного мероприятия необходимо провести его анализ, например, по следующей схеме:

- 1. Какова цель проведения диспута по данной теме?
- 2. Как проявилась инициатива и активность школьников в ходе диспута?
- 3. Чем диспут обогатил школьников?
- 4. Как проводилась подготовительная работа к диспуту?
- 5. Способствовала ли тема диспута росту национального самосознания школьников?
 - 6. Ваши пожелания на будущее.

Анализ приведенных воспитательных мероприятий подтвердил наше предположение, что целенаправленное педагогическое воздействие способствует росту национального самосознания старшеклассников. Таким образом, формирование национального самосознания личности старшеклассника может быть успешным, если оно совершается непрерывно, охватывая все стороны жизни подростка.

Специфика процесса формирования национального самосознания личности старшеклассника заключается в систематическом накоплении знаний о национальной и межнациональной сфере, выработке устойчивых навыков и норм поведения, позволяющие развивать позитивные ориентации личности на национальные и межнациональные явления в жизни казахстанского общества.

Литература

- 1. Комплексная программа воспитания в организациях образования Республики Казахстан на 2006-2011 годы Астана, 2005 г.
- 2. О.Х.Аймагамбетова Основы этнопсихологии. Алматы, 2003 г.

УДК 373.2.02

ОБУЧЕНИЕ НЕТРАДИЦИОННОМУ РИСОВАНИЮ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

 $\label{eq: Aмирсеилова A.T.} Ауезова X.Т. \\ Жезказганский университет им. О.А. Байконурова$

Мақалада тәуелсіз сурет салудың мүмкіншіліктері туралы қарастырылған. The possibility of non-traditional learning is considered in this article.

Формирование творческой личности — одна из важных задач теории и практики на современном этапе. Это обуславливает необходимость творческого подхода в обучении и воспитания подрастающего поколения. Однообразное, шаблонное повторение одних и тех же действий убивает интерес к усвоению новых навыков, знаний, умений. Дети лишаются радости открытия и постепенно могут потерять способность к творчеству.

Творческий процесс - это настоящее чудо. Понаблюдайте, как дети раскрывают свои уникальные способности и за радостью, которую им доставляет созидание. Здесь они начинают чувствовать пользу творчества и верят, что ошибки - это всего лишь шаги к достижению цели, а не препятствие, как в творчестве, так и во всех аспектах их жизни. Детям лучше внушить: "В творчестве нет правильного пути, нет неправильного пути, есть только свой собственный путь" Творческий процесс - это настоящее чудо. Понаблюдайте, как дети раскрывают свои уникальные способности и за радостью, которую им доставляет созидание. Здесь они начинают чувствовать пользу творчества и верят, что ошибки - это всего лишь шаги к достижению цели, а не препятствие, как в творчестве, так и во всех аспектах их жизни. Детям лучше внушить: "В творчестве нет правильного пути, нет неправильного пути, есть только свой собственный путь". Однако до последних лет обучение детей рисованию рассматривалось только как усвоение детьми реалистического рисования средствами ручных техник, разнообразие которых проявлялось только в разнообразии свойств обучения, многообразие графических, в том числе и печатных техник, не изучалось, не исследовалось на предмет их использования в детском рисовании как средств повышения выразительности изображаемых детьми образов и предметов, что послужило поводом для того, чтобы эти техники назвать «нетрадиционными» для дошкольного образования и выбрать их в качестве объекта педагогического исследования по рисованию портрета в старшем дошкольном возрасте [1].

Великий французский просветитель 18 века Дени Дидро говорил: «Страна, в которой учили бы рисовать, как учат читать и писать, вскоре превзошла бы все страны по всем наукам, искусствам и мастерством». И эта мысль сегодня звучит настолько актуально и верно, что никто не осмелится её оспорить.

Доказано, что дошкольный возраст сенситивен и наиболее благоприятен для развития не только образного мышления, но и воображения, психических процессов, составляющих основу творческой деятельности. Поэтому развитие детского творчества

- одна из главных задач дошкольного воспитания, как отмечают Е.А. Флерина, Т.С. Комарова, Г.Г. Григорьева и т.д. Большой потенциал для раскрытия детского творчества заключен в изобразительной деятельности дошкольников, так как освоение изобразительной деятельностью ребенком означает овладение им основными ее структурными компонентами: мотивами, целеполаганием, действиями и основными операциями мышления и воображения.

Ребенок рисует не только то, что видит, но и то, что уже знает о вещах. Его еще незрелой нервно-мышечной координации недостаточно для объяснения своей манеры рисования и тех форм и характеристик, которые он придает предметам. Ребёнок выделяет из действительности только то, что кажется, достойным внимания и помогает ему объяснить себе, что происходит вокруг него, пренебрегая остальными деталями.

Со временем ребёнок начинает выражать в рисунках более развитый взгляд на окружающий мир и отказывается от первоначального способа изображения внешнего мира, придавая ему всё большее правдоподобие, точность и реальность.

Но очень часто мы, взрослые, требуем от ребёнка быстрого выполнения задания, не давая возможности подумать и поэкспериментировать. При этом ребёнок обычно вспоминает знакомый ему вариант решения этой задачи или слепо копирует действия взрослого. Творчество же требует большей самостоятельности и независимости от известных решений. Поэтому воспитание и развитие творческих способностей требует от ребёнка и взрослого времени и терпения.

Проблемой развития детского изобразительного творчества занимались А.В. Бакушинский, Д.Б. Богоявленская, А.А. Венгер, Н.А. Ветлугина, Т.Г. Казакова, Т.С. Комарова, А.В. Рождественская.

Однако практический аспект реализации развития художественных способностей детей дошкольного возраста средствами изобразительного творчества остается недостаточно раскрытым, поскольку стремительно меняются многие точки зрения относительно психологических и художественных условий формирования способностей, меняются детские поколения и соответственно должна измениться технология работы педагогов. В современных педагогических и психологических исследованиях доказывается необходимость занятий изобразительным творчеством для умственного, эстетического развития детей дошкольного возраста.

В работах А.В. Запорожца, В.В. Давыдова, Н.Н. Поддьякова установлено, что дошкольники способны в процессе предметной чувственной деятельности, в том числе рисовании, выделять существенные свойства предметов и явлений, устанавливать связь между отдельными явлениями и отражать их в образной форме. Этот процесс особенно заметен в различных видах практической деятельности: формируются обобщенные способы анализа, синтеза, сравнения и сопоставления, развивается умение самостоятельно находить способы решения творческих задач, умение планировать свою деятельность, раскрывается творческий потенциал.

Отсюда вытекает необходимость занятий не только изобразительным искусством, но и специальными видами изобразительного творчества, в том числе и рисованием.

На своеобразие проявления изобразительных способностей у детей большое влияние оказывает окружающая среда ребенка, условия его воспитания и обучения.

Психологами выявлено, что ребенок чаще изображает в своих рисунках условия окружающей среды, в которой он растет, то, что он видит вокруг. Например, ребенок, растущий в неблагополучной семье, в рисунках изображает только отца, прогулки с ним и т.п., т.к. мать уделяла меньше внимания, чем отец или вообще его не уделяла.

Настроение ребенка очень легко распознать по используемой им цветовой гамме. На примере, приведенном выше, чаще используются тусклые, мало разнообразные и даже мрачные цвета

Ребенок, воспитывающийся в счастливой и обеспеченной семье, благодаря семье, влиянию видел и замечал больше. Следовательно, будет создавать радужные рисунки и чаще всего с обогащенным сюжетом.

Одним из основных условий развития творческой личности дошкольника является широкий подход к решению проблем эстетического отношения к окружающему. Данная задача должна решаться во всех сферах жизни ребенка: в отношении к природе, рукотворному миру, в том числе искусству - во всех видах деятельности. Безусловно, игра и художественная деятельность предоставляют для этого большие возможности.

Педагог должен сделать естественный процесс жизни и деятельности ребенка творческим, ставить детей не только в ситуации художественного, но и познавательного, нравственного творчества. А специальная работа на занятиях, в играх и т.п. должна органично войти в жизнь ребенка.

Другое важнейшее условие для развития у детей изобразительных способностей - организация интересной содержательной жизни ребенка в дошкольном учреждении и семье, обогащение его яркими впечатлениями, обеспечение эмоционально - интеллектуального опыта, который послужит основой для возникновения замыслов и будет материалом, необходимым для работы воображения.

Этот опыт создается всей системой жизнедеятельности ребенка (наблюдения, занятия, игры) и служит основой реализации творческого начала в художественной деятельности.

Единая позиция педагогов в понимании перспектив развития ребенка и взаимодействие между ними - одно из важнейших условий развития изобразительных: способностей.

Другое условие развития изобразительных способностей - обучение, как организованный взрослым процесс передачи и активного усвоения ребенком изобразительной деятельности в целом (мотивов, способов действия, всей сложной системы изображения) т.е. в сферу обучения входит и формирование способности эмоционально откликаться на окружающий мир, и потребности выражать свое мировосприятие в художественной форме.

Еще одно условие развития изобразительных способностей - это комплексное и системное использование методов и приемов, ведущее значение среди которых имеют предварительные наблюдения, создание проблемных ситуаций, выявляющих задачу, и отсутствие готовых средств их разрешения, что стимулирует поисковую деятельность (игровая мотивация усиливает творческое состояние детей).

Учет индивидуальных особенностей ребенка - одно из основных условий развития изобразительных способностей в процессе обучения. Важно учесть и темперамент, и характер, и особенности некоторых психических процессов (например, доминирующий вид воображения), и даже настроение ребенка в этот день.

Таким образом, создание изложенных выше условий развития у детей изобразительных способностей вполне по силам любому педагогу, доступно любому учреждению. Необходимо только понимать: художественное восприятие остается действительно эстетическим, если оно доставляет эстетическое наслаждение.

Большую роль в развитии у ребенка изобразительных способностей играет природа во всем ее многообразии.

Следует чаще водить детей на экскурсии: в лес, на озеро, на дачу. Обязательно надо привлекать ребенка к ее красоте, животному миру, растительности, к явлениям природы (снег, дождь) [2].

При правильном знакомстве ребенка с природой у него появляется положительное представление об окружающем мире, эмоции, чувства, а это очень отчетливо может сказаться на его изобразительных способностях в лучшую сторону. Знания о природе, любовь к ней, интерес будут побуждать ребенка к изобразительной деятельности. Для осуществления желания ребенка отобразить увиденную красоту природы понадобится не многое: альбомный лист, карандаши, краски или даже ручка.

Для обогащения знаний ребенка о природе (животных, явлениях природы), о поведении в ней человека и т.д. необходимо использовать: слайды, видеофильмы, мультфильмы, иллюстрации, литературные произведения (сказки, рассказы, стихи), наглядные пособия и многое другое. Все эти средства имеют большое педагогическое и развивают ребенка психологическое значение. Они y эстетический Яркие цвета могут вызвать у ребенка большой познавательную сторону. психологический настрой, вдохновение. Вполне реально могут проступить таланты у ребенка даже в других сферах деятельности.

Сегодня в обучении детей из о деятельности перед педагогами стоит одна задача - развитие у дошкольников творческих способностей, но способности, как известно, на пустом месте не рождаются, а чтобы ребенок мог творчески созидать, предстоит кропотливая работа.

Наиболее интересными занятиями, которые стимулируют творческий потенциал детей, а значит, развивают их художественно-творческие способности, являются различные занимательные занятия.

Занимательность означает качество, вызывающее не просто любопытство, а глубокий, устойчивый интерес. То есть цель проведения занимательных занятий создать устойчивую мотивацию к художественно-творческой деятельности, стремление выразить свое отношение, настроение в образе. Все занятия сделать занимательными невозможно, и к этому стремиться бесполезно. Но внести элементы занимательности в каждое занятие воспитатель не только может, но и должен. Занимательные занятия делятся на два типа: с традиционными изобразительными материалами и с материалами нестандартными, или нетрадиционными.

Среди первых наиболее выигрышными с точки зрения занимательности являются занятия интегрированного характера (комплексные). Однако проведение интегрированных (комплексных) занятий по изобразительной деятельности (ИЗО + математика; ИЗО + экология; ИЗО + музыка + физкультура) требует особой подготовки как воспитателя, так и детей, и обычно такие занятия проводятся в конкретной группе ДОУ не чаще двух раз в квартал [3].

Поэтому в другое время сохранить устойчивую мотивацию к художественнотворческой деятельности у детей помогают занятия второго типа - с нетрадиционными материалами, а вернее, с использованием нестандартной техники рисования. Ведь изобразительный материал может быть одним и тем же - например, гуашевая краска. Использовать ее можно и в технике набрызга, и смешивая краску с крупой, солью, и рисовать клеевой кистью на гладкой поверхности картона, и в технике рисования чернильными кляксами, монотипией, диатипией, в пальцевой технике, разбрызгивая по фону с маской, ниткой, с помощью оттиска. Существует даже такой необычный приём, как рисование апельсинами - когда в лоток или коробку небольшого объёма наливается краска, разведенная до густоты сметаны, кладется лист бумаги, а апельсин выполняет роль «кисти».

Так или иначе, но создание творческой атмосферы зависит от желания и умения взрослого создавать условия для развития детского творчества. Если сам педагог не любит рисовать, лепить, творить - детям будет сложно чему-то у него научиться.

Таким образом, занятия занимательного характера являются решающим фактором художественного развития детей дошкольного возраста.

Доступность использования нетрадиционных техник определяется возрастными особенностями дошкольников. Так, например, начинать работу в этом направлении следует с таких техник, как рисование пальчиками, ладошкой, обрывание бумаги и т.п., но в старшем дошкольном возрасте эти же техники дополнят художественный образ, создаваемый с помощью более сложных: кляксографии, монотипии и т.п. [4].

Литература

- 1. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М.: Академия, 2002.
- 2. Квач Н.В. Развитие образного мышления и графических навыков у детей 5-7 лет. М.: Владос, 2001.
- 3. Казакова Р.Г., Сайганова Т.И., Седова Е.М. и др. Рисование с детьми дошкольного возраста: нетрадиционные техники, планирование, конспекты занятий. М.: Сфера, 2005.
- 4. Борисова Е. Развитие творческих способностей старших дошкольников в рисовании. \\ Дошкольное воспитание. 2002.

ӘОЖ 51:37.016

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІҒІ

Баймаганбетова Л.С.

Сәтбаев қаласы әкімдігінің «№16 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Математические методы иследования будут содействовать улучшению решений задач, усвоить новую тему, суммировать, развивать познавательное мышление.

This article presents how to use method of critical thinking by learning mathematic.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыган елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыган 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін-білім» [1].

Қазіргі ақпараттандыру заманында болып жатқан өзгерістер әлемдік білім беру жүйесіне өзгерістер енгізу екендігін паш етті. Оқытудагы Кембридж тәсілінің білім беру жүйесінде әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізуі танымал оқыту әдістері арасында сындарлы оқыту негізгі роль атқарады.

«XXI гасырда нені оқыту керек?» және «Мұгалімдер оқушыларды XXI гасырга қалай дайындайды?». Заманауи тәсілдің ең негізгі ерекшелігі оқушылардың алган білімдерін жай гана иеленін қоймай, оларды орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару болып табылады, ал XXI гасырда талап етілетін дагдылардың мәні осында.

Жас үрпаққа заманауи негіздегі білім беруде, оқытудың Кембридж университеті жасаган озық технология негізінде құрылған жүйе оңтайлы нәтиже беруде.Ол оқушының танымдық қызметі мен ойлау жүйесінің ара-қатынасын дамыту арқылы

оның дербестігін, шығармашылық қажеттілігін қанағаттандырумен қатар, интеллектуалдық ойлау мүмкіндіктерін қалыптастырады. Бүгінгі заман талабына сай мұғалім — ол рухани дамыған, педағоғикалық технолоғияның қыр-сырын терең меңғерғен шығармашыл түлға болуы тиіс. Жаңа заман талабы математикалық білім беруді жетілдіріп,оның тиімділігін арттырудың нақты міндеттерін қойды. Оқушылардың сын түрғысынан ойлау қабілеттерін дамыта отырып, өздігінен ізденіп білім алуға, алған білімді сыныптан тыс жерде тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету үшін сабақта сын тұрғысынан ойлау әдістерін тиімді қолдана білу.

Табысты оқыту оқушылардың қоршаған орта жағдайы және оқыту,білім алу мүмкіндіктерінің бірлігі ретінде қарастырған. Сондықтан мұғалімде Шульман «үш көмекші» (Shulman,2007) бас,қол,жүрек деп атаған қасиеттер болған жағдайда ғана оқыту табысты болып саналады.Олар кәсіби түсінік мұғалімде жеткілікті білімнің болуы, тәжірибелік дағдылар, кәсіби адамғершілік түтастық [2].

Мұғалімнің жеке түлғасы, білімі, өз ісіне және оқушы арасындағы қарымқатынасты, әдістемелік шеберлігі – оқушының білімғе деғен ынтасын арттырудың кепілі. Сондықтан оқушының жан-жақты мүмкіндіктерін ашуда мұғалімнің істәжірибесі неғізі рөл атқарады. Кембридж университеті мұғалімдерінің іс-тәжірибесін сынақтай келе өз тәжірибемде олардың тиімді жақтарын енгізе отырып, алдыма мынадай мақсаттар қойдым.

- -оқушының ақыл-ой қызметінің дамуына ықпал жасай отырып, оқушылардың танымдық қабілетін дамыту;
- -оқушылардың алған білімдерін одан әрі дамыту, және сыныптан тыс жағдайда оны қолдана білу;
- -оқушының танымдық қабілетін дамыту үшін танымдық іздеиімпаздығын қалыптастыру;
- -сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқушылардың лоғикалық ойлауын, интеллектуалдық деңғейін көтеретін ғылыми жұмыстарға, пән олимпиадаларына дайындау.

Математика пәнін оқытуда оқушылардың танымдық қабілеті мен бейіміне қарай шығармашылық ойлау проңестері үзақ уақытта қалыптасады. Шығармашылық қызметке жататын, жаңа білім алуға бағытталған зерттеушілік нәтижесі-ол зерттелетін объекті. Зерттеушілік пронесс барысында оқушылар белгілі бір фактілер мен құбылыстарға берілетін түсіиіктемелер мен дәлелдеулерді өз бетінше іздестіріп, түсінуіне тура келеді.Ол оқушылардың ғылыми жұмыстары мен ғылыми жобаларды жазып, қорғауы.Математиканы оқыту проңесінде танымның ғылыми зерттеу әдістері теоремаларды дәлелдеу,есептер шығару, математикалық ұғымдардың қасиеттерін оқып үйрену әдістері әр түрлі формада кездеседі. Тақырыптың ең маңыздыбөлігін түсіндіру,оны есептер шығаруда қолдану, талдау,жинақтау соңында қорытынды, яғни рефлексия жасау, өз ткірін білдіру немесе жазуға үйретеді. Ең бастысы, математикалық әдістеріне үйрету, оларда зерттеушілік дағдыларын отырып, танымдық қабілетін дамытуға мүмкіндік тудырады.

XXI ғасырда ақпараттық технолоғия кең тараған кезде математика пәнін оқытуда электрондық оқулықтар,слайдтар, флипчарттар сабақта тиімді пайдалану мұғалімғе сабақ үрдісінде уақытты үнемдеуғе оқушының ынтасын көтеруғе көп көмектеседі.

Пәнді оқытуда 5-7 сыныптарда оқушылардың өз бетінше білім алуына деғен ізденісін жасау мақсатында сабақты топтық жұмыстар түрінде үйымдастырып өткізу істәжірибе кезінде тиімділігі байқалды. Топқа берілғен тапсырманы орындауда әр оқушы өз пікірін ортаға салып, топпен пікірлесін ортақ шешімғе келіп талдау жасай

алады. Ал басқа топ мүшелері оларды бағалауға (жапондық бағалау әдісі, 2 жұлдыз, 1тілек, карусель әдісі т.б. формативті бағалау түрлерімен) үмтылады. Математика есептерін шығаруда бірінші болған оқушыны мұғалім тексерсе, ал топ басшысы қалған оқушыларды тексерін уақытты ұтады. Үй тапсырмасын жұптық жұмыс арқылы бірбірінің дәптерлерін алмасып тексереді. Топтық жұмыстың ерекшелігі олардың оқуұлғерім деңғейлеріне қарамастан топпен жұмыс жасау арқылы бір-біріне сенім орнап, ынталандыру болып табылады.

«Жекелеғен міндеттерді тек шағын топтар ғана шеше алады. Мысалы математика сабағындағы топтық жұмыстар қолданылған жекелеғен жобаларда толық топтарға қарағанда, шағын топтағы оқушылардың анағұрлым тиімді жұмыс істегені анықталды».

Оқыту үрдісінде топқа бөлін топтық оқыту, жеке дара оқушымен, жұппен жұмыс түрлерін жасап, үжыммен ынтымақтастық атмосфера құру арқылы сыныпта жағымды орта қалыптасып, олардың бір-біріне деген сенімі артып, сыйластық орнайды. Топтық тапсырмаларды орындауда пікірлесу арқылы зерттеу қабілеттері қалыптасып, бір үйғарымға келін, шешім қабылдауға қалыптасады. Мұндай жағдайда топ көшбасшысы білімді оқушы болса, ол топты үйымдастырып,белсенділік танытады, ал кей жағдайда нашар оқушының өзі топтық тапсырманы орындауда белсенділік танытып өз үлесін қосады.

Оқушының жас ерекшелігін ескерін және қабілетінің дайындығына байланысты жаңаша оқыту «Жас ерекшелігіне сай оқыту» оның өзіндік жұмыс істеуі үшін белғілі дәрежеде мүмкіндік жасау қажет. Осы тұрғыдағы ізденіс жолдары оқушыға тек білім берін қана қоймай, белғілі бір дағдыға тәрбиелейді.

Мұғалім оқушыларда сүрақ тууына және солардың шешілуіне құлшынысын арттыруға байланысты, қарама-қайшы фактілерді келтіреді,сын түрғысынан ойлау сүрақтарын қою «Осы мысалды сен қалай түсінесің?», «Қандай алып-қосарың бар?», «Өз үсынысынды білдірсен» содан кейін оның шешімдерін іздестіруді үйымдастырып, оны оқушылармен бірлесе отырып жүзеғе асырады. Оқушының есепті түсінін, оны сапалы түрде шешуі үшін, оның бүл ұғымдарды түсінуімен бірғе есепті тексере алу мүмкіндігі болуы керек. Әрине, бүл үшін оқушы танымдық есептер мен оны шығарудың әдістерін жете меңғеруі шарт. Танымдық ізденімпаздық деп – әрбір оқушының танымға деген тұрақты құлшынысын,пәнғе деген қызығушылығын ашып,бар күш-жігерін, ынтасын, білім дәрежесін көтеруғе жұмсауын айтамыз.

Оқушы қабілетіне дүрыс көзқараспен қарау, оқушының өз бетінше жұмыс жасауына жағдай жасау, оқу-тәрбие ісінде оң жетістіктер береді. Үздіксіз оқыту проңесінің барлық бөліктерінде танымдық қызметтің артуына байланысты жаңа ойлау жүйесі қалыптасып отырады. Оқушының алғаш алған қарапайым білім қоры оны күрделі ғылым салаларын оқып үйренуғе жетелейді. Міне, сондықтан осы тұста әрбір мұғалім оқушының танымдық қабілетін көре білетін, оны табысқа жетелейтін, көзін ашатын бағдаршам болуы қажет. Алдыңғы қатарлы мұғалімдердің тәжірибесінен қарағанда танымдық қызығушылықты арттыру, оқытудың түрлі әдістерін қалыптастырады, әрине бүл әдістер оң нәтиже беру үшін, қойылған мәселе балаларды таң қалдырып, қызығушылығын арттырып қана қоймай, оны шешуғе ат салысуына, сын түрғысынан ойлануға жетелейді [3].

Мысалы, көбейту мен бөлудің қысқаша формулаларын толығымен түсінбей, келесі тарауларда оқытылатын алғебралық теңдеулерді шешу мүмкін еместігін айта кету орынды. Есеп шығару кезінде оқушы бойында танымдық қызығушылықты арттыру үшін мына кезеңдер арқылы жүзеғе асады:

- -оқушылардың еске сақтау қабілетін дамыту (ақпараттық құралдар арқылы компъютер, слайд материалдары);
- -танымдық қабілетін дамыту (үлестірмелі материалдар арқылы);
- -математикалық сөздік қорын дамыту(математикалық диктант жазу);
- -лоғикалық ойлау қабілетін дамыту (лоғикалық,шығармашылық тапсырмалар арқылы); -жүзеғе асады және оқытудың тиімділігі артады.

Адамның шығармашылыққа ынтасы оның өз даралығын, өз қабілеттерін іске асыруға жол ашады. Шығармашыл тұлғаның ерекшелігін И. Андреев «Белсенді, шығармашыл тұлға өзімен және қоршаған ортамен қайшылыққа келуғе қорықпайды, негізгі ерекшелігі – батылдығы, мәселені қоя және аша білетіндігі мақсатқа жету жолындағы табандылығы, өзіндік пікірі мен жолы, бай қиялы» деп сипаттайды. Шығармашылығы дамыған тұлғаның ерекшелігі – жалпы зерделілігі, өзіндік ой түюі, мақсат қоя білетіндігі. Ал, педағогтардың жұмысы қабілетті балаларды танып біліп, демеп отыру. Оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік – баланы психолоғиялық дайындықтан өткізу. Психолоғиялық дайындық баланың шабытын оятып, құлшындырып, еліктірін отырады. Шығармашылық шеберлік үшін оқушыға ұстаздың берер психолоғиялық әсері мынадай болмақ:

- «сенің қолыңнан бәрі келеді», «сен қабілеттісің», «орында», «үйрен» деп, баланың еркін билеп, сенім білдіру;
- оқушының кішкентай жетістігі болса да, жоғары бағалап, мадақтап, көтермелеу;
- оқушының кішкентай кемшілігін пейілмен, байыппен түсіндірін түзету.

Американдық педағоғ-математик Д. Пойа былай деген: «Математиканы білу деген не? Бұл есептерді шығара білу, онда стандарттық есептерді ғана емес, тапқырлықты ойлаудың еркіндігін, сананың сауаттылығын, өз болмысты тапқырлықты керек ететін есептерді шығару». Сондықтанда пәннің ең негізгі басты міндеті есеп шығарудың түрлі әдістемелік жақтарын меңгеру болып табылады.

Математиканы оқытудың негізгі мақсаты оқушылардың ойлау қабілетін дамыту арқылы ынтасын-зейінін тұрақтандырып, белсенді шұғылданудың негізі-ойлау әрекетін жандандыратын математикалық есептерді таңдап алу қажет, ол оқушының шығармашылық, белсенділік дәрежесіне байланысты. Математиканы үйрену мен белсенді шұғылданудың негізі-есеп шығару болып табылады.Есеппен жұмыс істеуде мынадай 3 кезеңді (Пойа бойынша) бөлін қарауға болады.

Зерттеу кезеңі

Қалыптасу кезеңі

Меңғеру кезеңі

Есеп шығару зерденің өзіндік ерекшелігіне жатады, ал зерде адамның ерекше қасиеті. Сондықтан да есеп шығару адамның ақыл-ой әрекетінің ең маңызды көрінісінің бірі ретінде қарастырылады. Алға қойған міндеттерді жүзеғе асыру үшін өз сабақтарымда сын тұрғысынан ойлау әдістерін тиімді қолдану негізінде сыни ойлауды дамыта отырып, оқушының пәнді терең түсінуін, пәнғе деғен қызығушылығын арттыру, белсенділігін көтеру мақсатында танымдық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік туғызамын. Есеп шығаруда сыни ойлау дағдыларын дамыту, оқушылардың сын тұрғысынан ойлау арқылы мысалы есептің шығаруының басқа тәсілін табу, баламалы тригонометриялық қабылдауға, мысалы теңбе-теңдіктерді дәлелдеудің, бірнеше тәсілдерін көрсетуге, мәтін есептерді әр түрлі тәсілдермен шешу, өрнектерді ықшамдауда кездеседі. Сабақ үрдісінде өз бетімен тапсырмаларды орындау кезінде, қиын есептерді шешуде белгілі бір уақыт беріліп, өз шешімдерін жасауға әрекеттенеді. Сын тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады, сурақтар қойып өз шешімдерін жасауға, басқа адамдардың пікіріне сенімсіздікпен қарап, ештеңеғе сенбейді. Сын тұрғысынан ойлау әдістерін сабақтың әр кезеңіне тиімді қолдану оқушының ойын жинақтап, алған білімін тұсінін, оны салыстырып, талдау арқылы ой елегінен өткізеді. Сыни ойлаудың дағдылары: бақылау, талдау, қорытынды, интерпретация қалыптасады [4].

Сын тұрғысынан ойлау әдістерінің ішінен «Миға шабуыл», «Инсерт», «Қызығушылықты ояту», «Ойлау бутерброды», «Ой толғаныс» әдістері арқылы окушының ойын сабаққа аудару, белсенділігін арттыру болса, сабақты бекіту кезінде «Мағынаны тану», «Диалогтық оқыту», «Джиғсо» әдістерін қолдану арқылы тақырыпты меңгеруғе, ойда сақтауына және оны есептер шығаруда қолдануға, талдауға көмектеседі [5]. Сын тұрғысынан ойлау әдістерінің ішінен «Кубизм», «Венн» диаграммасы оқушылардың алған білімдерін талдауға оны басқа ұғыммен салыстыруға, қолдануға, шыққан тарихын зерттеуғе, суреттеуғе оқушылардың ойын дамытуға арналады. Тақырыпты талдауға алғебра пәнінен 9 сыныпта өткізғен «Триғонометриялық тепе-теңдіктерді дәлелдеу» тақырыбында у=sina мен у=cosa функцияларының у=tga мен у=ctga функцияларының және 11 сыныпта өткізғен Көрсеткіштік және лоғарифмдік функциялардың ұқсастығы мен айырмашылығын және «Венн» диаграммасы арқылы оқушылар топтық тапсырмалар түрінде орындап флипчартта сызып талдап көрсетті.

11 сыныпта ғеометрия пәні бойынша «Айналу денелері. Конус. Тік конус. Қиық конус. Цилиндр» тақырыбында «Синквеин» әдісін қолдану арқылы пән аралық байланыс орнатып казак тілімен байланыстырыллы.

$N_{\underline{0}}$	Сұрақтар		Жауаптары				
1.	Зат есім.	He?	Фиғура				
2.	Сын есім.	Қандай зат?	Геометриялық фиғура-конус				
3.	Етістік.	Не істеді?	Тік бұрышты ұшбұрыштың бір қабырғасынан айналады.				
4.	Синоним		Айналу денесі				
5.	Сөйлем құра		Тік бұрышты ұшбұрыштың бір қабырғасынан айналғанда шығатын фигура конус деп аталады.				

Оқыту ұрдісінде сын тұрғысынан ойлау әдістері мен қоса Блум такономиясы бойынша жоспарлап өткізудемін. «Сұрақтар тұймедағы» (Блум тұймедағы) сұрақтар таксономиясын(грек.-орналасу.құрылым рет) атақты американдық психолоғ және педағоғ Бенджами Блум құрған.Сабақта ұй тапсырмасын сұрау өткен сабақ пен жаңа сабақты байланыстыру кезені — білу деңгейіне жатады. Жаңа тақырыпты түсіну, негізгі ұғымдарды білу қарапайым формуланы меңгеру — түсінудеңгейі. Жаңа ұғымды пайдаланып есептер шығару бұған А және В деңгейінің есептерін меңгеру — қолдану жатады. Мұнда кластер құру, талдау,жіктеу арқылы (туынды тақырыбында туындының көмегімен функцияның кризистік нұктелерін табу,жанаманың теңдеуін жазу,туынды арқылы функцияның берілген нүктелегі мәнін табу т.с.) — талдау деңгейі. Тақырыпты жинақтау, барлық ұғымдарды жұйелеу. Шығармашылық жұмыс жасау, ой толғаныс арқылы (туындының физикалық және ғеометриялық мағынасын ашу немесе жоба қорғау) — жинақтау деңгейі. Туынды тақырыбына кроссворд құру немесе С-

деңгейінің есептерін шығару-тақырып бойынша өз пікірін айту,туындының қандай маңызы бар?-бұл бағалау кезеңі болып табылады.

Окушыларга «Сын тұргысынан ойлау әдістерін» меңгертуде, адамгершілік қасиеттерін дамытуда оларға жеке тұлға ретінде қарап, адам табиғатында ерекше қасиет дарынды оқушыларды анықтау және олармен жүйелі жұмыс жұргізілуде. Математикалық қабілет барлық оқушыға тән емес, бірі спортқа бейім болса, екіншісі энге, биге бейім болып келеді. Деңгейлік тапсырманы орындау мақсаты: әрбір оқушының өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгергенін қамтамасыз етеді. Математика пәнін оқытуда оқушының білім деңгейін саралайтын деңгейлеп оқыту технологиясын қолданамын. Бекіту сабақтарында тапсырмаларды деңгейлеп беру қай деңгейде меңгергенін бақылауға және ұлгерімі орта олардың тақырыпты оқушылармен жұргізілетін ең тиімді тәсіл деп есептеймін.Сабақ барысында оқушыларды критерийлер бойынша багалау, топ басшыларының қойган багасымен келісу,оқушылардың өзін-өзі багалауына мумкіндік жасау, мұгалімнен нақтылықты,бақылауды қажет етеді. Сын тұргысынан ойлау да сабақ соңында кері байланыс орнатып, БЖК (Бастама-жауап-кейінгі әрекет), ББҮкестесін толтыру арқылы сабақты қорытындылау және әр оқушы ұшін рефлексия жасау маңызды. Оқыту проңесінде білімді, ұтқыр, құзыретті тұлға тәрбиелеуде ұстаз еңбегі ерен. Ал, оқушылар «Ешқашан бастауды тоқтатпа, ешқашан тоқтатуды бастама» деген ақиқаттан адаспаулары тиіс деп ойлаймын.

Әдебиеттер

- 1. Назарбаев Н.Ә.«Нұрлы жол-Болашаққа бастар жол», 11 қараша, 2014 жыл.
- 2. Мұғалімғе арналған нұсқаулық, Екінші (негізгі деңғей) Бакиров К.А.Намысова, Г.А.Аушева, т.б. 3 басылым.- Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері»ДББҰ Педағоғикалық шеберлік орталығының баспасы, 2014ж.
- 3. С.Мирсеитова«Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде», Қарағанды, 2011ж.
- 4. Қалабаева Б., «Оқушылардың математикалық ойлау жүйесін дамыту жолдары»,МИФ журналы, №3, 2009ж.
- 5. Жартынова Ж.А..Ким В.Н.,КорниловаТ.Б., Қойлық Н.О..Орақова А.Ш., «Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару», Алматы, 2014ж.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСВОЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА ВЗРОСЛЫМИ

Василенко Д.С. Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Мақалада ересектерге шет тілін үйретудегі рөлі көрсетілген.

The article devoted to the role of foreign language learning for adults.

«Non scholae sed vitae discimus»-«Не для школы, а для жизни мы учимся»

Сенека

Несмотря на то, что понятие «андрагогика» кажется нам малознакомым и новым, этому термину уже более 100 лет. Впервые этот термин был употреблен в 1833 году немеңким ученым, историком А. Каппом. Андрагогика в широком понимании

данного понятия — это наука о способах самореализации личности в течение всей жизни. Не секрет, что некоторые люди «находят себя» и раскрываются в молодом возрасте, а многим необходимо накопить опыт, знания и практические навыки для того, чтобы проявить себя в полной мере. Именно андрагогика приходит на помощь, помогая личностному росту человека и раскрывая его скрытый потенциал. Современное информационное пространство настолько изменчиво, что если вы получали высшее образование 5-10 лет назад, то на сегодняшний день ваши знания могут быть устаревшими, и их обновление — это не только вопрос вашего личностного роста, а и степень успешной деятельности компании, в которой вы работаете.

Современный человек не может себе позволить однажды получить образование, а затем 30 - 40 лет работать согласно готовой формуле. Следовательно, можно предположить, что именно за андрагогикой будущее образовательного процесса в целом. Уже сегодня на многих предприятиях созданы отделы по работе с персоналом, в задачи которых входит обучение и повышение квалификации сотрудников.

С наступлением эпохи глобализации системы образования большинства развитых стран мира находятся в состоянии непрерывной модернизации и реформирования. По темпу внедрения инноваций в области образования Казахстан находится в числе передовых. Этот процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом – в стране поставлены амбициозные цели по улучшению качества образования в целом [1].

Что касается изучения иностранного языка взрослыми людьми, то здесь можно выделить, по крайней мере, четыре основных проблемы, с которыми сталкивается каждый человек начинающий изучать иностранный язык в зрелом возрасте (начиная с 30 лет и выше),

- Психологические так, как не имеется естественная потребность, а следовательно и ежедневная практика иностранного языка в повседневной жизни;
- Социокультурные, то есть отсутствие «чужой», «инородной» культуры в контексте культуры родной страны;
- ▶ Материальные изучение иностранного языка происходит в учебных заведениях (школе, колледже, ВУЗе)
- **У** Территориальные –удаленность страны изучаемого языка [2].

Так же как отрицательное явление следует отметить, что процессы восприятия, запоминания, мышления у взрослого человека протекают, не столь продуктивно, как у ребенка или подростка. В связи с этим первостепенную важность приобретают методология, методы, способы обучения, например использование мнемонических приемов запоминания.

Кроме того, взрослый человек имеет устоявшиеся ментальные модели, положительный для него как индивидуума опыт социального поведения, профессиональной деятельности и т.д. Однако этот опыт устаревает, индивидуальные ментальные модели входят в противоречие с общими (корпоративными) целями, навыками и требованиями, что обусловливает трудности в обучении взрослого человека, когда необходимо не только «привитие» нового, но и «удаление» старого, изжившего себя [3].

Однако в преподавании иностранного языка взрослым немало плюсов. Опираясь на главные принципы андрогогики можно достичь положительных результатов.

Вот лишь некоторые основные принципы андрагогики:

1. Принцип приоритетности самостоятельного обучения. Для того чтобы практически использовать этот принцип, необходима значительная предварительная

подготовка — составление программ обучения, подбор и тиражирование учебного материала, приобретение и создание обучающих компьютерных программ. Здесь недостаточно составления списка литературы. Этот принцип обеспечивает для взрослого человека возможность неспешного ознакомления с учебными материалами, запоминания терминов, понятий, классификаций, осмысления процессов и технологий их выполнения. Значительную помощь в этом оказывает современное дистанционное обучение.

- 2. Принцип индивидуального подхода к обучению на основе личностных потребностей, с учетом социально-психологических характеристик личности и тех ограничений, которые налагаются его деятельностью, наличием свободного времени, финансовых ресурсов и т.д. В основе индивидуального подхода находится оценка личности обучающегося, анализ его профессиональной деятельности, социального статуса и характера взаимоотношений в коллективе. Предварительные интервью, анкетирование, тестирование позволяют построить социально-психологический портрет обучающегося.
- 3. Принцип рефлективности. Этот принцип основан на сознательном отношении обучающегося к обучению, что, в свою очередь, является главной частью самомотивации обучающегося.
- 4. Принцип системности обучения. Он заключается в соответствии целей и содержания обучения его формам, методам, средствам обучения и оценке результатов. Системность можно понимать и как систематичность, т.е. непрерывность или регулярность обучения, причем с учетом результатов предыдущей учебы и новых потребностей в обучении.
- 5. Принцип актуализации результатов обучения (их скорейшее использование на практике). Исполнение этого принципа обеспечивается предыдущими принципами системности, практической востребованности результатов обучения, индивидуального подхода, использования наработанного опыта.

Данные принципы помогают «старшему студенту» реализовывать свои собственные цели вместе с преподавателем. [4].

Что же касается освоения иностранного языка в общем и английского языка в частности, то здесь эти принципы, как нельзя точно направляют педагога в нужное русло.

Разбирая по отдельности психологические условия усвоения иностранного языка взрослой аудитории можно выделить, как «плюсы», так и «минусы».

Психологические условия усвоения показывают, что занимаясь с взрослой аудиторией (аспирантами, соискателями, преподавателями и просто желающими изучать английский язык с целью выражения своих мыслей на английском языке) наблюдается ряд положительных особенностей, присущих взрослым:

- умение абстрагироваться и использовать большой жизненный опыт;
- конкретные ожидания от процесса обучения;
- проведения практических занятий, семинаров и консультаций;
- взрослые люди уже выработали собственные стратегии обучения и они более дисциплинированны.

Но с другой стороны, взрослые имеют ряд особенностей, которые делают обучение проблематичным, а именно:

- могут критически относиться к методам обучения;
- беспокоиться и быть неуверенным из-за предыдущих неудач;

- они чаще, чем юные обучающиеся встречаются с определенными лингвистическими проблемами типа «закоренелых ошибок» постоянными отклонениями от нормы второго языка;
- Взрослые особо чувствительны к отклонениям от нормы языка и пытаются понять систему правил;
- Взрослые не любят ролевые игры и составление рассказов из-за их практичности и опыта
- иногда избегают подготовки домашнего задания, жалуясь на нехватку времени, загруженность, семейные обязанности.

А вот слушание и спонтанное говорение нравятся всем взрослым обучающимся.

Обращаясь к педагогическому аспекту, можно выделить следующие моменты в усвоение английского языка взрослыми [5].

Первый момент, на который необходимо обратить внимание, прежде чем приступить к конкретному методическому конструированию практических занятий, это выявление целей изучения иностранного языка у обучающихся. Цели могут быть разными: работа за рубежом, участие в международных конференциях, обучение в высших учебных заведениях, осуществление деловой переписки, участие в переговорах, туризм и другие. Разнообразие целей у слушателей в одной группе не позволяет нам говорить о так называемой гомогенности группы, что представляет собой определенную проблему при планировании учебной работы. Для того чтобы сделать обучение иностранному языку взрослых более успешным, целесообразно распределить их в две группы: с акцентом на чтение письмо и с акцентом на говорение и слушание. Основными учебными задачами первой группы будут извлечение информации из читаемого текста и письменное изложение информации по заданным параметрам. Основными задачами второй группы являются понимание звучащей речи и установление речевого взаимодействия коммуникантов. Если ведущими видами речевой деятельности в первой группе будут чтение и письмо, а во второй – говорение и слушание, то это не означает, что обучающиеся первой группы не будут учиться аудировать и говорить, а студенты второй группы читать тексты и выполнять письменные упражнения. Данный подход позволит подобрать такую методику работы в каждой группе, которая позволит результативно и за относительно короткий срок достичь предполагаемой цели изучения иностранного языка (участвовать в переговорах, написать деловое письмо или ответ на него и т. д.).

В XIX в. Э.Л. Трондайк показал, что кривая способности к учебе спадает очень медленно в период от 22 до 45 лет, и для низшего интеллекта она спадает не быстрее, чем для высшего. Но для максимально эффективного достижения целей в обучение английского языка необходимо деление взрослых по различным возрастным категориям (поколениям). Социальная наука выделяет три возрастных категории: до 25 лет, от 25 до 45 лет, свыше 45 лет [6].

Резюмируя вышеперечисленные приоритеты в обучение взрослых иностранному языку можно представить в виде следующей пирамиды потребностей «взрослого студента»

Рисунок 1- «Пирамида обучения»

Данная пирамида только подтверждает, что студенты данных возрастных групп нуждаются в немедленном использовании полученных знаний на практике.

Взрослые люди должны захотеть учиться. Взрослые люди будут упорно противиться изучению чего-либо только потому, что кто- то говорит им, что они должны это изучить. Их учеба будет эффективной лишь тогда, когда у них появится сильная внутренняя мотивация для овладения новыми навыками или для приобретения определенных знаний. Их желание учиться можно разбудить или стимулировать внешним воздействием, но навязать его невозможно.

Взрослые будут изучать только то, что, по их мнению, им изучить необходимо. Взрослые относятся к учебе гораздо практичнее. Они хотят знать, «чем это поможет мне прямо сейчас?» Если вы хотите, чтобы взрослый человек начал учиться, вы должны предложить ему непосредственно то, что он хочет узнать: «Вот что вы будете делать; вот как вы это будете делать; вот почему это будет работать»

Взрослые люди учатся в процессе работы. Через год взрослый человек забудет, по крайней мере, 50 % того, что он изучал «пассивно». Через два года он забудет 80 %. Однако, если у него будет возможность сразу после изучения закрепить полученные знания на практике, а затем периодически повторять эти практические упражнения, новые знания удержатся в памяти значительно дольше.

На учебу взрослых людей большое влияние оказывает предшествующий опыт. Если взглянуть на людей взрослых и на детей как на учеников, то сразу же бросается в глаза одно отличие: у взрослых несравненно больше жизненного опыта. У взрослых восприятие новых знаний «связанное». Знания должны быть соединены и неразрывно связаны с накопленным жизненным опытом. Если новые знания не согласуются с тем, что ученик уже знает, он подсознательно настраивается на то, чтобы такие знания отвергнуть.

Одна Китайская мудрость гласит: «Скажи мне и я забуду, покажи мне, и я запомню, дай сделать мне самостоятельно и это станет моим навсегда» Поэтому обучения взрослых должно максимально приближенно к реалиям их трудовой деятельности и к их интересам и образу жизни в целом.

Подводя итоги к вышесказанному, можно утверждать, что любой взрослый сможет освоить язык при правильном понимании особенностей своего восприятия, способов закрепления и воспроизведения материала в процессе обучения.

Закончить статью хотелось бы еще одной фразой американского бизнесмена, который находится в вечном пронессе самообразования — «Формальное образование поможет вам выжить, самообразование приведет вас к успеху» Джим Рон.

Литература

- 1. Пассов Е.И. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. М.: Просвещение, 1999
- 2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Академия, 2005.
- 3. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М.: Русский язык, 2001.
- 4. Гальскова Н.Д., Никитенко З.Н. Теория обучения иностранным язы-кам. М. Айрис Пресс, 2004
- 5. Практическая методика обучения иностранному языку.// Под ред. Колкер Я.М., Устиновой Е.С., Еналиевой Т.М. М.: Издательский центр «Академия», 2000.
- 6. Старкова Д. А., Польшина Т. В. Психолингвистические особенности обучения взрослых иностранному языку // Педагогическое образование в России / Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2012.

ӘОЖ 37.02;371

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖОГАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ–ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРГЫДАН БЕЙІМДЕЛУІ

Жанғабылова З.К., Абикенова А.Н. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Статья о психологических особенностях студентов и видах психологической адаптации к высшим учебным заведениям.

An article about the psychological characteristics of students and the kinds of psychological adaptation to higher education institutions.

Жоғары оқу орындары – экономиканың, ғылым мен мәдениеттің түрлі салалары үшін жоғары білімді педағоғ мамандар даярлайтын, жоғары білімді мамандар даярлау ісін жетілдіруғе бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізетін, өнеркәсін, ауыл шаруашылығы, мәдениет, т.б. салаларда еңбек ететін мамандардың біліктілігін жетілдіретін оқу орындары. Жоғары оқу орындарына академиялар, университеттер, институттар, т.б. жатады. Сонымен қатар бұлардан тыс түрлі әскери, діни т.б. жоғары оқу орындары да бар.

Б.з.б. Афина мен Римде, б.з. 425 жылы Константинопольде ашылған, өз дәуірі үшін Жоғары оқу орындары болып саналған философиялық мектептер «университет» деп аталды. Нағыз жоғары оқу орындары түріндегі университеттер 11–12 ғасырларда Италияда (Салерно және Болонья), Франнияда (Париж), 12–13 ғасырлар аралығында Испанияда (Саламанка), Анғлияда (Оксфорд) пайда болды. ТМД елдеріндегі алғашқы жоғары мектептер Грузиядағы Колхида (4 ғ.), Икалто, Герм, Гелат (11–12 ғасырлар) академиялары болды. 13–14 ғасырларда Анғлия, Италия, Портуғалия, Испания, Чехия, Польша, Германия, т.б. елдерде университеттер құрылды. 1579 жылы Вильнюс академиясы, 1632 жылы Киев – Моғилян академиясы, 1687 ж. Мәскеуде Славян-ғреклатын академиясы, т.б. жоғары оқу орындары құрылды. 17–18 ғасырлардағы өнеркәсін пен мәдениеттің зор қарқынмен дамуы университеттердің және маманданған жоғары мектептердің ашылуына ықпал етті. Ресейде Мәскеу математика және навиғания

ғылымдар мектебі (1701), Санкт-Петербурғ теңіз академиясы (1715) мен Тау-кен училищесі (1773), т.б. оқу орындары ашылды. Түңғыш орыс университеті 1725 жылы Санкт-Петербургте Ғылым Академиясының жанынан (Академиялық университет) ашылды. 1755 жылы М.В.Ломоносовтың ұсынысымен Мәскеу университетінің ірғесі қаланды. 1804 жылы Қазан университеті құрылды. 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың бас кезінде машина өндірісіиің дамуына байланысты көптеғен университеттермен қатар инженерлік және басқа да жоғары оқу орындары ашылды. Қазақстандағы Қазан төңкерісіне дейінгі Жоғары оқу орындары ретінде Шымкент, Әулиеата, Түркістан, Ақмешіт медреселерін атауға болады. 1919-20 жылдары Орынборда, Ордада, Семейде халық ағарту институттары ашылды. Бұл институттар жоғары білімді мұғалімдер даярлауда зор рөл атқарды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жұмысшы және шаруа жастарына жалпы орта білім беру және Жоғары оқу орындарына түсуғе мүмкіндік туғызу мақсатында жұмысшы факультеттері ашылды. 1921 жылы ашылған Орынбордағы жұмысшы факультетін С.Мұқанов, Ғ.М.Мүсірепов тәрізді танымал жазушылар оқып бітірді. 1920 жылы қарашада Түркістан мемлекеттік университеті (кейінгі Орта Азия университеті) құрылды. Ерте заманнан бастап қалыптасқан жоғары оқу орындары қазіргі таңда жүздеген, мыңдаған санға жетті. Олардың дәрежелері де, оқу үрдісі мен түрлері де өзғерді. Қазіргі заманда тәуелсіз еліміздің ертеңі – болашақ жастардың білімінің тереңдігімен өлшенеді. Білімді, жан-жақты қабілетті үрпақ-ұлтымыздың баға жетпес қазынасы. Аталған оқу орындарында білім алатын түлғаны жоғары және орта арнаулы оқу орындарында студент деп атайды. Оқу орындарындағы студенттердің негізгі әрекеті-оқу, яғни мақсатты түрде жүйелі, тыңғылықты білім алуға, кәсіби еп-дағдыларды үйренуғе умтылуы. Тыңғылықты білім алуға, кәсіби еп-дағдыларды үйренуғе умтылған студенттердің жас ерекшеліктерін есепке ала отыра оларды әр сатыға қойған. Атап айтатын болсақ, 16-18 жас пен 22-25 жас аралығындағыларды «Жастық шақ» деп пайымдаған. Осы аталған үсынысқа сүйене отырып студент жастарды «Жастық шақ» тобына еңгіздік. Бұл кезеңде адамның жеке тұлға болып қалыптасуына жанұясы, қоршаған ортасы, тәрбие, салт-дәстүрлер әсер ететіні мәлім [1].

Аталған «Жастық шақ» сатысындағы студенттердің келғен ортасына, яғни жоғары оқу орындарына бейімделуі үшін олардың педағоғикалық-психолоғиялық түрғыдан дайын болуы қажет. Ол үшін оқу қабырғасында жүрген студенттің даму пронесі ерекше орын алады. Даму пронесі өте күрделі пронесс болып табылады. Адамның өмірінде белғілі бір дамудың жалпы заңдылықтары қалыптасқан. Жеке адамның даму проңесін қарастыратын болсақ, "проңесс" - латын тілінен аударғанда алдыға қарай қозғалу, өзғеріс деғен сөзді білдіреді. Болашақ маман жеке түлға болып қалыптасуы үшін ол қоғамдық сананың, адамның тұрмыс тіршілігінің барлық түрлерінен хабардар болуы керек. Дүниетаным - ғылыми, көркемдік, құқықтық, саяси, діни болуы мүмкін. Дүниетаным- адамның табиғат, қоғамдық өмір туралы білімдерінің жүйесі. Адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы дүниетанымның өмірмен байланыстылығынан және берік сенімінен туады. Дүниетаным жеке адамның табиғи және әлеуметтік құбылыстарын түсіндіру туралы пайымдауы, ой түжырымы. Студенттің даму проңесі, оның дүниетанымы оның студент болып қалыптасқанынан бастап өзғеріске ушырап, оның тінті өзіне, басқаға деғен сенімі де өзғереді. Демек, студенттің бейімделу проңесінің жүргендігі анықталады. Бейімделудің бір ерекшелігі санасының өзғеруі, оның жетілуі деп түсіну керек. Себебі, оның бейімделуіне сенім мен дүниетаным қатарласа әсер етеді. Сенім мен дүниетаным қатарласа жүрсе ғана адам санасының сапасы арта түседі. Өйткені бұл екеуі құстың қос қанатындай адамның

ең асыл қасиеттері болып табылады. Сенім терең, тиянақты ойланып айтылған идеиялардың жиынтығы. Сенім жеке адамның өмірлік позиңиясының беріктігін анықтайды, мінез құлқын сипаттайды [2].

Жеке адамның өзіндік сана сезімінің әртүрлі себептері - адамның өз-өзіне қарым-қатынас жасауы, яғни мұның өзіндік іштей сөйлеудің дамуына, ойлаудың, танымдық қасиеттердің жеткілікті түрде қалыптасуына абстракңия және жалпылау сияқты, индивидтің өзінің "Мен" туралы ұғымын, көрінісін құруға мүмкіндік беру үшін және "Мені" басқалардан ажырата алуы үшін қажет. Жалпы айтқанда әрбір студент қоғам түлғасы ретінде жеке тәрбие жұмысына, жеке өзіндік өмір бейнесіне, жеке құқыққа, танымдық қасиетке, жеке түрткі күшіне ие болады. Оның танымдық қасиетінің арқасында ол ой еңбегі мен дене еңбегі арасындағы шығармашылығын шыңдайды. Бір сөзбен айтқанда танымдық қасиет - адамның тіл байлығының дамуынан, ойлау қызметінің артуынан байқалады. Еғер студенттер өздерінің оқыту процесіндегі бағдарының мәнін, маңыздылығын уғынып, оның ерекшеліктері мен зандылықтарын, компоненттерін меңғеруғе қажетті білім негіздерін иғерсе, онда танымдық қызығушылық пен танымдық іс-әрекеттің маңыздылығының артқаны. Осы аталған ерекшеліктерді сараптай келе төмендегі қасиеттердің барлығы студенттің сатылай бейімделуіне зор әсер етеді. Бұлардың барлығын қарапайым тілмен емес, психолоғиялық түрғыда айтатын болсақ:

Бағыттылық - жеке адамның маңызды қасиеті, адамның қоғамдық тірі ағза ретінде дамуының динамикасы. Яғни, студенттің жоғары оқу орнында өзін-өзі қалыптастыру, бейімдеуі үшін оған алдымен белғілі бір мақсат қою керек. Ол мақсатқа жету үшін өзіне бағыт, бір сөзбен айтқанда маңызды түйіндейтін қасиет қалыптастыру керек. Ал ол қасиетті қалыптастыру үшін алдымен студентке қажеттілік қажет [3].

Қажеттілік - адамның белғілі бір тіршілікте немесе дамуда бір нәрсені керек етуі. Студент кез-келғен қажеттілігіне қол жеткізу үшін оған белғілі бір түрткілер (мотивтер) әсер етеді.

Мотивтер немесе түрткілер - бүл әрекетке талаптанған немесе ниеттенғен белғілі бір қажеттіліктің қанағаттануымен байланысты. Демек, түрткілердің нәтижесінде өзінің қажеттіліғіне қол жеткізеді. Яғни, студент кішкентай болсада бнімделудің бір сатысын орындап келеді деғен сөз. Осы кезде тағы айта кететін жайт ол – темперамент.

Темперамент-индивидтің психикалық әрекетінің жүйкелік динамикалық ерекшелігі жағынан мінездеме беру. Студенттің оқу орнына бейімделуі үшін темпераменттің де атқарар қызметі бар. Бұлардың барлығын бір сөзбен айтқанда адам мінез-құлқын, олардың күшін, жылдамдығын,пайда болуын,тоқталуы мен өзғерісін сипаттайтын қасиеттер жиынтығы деп атайды.

Себебі, темперамент бәрімізғе белғілі 4 (төрт) түрге бөлінеді. Олар: Холерик, Флеғматик, Санғвиник және Меланхолик.

Холерик - бүл темперамент өкілі тездігімен, шапшаңдығымен, үстамсыздығымен, тым қозғалғыштығымен ерекшеленеді.

Флеғматик - бұл типтің өкілі баяу, байсалды, асықпайды. Істі ойланып, төзімділікпен істейді.

Санғвиник типінің өкілі - еті тірі, қабілетті, қозғалғыш оқушы. Ондай оқушы ақкөңіл және қызу, жеңіл мінезді, ренжігенде тез қайтып кетеді,сәтсіздігін жеңіл өткізеді.

Меланхолик - бүл темперамент өкілінде психикалық проңесстер өте баяу жүреді. Қатты тітіркендіргіштерге жауап бере алмайды, үзақ және қатты күш түсірсе, олар жұмыс істей алмайды. Олар өте тез шаршайды.

Аталған темперамент типтеріне жататын студенттердің бейімделу ерекшеліктері және олардың бейімделу проңесінің ұзақтығы әр түрлі болатынын ескере кеткен жөн. Себебі, әртүрлі темперамент типтегі студенттердің қабілеті де сан алуан. Ал, қабілеттіліктің өзі – студент өмірінің алдында қалыптасатын негізгі, өзекті қасиеттердің бірі. Студенттің қабілеттілігі оның мінез–құлқына да байланысты.

Мінез-құлық - адамның өміріндегі қарым-қатынасы, оның барлық қимылқозғалыстары мен қылықтарының танылу ерекшеліктері немесе белгілері. Осы аталған қабілеттіліктің арқасында студенттің мінез–құлқы яғни оның қимыл іс–әрекет қозғалыстарының танылуы, оның бейімделу белсенділігіне дәлме–дәл.

Белсенділік - қоршаған ортадағы ақиқат шындық пен өзара қимылының өлшемі, кез-келғен әрекеттің немесе қимыл-қозғалысы орындалуындағы өиімділігі және қарқындылығы. Студент белсенділігінің қарқынды дамуы оның өзін—өзі реттеуіне көмектеседі. Себебі, өзін-өзі реттеу сферасы - жеке адамның өзінің жүріс-түрысы мен әрекетін реттеуғе бағытталған.

Оқу орны қабырғасында жүрғен студенттің алғашқы бейімделуі оның белсенділігінің арқасында өзін-өзі реттеп, жүріс-түрысы мен әрекетін реттеуғе, тінті оның мектеп оқушысы емес университет студенті екеніне көз жеткізуі. Яғни қалыптасып, бейімделуі үшін студент осылардың барлығын басшылыққа, қолданысқа ала отыра, соңында ол өзі талаптануы, ниеттенуі керек. Талаптану, ниеттенудегеннің өзі белгілі бір қажеттіліктің қанағаттануымен түсіндіріледі. Кез келген студент сол қажеттілікке қанаттану (талаптану, ниеттену) үшін өзіне ерік беру керек. Ерік- кедергі қиыншылықты жеңу деген ұғым. Еріктің арқасындаәр бірінші курс студенті бейімделу кезеңіндегі психолоғиялық тұрғыдағы қиыншылықтарды жеңіп, келесі екінші курсқа жеңіл түрде өтетіні сенімді болады.

Бейімделу мәселесі психолоғия және педағоғика ғылымдарында ертеден келе жатқан мәселе болғанымен өзінің өзектілігін қазіргі күнге дейін жоғалтпаған. Кез-келген қоғамдық жағдайдың ерекшелігі халықтың көшін-қонуымен көрінеді. Яғни жаңа ортаға қоныстанған жеке түлғаның бейімделуі арқашан да өзекті мәселе болып табылады.

Қалалық және ауылдық қоғамның арасындағы ерекшеліктер қай жерде болмасын байқалып түрады. Демек, ауылдан қалаға келғен студент жаңа ортаға келғенде бөтен қаланың өзіндік ережелерімен, қүндылықтарымен, талаптарымен танысып, жаңа қоғаммен қарым-қатынасқа түсу олардың көзқарасына, дүниетанымына бейімделуіне әсер етеді. Сондай-ақ ауылдан қалаға оқуға келғен студенттерде бірінші курста психолоғиялық өзгерістер байқалады. Бейімделу кезеңінде жаңа қоғам олардың жүйке жүйесіне, мінез-құлқына әсерін тигізеді. Сондықтан да мүндай жағдайда студент бірінші курсқа келғенде жаңа ортада жаңа ақпараттарды қабылдауы мен қоғаммен қарым-қатынасқа түсуі төмен көрсеткішті көрсетуі мүмкін. Сондықтан да жоғарыда көрсетілғен педағоғикалық–психолоғиялық терминдермен көрсетілғен жағдайларды әр бірінші курс студенті қолданған жағдайда оқу қабырғасындағы алғашқы студенттік өмірі қиындықсыз өтетіні белғілі.

Студенттің үлғерімінің жоғары дәрежеде болуына оның білімді меңғеруі мен білім алуға деген қызығушылығы және жаңа қоғамдық ортадағы студенттермен, оқытушылармен, жоғары оқу орнының әкімшілігімен өзара қарым-қатынасының жақсы болуы үлкен әсер етеді. Сондықтан оқытушылар құрамының студенттермен жұмыс жасау жағдайы олардың бейімделуіне үлкен әсерін тигізеді. Осы кезде қоса кететін тағы бір жағдай ол, студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуі. Сөзімізде айтып өткендей оқытушылар мен студенттердің қарым-қатынасы жақсы болуы үшін олардың өзін-өзі

тәрбиелеуінің маңызы ерекше. Себебі, өзін—өзі тәрбиелеу - өзіндік тәрбие мен өзіндік білім алу, адамның белғілі мақсатқа бағытталған, өз сапасын жетілдіру арқылы кемшіліктерінен арылу әрекеті. Сондықтан тұлғаның білімғе ұмтылысы үнемі құпталып, жол көрсетіліп отырылуы тиіс. Осыдан кейін оқуға деғен ынтасы, оған итермелейтін тұрткісі, икемдейтін ерік қайраты пайда болады. Білімді меңғеруғе, оқуға өзі талпынбайынша, ұмтылмайынша, өзіндік дара сапасын қалыптастырмайынша, білімғе деғен ізденісін тудырмайынша оның адамғершілік дұниетанымының қалыптасуы мүмкін емес.

Әр адамның іштей рухани қалыптасуы ең алдымен өзінің ішкі сезімдерінің жұмысы бола тұрса да,оны тәрбие жұмыстары арқылы қанаттандырып, қолдап бағытбағдар берін отыруға да байланысты. Әр студент өзін—өзі тәрбиелеу арқылы да өзінің жан—жақты дамуына, ортаға бейімделуіне күш жұмсайды. Сол себепті студенттердің әр курстағы дамуы бірнеше сипатқа ие.

Бірінші курс ұжымдық өмірдің студенттік түрлеріне кешегі абитуриентті үйрету міндетін шешеді. Студенттердің мінез-құлқы конформизмнің жоғарғы деңгейімен ерекшеленеді. Бірінші курстағы студенттерде өз рөлдеріне дифференңиаңияланған кадам жок.

Сонымен, студенттердің жоғарғы оқу орындарында бейімделу проңесі кезіндегі жас кезеңдерінде төмендеғідей жаңа жасалулар, мүмкіндіктер анық байқала бастайды:

- ақыл-ой, адамғершілік қатынастағы зерделілік (ересектік);
- наным-сеиім, дүниеғе көзқарасы;
- бірбеттілік, турашылдық;
- сыншылдық және өзіне сыншылдық;
- ішкі сенімсіздікті тудыратын өзіндік бағасының қайшылығы;
- интеллектуалдық танымдық дамудың жоғарғы шегі [4].

Студенттік кезең - кәсіби ойлау мен кәсіби компетенттілігінің қалыптасуындағы ең қолайлы кезең. Студент жеке адам ретінде өз қызығушылықтары мен мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Ол үлғерімді студент болуымен қатар келешек өмірінің жоспарларын құрады, алға үмтылуға, саналы ойлауға, идеял болуға талпынады. Студент оқу уақытынан бөлек махаббат, эстетикалық таным, басқалармен қарым-қатынасқа түсуғе, бос уақытын тиімді өзткізуғе де уақыт бөлуі керек екенін үмытпауымыз керек.

Әдебиеттер

- 1. Свиридова Н.А Адаптационные процессы в среде молодежи /Н.А Свиридова // соц. ис. № 1. 2002
- 2. Серікқалиұлы 3. Дүниетануданалығы. Ғылыми және көркемдік таным ерекшеліктері. Алматы: Білім, 1994
- 3. Жарықбаев Қ.Б. Психолоғия. Алматы, 1982
- 4. Шайхова М. Жастардың элеуметтік-психолоғиялық бейімделу мәселелері/ М. Шайхова //Ұлағат. 2004. №1

КОЛЛЕДЖ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ОҚУҒА БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОҒИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Жанғабылова З.К., Абикенова А.Н. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Статья о социально-педагогических, психологических основах рофессиональной адаптации студентов колледжей и высших учебных заведений.

An article is about the social-educational, psychological basis of the professional adaptation of students of colleges and universities.

Елбасымыздың Қазақстанды алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына қосу жөніндегі қойып отырған міндеті орта және жоғары оқу орындарына жаңа міндеттер жүктейді.

Білім жүйесінде реформалық ақпараттық қоғамға көшуі жастардың бейімділігі мен біліктілігі, ой-өрісі даму тенденңиясымен бағаланатыны талап етіліп отырған тұста заман талабына сай қызмет ету - әрбір оқу орындарының, оның ішінде оқытушылардың басты міндеті.

Бейімделу – биолоғияда тірі ағзаның сыртқы орта жағдайында тіршілік етуғе икемделуі, олардың эволюңиялық даму барысында қалыптасқан биолоғиялық қасиеті. Эволюңиялық даму ілімі бойынша тарихи даму барысында тіршілік ортасының қолайсыз жағдайларының ықпалынан ағзаның әлсіз жасушалары жойылып, белсенділері өнін-өсін, табиғи сүрыпталу нәтижесінде оларда төзімділік қасиеттер пайда болады.

Бейімделу – динамикалық үрдіс, оның арқасында тірі ағзалардың қозғамалы жүйелері жағдайлардың өзғергіштігіне қарамастан, өмір сүру, даму мен үрпақ жалғастыру үшін қажетті түрақтылықты үстап түрады. Ұзақ эволюңияның нәтижесінде өндірілғен бейімделу механизмінің дәл өзі ағзаның тұрақты өзғеруші орта жағдайында өмір сүру мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Бүгінгі күиі әлеуметтік құндылықтар саласындағы басымдылықтардың ауысуы оқушының білім алуға үмтылысын оятып, өзіндік бақылау, өзіндік бағалау, өзін тану, өзін дамыту, ішкі ресурстарын толығымен пайдалануға қабілетті түлғаның қалыптасуына қолайлы жағдайлардың туғызуларын талап етін отыр [1].

Бүгінгі күннің қажеттілігінен туған талаптардың бірі — студенттердің жас ерекшеліктерін барынша ескерін, оқушының өзінің белсенді әрекеті арқылы оқыту. Адам, қоғам және олардың арасындағы байланыс та үнемі түрленін, дамып, өзғерін түратын күрделі құбылыстар. Кез келғен қоғамның өзғерісі оны құраушы субьектілерғе, олардың күш-жіғеріне байланысты. Бүгінгі күиі экономикалық және саяси өзғерістер жасөспірімдердің ғана емес, жалпы адам психикасына әсер ететіні белгілі. Осыған орай колледж және жоғарғы оқу орындары студенттерінің кәсіби әлеуметтік-педағоғикалық бейімделуін зерттеу адам мен оны қоршаған орта қатынасының динамикасын күшейтетін факторлардың өсуімен, қоғамның адамға қоятын талаптарының көбеюімен, сондай-ақ педағоғика ғылымының негізгі зерттеу объектісі — тұлға, оның қалыптасуы мен дамуы және тәрбие мәселесінің маңыздылығымен байланысты ерекше ауқымды орын алып отыр.

Бейімделу (адаптания) термині түрлі ғылым саласында қолданылады. Түлғаның кәсіби әлеуметтік-педағоғикалық бейімделуі – оның белгілі бір қоғамдағы рөлдік

функңияларды иғеру үрдісі. Әлеуметтік-педағоғикалық бейімделу үрдісінде түлға өмір мен іс-әрекеттің ішкі және сыртқы жағдайлары арасында үйлесімге қол жеткізуғе үмтылады. Оның жүзеге асуына қарай тұлға бейімделуі жоғарылайды, толық бейімделу барысында адамның психикалық іс-әрекетінің орта шарттарына тепе-теңдігі жүзеге асады. Әлеуметтік-педағоғикалық бейімделуді тұлғаның қорғаныс құралы ретінде қарастыруға болады.

Әлеуметтік тәрбие деғеиіміз – адамдарды қоғаммен, қоршаған ортамен және тәрбиенің мақсатқа бағытталған талаптарымен, адамның стихиялық әрекеттестік үрдісін бір жүйеғе келтірудің нәтижесі. Колледждер мен жоғары оқу орындарының студенттерін әлеуметтік-педағоғикалық тәрбиелеу барысында қоғам өміріне араласа бастағаннан-ақ оның өзіндік көзқарастары, қызығулары, санасы, бағалаулары қалыптасады. Нақты түлғаның өмірлік іс-әрекеті үрдісінде оның өмірлік қатынастары мен өмір жолына деғен белғіленген индивидуалды қатынасы қалыптасады [2].

Студенттердің өзін-өзі бағалауы мәселесін теориялық жағынан толығырақ Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, И.С.Кон, М.И.Лисина, Е.Шорохова, Д.Ж.Мид т.б. әлемдік ғалымдар қарастырды. Олардың зерттеулерінде бағалаудың онтоғенезі, оның құрылымы, атқаратын қызметтері, қалыптасулардың мүмкіндіктері мен заңдылықтары қарастырылған [3].

Өзіндік бағалау студенттердің өз іс-әрекетіне реттелуіне тікелей қатысушы жеке оқушылық құрылым, жеке оқушының автономды мінездемесі, жеке оқушының белсенділігінің орталық компоненті ретінде алынады. Жасөспірімдік шақта оқушы өз дене күшін, ақыл-ой қабілетін, іс-әрекет мотивтері мен мақсатын, айналасындағылармен қарым-қатынасын сезінуі өзіндік бағалау арқылы жүзеғе асырылады.

Студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуін үйымдастыру мақсатында оқытушы ең алдымен төмендегідей міндеттерді жүзеғе асыруы керек:

- студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуғе үмтылуын жандандыру;
- өзін-өзі тәрбиелеуғе үмтылуын жандандыру;
- өзіне-өзі ықпал ету құралдарын меңғеруғе көмек беру, өзін-өзі тәрбиелеудегі қоғамдық құнды іс-әрекеттерді тудырып отыру.

Жасөспірімдер өзін-өзі тәрбиелеу тәжірибесі, өз тұлғасында сапалық қасиеттерді қалыптастыру жолдары туралы хабарларды қызыға қабылдайды. Өмірдің күрделі міндеттерін іскерлікпен, мақсатты, дүрыс шеше алуға үмтылады, өз бетімен өзіндік қажырлы еңбегімен ғана жетуғе болатынын ұғынады. Жалпы студент өзіндік жұмыс пен өзіндік бақылауды біріктіре отырып әрекет жасаса, оның өзіндік дамуы, жетілуі қалыптаса түседі. Оқыту үрдісі кезінде студенттерді өзіндік бақылауға бейімдеу тиімді болу үшін төмендегі жағдайлар қажет:

- 1) өзіндік бақылауға бейімдеу шарттары жасалып, оның нәтижелерінің студенттің өзіндік жұмысқа үйретілуіне тәуелділігі анықталуы тиіс;
- 2) студенттің ортасына лайықталған өзіндік бақылауға бейімделуінің дидактикалық және әдістемелік жүйесі жасалынуы тиіс;
- 3) ол жүйе барлық бақылау түрлеріне ортақ әмбебап кешен түрінде болуы тиіс.

Бірінші курс студенттерінің бейімделу тиімділігіне сабақ үлғерімі, негізгі жалпы оқу біліктілігінің қалыптасуы мен жағдаяттық және жеке тұлғалық қобалжудың көрінғен деңғейі сияқты белгілер бойынша анықталады. Бірінші курстың студенттері арасында жүргізілғен зерттеулер төмендегідей нәтижелер көрсетті:

Сүрақ	Жауап	%
Оқу проңесінде Сізғе қандай жағдайлар қиындық туғызады?	Бірқатар пәндердің (физика, математика) оқу материалдары күрделі	39
	Студенттердің өздігімен атқаратын жұмыстарының мөлшері көп	17
	Оқытушы дәрістерін толық түсінбеймін	11
	Сабақ уақыты тым үзақ, меиі жалықтырады	33

Ересек болуға үмтылу да шындық жағынан кедергі туғызады. Сондай-ақ өз құрбыларымен қарым-қатынаста болу іс-әрекеттердің жетекші пішіні. Сол арқылы әлеуметтік мінез-құлық нормалары, адамғершілік нормалары иғеріліп, сыйластық орнайды.

Л.И.Божович жасөспірімдердің жалпы психикалық дамуда өтпелі кездегі жастардың бойына жаңа, өте кең қызығушылықтар, жеке мүдделермен өмірдің аса дербес, өте «ересек» бағыттарын білуғе үмтылу пайда болатындығын анықтап берді. Бірақ өтпелі жаста ол бағыттың орнын басуға мүмкіншілік жоқ.

Г.С. Абрамованың бағалауы бойынша адамның қоғамдық өмірге араласуы оның өмірлік позиниясының қалыптасуында маңызды орын алады. Жасөспірімдер жаңа оқу орнына келғеннен кейінгі алғашқы кезеңі әлеуметтік бейімделумен сипатталады. Бейімделу бұрынғы стереотиптердің өзғеруі, топқа үйрену. Оқуға түскен жасөспірімдер үйлерінен кетін, жаңа қатынастар жүйесін құрады. Олардан өмір белғілі бір жауапкершілікті, шешімділік, өз бетімен қызмет етуді, тәуелсіздікті талап етеді. Бұның барлығы бірігіп, олардың «кемелденуіне», «есеюіне» өз ықпалын тигізеді. Бейімделу жасөспірімдердің оқу үрдісіне әсер ететін фактор ретінде олардың өзара қарымқатынасын атауға болады, бүл оқу үлғерімінің бастапқы кезде төмен болуына әкеледі. бейімделудің екі түрі бар: кәсіби бейімделу және әлеуметтікпсихолоғиялық бейімделу. Кәсіби бейімделу – оқу үрдісі сипатына, білім алу ерекшелігіне, мазмұнына, әр пәнғе, жалпы алғанда мамандыққа үйрену. Әлеуметтікпсихолоғиялық бейімделу – индивидтің топқа, өзара қарым-қатынасқа бейімделуімен сипатталады. Топтағы объективті қатынастар жеке адамдық қатынастарға көшеді және де оның тұлғалық қалыптасуына әсер етеді. Сондықтан да топтағы әлеуметтікпсихолоғиялық атмосфера олардың оқуға, білім алуға деғен белсенділігін арттыруы немесе кемітуі мүмкін. Жасөспірімнің ұжымдық қатынастар жүйесінде алатын орны оның жеке әлеуметтік тәжірибесіне тәуелді. Осы тәжірибесіне байланысты біз оның адамғершілік құнды бағдарларын, дүниетанымын, көзқарасын біле аламыз.

Жасөспірімдердің оқу үрдісіне бейімделуі екінші курстың басында аяқталады. Жасөспірімдердің бейімделуін қиындататын себептердің ең негізгісі ретінде студенттер кең көлемді ақпараттарды талдау, ой тапсырмасын орындауға уақыттың жетіспеуін, сабақ уақытының ұзақтығы оларды жалықтыратынын атап көрсетті. Сондай-ақ негізгі қиындықтар – лекңия жазу, оқулықпен жұмыс істеу. Мектептегі мұғалімдер олардың оқу әрекеттерін бақылап, қадағалап отыруына үйренғендіктен оқу орнына түскеннен кейін өзін ыңғайсыз, сеиімсіз сезінеді. Қауінті жағдаяттардағы жағымсыз сезімнен

жасөспірімдерде мазасыздық туындайды. Мұндай жағдайда жасөспірімғе эмоңионалдық қолдау берін психолоғиялық шынайы көмек жасау керек.

Студенттердің кәсіби бейімделуінің әлеуметтік-педағоғикалық негіздерін анықтау бұғінгі кұнгі негізгі мәселелердің бірі. Қоғам дамуының жаңа кезеңдері білім беру жүйесіне өз талаптарын қоюда:

- еңбек нарығының жаңа талаптарына мамандар даярлаудың сапасы сай болуы қажет;
- білімнің демократиялық, адамғершілік талаптарға сай келуі керек;
- білім беру мекемесі барлық кәсіби қызмет барысында ұздіксіз білім алуға дайын оқушыны тәрбиелеу керек.

Қазіргі ұстаздардың алдында тұрған міндет – бұғінгі жасөспірімдерғе белгілі бір білім жұйесін терең меңғертін қана қоймай қабілетін жан-жақты дамыту, белсенділігін арттыру, олардың әрқайсысының шығармашылық қабілетін арттыру болып табылады. Мұғалімнің жеке шеберлігі – студенттердің білімғе деғен ынтасын арттырудың кепілі. Сондықтан жасөспірімнің жан-жақты мұмкіндіктерін ашуда мұғалім оқуға деғен мотиваңиясын арттыру негізгі роль атқарады.

Әдебиеттер

- 1. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Ә.Нысанбаев. Алматы: Қазақ энциклопедиясыныц» бас редакциясы, 1999
- 2. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. Москва, 1982
- 3. Жұматова Г.К. Оқушылардың колледжге кәсіби бейімделуінің әлеуметтік-педагогикалық негіздері. Жезқазған, 2008

ӘОЖ 37.02;371

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕРІ

Жанғабылова З.К., Майғельдинова А.У. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье рассматривается вопросы адаптации студентов первого курса.

This article is about the main problems of the adaption first- year students.

Қазіргі заманның талабы, жас ұрпақты жеке тұлға етін тәрбиелеу, ол тұлғаның дұниетанымы кең, өзін - өзі қоғамда, өзі білім алып жатқан оқу орнындағы ұжымда бақылай алатын және кез-келғен ортада өз-өзін таныта білетін болуы қажет. Бұл міндеттер баланың сол оқу орнына бейімделуімен тығыз байланысты. Осы аталған міндеттерді шешу қазіргі кездегі психолоғиялық – педағоғикалық ғылымның басты міндеті болып саналады. Студент — материалдық және рухани өмірде жоғары кәсіби және әлеуметтік рөлдерді орындау ұшін белғілі бір бағдарлама мен іс-әрекеттері ұйымдастырылатын әлеуметтік жеке тұлға.

Студенттік жасқа әлеуметтік тұрғыдан жетілу кезеңі сәйкес келеді. Бұл кезеңнің белгісі білім алудың аяқталу кезеңі, еңбекке деген белсенділік, қоғамдық жұмыстар, заң алдындағы жауапкершілік, жанұя құру, бала тәрбиесі болып келеді. Қазірғі кезде студент қоғамдағы сан жағынан алғанда алдыңғы орындардың бірінде. Оған әркімнің де көзі жетеді. Соңғы жылдардағы білім беру, оның ішінде жоғары білім беру жүйесінде

болып жатқан елеулі өзғерістерғе байланысты арнаулы орта білім, жоғары білім, жоғары білім, мағистратура, аспирантураларда білім алып жатқан жастардың саны арта түсуде.

Студенттер - қоғамның ірі интеллектуалдық әлеуеті. Студенттердің әлеуметтік құрылымы негізінен біздің қоғамымызды әлеуметтік құрылымын айқындайды.

Белгілі Кеңес Одағының психолоғы Б.Г. Ананьев студенттік кезең, жеке адам тұрғысынан алғанда, адамғершіліктік және эстетикалық сезімдердің белсенді тұрде даму кезеңі, ересек адам ретінде азаматтық, саяси - қоғамдық және кәсіби мамандық міндеттерінің тұрақталу, толысу кезеңі деп көрсетеді.

Қазіргі таңдағы ғылым мен тәжірибеде бейімделу түсінігі студенттердің дайындығының тиімділігін жоғарылату әдісін өңдеумен айналысады. Студенттердің бейімделуі білім берудің фундаменталді сүрақтарының қатарына жатады. Демек, бәсекеғе қабілетті мамандарды даярлау жеке тұлғаның дамуы, мамандандыру, студенттердің әлеуметтенуі. Жоғары оқу орнына студенттердің бейімделуінің сәтті болуынан студенттің мамандануы жақсы қалыптасады және қоғамдық ортада дамуы жүзеге асады.

Бейімделу - әлеуметтік ортаға жеке түлғаның үнемі белсенді лайықтану үрдісі, сондай – ақ осы үрдістің нәтижесі. Мінез – құлықтың сипатын анықтайтын осы құрам бөліктердің ара қатынасы жеке тұлғаның мақсаттары мен құндылық бағыттарына және олардың әлеуметтік ортада жүзеге асырылу мүмкіндігіне тәуелді. Әлеуметтік бейімделу үздіксіз жүрін жатса да, бүл түсінік әдетте жеке түлға іс - әрекетінің және оның қоршаған адамдарының күрт өзгеру кезеңдерімен байланысады [1].

Бейімделу үрдісінің негізгі типтері жеке тұлғаның қажетсіну мен мотивтерінің күрылымына байланысты қалыптасады: 1)белсенді тип - әлеуметтік ортаға белсенді ықпал жасаумен сипатталады; 2)енжар тип — топтың құндылық бағыттары мен мақсаттарын енжар, конформды қабылдаумен анықталады. Студенттердің үйренін кетуі, ең алдымен, орта мектеп пен жоғары оқу орнындағы оқыту тәсілдерінің сәйкес келмеуімен қиындатылады. Мектеппен салыстырғанда басқа мәнермен баяндалатын дәрістерді толық түсінбеу, күнделікті бақылаудың болмауы, ең басында студенттердің үлғерімі мен хал —жағдайына теріс әсер етуі мүмкін, ал кейде көңілі қалу мен өз күшіне сенбеуіне де әкелуі мүмкін. Лайықтануды сонымен бірге, тұрмыстық шарттарының өзғеруі де баяулатады, сондықтан басқа қаладан немесе ауылдан келғен студенттер үшін бейімделу әсіресе қиынға соғады. Кейбір бірінші курс студенттері күтпеғен қиындықтармен кездесін, мамандықтың дүрыс таңдағандарына күмәндана бастайды. Олардың басым бөлігінде өздерінің болашақ мамандығы жайлы білімнің жетіспеушілігі күмән туғызады. Бұл өз кезегінде олардың ұстанымдарын өзғертеді, оқуға қызығушылықтың жоғалуына, үлғерімнің төмендеуіне әкеледі.

Жоғары оқу орнындағы оқудың басталуының өзінде, көптеген студенттердің төмен жұмыс қабілеттілігі, тез шаршайтындығы, үрейліліктің жоғары деңгейі байқалады. Андаусыз үстанымдармен басқарылатын адам үйреншікті жағдайларда қарапайым, қайталанатын міндеттердің шешілуін жүзеге асырады. Ал ол жаңа жағдайларға түскен кезінде, барлық міндеттер ол үшін типті емес, яғни оның оларды шешетін стандартты тәсілдері жоқ, оған мінез — құлықтың жаңа алғоритмін, өмірлік міндеттерді шешудің жаңа тәсілдерін жасап шығару қажет. Бірінші курс студенті оның болашақ мамандығымен тікелей байланысты пәндерді тезірек оқығысы келеді, ал оған оқудың бірінші үш жылында жалпы пәндерді оқуға және олардың болашақта арнайы пәндерді оқыған кезінде және кейінгі өндірістік іс - әрекетте қажет болатынына сенуғе усынады [2].

Алайда студентті қызықтыру үшін бір сеиім аз, сондықтан мотиваңияны күшейтін, оқуға қызығушылықтың артуы мақсатында кіші курстарға мамандықтың кейбір элементтерін енгізеді, оның айқын мысалы «Мамандыққа кіріспе» деп аталатын пән болады, өйткеиі ол барлық факультеттер мен мамандықтарда бар.

Қарқынды әлеуметтік – экономикалық өзғерістер, ғылымның түрлі салаларында білімді жинақтау, өндіріс үрдістерін жетілдіру, қоғамның тез информатизаңиясы – осының барлығы адамға жаңа талаптарды туғызды. Қазіргі заманғы қоғамға қоршаған ортамен бірғе тіршілік ете алатын ғана емес, сондай – ақ онда өз ішкі потенңиалын жүзеге асыруға қабілетті адамдар қажет.

Алайда қазіргі заманғы жастардың басым бөлігі өзғерін отыратын дүниенің жағдайларында бейімделуғе және дамуға қабілетті емес. Жастардың бейімделмеуі, болашақ мұғалім жайлы сөз қозғалғанда, әсіресе, өзекті мәселелерді білмеуі. Жас маманның қалай дайындалуына оның профессионалды – педағоғикалық іс - әрекеті, ал сәйкесінше, оның оқушыларының дайындық және даму деңгейі де байланысты. Қазіргі уақытта профессионалды дайындықтың бастапқы сатысында студенттердің бейімделу мәселесі педағоғикалық баспасөзде орталық орынның біреуін алады. Жоғары оқу орнындағы білім беру жүйесі қоғамдық өмірдің өзғерістеріне дайын болмауымен түсіндіріледі, дәстүрлі түсіиіктегі білім ғана кешегі оқушылардың табысты бейімделуінің құралы ретінде шыға алмайды. Өз зерттеуімізде біз бейімделуді, студенттің жаңа «болашақ мұғалім» мәртебесіне ие болуына жағдай жасайтын үрдіс, түлғаның профессионалды әлеуметтендірілуінің контекстінде қарастырамыз.

Ғалымдар Д.Б. Боғоявленская, Ю.Н. Кулюткина, Н.А. Милославованың соңғы зерттеулерінде бейімделудің тұлғаның өзінің оку және тәрбиеде белсенділігінен тәуелділігі ерекше атап көрсетілді. Берілғен мәселе бойынша көптеғен еңбектердің талдауы, іс - әрекеттің жаңа шарттары мен мақсаттарына сәйкес ортаның өзғеруіне жағдай жасайтын, іздеу (интеллектуалды) белсенділігі түрінде ашылатын, тұлғаның ортамен өзара әрекеттесу үрдісі ретінде көрінетін, бейімделудің өз түсінігін қалыптасуына жағдай жасаған. Профессионалды — педағоғикалық дайындыққа бейімделу үрдісінің мағыналық сипаттамаларын түсіну үшін келесі негізгі қызметтер бөлінін алынды: коммуникативті, мотиваңионды, бағыттаушы, дамытушы, коғнитивті.

Бейімделу үрдісінің барлық бөлінін алынған қызметтері оның құрылымымен орталанған, атап айтқанда әлеуметтік рөлдермен, мінез-құлықтың әлеуметтік формаларымен және әлеуметтік байланыстармен сипатталады. Бейімделу үрдісінің бірінші сатысы - « автономизаңия» - бірінші курс студенті өзін ортаға қарама – қарсы қоятынымен сипатталады. Екінші саты «теңестіру» - кешегі оқушының қоршаған студенттік орта жүйесіне қосылуын білдіреді. Үшінші саты « біріғу» - студент өзін жоғары оқу орынның білім беру кеңістігі жүйесінің құрам бөлігі ретінде сезінгенде, жүзеғе асады. Сонымен бірғе, өз зерттеу жұмысымызда біз бейімделудің бірнеше деңгейлерін ажыраттық: дезадаптаңия, енжар және белсенді бейімделу. Бейімделу мәселесі психолоғия және педағоғика ғылымдарының ежелгі тарихынан келе жатқан мәселесі болғанымен де өзінің өзектілігін қазірғі күнге дейін жоғалтпаған. Кез келген қоғамдық жағдайдың ерекшелігі халықтың көшін-қонуымен көрінеді. Яғни жаңа ортаға қоныстанған жеке түлғаның бейімделуі арқашан да өзекті мәселе болып табылады.

Қалалық және ауылдық қоғамның арасындағы ерекшеліктер әрқашан байқалады. Демек, ауылдан қалаға келғен студент жаңа ортаға келғенде бөтен қаланың өзіндік ережелерімен, құндылықтарымен, талаптарымен танысып, жаңа қоғаммен қарымқатынасқа түсу олардың көзқарасына, дүние-танымына бейімделуіне әсер етеді. Ауылдан қалаға оқуға келғен студенттерде бірінші курста психолоғиялық

өзғерістер байқалады. Бейімделу кезеңінде жаңа қоғам олардың жүйке-жүйесіне, мінез-құлқына қатты әсерін тигізеді. Сондықтан да, мүндай жағдайда студент бірінші курсқа келғенде жаңа ортада жаңа ақпараттарды қабылдауы мен қоғаммен қарымқатынасқа түсуі төмен көрсеткішті көрсетуі мүмкін [3].

Студенттің білімді меңғеруі мен білім алуға деғен қызығушылығы және оның үлғерімінің жоғары дәрежеде болуына оның жаңа қоғамдық ортадағы студенттермен, оқытушылармен, жоғары оқу орнының әкімшілігімен өзара қарым-қатынасының жақсы болуы үлкен әсер етеді. Сондықтан профессор-оқытушылар құрамының студенттермен жұмыс жасау жағдайы олардың бейімделуіне үлкен әсерін тигізеді. Жоғарғы оқу орнында білім алу уақыты жастық шақтың екінші кезеңімен немесе жеке бас қасиеттерінің қалыптасу күрделілігімен ажыратылатын зерделік шақтың бірінші кезеңімен сәйкес келеді. Осы зерделік шақтың бірінші кезеңі Б.Г. Ананьев, А.В. Дмитриев, И.С. Кен, В.Т. Лисовский, З.Ф. Есаревтің және т.б. еңбектерінде талданады. Осы кездегі адамғершіліктік дамудың маңызды сипаты мінез-құлықтың саналы мотивтерінің күшеюі болып табылады.

Еғер студентті жеке адам деп зерттесек, онда 18-20 жас – бұл адамғершілік және сезімдердің белсенді дамуының, мінездін эстетикалык калыптасып түрақтануының, әсіресе, ересек адамның әлеуметтік рөлдерінің толық жиынын яғни азаматтық, кәсіби-еңбектік және т.б. меңғерудің кезеңі. Бұл кезеңмен «экономикалық белсенділігінің» басталуы тығыз байланысты. Демоғрафтардың пайымдауынша экономикалық белсенділік – ол адамның өз бетінше өндірістік іске еңбек жолын бастауы және өз жанұясын құруы. Бір жағынан мотиваңиялардың, барлық қүндылықтардың жүйесінің қайта жасалуы, екінші жағынан кәсібиленуғе байланысты арнайы қабілеттерінің қалыптасуының шапшаңдығы осы жас кезеңін мінез бен интеллект дамуының орталық шағы ретінде бөлін қарастырады. Студент жеке басына арналған зерттеулер өзінің өзбеттілігін табуымен және ашық байқалатын, жоғары мәдениетті индивидуалдылығының қалыптасуын көрсетеді. Студенттік шақ сондай-ақ бүл кезеңдегі интеллектуалдық және физикалық күш дамуымен ерекшеленеді. Бірақ та, осы мүмкіндіктерімен олардың жүзеғе асырылуының арасында қайшылықтар кездесін жататыны да рас [4].

Жоғарғы оқу орнына түсу жас адамда өз қабілет, мүмкіндіктеріне сеиімін нығайтады, толыққанды және қызықты өмірғе үмітін жалғайды. Сонымен қатар, екінші және үшінші курстарда жоғарғы оқу орнын, мамандықты, кәсінті таңдаудың дүрыстығы туралы сүрақтың кездесуі де жиі байқалады. Б.Г. Ананьевтің түжырымы бойынша студенттік жас кезеңі адамның негізгі соңиоғенездік әлеуетінің дамуы үшін сензитивті кезең болып табылады. Жоғарғы білім адам психикасына, оның жеке басының дамуына үлкен әсер береді. Оқу орнында білім алу кезінде жағымды жағдайлар болғанда студенттерде психиканың барлық деңғейлерінің дамуы өтеді. Олар адам саналылығының бағыттылығын анықтайды, яғни, жеке адамның кәсіби бағыттылығын сипаттайтын ойлау қоймасы қалыптасады. Оқу орнында үлгерімді оқу үшін жалпы интеллектуалдық дамудың, соның ішінде қабылдау, елестеу, ес, ойлау, эрудиңияланған, танымдық қызығушылық, зейін, белғілі бір операңиялардың аумағын меңғеру және т.б. жоғары деңғейі қажет. Осы деңғейдің кейбір төмендеуі оқу әрекетіндегі жоғарғы мотиваңия немесе жұмысқа қабілеттілік, табандылық, мүқияттылық және ұқыптылықтың біріғуі болуы мүмкін. Бірақ мұндай төмендеудің де шегі болады, мүнда компенсаторлық механизмдер көмектесе алмайды да студенттің оқудан шығарылуы да мүмкін. Әр түрлі оқу орнында осы деңғейлер аз да болсын ерекшеленеді, бірақ жалпы алғанда тінті беделді және беделді емес мамандықтар деп аталынатын астаналық және аймақтық оқу орындарын салыстыратын болсақ, олар бір-бірімен өзара ұқсас болып келеді. Оқу орнында ғуманитарлық білімді жеткілікті меңғеру үшін адам интеллектінің айқын көрінетін вербальды типін иғеруі керек. Жоғарғы оқу орнына келін түскеннен бастап болашақ мамандарға әлеуметтік қабылданған нормаларға жағымды қатынас, адамның өз мүмкіндіктерін шынайы бағалау сияқты жеке адамға тән қасиеттер дамиды [5].

Студенттердің жоғарғы оқу орнына бейімделуі ғалым педағоғ Стокаренко бойынша келесідей жіктеледі: а) кәсіби бейімделу, оқу үрдісінің мазмұны, сипаты, жағдайлары мен ұйымдастырылуына икемделу, оқыту және ғылыми өзбеттілік дағдыларының жасалуы; б) әлеуметтік – психолоғиялық бейімделу – индивидтің топқа, онымен өзара қарым-қатынасқа икемделуі, өзіне тән мінез-құлық стилінің анықталуы. Басқаша айтсақ, «бейімделу – ешқандай ішкі дискомфортты сезінбей және қоршаған орта мен қарама-қайшылықсыз адамның қоршаған ортаның әлеуметтік, физикалық, әр түрлі талаптарына бейімделе алу қабілеті». Бейімделу – бұл белсенді іс-әрекеттің алғы шарты және оның тиімділігінің қажетті шарты. Бұдан индивидтің қандай да бір әлеуметтік рөлінің жақсы қызмет етуі үшін бейімделудің жағымды маңызы көрінеді. Зерттеушілер бірінші курс студенттерінің оқу орнының жағдайына бейімделуінің үш түрін көрсетеді:

- 1. Формальды бейімделу, студенттердің жаңа ортаға, жоғарғы мектеп құрылымына, ондағы оқыту мазмұнына және оның талаптарына қатысты;
- 2.Қоғамдық бейімделу, яғни, бірінші курс студенттерінің топтық ішкі біріғуі және жалпы алғанда топтардың басқа студенттермен қосылу үрдісі;
- 3.Дидактикалық бейімделу, жоғарғы мектепте студенттердің оқыту жұмыстарының түрлері мен әдістеріне байланысты бейімделу [6].

Мамандарды даярлаудың сапасын көтеру үшін студенттер білімін бақылауды жүзеге асыруды ашады. Емтихандық сессияларда үлгерімдікті бақылау жүйесі студенттердің тек сол кезде ғана дайындалып, кейіннен үмытуға себепші болатын жағдай ғана. Студенттердің кітаппен жұмыс жасау, бүкіл семестр бойына жүйелі түрде дайындалмауы да кездейсоқ емес.

Студенттердің әр курстағы дамуы бірнеше сипатқа ие. Бірінші курс ұжымдық өмірдің студенттік түрлеріне кешегі абитуриентті үйрету міндетін шешеді. Студенттердің мінез-құлқы конформизмнің жоғарғы деңғейімен ерекшеленеді. Бірінші курстағы студенттерде өз рөлдеріне дифференңиаңияланған қадам жоқ. Екінші курс – студенттің оқу әрекетіндегі ең қысым түсетін оқыту мен тәрбиелеудің барлық түрлері жедел араласады. Студенттер жалпы дайындықты алады, олардың мәдени сұраныстары мен қажеттіліктері қалыптасады. Берілғен ортаға бейімделу үрдісі негізінен аяқталған деп саналады. Үшінші курс – мамандандырудың басталуы, ғылыми жұмысқа қызығушылықтың күшеюі студенттің кәсіби қызығушылығының тереңдеуі мен ары қарай дамуының бейнеленуі ретінде көрінеді. Мамандануға табанды қажеттілік жеке адамның жан жақты қызығу аумағының таралуына жиі әкелін соғады. Әдетте, жоғарғы оқу орнындағы жеке адамның қалыптасуының түрлері мамандану факторымен анықталады. Төртінші курс – оқу іс-тәжірибесі кезінде мамандықпен бірінші нақты танысу. Студенттер мінез-құлқын арнайы дайындықтың тиімді түрлері мен жолдарын интенсивті іздестіреді. Студенттер мәдениет пен көпшілік өмір құндылықтарын асыра бағалайды; оқу орнын жақында тәмәмдау – болашақ іс-әрекет түрін нақты тәжірибелік қағидаларын қалыптастырады. Студенттерде жұмыс орны, материалдық және жанұялық жағдаймен байланысты одан әрі өзекті бола бастаған жаңа құндылықтар пайда болады. Сөйтін, студенттер біртіндеп оқу орнының ұжымдық өмірінен алшақтай

бастайды [7]. Біздің ойымызша, студент жеке адам ретінде өз қызығушылықтары мен мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Ол үлғерімді студент болуымен қатар келешек өмірінің жоспарларын құрайды. Сондай-ақ студент оқу уақытынан бөлек махаббат, эстетикалық таным, басқалармен қарым-қатынасқа түсү, бос уақытын өзткізуғе де уақыт бөлуі керек. Сонымен қорыта келғенде адам, қоғам және олардың арасындағы байланыста үнемі түрленін, дамып, өзғерін отыратын күрделі құбылыстар. Қазірғі өзғермелі қоғам жағдайында, күрделі экономикалық және саяси өзғерістер жалпы адам психикасына елеулі әсер ететіні белғілі. Осыған байланысты адамның бейімделуін зерттеу адам мен оны қоршаған орта қатынасының динамикасын күшейтетін факторлардың өсуімен, қоғамның адамға қоятын талаптарының көбеюімен, тұлға қалыптасуы мен дамуы мәселесінің маңыздылығымен байланысты. Студенттің оқу орнына оптималды бейімділігін қамтамасыз ететін тактика мен жоспарларды жасау үшін бірінші курс студенттерінің өмірлік жоспарлары мен қызығушылықтарын, басым мотивтерінің жүйесін, тартымдылық деңғейін, өзін бағалауын, мінез-құлқын саналы реттеу қабілетін және т.б. білу маңызды. Осы мәселеиі сәтті шешу жоғарғы оқу орнының педағоғикалық - психолоғиялық қызметінің дамуымен байланысты [8].

Әдебиеттер

- 1. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. 2-е изд. Ростов н/Д: Феникс, 1997. С. 736 .
- 2. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. М.: Академический проект, 1999. С .320 .
- 3. Яковленко Л.Н. Адаптация первокурсников // Аспирант и соискатель. 2003. С. 116-120.
- 4. Воронский В.А. Исследования студентов к условием в вузы / В.А. Воронский // Соционика. 2001. №6. С. 29-33.
- 5. Любимова Г.Ю. От первокурсника до выпускника / Г.Ю. Любимова// Вестник Московского Университета. Сер 14. Психология. −2001.- №1. С. 48 52.
- 6. Свиридова Н.А Адаптационные процессы в среде молодежи /Н.А Свиридова // соц. ис. № 1. 2002.- 12-24 б.
- 7. Дудник Е.А. Адаптация учащихся младщих классов к условиям обучения в среднем звене. Дипломная работа. У-Ка, 2000.- С. 24-28.
- 8. Шайхова М. Жастардың элеуметтік-психологиялық бейімделу мәселелері / М.Шайхова // Ұлагат. 2004. №1. 49-51 б.

ӘОЖ 373.2

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМ ҮРДІСІНІҢ ДАМУЫ

Н.И. Кикбаева, З.К.Жанғабылова Жезказғанский университет им. О.А.Байконурова

В статье рассматриваются вопросы психологического позновательного развития детей дошкольного возраста.

The article deals with the psychological show pleasing development of children preschool age.

Мектепке дейінгі мекемелерде білім сапасын арттыру аса маңызды мәселе, олардың оқыту материалдық жағдайларын жақсарту басты міндет болып табылады.

Біріншіден, білім мен тәрбие беру үшін оқытуға арналған жабдықтаулар қажет десек, ол мектепке дейінгі кезеңнің өзіндік ерекшелігі мен құндылықтарын сақтайтын баланың дамуына бағытталуы шарт.

Екіншіден тәрбие мекемесінің басшысы тәрбиеші мен педағогтарпсихологтар қауымы кәсіби шеберліктерін үнемі шыңдап, білімін жетілдіруғе жүйелі көңіл бөлін, ұжымның шығармашылық бағыт-бағдарын айқындап, оны белсенділікпен ат салысуға және жағымды психолоғиялық жүзеге асыруға ахуалдың түрақтануына ықпал ету қажет. Сондай-ақ, отбасының сүранысы мен талап-тілектерін қанағаттандыру және білім мен тәрбиенің жаңа үрдісі жайында ата-анамен үнемі бірлескен ынтымақты негізде жұмыс істеу де өте маңызды.

Үшіншіден, балабақшада тәлімғерлерғе толық жағдай жасалып, тәрбиелеу мен білім берудің технолоғияларын сауатты меңғерін, жаңа педағоғикалық әдіс-тәсілдер жүйесін кәсіби шеберлікпен иғерін, оны тәжірибеде пайдалануға шығармашылықпен үлес қосып отыруы керек.

Баланы тәрбиелеу, дамыту және білім беру мәселелерінде отбасы мен балабақша үжымының бірлескен өзара тығыз байланыста болуы.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – тұлғаны оқыту, тәрбиелеу, дамыту. Бұл мақсаттар өзара тығыз байланыста болғанда ғана нәтижелі болады. Баланы өмірғе дайындау үшін дамытудың маңызы ерекше. Олар: зейінін, эмоңиясы мен сезімдерін, қиыншылықтарға төтеп беруін, өзінің сеиімділігін, танымдық үрдісін, өзінің жеке дербестігін, өзін – өзі көрсете алуы мен ынтасын дамыту болып табылады.

Даму үрдісінде баланың таным белсенділігі арта түседі. 6 жастағы балалар заттарды түсіне, түріне, көлеміне қарап ажырата бастап, олардың құрылысын пайдаланудың тәсілдерін білгісі келеді. Күнделікті өмір барысында шынайы дүниенің құбылыстары мен заттарын анықтай білуғе, адам баласының жинақтаған бай тәжірибесін үйренуғе талаптанады. Балалардың бір нәрсеиі құмартып білуғе талаптануын таным ынтасы деп атайды. Балалар өте байқағыш, еліктегіш, әр нәрсеге үңіле қарайды, көп нәрселер оларды ойлантады [1].

Психолоғ В.С. Мухинаның ойынша, мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балаларда мінез-құлық мотиваңиясы: мінез-құлықтың саналы регуляңиясы күшейеді, мотивтер мен қажеттіліктер көлемі үлғаяды, рухани және материалды қажеттіліктер аясы кеңейеді, қарым-қатынасқа деғен қажеттіліктер нығая түседі [2].

Мектепке дейінгі бала ішінде қабылдау әрекеттерінің өзғеруі туралы әр түрлі жастағы балалар тобының өздері үшін жаңа заттармен танысуын байқап отырып қорытынды шығаруға болады. Мектепке дейінгі үш жастағы балалардың қолдарына жаңа затты берін, оның қандай екенін және не қызмет атқара алатындығын анықтауды сүрағанда, олар бірден затпен әрекет жасай бастайды. Олардың затты қарау және үстап көруғе әрекеттенулері байқалмайды: заттың қандай екендігі жөніндегі сүрақтарға балалар жауап бермейді. Төрт жастағы балалар затты қарай бастайды, бірақ оны тиянақсыз, жүйесіз істейді, көбіне қол әрекетін жасауға көшеді. Заттарды ауызша сипаттағанда оларды бір-бірімен өзара байланыстырмай, тек жекелеген бөліктер мен белгілерді атайды.

Баланың барлық психикалық дамуы үйрету, алдыңғы үрпақтардан жинақталған тәжірибеиі беру арқылы жүзеге асырыла тұрса да, білім мен дағдының көбін балалар үлкен адамдармен араласудан, олардың талаптарын, кеңестерін, нүсқауларын орындаудан, сондай–ақ, ойындардан, сурет салудан, құрастырудан, әртүрлі себептерге байланысты келетін күнделікті қарым–қатынастан меңгереді. Үлкендер мен бала

қарым– қатынасының көптеғен түрлері үйрету ісіне толы. Деғенмен баланың даму дәрежесіне қарай үйрету барған сайын неғұрлым жүйелі сипат алады.

Мектепке дейінгі үйымдарда білім мазмұнын иғерту бағдарлама бойынша жүргізілетін арнайы сабақтарды үйымдастыру арқылы үйретіледі. Оқу іс-әрекетінің элементтерін иғеруғе танымдық ынталарды қалыптастыру мен оқу іскерліктерін үйрену кіреді. Айналадағы дүние туралы баланың алатын сан түрлі мәліметтері-үлкендердің көрсеткендері мен әңгімелегендері, өзінің көргендері. Бұл *әуестікті*, барлық жаңа атаулыға құмарлықты тудырады.

Қорыта айтқанда, біздің тәжірибемізғе негіз болған 5-6 жастағы балалардың құрастырған ертегілері мен қызықты әңгімелері ұйымдасқан түрде мағыналы, жүйелі, өз бетінше еркін жүргізілғен жұмыс, қиялдың дүрыс дамуына апаратын көп жолдың бірі болды деп есептейміз. 6 жасар бала өз қиялында алуан түрлі жағдайлар құра алады және баланың өзі сонда әртүрлі жағынан көрінеді. Ойын барысында қалыптаса отырып, қиял басқа да іс-әрекет түрінде өте алады. Тілі және қиялы жақсы дамыған бала қызықты сюжетті тез арада жанынан ойлап шығара алады. Қиялдың үздіксіз жұмысы баланың айналадағы әлемді танып-білуінің және иғеруінің маңыздылығы, бүл жеке тәжірибе аумағынан шығудың әдісі.

Сондай-ақ мектепке дейінгі шақта зейіннің, естің, қиялдың дамуында ұқсастықтар бар. Еғер сәбилік шақта өзінде қабылдау мен ойлау іс-әрекеттері ретінде анықтауға болатын бағдарлау іс-әрекеттерінің ерекше формалары ретінде бөлінсе, мектепке дейінгі кезеңде мұндай іс-әрекеттер үздіксіз күрделілене және жетіле түседі, ал зейін, ес, қиял үзақ уақыт жеке сипат ала алмайды. Бала бірдеңеғе назар аударарлықтай, көрғені мен естіғенін жадында сақтарлықтай, бұрын қабылдағанының аумағынан шығарлықтай арнайы іс-әрекеттерді иғере білмейді. Мұндай іс-әрекеттер тек мектепке дейінгі кезеңде қалыптаса бастайды.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың зейіні төңіректегі заттарға және осылар арқылы орындалатын іс-әрекеттерғе қатысты ынтамен сипатталынады. Бала бір нәрсеғе ынтасы өшпей түрған кезде ғана зейінін шоғырлайды. Жаңа бір нәрсе пайда болысымен-ақ, баланың зейіні лезде соған ауады. Сондықтан балалардың ұзақ уақыт бір іспен шұғылдануы сирек болады.

Мектепке дейінгі жаста балаларға жаңа іс-әрекет ойын түрінде көрсетілсе, және ойын түрінде пайдаланылса, басқа жағдайлардан ғөрі едәуір жақсы және жеңіл иғеріледі. Олардың мүмкіндігі артқан сайын бұл байланыс жаңа формаға ие болады. Жетекші іс-әрекеттің жаңа түрлерінің пайда болуына негіз болып табылатын тың кажеттіліктер дүниеғе келеді. Жаңа іс-әрекеттерді иғеру баланың мүмкіндігін арттырады және жетекші іс- әрекеттің тың түрлерінің пайда болуы үшін алғы шарт болып табылады. Жаңа жетекші іс – әрекетке ауысу оларға үлкендердің үйреткеніне ғана емес, сонымен бірғе баланың қоғамдағы өмір жағдайының бүкіл жүйесіне байланысты. Іс- әрекеттің жетекші түрінде баланың басты қажеттіліктері мен күштарлықтары көзғе түседі, іс-әрекеттің осы түрінде әр жас мөлшеріне лайық неғұрлым маңызды қимылдың, психикалық сапаның және жеке бастың қасиеттерінің қалыптасуы жүзеғе асады. Бірақ баланың іс-әрекеті жетекші түрлерімен шектелмейді. Бұлармен қатар іс-әрекеттің басқа түрлері де пайда болып, өркендейді және олардың әрқайсысы баланың психикалық дамуына өз үлесін қосады.

Бірақ мектепке дейінгі кезеңде зейіннің негізгі өзғеруі баланың алғаш рет өз зейінін меңғере білуінде, оны саналы түрде белғілі заттарға құбылыстарға бағыттай білуінде және кейбір тәсілдерді пайдалана отырып, соларға зейін қоя білуінде. Мектепке дейінгі шақ ішінде өз зейінін үйымдастыру үшін сөзді пайдалану күрт өседі.

Мұны, атап айтқанда, мектепке дейінгі ересектер үлкеннің нұсқауы бойынша тапсырманы орындағанда мектепке дейінгі кішкентайларға қарағанда нұсқауды 10-12 рет жиі қайталады. Сонымен, баланың мінез-құлқын реттеуде сөздің маңызының жалпы өсуіне байланысты мектепке дейінгі шақта ықтиярлық зейін қалыптасады.

Сенсорлық даму, бала заттардың түсін, иішінін, мөлшерін және олардың кеңістіктегі орналасуын айырып қана қоймай, оларды мөлшеріне қарай сәйкестендіріп (үлкен, кіші, аз, көп екенін) анықтай алады.

Зейін тікелей қызығушылықпен байланысты (ырықсыз зейін), өйткейі қызықты іске бала көңілі тез ауады. Еғер 6 жасар бала ойынмен айналысқан болса, ол алаңдамай 2, тінті 3 сағат ойнай береді. Алайда, бұлай зейінді шоғырландыру баланың айналысқан нәрсесіне қызығушылығынан туындайды. Балаға зейінін тәрбиелеуде көмектесу қажет. Ұлкендер сөз нұсқаулары арқылы баланың зейінін ұйымдастыра алады. Оларға біркелкі жалықтыратын және тартымдылығы аз іс-әрекетпен айналысу өте қиын. Зейіннің бұл ерекшелігі сабақтарда ойын элементтерін енгізуғе және іс-әрекет тұрлерін жеткілікті ауыстырып отыруға негізгі себеп болып табылады.

Мектепке дейінгі жастағылардың ықтиярсыз есте сақтауы мен ықтиярсыз еске түсіруі – ес. Мектепке дейінгі жас – естің қарқынды даму жасы. Ес – бала үшін маңызды оқиғалар мен мәліметтерді жадында қалдырады және сақтайды.

Сондай-ақ мектепке дейінгі балалардың ойлау үрдісіне тоқталсақ, ойлау тіл дамуы және ғылыми ұғымдарды меңгеру бірлігінде дамиды. Баланың сау психикасының ерекшелігі – танымдық белсенділігі. Ойлау – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс қатынастарының адам миында жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Ақыл-ой жағынан бала қаншалықты пәрменді болса, ол сонша көп сүрақтар қояды және оның сүрақтары соншалықты алуан түрлі болады. Бала заттың бейнесін ғана емес, оның қимыл-қозғалыстары туралы да ойлайды. Бейнелі ойлау 6 жасар бала ойлауының негізгі түрі. Әрине, ол жекелеген жағдайларға лоғикалық ойлауды да орындай алады, бірақ та бүл жаста көрнекілікке сүйенген оқыту басымырақ болады. Мұның өзі осы жастағы балалардын естері еріксіз жақсы дамиды. Ерікті естері жаңа ғана қалыптасады. Сондықтан жақсы қабылдап алған заттардың түсін есінде жақсы сақтайды. Көру және есту елестері көрген нәрселердің мазмұнымен байланысты болады.

Мектепке түсу балалардың лоғикалық есін дамытуда үлкен рөл атқарады. Оқушылардың есін тәрбиелеуде де мұғалім олардың жас және дара ерекшеліктерін ескере отырып, жұмыс жүргізеді. Кіші мектеп жасындағы балаларды оку тәсілін өз бетімен тандап ала алмайтындықтан мұғалім үйғе тапсырма берғенде, материалды қалай оқу керектігін балаларға ұдайы ескертуі керек. Бұл жөнінде окулықтардың бәрінде мәтінді қалай оқу, тапсырманы қалай орындау керектігі айтылған. Бірақ баланың назары кейде бұған жөнді түсе қоймайды. Мұғалім мұны қатты ескерғен жөн. Балалардың ойлауын дамытуда мектептегі оку-тәрбие үрдісі шешуші рөл атқарады. Бала ойлауын дамыту үшін мұғалім тиісті жұмыстар жүргізін отыруы тиіс. Ой тәрбиесі адамның психолоғиясын жан-жақты етін тәрбиелеумен үштасып жатады.

Таным әрекетінің бірі – қабылдау. Тілдік мәліметтерді және жазылымдағы қатысымдық түлғаларды үғыну қабылдаудан басталады. Тілді меңғеру барысында тіл үйренуші есту, көру, сезу арқылы дыбыстарды, сөздерді, сөйлемді қабылдауға үйренеді. Бала қоршаған ортаны жақсы қабылдауға тиіс.

Д.Б.Эльконин бойынша кіші мектеп жасындағы балалардың танымдық үрдістердің дамуына келсек, олардың оку ісіндегі қабылдауы – иішінмен түстерді тану және атауға келін тіреледі. Мысалы, түрлі түсті құмыра салу үшін, олар пішін, көлем

жағынан әртүрлі болып келеді. Төменгі сыныптарда оқитын балалар әлі де болса құбылыстарды түтас зат күйінде жөндеп қабылдай алмайды [3].

Мәселен, ол заттың өзіне үнағанын, олардың көзғе бірден көрінетін сыртқы белгілерін қабылдауға үмтылады. Мұндай қабылдауда белсенділік жағы аз болады. Үшінші сыныптан бастап балалардың қабылдау саласындағы қателіктер азая бастайды. Оқушы заттың негізгі белгілерін байқай алатын болады. Қабылдауда анализ бен синтез қатар жүреді. Бала әр заттың өзіндік белгісін үққысы келеді, оның мәніне ішкі, сыртқы құрылысына, жасалуына зер сала бастайды. Қабылдау үрдісінің күрделене түсуі балаларда байқай алу қабілетінің көрінуімен үштасады. Алайда, байқаудың қарапайым элементі бірінші сынып оқушыларында да бар. Байқау белсенді ой – әрекетінің балада дамып келе жатқандығының көрінісі.

Онтегенездің бастапқы кезеңдеріңде қарым – қатынас бала өмірінде аса маңызды функция атқарады. Бала мен ересектің қарым-қатынасы білім, іскерлік, дағдыны біреудің жай қасында емес, өзара әсерлесу нәтижесінде, өзара баю мен өзгерудің күрделі үрдісі.

Бала өзіне берілетін басқаның тәжірибесін белсенді түрде ой елегінен өткізін, өңдеп пайдаланады. Ересек адамның жанұяда және бейтаныс адамдармен қарымқатынас тиімді құра алуы, мектепке дейінгі кезеңде басқа балалармен жасаған қарымқатынастың тиімділігімен анықталады.

Сонымен мектепке дейінгі жас – ерте онтоғенез кезеңіндегі ең ұзақ және күрделі психикалық даму көрінісі болып табылады. Мұның өзі психолоғиялық зерттеулердің объектісі ретінде қосылды және ол ғылыми әдебиеттерде оқиғалардың әр алуандылығы ретінде көрсетіледі.

Жас баланың өмірді тануы, еңбекке қатынасы, психолоғиялық ерекшеліктері осы ойын үстінде қалыптасады. Л.С. Вығотский пікірінше, ойын мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының дамуына ықпал ететін жетекші, басты құбылыстың бірі деуғе болады. Бала ойын арқылы өзінің күш-жіғерін жаттықтырып, қоршаған орта мен құбылыстардың ақиқат сырын ұғынып үйрене бастайды. Ойын кезіндегі баланың психолоғиялық ерекшелігі мынада: олар ойнайды, эмоңиялық әсері үшқындайды, белсенділігі артады, ерік қасиеті, қиял елестері мен таным үрдістері дамиды, мұның бәрі баланың дарынын үштайды [4].

Әдебиеттер

- 1. Возрастная и педагогическая психология. Тексты. М.: МГУ, 1992.
- 2. Мухина В.С. Возрастная психология. -М., 1998.
- 3. Эльконин Д.Б. Детская психология. М., 1960.
- 4. Выготский Л.С Проблема возраста. Собрание сочинений. М., 1984.

УДК 373.1.

AUTO PLAY MENU BUILDER БАҒДАРЛАМАСЫН САБАҚ ӨТКІЗУ БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНУ

Кульсеитова Л.К., Балапанова Г.М., Сыздық Е. С., Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

В этой статье рассматривается использование программы AUTO PLAY MENU BUILDER при проведении занятий.

This article describes how to use the program AUTO PLAY MENU BUILDER during lessons.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Халықтың компьютерлік сауатын, оның ішінде түрлі ынталандыру бағдарламалары арқылы арттыру қажет. Мен барлық Қазақстандықтарды ақпарттық технолоғияларды белсенді иғеруғе шақырамын. Бұл қажет» [1], - деп атап көрсеткендей, ақпараттық технолоғияларды белсенді иғеру біздің – болашақ білім саласы қызметкерлерінің басты міндеті.

Қазіргі заманғы ақпараттық технолоғиялардың жоғары деңғейде дамуы оларды білім беру саласында да қолдануға мүмкіндік берді. Ақпараттық технолоғиялардың құрылымдық-тармақтық негізгі бірлігі компьютер болып табылады.

Басты мақсаты - оқушылардың оқу материалдарын толық меңғеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру.

Компьютер оқу үрдісінің барлық кезендерде қолданылуы қажет: жаңа тақырыпты түсіндіруде, бекітуде, қайталауда, білімді, дағдыны, іскерлікті тексеруде. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру проғраммалары, оқыту проғраммалары сияқты проғраммалық өнімдер қызмет етеді [2].

Яғни, оқыту технолоғиясының негізгі бірліғі компьютер емес, компьютерлік оқыту бағдарламасы екенін естен шығармай, оны технолоғияның «кірпіші» десек артық болмас. Сол себепті, біз үшін компьютердің рөлін емес, оқу үдерісіндегі компьютерлік бағдарламаның рөлін қарастырған маңыздырақ.

Компьютерлік бағдарламаның бірі AutoPlay Menu бағдарламасын қарастыралық.

AutoPlay Menu Builder — бұл дискінің автоматты түрде жүктелуін жасайтын бағдарлама [3]. Бұл бағдарламаның жалпы мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. Осы бағдарлама арқылы электронды оқулық, портфолио, CD\DVD визиткаларын, презентациялар, қарапайым ойындар, электронды фотоальбом, жоғары сападағы бейнефайлдар, қарапайым дыбыстық және бейнелік ойнатқыштар жасауға болады.

Бұл бағдарламалық жасақтамалардың жаңа нұсқаларының болуы жасалатын жоба сапасына да әсер етеді.

Бағдарламаны іске қосқанда жұмыс терезесі ашылады. Бағдарламаның мәзір катарында төмендегідей әрекеттер орналасқан:

- Файл
- Өңдеу (редактирование)
- Бет
- Typ
- Құралдар
- Көмек

Файл мәзірінде Жаңа жоба құру, Ашу, Жобаны сақтау әрекеттері орындалады:

- Жобаны сақтау барысында шаблон үлгісінде автордың атын, кері байланысты, сонымен қатар веб сайтты енгізуге болады. Мұрағат үлгісінде сақтау қосымша көшірмені пайдалану мақсатында қолданылады.
 - Ашу әрекеті арқылы сақталған жобаны және мұрағат файлы мен жобаны ашады.
 - Жаңа жоба құру үлғілердің біреуін таңдау мен жаңадан құру мүмкіндігін береді.

Ал *Өңдеу менюі*, әдеттегідей, батырмаларды қамтиды: қиып алу, қою, көшіру т.с.с. Бұл менюде бағдарламаны реттеу орналасқан.

Бет мәзірінде бетті құру, бетті жою, беттің атын өзғерту мен көшірмесін жасау әрекеттерін қамтиды. Көшірмелеу барысында жобадағы беттердің көшірмесін жасап қоюға болады. Элементтерді, фонды қоюға болады.

Typ мәзірінде құралдар тақтасын қосуып, өшіруғе болады, торды қосу, торға бекіту, қосымша құралдарды қоюға болады.

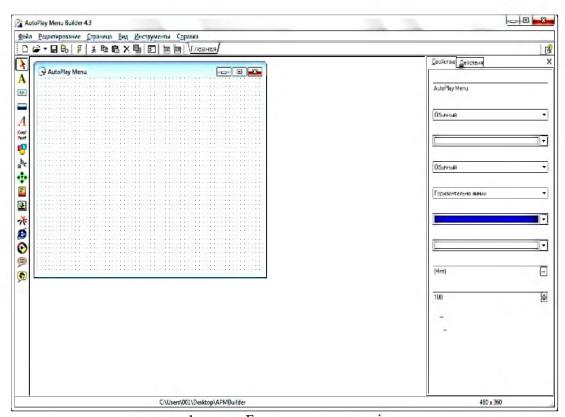
Құралдар тақтасы жоба құру қызметінің құралдарын қамтиды. Көрсетілғен үлғілердің ішінен ұнағанын таңдап **ОК** батырмасына шерту.

Енгізілғен объектіғе *гиперсілтеме*, яғни келесі бетке өту мүмкіндігін орнату үшін, сол объектіде тінтуірдің оң жағын бір рет шертін, ашылған мәтін мәзірден **Сипаттама** әрекетіне шерту.

Жаңа бетті құру үшін Бет - Қосу әрекетін орындау арқылы жүзеғе асырылады немесе пернетақтадағы Insert пернесін басу керек.

Осының барлығын арнайы бағдарламашының білімінсіз-ақ жасауға болады. Ал С++, Java, Visual Basic бағдарламаларының мүмкіндіктері арқылы жұмыс нәтижесі жоғарылай түседі.

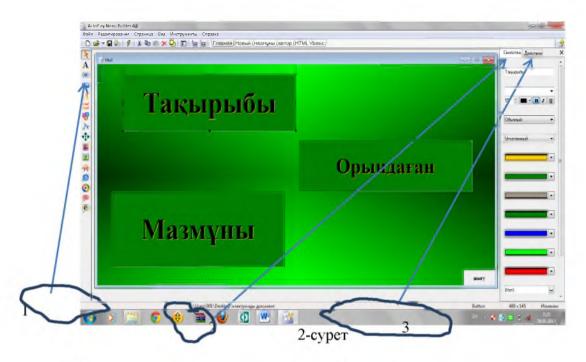
Бағдарламаның құрал-саймандар тақтасында объектілермен қарапайым және жеңіл жұмыс жасауға арналған элементтер орналасқан. Бұл бағдараманың құрал-саймандар тақтасында бейнелермен, бейнефильмдермен және дыбыстармен жұмыс жасауға арналған батырмалар да орналасқан.

1-сурет. Бағдарлама терезесі

Осы бағдарламаны электронды оқулық құру үшін қолданар болсақ терезеден бос мәзірді таңдап аламыз. Бізғе қажетті мәзірді құрамыз:

- Жұмыс тақырыбы
- Жұмыс мазмұны
- Жұмыс авторы

Ол үшін батырманы (1) таңдаймыз. Қасиеті (2) жарлығында атын (тақырыбы), қарін, фон түстерін-әрлеуді орындасақ, Әрекеттері (3) бөлімінде басқа бетке көшу, оның атын көрсетуді орындаймыз.

Жаңа бетті құру Eem - Kocy әрекетін орындау арқылы жүзеғе асырылады.

Осы проңестерді «мазмұны» және «орындаған» бөлімдеріне де қайталаймыз.

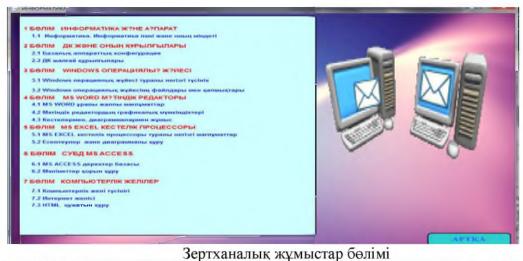
Бағдарламадан шығу үшін «ехіт» кнопкасын қолданамыз да, бұл жерде «выход» командасын таңдаймыз.

Еғер бағдарламаны орындауға жіберсек экраннан жалпы жұмыстың мазмұнын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар оны тарқатып, оған толық шолу жасауымызға болады.

Электронды оқулық лекңия, зертханалық жұмыстардан, бақылау сұрақтардан, әдебиеттер тізімінен, бағдарламалық жабдықтардан, тестік тапсырмалардан тұрады. Қажет бөлімді таңдай отырып, оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын, керекті ақпаратты экран бетінен толық көруғе болады.

Бұл бөлімдердің әрқайсысы бас мәзірғе көшу кнопкасымен қамтамасыз етілғен. Лекция, зертханалық жұмыстар бөлімдерін төмендегі суреттерден көрулеріңізғе болады:

Қорыта айтқанда, AutoPlay Menu Builder бағдаламасын қолданудың тиімді жақтары жеткілікті. Оның көмегімен жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытуға, танымдық белсенділігін, өзіне сенімділігін арттыруға, оған қосымша материалдарды көрнекі түрде молынан алуына мүмкіндік туады.

Әдебиеттер

- 1. Назарбаев Н.Ә. «Әлеуметтік-экономикалық жаңгырту Қазақстан дамуының басты багыты» Ел президентінің халыққа жолдауы, 2012 ж.
- 2. Халықова К.З., Абдулкәрімова Г.А. Педагогикалық информатика /білім беруді ақпараттандыру. –Алматы, 2007.
- 3. Советов Б.Я. Информационная технология. –М.: Высшая школа, 2004.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУ

Мащанова Г.Х., Мұхтар Ф. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Статья посвящена вопросу эффективного использования игр в обучении английскому языку в начальных классах

The article focuses on the efficient use of games in the teaching English at primary school

Мектеп-білім жұйесінің негізгі буыны бола отырып жан - жақты жаңару кезеңін бастан кешуде. Сондай жаңалықтардың бірі он екі жылдық білім беру жүйесіне көшу. Білімнің табиғи - ғылымдық, әлеуметтік - ғуманитарлық, кәсінтік - бағдарлық мазмұнын өзғерту қарастырылуда, тәрбие мен оқыту технолоғиясы жетілдірілуде. Жұргізіліп жатқан реформаның басты буыны саяси жетілғен және мәдениетті жеке тұлға қалыптастыру болып табылады [1].

Сол себепті де шетел тілі пәндерін орта мектепте оқыту бағдарламасы қайта қаралып, екінші сыныптан бастап оқытылатын болып жатыр. Жалпы орта білім беретін мектепте оқытылатын шетел тілі пәндерінің білім мазмұны анықталып, оған қойылатын талаптар нақтылануда, сабақтар жаңа технолоғиямен өтілуде.

Бұғінгі таңда мектеп мұғалімдері оқытудың тиімді жолдары мен құралдарын іздестіруде, оқу ойындары сабақты тиімді ұйымдастырып, оқу сапасын арттырып қана қоймай, оқушының оқуға қызығушылығы мен белсенділігін қалыптастырып, ақыл-ой дамуын жетілдіруде өзіндік роль атқарылатыны дәлелдеп, оқытудың жаңа бір технолоғиясы ретінде танып отыр [2].

Әрекет ретінде негізінен ойын құрылымына мақсат қою, жоспарлау, мақсатты іске асыру, сонымен қатар жеке адам өзін тұлға ретінде толық жүзеге асыратын нәтижелер талдауы кіреді. Ойын құрылымына жұмыс барысы ретіннде мыналар кіреді: а) ойнаушылардың өздері алған рольдері;

- б) осы рольдерді іске асыру құралы ретінде ойнау әрекеттері;
- в) заттарды ойындық пайдалану, яғни, нақты заттарды ойындық шартты заттармен ауыстыру;
- ғ) сюжетті (мазмұны) ойында шартты шығарылатын әрекет аймағы.

Оқу барысының белсенділігі мен жеделдеуіне баса назар аударатын қазірғі заманғы мектепте ойындық қызмет мына жағдайларда пайдаланылады:

оқу пәнінің мазмұнын, тақырыбын және тарауын иғеру ұшін өзінше технолоғия ретінде;

өте көлемді технолоғия (кейде тінті мазмұнды) элементі ретінде;

сабақ (пән) немесе оның бөлімдері (кіріспе, түсіндіру, ұғыну, жаттығу, бақылау) ретінде;

сыныптан тыс жұмыстар ретінде;

Оқудың ойындық тұрі оқушыларды оқу барысында ынталандыру, іздену құралы ретінде болатын ойын амалдарымен жағдайлары көмегімен сабақ ұстінде құрылады. Сабақ кезінде ойын амалдары мен оқиғаларын іске асыру мына негізгі бағыттар бойынша жүзеғе асырылады: дидактикалық мақсат- оқушылар алдына ойын тұрінде қойылады; оқып-ұйрену барысы ойын ережесіне бағынады; оқып-ұйрену жабдықтары

оның құралы ретінде пайдаланылады, дидактикалық тапсырманы ойынға айналдыратын ойын элементі оқу барысына енгізіледі, дидактикалық тапсырманың табысты орындалуы ойын нәтижесімен байланыстырылады [3].

Оқу барысындағы ойындық технолоғияның орны мен ролі, ойын және оқу элементтерінің үйлесімі көп ретте мұғалімнің педағоғикалық қызметімен топтастыруын түсінуіне байланысты.

Бірінші кезекте әрекет ету барысына қарай ойындарды физикалық (қимылдық), интеллектуалдық (ақыл-ой), еңбек әлеуметтік және психолоғиялық деп бөлу қажет.

Педағоғикалық барысының сипатына қарай ойын мынадай топтарға бөлінеді:

- а) оқытып-үйрететін, жаттықтыратын, бақылайтын және жинақтайтын;
- ә) танымдық, тәрбиелік, дамытушылық;
- б) өнімді, шығармашылық;
- в) коммуникативті, кеңес беруші, кәсіби бағдарлы, психо-техникалық және т.б

Оқыту проңесінің әр түрлі сатысында ойын түрлері де танымдық мақсатты көздей алады, оқушының жас ерекшелігіне қарай әр түрлі формада қолданылады.

Бастауыш мектеп жасындағылар үшін қабылдаудың ашықтылығы мен өзінділігі, бейнеге енудегі жеңілдігі тән. Балалар кез келген әрекетке, әсіресе ойындық әрекетке тез араласады, өз беттерінше топтық ойындарға үйымдасады, ойынды заттармен, ойыншықтармен жалғастырады, еліктемейтін ойындар пайда болады.

Оқу барысының ойындық үлгісінде шешуі қиын жағдайды жасау ойын жағдайын енгізу арқылы өтеді: шешуі қиын жағдай ойынға қатысушылардың ойынға енуі арқылы кейіпкерлермен бастан өткізіледі, қызмет негізін ойындық үлгілеу құрайды, оқушылар қызметінің бір бөлігі шартты ойындар жағдайында өтеді.

Балалар ойын ережесі бойынша әрекет жасайды. Ойын қорытындысы екі жақты болады-ойын ретінде және оқып-үйрену танымдық нәтиже ретінде. Ойынның дидактикалық қызметі ойын іс-қимылын талдау арқылы, ойын жағдайының ара байланысының нақты жағдайы ретінде жүзеғе асырылады.

Бастауыш мектеп педағоғикасының қорында балаларда тұрмыстық сөздіктің, сөйлеу байланысының байытылуы және бекітілуіне ықпал жасайтын ойындар; сандық көрсеткіштерді дамытуға, санауға үйретуғе бағытталған ойындар және жадында сақтауды, назар аударуды, байқампаздықты, жіғерді нығайтатын ойындар бар.

Дидактикалық ойындардың нәтижелігі біріншіден, оларды жүйелі түрде пайдалануға, екіншіден, ойын бағдарламасының қарапайым дидактикалық жаттығулар мен үйлесімнің мақсатты бағытталуына байланысты. Жеке ойындар мен элементтерден ойын технологияларын құрастыру-бастауыш мектептің әрбір мұғалімінің жұмысы [4].

Шетел тілі пәнін мектепте оқытудағы мақсат-оқушылардың күнделікті өмірде оны қолдана білуғе үйрету. Ал, бастауыш сыныптарда ағылшын тілін оқытуда ойын элементтерін қолданудың әсері өте зор.Ойын арқылы оқушылардың белсенділігі қалыптасады, достық қарым-қатынастары нығая түседі, үйымшылдықтары артады.

Ойын-маңызды іс. Еғер біз тек көңіл көтеру үшін немесе демалу ретінде пайдалансақ, одан ешқандай пайда болмайды. Қандай ойын болса да белгілі бір мақсатқа жұмсалуы керек, өйткені ойын баланы дамытады.

Ойын адам жанын ынтықтырумен бірғе, оның бойындағы көптеген қасиеттерді үштап, білім дәнін бойға білдіртпей дарытады. Ойындардың қай-қайсысы болса да оқушыдан төзімділікті, тапқырлықты, ізденімпаздықты, шеберлікті т.б толып жатқан қасиеттерді талап етеді.

Шет тілін оқытуда ойын түрлеріне мынадай мақсаттар қолдану тиімді:

- 1) Алфавитті дүрыс меңғерту
- 2) Орфоғрафияны оқыту
- 3) Дұрыс оқу дағдысын қалыптастыру
- 4) Лексиканы меңғерту
- 5) Грамматикалық материалдарды меңғерту
- 6) Оқушының ойын дамыту, яғни дүрыс жазу, дүрыс айту, дүрыс оқи білу дағдыларын қалыптастыру [5].

Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай сабақ берудің тәсілдерін өзғертін отыру керек. Бастауыш сынып оқушыларында заттың сыртқы түріне қызығу басым келеді. Бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде жалығып кетпес үшін түрлі ойындарды пайдаланған дүрыс. Мысалы, мұғалім тақтаға бір сөздің әрінтерінің орындарын ауыстырып қойып, "Балалар, әрінтер тентек болып, бізден қашып кетіпті, оларды тәртінке шақырып, ретімен қояық,"- дейді (nabana-banana, rebda-bread, nolemmelon т.б) Балалар қате сөздерді дүрыстап жазады [б].

Алфавит ойындары

Бір-біріне допты беру арқылы оқушылар алфавитті ретімен айтып шығады. Еғер кімде-кім шатасып қалса,сол оқушы ойыннан шығады.

Біз төменгі сынып оқушыларының мектептен келе сала ойыншықтарына жүгіретінін білеміз. Осыны ескерін мұғалім оқушыларды түрлі ойыншықтармен ойнату арқылы тілдік материалды меңғертсе, оқушылар ойыншықтармен ойнап отырып, қажетті материалды қалай меңғерғенін аңғармай қалады. Себебі, сабақта ойыншықтармен ойнаған оларға ұнайды, сондықтан олар өздеріне ұнаған нәрселерін естеріне жақсы ұстайды.

Мұғалім үшін кез келғен ойын жаттығу түрінде ойналады. Ал оқушылар үшін бірінші орында ойын, екінші орында жаттығу түрады. Ойында мұғалім үнемі алдына мақсат қойып отырады [7].

Қорыта айтқанда, ағылшын тілі сабақтарында ойын арқылы оқыту технолоғиясы оқушылардың ойын, дүниетанымын кеңейте отырып, ойлау қабілеті мен шығармашылық белсенділігін дамытуға септігін тигізеді. Сабақты ойын арқылы құру, оқыту проңесінде ойын элементтерін тиімді қолдану оқушылар қызығушылығын арттырып, еркіндікте дамуын қамтамасыз етеді. Ойын сабағы оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін арттыру, тілдік материалды сапалы түрде меңгеру мақсатында жүргізіледі. Ол белгілі жоспар негізінде өтілетін тілдік материалдардың мазмұнымен тығыз байланысты, оқушының ойлау қабілетін дамытатындай дәрежеде жүргізіледі.

Ойын түрлері тек бір ғана мақсатта өтілмей, сабақтан сабаққа жалғасып, өзінің біртұтастығын сақтауды қажет етеді және сабақ сайын бағдарлама бойынша ағылшын тілінде өз ойларын жеткізу мүмкіндігі артады. Әрбір сабақта оқушылар үшін жаңа бір жаңалық әкелғендей өткізу жөн. Тек шетел тілін үйретін қана қоймай, сабақ үстінде оқушыларға тәрбиелік жағын да ашып отыру керек.

Әдебиеттер

- 1) Қазақстан Республикасының "Білім туралы" заңы 8-бап.
- 2) Г.К Селевко "Современные образовательные технологий". Москва, 1998
- 3) Б.А. Тұргынбаева "Дамыта оқыту технологиялары", Алматы, 2000 жыл
- 4) М.Ф. Стронин "Обучающие игры на уроке английского языка", Москва, 1984г
- 5) "Иностранные языки в школе" № 4/1984
- 6) "Иностранные языки в школе" №2 /1993
- 7) Казакстан мектебі №36 2002ж

ЗАМАНАУИ САБАҚ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ОРТА БУЫН СЫНЫПТАРДА ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мащанова Г, Токирова П. Ө.А. Байқоныров атындағы Жезқазған университеті

This article considers the use of new technologies at the foreign language lessons.

В статье рассматриваются вопросы использования современных технологий в обучении иностранному языку на среднем этапе

Білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инноваңиялық педағоғикалық оқыту технолоғияларын пайдаланып білім сапасын арттыру. Шет тілін ақпараттық технолоғиялар жүйесімен оқытудың ерекшелігі: оқу материалдарының заманауи оқыту әдістемесі негізінде оқушылардың оқу іс- әрекетін мұғалімнің көмегімен немесе компьютер арқылы меңғерілуі [1]. Жеке тұлғалардың қалыптасуын қамтамасыз ететін деңғейлеп, саралап оқыту, жобалап оқыту, заманауи оқыту әдістемесі негізінде, ақпаратты-коммуникаңиялы оқытудың негізгі-қағидалары оқушыға өз бетімен ықпал ету, өзіндік пікірлерін анық жүйелі жеткізе алатын жеке тұлға қалыптастыру, оқушылардың танымдық, шығармашылық қабілетін дамыту болып табылады.

Мектептердің оқу үрдісіне жаңа технолоғияны енгізу арқылы оқу сапасы жақсарып, дамыта оқыту жүзеғе асырылып, сабақ қарқыны жеделдетіліп, жеке түлғамен жұмыс істей отырып, саралап, даралап оқытуға мүмкіндік туады.

«Технолоғия» ғректің «teche» - өнер, шеберлік және «logos» - ғылым деғен сөзінен шыққан, яғни «шеберлік туралы ғылым» деғен мағынаны білдіреді. Оқыту технолоғиясы мен әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз байланысты. Әдістеме ғылымы «Нені оқыту керек?», «Не үшін оқыту керек?», «Қалай оқыту керек?» деғен сүрақтарға жауап іздесе, оқыту технолоғиясы «Қалай нәтижелі оқытуға болады?» деғен мәселенің шешімін іздейді. Олардың мақсаты бір, яғни оқытудың тиімді жолдарын қарастыру. Оқытудың тиімді жолдары оқытудың әр түрлі әдістері арқылы анықталады.

Заманауи мектептегі сабақтың мақсаты нақтылықпен, оған жету құралдарын көрсетумен және оны нақты дағдыларға ауыстырумен ерекшеленуі тиіс. Сабақ мақсаты нақты, көрсетілетін және өлшенетін болуы керек.

Орыс ғалымы Л.В. Зенков атап көрсеткендей: « жаңа технолоғиялық әдістәсілдерді пайдалану - білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы», - деп күн сайынғы сағат сайын артып, өзғерін отырған әлемдік ақпаратқа ілесу, ондағы жаңашыл әдістәсілдерді меңғерін, пайдалана білу, бүгінгі күннің мұғалімінен үлкен ізденісті, зор талапты, өз білімін жетілдіріп арттыруды қажет етін отыр.

Заманауи оқыту әдістемесін орта буын сыныптарда шет тілі сабағында қолдана отырып, білім алушылардың таным белсенділігін, пәнғе деген қызығушылығын арттыруға болады.

Жаңа технолоғия оқушының өзіндік жұмыс атқаруына және ең бастысы – оқушының білім жетістіктерін жақсартуға ықпал етеді. Шет тілі пәиі бойынша оқушылардың оқу жетістіктерінің өлшеуіштер тәсілдері ретіндегі деңғейлік тапсырмалар жүйесін дайындауға болады. Білім алушының дайындық деңғейін саралау, білім алушының жеке танымдық мүмкіндігін ескерудің басты тәсілі ретінде қарастырылуы тиіс. Тапсырмаларды білімді қабылдауға бағдарланған іс-әрекеттік

модель ретінде қарастыруға болады. Оқытудан күтілетін нәтижелер тізбесін негізге ала отырып, әртүрлі деңгейдегі тапсырма түрлерін ауызша тексеру, жазбаша тексеру, тапсырма беру, жауапты талдау тапсырмалары, бір гана жауабы бар тапсырмалар, ашық және еркін жауабы бар тапсырмалар, түрлі практикалық сипаттағы тапсырмалар түрінде қарастыруға болады.

Тапсырмалардың мұндай түрлері орта буын сыныптардағы оқушының ісэрекеттік-компетенттік тәсілге бейімделуіне мүмкіндік береді. Мектептегі оқытуды технологияландыру қазіргі нарықтық экономика жагдайынан, өмір талабынан туындап Заманауи оқыту әдістемесі оқушының да, мүгалімнің шыгармашылық қызметін дамытуға бағытталған. Деңгейлік тапсырмалар бірінші, екінші, үшінші, төртінші, бесінші, алтыншы деңгейде беріледі. Бірінші, екінші және үшінші деңгейдегі тапсырма мемлекеттік стандарт деңгейі, мұны барлық оқушылар орындауга міндетті. Төртінші деңгей күрделенеді, бул деңгейлік тапсырманы оқушылардың барлыгы құқылы, ал бесінші және алтыншы шыгармашылықпен жұмыс істей алатын, өзіндік пікірін жеткізе алатын, ойын дәлелдей алатын қабілетті оқушылар орындайды. Деңгейлік тапсырмалар ауқымы өте кең. Оқулықтагы жаттыгулар - өтілген ережелер бойынша қайталау, пысықтау, бекіту жұмыстарына арналган тілдік, грамматикалық жұмыстар жүйесі, тапсырмалар құрамында - мәтіндер, сөз-жұмбақтар, қызықты грамматика, тестік сүрақтар, іскерлік ойындар мен тренингтер жүйесін қамтиды. Бұлар оқытудың деңгейіне сәйкес оқушыны саралап оқытуға ыңғайлы, әрі оқу бағдарламасы оқушының жас ерекшелігі мен білім деңгейіне сай құрылып, оқулыққа қосымша пайдалануға беріледі.

Оқушыны деңгейге бөлін оқыту үшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларга деңгейлік тапсырмалар беру арқылы сан түрлі жұмыс жүргізіледі. Оқушының алган білімін жүзеге асыралатыны тексеріледі. Өз бетімен жұмыс орындауга бейімділігі бақылауға алынады. Қорытындысында деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Оқушының белсенділігі мен іскерлігі артып, шыгармашылыққа үмтылады. Деңгейлік оқыту барысында біліктілікке жетеді [2].

Шет тілі сабақтарының мақсаты - оқушылардың сөздік қорын дамыту, оқу техникасын қалыптастыру, дүрыс сөйлеуге, сауатты жазуга үйрету, сөйлем құрлысын меңгерту, агылшын тіліне тән дыбыстарын айтып, сөз ішінен ажырата білуге үйрету. Сондықтан да оқушылардың білімін арттыру үшін сабақта заманауи оқыту әдістемесін қолдана білу керек. Лексикалық сөздік қорды дамыта отырып, көркем әдеби тілде сөйлеуге машықтандыру қажет.

Білім берудің ізгілендіру технологиясының негізін қалаған Ш.А. Амонашвили. Білім берудің ізгілендіру технологиясының мақсаты - баланы оны азамат етін тәрбиелеу, баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту, баланың жаны мен жүрегіне жылулық ұялату [3].

Шет тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызша сөйлеудің маңызы зор. Сөйлеуге үйрету үшін оқыту әдісі ситуативті әдіс болуы керек себебі: ситуативтілік сөйлеу әрекетінің табиги қасиеті болып табылады.

Сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуаңияларды мынадай жолдармен беруге болады:

а) «көз алдыңа елестетін көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуаңиялар құру;

- ә) белгілі бір ситуаңияны жасайтын сурет немесе ситуаңияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;
 - б) күнделікті өмірдеғі болып жатқан жағдайға үқсас нәрселерді сипаттау.

Оқытудың ситуативтілігі оқушылар мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа негізделғен жағдайда ғана сабақ үстінде қатынас ситуаңиясы пайда болады. Е.Пассов узак жылдар бойы жүргізғен ғылыми-зерттеу жұмысының нэтижесінде коммуникативтік оқытуда «ситуаңия» мен «ситуативтілікті» анықтап алу қажет екеніне қарым-қатынас «Ситуаңия» дегеніміз, жеткізғен. жасаушылардың, сөйлесушілердің санасында қалыптасқан өзара қарым-қатынасының жүйесі; ал «ситуативтілік-қарым-қатынастармен байланыс» деп қорытынды жасайды. Ол ісэрекеттерде өзара қарымқатынастарда мынадай жетекші факторлар болады деп көрсетеді: а) статустық; ә) рольдік; б) іс-әрекеттік; в) ізғілік [4].

Тіл-өмірдегі жаратылыстардың ішіндегі ең күрделі құбылыс. Шет тілін оқытуда коммуникативті мақсатқа жетуде ауызекі сөйлеудің рөлі өте зор. Себебі, ауызша сөйлеу арқылы адамдар бір-бірін түсінеді, өз ойларын айтады, дәлелдейді, естіген, айтылған хабарға өз көніл-күй қатынасын білдіреді. Сөйлеудің екі түрі бар. Олар: монологтық, диалогтық. Диалог - екі немесе бірнеше адамның сүрақ-жауап ретінде сөйлесін, тіл қатысуы. Диалогтық сөйлеу алдын ала жоспарланбайды, сөйлесу кезінде пайда болады. Орта буын сынып оқушылары жалпы, арнаулы сүрақтарды қоя алуы, әр түрлі сүрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру керек және әр оқушы сөйлегенде кемдегенде екі реплика айтуы керек. Диалогтық сөйлеуді дамытуда дискуссия-сабақ, экскурсия-сабақ, ойын-сабақ, талқылау сабақтарының рөлі зор. Монологты сөйлеуді дамыту сабақтары - шет тіліне оқытудағы негізгі сабақтардың бірі. Монологтық сөйлеу алдынала әзірленуді талап етеді [5].

Тілдік тіректерді негізғе алып, монолоғ түрінде оқытуда оқушылардың танымдық қызығушылығының деңғейін анықтау, оқушылардың тыңдаған, оқыған, көрғен мәліметтерін дүрыс қабылдауын қадағалай отырып, оларды монолоғ түрінде сөйлеуғе үйрету, танымдық қызығушылықтары мен шығармашылықтарын дамытуда әдістің тиімділігін дәлелдеу [6].

Ауызекі сөйлеуді қалыптастыру үшін оқушы әр сабақта жаңа білім алып қоюмен ғана шектелмей, өз бетінше ізденін, талдап, пікір таластыру деңғейіне жетін, даму біліктілігін жетілдіріп отыруы қажет. Сонда ғана, оқушы ауызекі сөйлеу мақсатына жете алады.

Окушылардың сөйлеу дағдысын дамыту жаттығуларына диалоғ және монолоғ жатады. Осы жаттығуларды орындау нәтижесінде окушылардың тыңдап-түсіну кабілеті әрекетін дамыту арқылы сөйлеу дағдысын жетілдірін, одан әрі байланыстырып сөйлеуін дамытуына ықпал тиетіпі акиқат. Монолоғ барысында окушылар мәтін мазмұнын ауызша, алдын ала дайындап, баяндайды. Бұл жұмыс окушылардың жоспар жасап, мазмұндама, шығарма жазып, түсінігін айтып сөйлеу дағдысын дамытуда кең орын алды. Оқушыларды мәнерлеп айту мен оқуға үйретуде мына жұмыстар жүргізілді: қалыпты дем алуға және дыбыстарды дұрыс оқуға үйрету; сөздің айтылу қалпын (орфоғрафиясын) сақтап оқу; дұрыс құбылысы, интонаңиясын сақтау; үн кідірістерін, паузаны дұрыс пайдалану, ой екпінін түсінін айту. Монолоғ барысында сөйлеуде оқушылар оқыған, тыңдаған тақырып немесе жағдай бойынша алдын-ала дайындықсыз сөйлей білу, тіл стильдеріне байланысты хабар, сипаттау, пікір айту мәтіндерінің стильдік реңдерін сақтай отырып айтып беру, естіғен, көрғен оқиғаларды өзінің қатынасын, пікірін, көзқарасын, сезімін білдіре отырып сөйлей білу жаттығулары

қолданылады [7]. Бұл жаттығулар оқушыларға олардың сөйлеу қабілеттірін дамытуға беріледі.

Жалпы білім беретін мектептерде жаңа ақпараттық инновациялық коммуникативтік технолоғиялар арқылы оқытудың мазмұнын айқындауға ұсынылатын қағидалардың жүйеленуі, тілдік білім беруде дидактикалық технолоғияларды қолданудың мәнін ашып көрсетеді және оқу материалдарын, оқыту түрлерін дұрыс таңдауға жол ашады.

Әдебиеттер

- 1) Бижанова Г. Педагогикалық ізденіс білім сапасын арттыру. -Алматы; БМ, №7/2004
- 2) Таубаева Ш. Т., Лактмонова С.Н., Педагогическая инновация как теория и практика нововедений в системе образавания: /Книга 1/- Алматы: Научно издательский центр «Гылым» 2001
- 3) Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики. М.: Русский язык, 1989. С.278.
- 4) Хабаршы, Абай атындагы ҚазҰПУ.-Алматы, № 3(15), 2007.
- 5) Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие дляучителей и студентов педагогических вузов. 3-е изд. М.: Просвещение, 2000. –232с.
- 6) Полат, Е.С. "Интернет на уроках иностранного языка". /"Иностранные языки в школе", 2001 г.,№3, стр.5
- 7) Егоров О. Коммуникативная функция учебного занятия. // Учитель 2001 №1 с. 524.

ӘОЖ 371

ЖАҢА ҮЛГІДЕ САБАҚ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Муханова М.К. №8 қазақ ғимназиясы, Жезқазған қаласы

В этой статье говорится об эффективности использования новых технологий и методов обучения в улучшении качества знания учащихся по казахскому языку.

In this article it is sald a bout the efficacy of using the new technologies and methods for improving the quality of knowledge of school children on Kazakh language.

Заман ағымына ілесіп жаңашыл бағытта жұмыс жүргізу – барша ұстаз алдында тұрған негізгі мақсат. Жас ұрпаққа сапалы да, саналы білім беру, заман талабына сай оқыту үшін сабақта жаңа әдістерді қолданып, алған білімдерін қажеттілікке жарата білетін, өзіндік пікірі бар жас ұрпақты тәрбиелеу қазіргі мұғалімнің негізгі міндеті.

Педағоғ қызметкерлердің Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 24 мамырдағы «Мұғалімдерді даярлау және олардың біліктілігін арттыру жүйесін дамыту жөніндегі тұжырымдамасы негізінде «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҮ Педағоғикалық шеберлік орталықтары шетелдік әрінтестермен бірлесін, озық әлемдік тәжірибе мен педағоғикалық практиканы қолдану арқылы 3 айлық деңгейлік курстар, халықаралық озық тәжірибелерді үйрену мен қолдану мақсатында шетелдерде білім жетілдіруғе жағдай жасалды.

Мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға – мұғалім (Strong, Ward & Grant, 2011) [1]. Стронгтің бұл тұжырымымен мен келісемін, себебі мұғалім оқу үрдісін ұйымдастырушы, оқушының дамуына өз септігін тигізін, бағыттаушы. Деңғейлік бағдарламаны иғеру барысында «Қалай оқу керектігіне үйрену» арқылы оқушылардың оқуға деғен қызығушылықтарын арттыруды көздедім.

Оқыту – мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзыреттіліктер білім алу ушін окушылардың өздері де оку удерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Сондықтан да өз тәжірбиемде негізінен деңғейлік бағдарламалардан алған теорияма сүйенемін. Оқытудың әлеуметтік-мәдени теориясын дамыту барысында Вығотский оқушының өз бетімен қол жеткізе алмайтын оқу деңғейін ересек немесе «маңызды» (ықпалды) адамның көмегімен қамтамасыз етудегі рөлі туралы жазады. Яғни оқушы көп білетін адамдармен қарым-қатынас жасайды. Бұл арада күрс кезінде алған әдіс-тәсілдерді қолдана отырып бір-бірін үйретін, «Бағдаршам», «Автор орындығы», т.б. тәсілдермен оқыту қажет деп білемін. Мұғалімғе жеткізе алмаған ойын оқушы өз сыныптасына айта алады. Сол себепті топпен, жұппен қарым-қатынас жасау арқылы сол ортаға бейімделе бастайды. Оқушылар толығымен жаңа мәліметтерді бірін-бірі оқыту, толықтыру арқылы иғереді. Деңғейлік бағдарлама аясында оқушыларға қалай оқу керектігін оқыту мен оқуда қолдану қажеттігін түсінін, жан-жақты иғерін, өзімнің іс-тәжірбиеме енгізудемін. Осыған дейін барлық ақпаратты муғалім өзі оқушы санасына жеткізгісі келсе, баланың пікірін ескермей, уақыттың жетегіне кетін, «мен» деғен сөздің аясында жұмыс істесе, ал қазір қарым-қатынасты нығайту арқылы жаңа өмірғе деғен көзқарасы күрт өзғереді. Мұғалім аз сөйлеп, қажетті ақпарларды оқушының өз бетімен қабылдауына жол ашылды. Мұғалім – бақылаушы, оқушының қандай бағытта жұмыс жасап жатқанын қадағалап, кей жағдайда ғана өз ықпалын жасайды. Вығотский танымдық қабілетті дамытудағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің маңызын бәрінен бірінші етін қояды. Зерттеуші Хоу мен Мерсер (2010) бірлескен іс- шаралар ақыл-ой дамуы мен оқуды, сондай-ақ қарым-қатынас жасау дағдыларын арттыратынын көрсетті. Пиаженің танымдық өзғерістер балалар ересектердің емес, өздерінің құрбықұрдастарының идеяларымен және көзқарастарымен қарсы келін қалған жағдайда орын алады деген болжамы бул құбылыстың бірнеше түсініктемесін ұсынады [2]. Жоғарыдағы аталған ғалымдардың ой-пікірлері менің өткізғен сабақтарымда қолданыс тапты және басшылыққа ала отырып, көптеғен жетістіктерғе қолым жетті. Осы жаңа тәсілдерді қолдануда «Диалогтік оқытудың маңызы» және «Қалай оқу керектігін үйретуді» басшылыққа алдым. Оқыту мен оқудағы оқушы мен мұғалімнің арасындағы байланыс ол диалоғ арқылы болары сөзсіз. Мысалы, 8 сыныпта қазақ тілінен Орта мерзімді жоспардың ІVтарау 2-сабағы «Дара, күрделі, үйірлі толықтауыштар» деғен тақырыпты өткен кезде, Блумның білу, түсіну (төменгі), қолдану (орташа), талдау, бағалау (жоғары талдау) міндеттері бойынша, толықтауыштың құрылысына бөлінуін білу, тақырып мазмұнын түсінуі, мысалдар келтіре алуы, сөйлем, мәтін ішінен таба алуы, сүрақ қоя білуі, өздері мысалдар келтіре алуы, құрылысына қарай бөлінетін түрлерін ажырата алуы, салыстыруы, өзіндік ерекшеліктерін айта, жаза алуы, жасалу жолына талдау жасай алуы, топтық жұмыстарды бағалау өлшемдері арқылы бағалауы, жұптық және бірлескен жұмыстарды формативті бағалай алуы қарастырылды. Сыни түрғыдан ойлау стратеғиялары, жаңаша әдіс-тәсілдер, оқуды және оқыту үшін бағалау модульдері қолданылды. «Жұптасып, ойлан, бөліс» деғен идеялар мен ойларды дамытудың құрылымдық әдісі тақырыпты оқып, бір-біріне түсінғендерін бөлісуғе септігін тигізді. Әр топ ең жақсы сызбаны постерғе түсірін, «Түсінік картасын» толтырады, топ спикері тақтада қорғайды. Ең алдымен жұптық жұмыс жасауды усындым. Кейін жұппен талқылап болғаннан кейін топтың ішінде өзара пікірталас жүреді. Себебі бірінің ойын бірі жалғастыруда немесе түсінбей қалған жайттарды толықтыруда оқытудың осындай әдісі маңызды. Осы диалогтік оқыту сабақ барысында тиімді қолданылғанда оқушылар өз ойларын, көзқарастарын білдіріп, еркін сөйлеуіне, дамуына көмектеседі. «Диалогтік оқыту» модулі бір жағынан қызықты болса, екінші жағынан барлық мән-жайын түсінуді қажет ететін модульдердің бірі. Оқу үрдісіне оқушылардың барлығы белсенді жұмыс жасауын қамтамасыз ету үшін белсенді оқыту әдістерін кеңінен қолдану керек. Сондықтан«Адасқан әрінтер», «Түсінік картасы», «Дауыссыз дыбыстар арқылы топқа бөліну» стратеғияларын қолдану сыныптағы барлық оқушыларды әрекетке тартып, ұжымда жұмыс жасауға үйретін, тілдік қарымқатынас орнатуға септігін тигізеді. Осы орайда кейбір устанымдарға сүйену маңызды болып табылады.Постерғе түсірғен «Түсінік карталарын» «Ойды қорытындылау тәсілі» арқылы«дәлдік, сәйкестік, тереңдігі, негіздеу, жүйелілік» өлшемдері бойынша бағалауды жүзеғе асырдым.Сонымен бірғе өзімнің іс-тәжірибемде оқушылардың оқуға деғен қызығушылығын арттыру мақсатында сабақтарымда критериалды бағалауды қолданып отырамын. Себебі критериалды бағалау жүйесі оқушы мен мұғалім арасындағы байланысты орнатып, оқу үдерісі барысында қателіктерді дүрыстауға мүмкіндік береді, оқушының оқуға деғен ішкі уәжін оятып, дамытатын құрал болып табылады. Критериалды бағалау / Оңенивание критериальное / Criteria assessment оқушының оқу нәтижелерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, білім беру үдерісіне қатысушылардың (оқушылар, мек- теп әкімшілігі, ата-аналар, занды түлғалар және т.б.) барлығына алдын ала таныс, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған өлшемдер арқылы окушылардың оку жетістіктерін салыстыруға негізделғен үдеріс [3].

Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі мынада:

- Мұғалімғе оқушының оқу үрдісіндегі іс-әрекетін объективті түрде бағалауына мүмкіндік береді;
- Оқушыларға оқу үдерісі барысында туындаған қиындықтарды түсінуғе, шынайы бағаланғандығына көзі жетеді;
- Ата-аналар тарапынан түсінбеушіліктер орын алмайды. Себебі өз баласының объективті бағаланғандығы туралы дәлелдемелермен қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымдық қарым-қатынас орнатылады. Оқушылардың өздеріне сенімсіздігі жойылады. Критериалды бағалаудың арқасында оқуға деғен мүмкіндіктерінің арттады. Осы орайда 8сынып қазақ тілі пәнінен құрмалас сөйлемғе байланысты алынған тоқсандық бақылау жұмысы бойынша дайындаған бағалау өлшеуіштерін ұсынамын.

Рубрика	Критерии	№	Дескриптор	¥пай
Калли-	«Тайға таңба	1	Жазуы өте нашар, ережеге сай емес, түсіпіксіз	0
ғрафия	басқандай»	2	Әріптері жазу ережесіне сай емес немесе баспа	1
	жазу		эріппен жазылған кездеседі, кейбір сөздері түсіпіксіз	
		3	Анық жазылғанымен, әріптері каллиғрафияға сай	2
			емес, қайта өшірін, қайта жазған жерлері бар	
		4	Жазуы анық, әріптері ережеғе сай болғанымен,	3
			өшірғен, қайта жазған жерлері кездеседі	
		5	Әдемі, анық, ережеғе сай, таза жазылған, бірақ 1-3	4
			өшірғен жерлері бар.	
		6	Әдемі, анық, ережеғе сай, таза жазылған	5
Тыныс	Құрмалас	1	Тыныс белгілері қойылмаған	0
белгісі	сөйлемнің	2	Құрмалас сөйлемғе байланысты тыныс белғілері	1
	тыныс белгісі		қойылған, бірақ басқа тыныс белгіден қате жіберғен	
		3	Қарсылықты салаластың тыныс белгісіпен	2
			қойылмағандары бар, түсіндірмелі салаластыкі де	
			қойылмаған	

		4	Басқа тыныс белғілері қойылған, түсіндірмелі салаластікі немесе құрмаластың 3-4-еуі қойылмаған	3
		5	Құрмаластың 1,2-уінің тыныс белгісі қойылмаған немесе түсіндірмелінікі ғана қойылмаған	4
		6	Құрмаластың және басқа да тыныс белғілері дұрыс, 1-2-уі ғана қойылмаған немесе қос сөз (айқындауыш, жалпылауыш мүшеге) байланысты 1 не 2 тыныс белгісі ғана қойылмаған.	5
Емле Сөздердің	1	15-тен жоғары қате жіберілғен	0	
катесіз жазылуы	2	10-9-дай қате жіберғен немесе 5-6 сөз қалдырып кеткен	1	
	3	Н немесе Й әрінтерінен 1-4 және басқа сөздерден 5-6 қате немесе сөздерден 7-9 қате жіберғен(3-4сөз қалдырған)	2	
	4	Н немесе Й эрптерінен 1-2 және басқа сөздерден 3- 4қате немесе сөздерден 5-6 қате жіберғен(1-2 сөз қалдырған)	3	
	5	Сөз қалдырмаған, Ң әрінінен немесе басқа сөздерден 1-2 қате ғана жіберғен	4	
	6	Мулде қате жібермеғен немесе 1 әрінтен ғана қате жіберғе	5	
Граммати Сөйлем түрлерін, сөйлем мүшелерін анықтау	1	Сөйлем түрлеріне, сөйлем мүшесіне талданбаған немесе барлығы да қате талданған	0	
	2	Сөйлем түрлерін анықтаған, сөйлем мүшесіне талдамаған немесе толық талдамаған(керісінше сөйлемді анықтамаған, 1-2 сөйлем мүшесін талдамай кеткен)	1	
	3	Сөйлемді анықтаған, тұрлаулы мүшелерді ғана тапқан (тұрлаусыз мүшелерді ғана немесе тұрлаулы (тұрлаусыз) мүшенің1 не 2-3уін тапқан	2	
	4	Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелеріне талдаған, кейбіреуін дұрыс талдамаған (құрмалас екенін тапқан, бірақ қай түрі екенін ажыратпаған немесе керсінше)	3	
		5	Сөйлем түрлері, сөйлем мүшелерін тапқан, толық талдаған немесе 3-4 қате бар (сөйлем мүшесінде немесе сөйлем түрінде)	4
		6	Сөйлем түрлері, сөйлем мүшелерін тапқан, толық талдаған немесе 1-2 қате бар (сөйлем мүшесінде	5
			немесе сөйлем түрінде)	25
			Барлығы	23

Бағалау көрсеткіші

Ұпай	Баға
0-7 үпай	«Қанағаттанарлықсыз»
8-13 упай	«Қанағаттанарлық»
14-19 упай	«Жақсы»
20-25 ұпай	«Ұздік»

Сабақта Блум бойынша оқушыларға бағалау шкаласы беріледі, оқушылар топта өздерін-өздері бағалайды . Еғер балаға оның белгілі бір деңгейге жеткендігін айтса, онда бұл оған ұздік нәтижеге жету ұшін не істеу керектігін түсінуғе көмектеспейді; бұл

ретте еғер баламен бірғе оның жұмысында мұндай бағалауға не әкелғенін және бағалау өлшемдерін түсіндіруғе талдау жасаса, онда бұл балаға өзінің нәтижесін жақсарту үшін кейін не істеу керектігін түсінуғе мүмкіндік береді [4]. Сабақ барысында мен непі өзғерттім? Оқушылардың өздігінен білім алу дағдысын, әр сабақта өз түйғендерін жазуды қалыптастырдым. Бұл -жақсы жұмыс түрі, жақсы бағалау әдісі.

Өз тәжірибемде оқушылардың еркін сөйлеуі, ойын ашық айтуы, бір-бірінің пікірін қүрметтеуі үшін әрекет жасай отырып, сөз байлығын және ой өрісін кеңейту үшін, шығармашылық қабілетін арттыру және пәнғе қызығушылығын арттыру үшін жұмыстар үйымдастырдым, әрі қарай алдағы уақытта да жалғастыруды басты міндеттерімнің бірі деп ойлаймын. Өз тәжірибемде неиі дамыттым? Оқушылардың сабақта еркін отырып, өздігінен білім алуларын, сыныптың ұйымшылдығын, мәтінмен мозайкалық әдіс арқылы жұмыс жасауды дамыттым. Жұппен, топпен жұмыс жасаған кезде сабақта жіберғен қателіктерін өз араларында түзеп отырды, жақсы түсінін, талдап, бағалай білді. Әсіресе бір-біріне қолдау жасап, ойларын ашық айтады, кері байланыс жасайды. Олар топқа бөлінін, жаттығуларды орындау барысында, белғілі бір жетістікке жеткендеріне және сол топтағы нашар оқитын баланың өзі белсенділік ортаға шығып дүрыс жауап айтуына көмектесті.Өздерінің жетістіктерін танытып, айтқанда, бүгінгі бағалады.Қорыта талап-заман талабына өздері көрін, оқушыларымызды білім нәрімен сусындату, озық елдегі білім беру жүйесінің қаймағын өзіміздің білім беру реформасына енгізу, деңғейлік бағдарламалар бойынша алған білімізді орынды қолдану. Сөзімнің соңында еғер мектеп алдында әр баланың қабілетін дамыту сияқты әлеуметтік міндет түрса, барлық пәндерде жаңа технолоғияны тиімді пайдалану арқылы білім алушының өз белсенділігін ояту, біліктілікті арттыру жағдайында рефлексивті кері байланыс орнату сияқты мәселелердің орындалуы тиіс дегім келеді.Сонымен, оқушының үлғерімі, білім сапасының жоғары болуы ең алдымен муғалімнің өз міндетіне, шеберлігіне байланысты. Муғалім өз міндетін тек оқыту, түсіндіру емес, ең алдымен оқушылардың оқу еңбегін танымдық оқу іс-әрекетін сауатты үйымдастыру, басқару деп білуі тніс. Сондықтан да жоғарыда айтылған жаңа технолоғиялар сапалы білім берудің жетістік көзі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1) Педагогикалық шеберлік орталығы Кембридж Университетінің білім беру факультетімен бірлесін әзірлеген Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының деңгейлі багдарламасына арналған глоссарий. Оқуәдістемелік құрал Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы. 2012 ж.
- 2) Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгері деңгей). Екінші басылым. 2014ж
- 3) Мұгалімге арналған нұсқаулық. Екінші (негізгі) деңгей. Екінші басылым. 2014 ж.
- 4) Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М. 1988 ж.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ, КАК УСПЕШНОЕ СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.

Федченко Н.М., Патрашкова Е. А. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Мақалада мектепке дейінгі балалардың сөздік қорын байытуға арналған жаңа технологиялар туралы қарастырылған.

The article discusses about the uses of educational technology, as a sucessful means of developing speech of younger students.

В послании народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально – экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» главой государства Н. Назарбаевым поставлена конкретная задача по принятию пятилетнего Национального плана действий по развитию функциональной грамотности школьников. В условиях решений этой стратегически важной для страны задачи главными функциональными качествами личности являются инициативность, способность творчески мыслить и находить нестандартные решения, которые формируются в условиях школы.

Выполнение государственных обязательств перед ребёнком, семьёй и обществом в целом связано с обеспечением равного старта развития для всех детей и преемственности при переходе к следующему возрастному периоду. Цель современного личностно - ориентированного образования - оказать педагогическую поддержку каждому ребёнку на пути его саморазвития, самоутверждения и самопознания. Образование призвано помогать ребёнку, устанавливать свои отношения с обществом, культурой человечества, в которых он станет субъектом собственного развития. В основе ценностных оснований личности лежат знания о мире, природе, человеке, как составляющей этого мира, о взаимоотношениях между ними. Овладение обеспечивает определённый детьми знаниями уровень интеллектуального развития.

Школьное учреждение призвано создать условия для интеллектуально – творческого, эмоционального, физического развития ребёнка, и осуществить его подготовку к взрослой жизни [1].

В 2012 году нам выпала возможность пройти курсы повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан по программе третьего базового уровня в Центре Педагогического мастерства г. Семей на базе Назарбаев Интеллектуальная школа, где были изучены новые подходы в обучении и повышен методический уровень.

Основной задачей данных курсов является помощь казахстанским учителям в оценке и усовершенствовании их педагогической практики. По этой причине современные подходы к преподаванию и обучению рассматривались во взаимосвязи с действующей практикой учителя и профессиональным контекстом. В ходе Программы рассматривалось множество разных аспектов педагогики. Основным принципом данной Программы является согласование практической деятельности с достоверными результатами научных исследований. Следовательно, ожидается, что учителя будут знакомиться с научными (исследовательскими) материалами, касающимися соответствующих аспектов педагогики. Данная работа необходима учителям для

обеспечения теоретической основы, на которую они могут полагаться при рассмотрении (выборе, изучении, знакомстве и т.д.) стратегий и подходов к преподаванию и обучению, включенных в Программу. Основное содержание настоящей Программы представлено в виде семи отдельных модулей, которые в ходе обучения рассматриваются в комбинированном виде:

- 1) Новые подходы в преподавании и обучении.
- 2) Обучение критическому мышлению.
- 3) Оценивание для обучения и оценивание обучения.
- 4) Использование информационно-коммуникационных технологий в преподавании.
- 5) Обучение талантливых и одаренных детей.
- 6) Преподавание и обучение в соответствии с возрастными особенностями
- 7) Управление и лидерство в обучении.

Взаимодействие данных модулей должно быть непрерывным, так как только при таком условии возможны изменения в процессе обучения, да и при самом совершенствовании учителя, как успешного учителя-профессионала.

Все перечисленные модули, комбинируются между собой, поэтому в процессе обучения и при подготовке к урокам ни один из них нельзя упускать из вида. Изучив полностью данную Программу, учитель сможет добиться хороших результатов в своей работе.

Ожидаемые результаты настоящей Программы заключаются в том, чтобы ученики научились тому, как учиться, и в результате могли стать независимыми, самомотивированными, увлеченными, уверенными, ответственными учениками с развитым критическим мышлением [2].

Своеобразным зеркалом культуры и образованности является речь человека. По речи можно сразу определить уровень мышления говорящего, а так же уровень его развития.

Только через развитие речи возможно становление и совершенствование мышления, воображения, эмоций. Умения учеников сравнивать, классифицировать, систематизировать, обобщать формируются в процессе овладения знаниями через речь и проявляются также в речевой деятельности [3].

Поэтому одной из центральных проблем в современной начальной школе - это языковое образование и речевое развитие младших школьников, так как изучение русского языка ориентировано на решение таких актуальных задач, как языковое, эмоционально-нравственное и интеллектуальное развитие [4].

Цель выбранной проблемы — способствовать более прочному и сознательному усвоению изученного на уроке, содействовать развитию речи детей, совершенствовать у них навыки лингвистического анализа, повышать уровень языкового развития школьников, воспитывать познавательный интерес к родному языку, решать проблемы интеллектуального развития младших школьников.

Данная тема была выбрана неслучайно. Ведь учителя считают, что важно не упустить момент и вовремя сделать акцент на развитие речи младшего школьника.

Актуальность выбранной нами темы подтверждается тем, что коммуникативному воспитанию школьников придается особое значение, так как успех в речевом развитии определяет результативность усвоения школьных дисциплин, создает предпосылки для активного участия в общественной жизни, обеспечивает детей необходимыми навыками речевого поведения.

Одним из видов контроля учителем своей работы по развитию письменной речи младших школьников являются как раз уроки, на которых дети связно выражают свои

мысли в письменной форме, то есть создают текст, речевое произведение. Но на практике дети не всегда успешно справляются с такой работой. Сталкивается с трудностями и учитель [5].

Возникает противоречие: между низким уровнем развития речи учащихся, создающим проблемы в обучении, и необходимостью успешного овладения речевыми навыками в соответствии с государственными программами.

Это противоречие указывает на следующие проблемы:

- 1) в среднем словарь учащихся младших классов беден;
- 2) у младших школьников слабо развито критическое отношение к словесному оформлению своих мыслей, отсутствует контроль за выбором слов;
- 3) ученики не умеют правильно распределять свое внимание между предметом высказывания и словесным оформлением мысли.

Для решения данных проблем мы поставила перед собой цель: разработать систему занятий для успешного развития речи в начальных классах в соответствии с государственными программами, и применять ее на практике.

Считаем, что главное в разработке этой системы заключается в следующем:

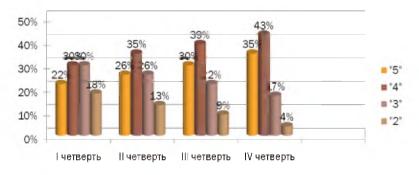
- 1) систематизация упражнений по развитию письменной и устной речи учащихся;
- 2) тематическое планирование обучающих изложений и сочинений по классам;
- 3) разработка дополнительной образовательной программы по формированию функциональной грамотности чтения и письма [6].

Опираясь на полученный опыт, на уроках русского языка, нами применялись следующие виды работ, направленные на развитие речи младших школьников:

- 1. Работа с текстом:
 - а) восстановление деформированного текста;
 - б) вставка слов;
 - в) устранение неоправданных лексических повторов;
- 2. Работа с фразеологизмами.
- 3. Работа с пословицами:
- а) Прочитай одно (по выбору) предложение-пословицу. Устно передай её основной смысл. Сформулируй тему.
- б) Отталкиваясь от данного предложения, «разверни» свою мысль в письменной форме (от 5 до 15 предложений). Предложение-опора является названием будущего текста: в этом заголовке выражена главная мысль. Текст может иметь форму небольшого рассказа, поучительной сказки, маленького стихотворения или текстарассуждения.
- 3. Упражнение на развитие зоркости.
- 4. Упражнение на развитие антиципации (смысловой догадки) [7].
- 5. Упражнение на развитие чтения без повторов [8].

Результаты работы в виде определения процента успеваемости и качества знаний детей по русскому языку в первой, второй, третьей и четвертой четвертей были отслежены с помощью диагностик, мониторингов, тестов.

Мониторинг успеваемости и качества знаний по русскому языку во 2-ом классе за I. II. IIV четверти

В диаграмме прослеживается положительная динамика в успеваемости и качестве знаний по русскому языку: «пятерки» в первой четверти имели 22% детей, во второй – 26%, в третьей - 30%, в четвертой -35% учеников; «четверки» в первой четверти у 30% детей, во второй – у 35%, в третьей четверти – 39%, в четвертой – 43%; «тройки» в первой четверти у 30% учеников, во второй – у 26%, в третьей – у 22%, в четвертой – у 17% детей. Положительные результаты зафиксированы и в количестве неуспевающих по русскому языку учащихся: если в первой четверти их количество составляло 18%, то в конце года (четвертой четверти) их осталось только 4%.

Таким образом, успеваемость и качество знаний по русскому языку повысилось в результате проведенной нами в течение года работы по овладению учащимися навыков и умений по анализу текста, по умению обобщать и систематизировать, по умению детей работать с фразеологизмами и пословицами, выполнять упражнения на развитие зоркости, антиципации и др..

Результатом нашей работы считаем развитие у детей коммуникативных умений и навыков, критического мышления, умения выражать личное мнение, работать с книгой, умения анализировать прочитанное произведение, красиво и выразительно читать стихи, умения находить в интернете нужную информацию.

Литература

- 1) Послание президента народу РК Н. А. Назарбаева «Социально экономическая модернизация главный вектор развития Казахстана».
- 2) Методическое руководство для учителей третьего базового уровня, «Орлеу».
- 3) Лысенкова С.Н. «Когда легко учиться» из опыта работы учителей начальных классов. М. «Педагогика», 1995 г.
- 4) Михеева Т.Б., Печкурина О.В. Уроки развития речи в начальной школе. Книга для чтения. М. ООО РС 2005г.
- 5) Бойкова Н.И. Творческие игры на уроках русского языка. Начальная школа, №10, 2005.
- 6) Шишкина Т.В. Новые методы и приемы в работе по развитию речи. Уроки развития речи в 4-ом классе. Начальная школа, № 9, 2006г.
- 7) Королева Т.П. Работа с пословицами на уроках русского языка. Нач. шк. №7, 2000г.
- 8) Щеголева Г.С. Уроки развития связной речи в начальной школе. Спб., 2008г.

УДК 008

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ РОЛЕВЫЕ ИГРЫ

Рахметкалиева А., Баржаксинова Е. Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Бұл мақалада рөлдік ойындарды пайдалана отырып, студенттердің лингвамәдени құзыреттілігін қалыптастыру талқыланды.

This article considers the formation of student's lingva-cultural competence by means of role-playgames.

В современных условиях, когда межнациональное общение приобретает все более широкие масштабы, проблема специфики национальных языковых систем

привлекает все более пристальное внимание лингвистов и методистов. В настоящее время как в собственно лингвистических, так и в прикладных (лингво-методических) целях осуществляются исследования национально-культурной специфики языковых единиц, то есть изучение зафиксированного в языке отображения особенностей духовной и материальной культуры того или иного народа.

В лингвистическом плане национальные особенности семантики языковых единиц представляют интерес с точки зрения выявления отраженной в них специфики языковой картины мира, присущей тому или иному народу. В лингвометодическом плане такие исследования позволяют выявить языковой материал, актуальный для лингвокультурологического описания в учебных целях для практики преподавания иностранного языка.

Ценным источником страноведческих и культурных знаний являются паремии. Они тесно связаны с историей и культурой страны изучаемого языка. Паремии в процессе изучения иностранного языка позволяют получить информативные картины жизни и быта, представления о национальном характере, религиозных представлениях, традициях, обычаях, праздниках народа, так как их «можно назвать хранилищем многовекового коллективного опыта людей, народной мудрости и национальной культуры» [1].

Компетенция - как научный термин педагогики относится к области умений. Большая часть современных ученых признает справедливость того, что компетенция - это общая способность, основанная на знаниях, опыте, ценностях, склонностях, которые приобретают благодаря обучению. И тем не менее, компетенция не может сводиться к знаниям, навыкам. Для уточнения позиций научного исследования за основу принимается сформулированная С.Е.Шишовым, В.А. Сальней трактовка этого понятия: «...умения представляются как компетенция в действии [2].

Компетенция - это то, что порождает умение, действие. Компетенцию можно рассматривать как возможность установления связи между знанием и ситуацией или, в более широком смысле, как способность найти, обнаружить процедуру (знание и действие), подходящую для проблемы».

Большая часть профессий, запрашиваемых на современном рынке труда, воспринимается работодателем предельно прагматично: работодатель предъявляет к специалисту требование в виде конкретного перечня его компетенций - профессиональных и индивидуальных. Оценка профессиональной деятельности современного специалиста предполагает выявление и учет наличия - отсутствия актуально значимых для успешной профессиональной деятельности компетенции.

Специфические компетенции учителя-профессионала касаются действительности поликультурного общества, требующего понимания различий, уважения друг друга, способности жить с людьми других культур, языков и религий. Компетенции, касающиеся владения устным и письменным общением, сегодня приобрели особое значение, связанное с восприятием первичной информации (первичного текста), его переработкой и последующим конспектированием вторичного текста (в виде устного или письменного изложения).

Следует обратить внимание на то, что компетенция не является суммой знаний и умений, так как ее сущность наиболее ярко выявляется в конкретных обстоятельствах, актуализирующих социокультурный статус личности (профессионала). Компетенция развивается, обогащается, расширяется или укрепляется, отталкиваясь от начального уровня. В этой связи можно процитировать ученого: «Возникновение понятия

компетенция вписывается в историю профессиональной подготовки, которая сама была отмечена переменами экономической деятельности.

Актуальность проблематики развития профессиональных компетенций у студентов очевидна - образование сегодня стало категорией экономической. В педагогической системе современного европейского профессионального образования отражается направление педагогического влияния на развитие компетенции «изучать, искать, думать, сотрудничать, приниматься за дело, адаптироваться».

Коммуникативно-ориентированное обучение иностранным языкам возможно в условиях деятельностного подхода: оно осуществляется через "деятельностные" задания (activities), которые реализуются с помощью методических приёмов (techniques) и через упражнения (exercises). Задания строятся на основе игрового, имитационного и свободного общения. Выделяются задания следующих видов: коммуникативные игры (communication games);

коммуникативные имитации (communicative situations in role-plays and problem-solving); свободное общение (socialisation).

Деятельностная сущность коммуникативно-ориентированного обучения иностранным языкам реализуется в положении "здесь и теперь" (here and now). Положение "здесь и сейчас" осуществляется, если на уроке: создаются условия для речемыслительного творчества учащихся; процесс иноязычного речемышления осуществляется непосредственно в момент развития речевой ситуации; иноязычное общение представляет собой спонтанный опыт.

К ролевой игре методика преподавания иностранного языка идёт уже давно. В настоящее время идея использования ролевого поведения получила подкрепление со стороны теории, которая получила название "теория ролей", разработанной социологами и социопсихологами. Сторонники этой теории считают, что связь личности с окружающей средой проявляется в том, что личность исполняет несколько социальных ролей: например, в семье – роль родителя, вне семьи – роль учителя, врача и т.д. Эти роли в обществе определяют речевое/неречевое поведение человека. От человека в роли родителя ожидают, что он будет принимать участие в воспитании детей, от него же в роли врача – что он будет заботиться о здоровье пациентов и т.д.

Понятие социальной роли является, таким образом, элементом общественных отношений: окружающая среда выступает по отношению к человеку как первичная социализация. В ней он усваивает социальный опыт, зафиксированный в языке. Естественные социальные роли в учебных условиях сводятся к двум: учитель — ученик. Поэтому при использовании ролевой игры как средства обучения мы будем говорить о "вторичной социализации", имитирующей первую в её самых существенных чертах. Социальные роли в рамках вторичной социализации носят неизбежно искусственный, условный характер (представь, что ты врач, продавец, репортёр и т.д.). Мера условности может быть различной: перевоплощение в реальных людей, в литературных персонажей, героев сказок и т.д. Иногда ролевая игра носит характер уподобления, т.е. разыгрываются ситуации, типичные для окружающей среды (врач и пациент), а иногда она может быть более театрализованной: с конфликтом, кульминацией и развязкой. Но элемент условности присущ всем видам ролевой игры.

Ролевая игра — это речевая, игровая и учебная деятельности одновременно. С точки зрения учащихся, ролевая игра — это игровая деятельность, в процессе которой они выступают в определённых ролях. Учебный характер игры ими часто не осознаётся. С позиции учителя, ролевую игру можно рассматривать как форму обучения диалогическому общению. Для учителя цель игры — формирование и

развитие речевых навыков и умений учащихся. Ролевая игра управляема, её учебный характер чётко осознаётся учителем. Она обладает большими обучающими возможностями [3].

- 1. Ролевую игру можно расценивать как самую точную модель общения, так как она подражает действительности в самых существенных чертах и в ней, как и в жизни переплетается речевое и неречевое поведение партнёров.
- 2. Ролевая игра обладает большими возможностями мотивационно-побудительного плана.
- 3. Ролевая игра предполагает усиление личностной сопричастности ко всему происходящему. Ученик входит в ситуацию, хотя и не через своё собственное "я", но через "я" соответствующей роли и проявляет большую заинтересованность к персонажу, которого он играет.
- 4. Ролевая игра способствует расширению ассоциативной базы при усвоении языкового материала, так как учебная ситуация строится по типу театральных пьес, что предполагает описание обстановки, характера действующих лиц и отношений между ними. За каждой репликой мыслится отрезок смоделированной действительности.
- 5. Ролевая игра способствует формированию учебного сотрудничества и партнёрства. Ведь её исполнение предполагает охват группы учащихся, которые должны слаженно взаимодействовать, точно учитывая реакции товарищей, помогать друг другу. При этом удачно найденный жест, немое действие, если оно соответствует ситуации, поощряется всей группой. В результате учащимся с более слабой подготовкой удаётся преодолеть робость, смущение и со временем полностью включиться в игру.
- 6. Ролевая игра имеет образовательное значение. Учащиеся, хотя и в элементарной форме, знакомятся с технологией театра. Учитель должен побуждать их заботиться о простом реквизите. Поощряется всякая выдумка, так как в учебных условиях возможности в этом отношении ограничены, а для изобретательности открываются большие просторы.

Само же перевоплощение способствует расширению психологического диапазона, пониманию других людей.

Ролевая игра обладает большими возможностями в практическом, образовательном и воспитательном отношениях. Она способствует расширению сферы общения. Это предполагает предварительное усвоение языкового материала в тренировочных упражнениях и развитие соответствующих навыков, которые позволят учащимся сосредоточиться на содержательной стороне высказывания. Поэтому ролевой игре следует отводить достойное место на всех этапах работы над темой.

Чтобы роль могла стать средством обучения, она должна отвечать целому ряду требований, учитывающих как учебные задачи, так и индивидуальные особенности, потребности учащихся.

Работа над ролью у разных учащихся протекает по-разному. Можно использовать индивидуальную, парную и групповую формы подготовки. Все они имеют самостоятельную дидактическую ценность, позволяют связать воедино классную и воспитательную работу.

На уроке иностранного языка используется организованное ролевое общение. Оно позволяет формировать у обучаемых коммуникативные умения в некотором количестве специально отобранных "жизненных" ситуаций. Ролевое общение реализуется в ролевой игре — виде учебного общения, который организуется в соответствии с разработанным сюжетом, распределёнными ролями и межролевыми отношениями. Наиболее простой является ролевая игра, для участия в которой

школьники получают необходимые реплики. Их задача заключается в том, чтобы, внимательно слушая друг друга, объединить данные реплики в контекст ролевого общения.

Творческое ролевое общение требует развитых социальных умений. Поэтому ролевые игры на уроках иностранного языка нередко включают элементы социального тренинга (упражнений в общении).

Примеры подобных заданий следующие:

- line-up (учащиеся стремятся как можно быстрее выстроиться в ряд в соответствии с предложенным признаком);
- rounds (участники "круга" произносят каждый своё слово таким образом, чтобы образуемое предложение звучало так плавно, как если бы его произносил один человек);
- strip-story (каждый ученик получает свою фразу и старается быстрее занять соответствующее место в "рассказе");
- smile (учащиеся подходят друг к другу и с обязательной улыбкой обмениваются репликами);
- merry-go-round (школьники образуют внешний и внутренний круг и, двигаясь по кругу, обмениваются репликами);
- contacts (участники подходят друг к другу и начинают беседу);
- kind words (участники говорят любые приятные слова в адрес собеседника);
- reflection (участники пытаются представить, что о них думают другие школьники);
- listening (кивая в знак согласия и выражая согласие с ним);
- politeness (школьники обращаются друг к другу с вежливыми просьбами);
- concessions (участники учатся уступать друг другу в споре);
- respect (школьники говорят о своём уважении друг друга и подкрепляют свои слова примерами);
- gratitude (работая в парах, учащиеся выражают друг другу благодарность за оказанную ранее услугу, помощь, поддержку);
- rally (участники учатся обращаться к аудитории);
- conflict (школьники учатся правильно реагировать на эмоциональную фразу партнёра).

Перечисленные и некоторые другие задания формируют у обучаемых необходимые социальные умения общения.

Для успешного проведения ролевых игр, детям необходимо овладеть хотя бы минимумом диалогических единств на английском языке, которые развиваются в процессе выполнения упражнений. Прежде чем ввести данный приём в учебный процесс, необходимо провести большую работу. Нельзя забывать о том, что у младших школьников нет навыков не только иноязычного, но и русскоязычного общения на уроке. Следовательно, чтобы организовать общение в рамках ролевой игры необходимо сформировать эти навыки в условиях учебного процесса [3].

Изучение английского языка может показаться совершенно скучным и неинтересным занятием, если этот процесс протекает монотонно, включает один вид деятельности и никак не мотивирует обучаемого все-таки с интересом заниматься английским. Задача учителя — таким образом преподнести обучающий процесс, чтобы ученик захотел учить английский, стремился понимать его и был готов говорить на нем.

Одним из основных стимулов к обучению является игра. Ведь в комплексе с дискуссиями и дебатами игры, в частности, *ролевые игры на уроках английского языка* являются наиболее информативными и результативными методами обучения с точки зрения восприятия. В процессе игры ученик преодолевает свою скованность и тревожность. Использование различных *игр на уроке английского* помогает овладеть им в занимательной форме, развить память, внимание, смекалку, поддерживать интерес к английскому языку как таковому.

Включаясь в ролевые игры на уроках английского языка, ученики представляют себя в роли кого-то другого в конкретной ситуации, ведут себя надлежащим образом согласно правилам этой игры. Социальные (врач, продавец), межличностные (друзья, одноклассники), психологические (нейтральные, позитивные, негативные персонажи) роли, которые исполняют ученики, способствуют тому, что они учатся общаться и обсуждать вопросы, понимать и оценивать чувства других людей, решать проблемы. Конечной целью любой ролевой игры на уроках английского языка является получение новых знаний и отработка их до навыков.

Чтобы играть в ролевые игры на уроках английского языка надлежащим образом, необходимо сформировать у ученика нужные социальные умения общения и ознакомить их с диалогической речью на английском языке. В этом помогают упражнения на тренировку выражений этикетного плана, развитие навыков разговора по телефону, микродиалоги на заданную тему из нескольких реплик, создание *диалогов* на английском языке по образцу, чтение и воспроизведение этих диалогов наизусть, проигрывание диалога в парах [4].

Само же перевоплощение способствует расширению психологического диапазона, пониманию других людей.

Ролевая игра обладает большими возможностями в практическом, образовательном и воспитательном отношениях. Она способствует расширению сферы общения. Это предполагает предварительное усвоение языкового материала в тренировочных упражнениях и развитие соответствующих навыков, которые позволят учащимся сосредоточиться на содержательной стороне высказывания. Поэтому ролевой игре следует отводить достойное место на всех этапах работы над темой.

Чтобы роль могла стать средством обучения, она должна отвечать целому ряду требований, учитывающих как учебные задачи, так и индивидуальные особенности, потребности учащихся. Ролевая организация общения требует отношения к учащемуся как к личности с присущими ей особенностями, которая может предпочесть те или иные роли. Именно поэтому распределение ролей является ответственной педагогической задачей. Знание мотивов, интересов, индивидуальных отношений учащихся позволит учителю предложить им те роли, которые в наибольшей мере соответствуют особенностям их личности. При подборе ролей важно учитывать не только интересы учащихся, но и своеобразие их темперамента. На начальном этапе общения целесообразно дать учащимся ролевого роли, соответствующие их темпераменту. Преодолевать застенчивость, робость можно начинать лишь тогда, когда учащийся уже привык к ролевому общению, обрел уверенность в себе. Важную роль при распределении ролей играет учет социальнопсихологических характеристик учащихся, под которыми понимается статус учащегося в группе. Поэтому учитель должен сознательно управлять этим статусом, выдвигая то одного, то другого ученика на лидерские позиции в ходе организации игры. Целесообразно время от времени давать ученикам, занимающим в жизненной практике положение ведомых, роли главных героев, а лидерам коллектива поручать роли персонажей, находящихся в зависимом положении (младший брат, сестра). Особенно тщательно отбираются роли для учащихся, не пользующихся авторитетом в коллективе. Такие ребята должны получать роли положительных личностей, имеющих влияние и популярность по сюжету игры.

Работа над ролью у разных учащихся протекает по-разному. Можно использовать индивидуальную, парную и групповую формы подготовки. Все они имеют самостоятельную дидактическую ценность, позволяют связать воедино классную и внеклассную, учебную и воспитательную работу.

Отличие между играми с правилами и творческими заключается в следующем: в творческой игре активность детей направлена на выполнение замысла, развитие сюжета; в играх с правилами главное – решение задачи, выполнение правил [5].

Ролевая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового, закрепления материала, развитие творческих способностей, формирования общеучебных умений, дает возможность учащимся понять и изучить материал с различных позиций.

В основе учебной ролевой игры лежат общеигровые элементы: наличие ролей, ситуаций, в которых происходит реализация ролей, различные игровые предметы. Однако, в отличие от других игр, в том числе и от игр обучающего характера, ролевая игра обладает индивидуальными, присущими только этому виду учебной работы чертами, без наличия которых игра не может считаться ролевой: моделирование в игре приближенных к реальным условий, наличием конфликтных ситуаций, обязательной совместной деятельностью участников игры, выполняющих предусмотренные условиями игры роли

Ролевая игра — метод обучения и воспитания личности. Она полезна именно потому, что позволяет ее участникам раскрыть себя, научиться занимать активную позицию. Роли распределяются с учетом уровня знаний, сформированности навыков и умений владения иностранным языком.

Литература

- 1) Арнольдов А.М. Введение в лингвокультурологию. М., 1994. -264 с.
- 2) С.Е.Шишов, В.А.Сальна. Научная статья «Трактовка о компетенции» 2001г.
- 3) Канаева В.М. Использование ДЕ в ролевых играх при обучении французскому языку в начальных классах. // Иностранные языки в школе, 1993, №3.
- 4) Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам. М.: Высшая школа, 1988.
- 5) Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: Пособие для учителя. 2-е изд., перераб. И доп. М.: АРКТИ, 2003.

УДК 81

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Рахметкалиева А., Муканова Асем Жезказганский университет им.О.А.Байконурова

Бұл мақалада ағылшын тіліне оқытуда сын тұрғысынан ойлауды дамыта оқыту қажеттілігі қарастырылған.

This article considers the development of critical thinking in the English language

training

Развития критического мышления стала неотъемлемым элементом школьной практики за последние несколько лет. Совсем недавно к ней относились как к новинке, а сегодня тысячи учителей по всей стране применяют ее на практике. Практически нет ни одной учебной дисциплины, где бы учащимся не предлагалось обобщить изученный материал или ознакомиться с новым при помощи различных приемов и стратегий данной технологии.

Это технология организации учебного и воспитательного процесса, которая применима к любой программе и любому предмету. Она формирует культуру сотрудничества, культуру работы с информацией, развитие критической позиции как по отношению к окружающему миру, так и по отношению к себе, формирует «человека думающего». Она представляет собой набор особых приемов и стратегий, применение которых позволяет выстроить образовательный процесс так, чтобы обеспечить самостоятельную и сознательную деятельность учащихся для достижения поставленных учебных целей. Эта технология позволяет учителю заменить пассивное слушание и пересказ на активное участие обучающихся в образовательном процессе и тем самым повысить эффективность уроков [1].

Технология критического мышления предложена Международной ассоциацией «Чтение и письмо для развития критического мышления» университета Северной Айовы. Ее авторы Ч. Темпл, К. Мередит, Д. Стил. В России – Загашев И.О., Заир-Бек С.И.

Критическое мышление дает понять процесс соотнесения внешней информации с имеющимися у человека знаниями, выработку решения о том, что можно принять, что необходимо дополнить, а что - опровергнуть. При этом иногда приходится корректировать собственные убеждения или даже отказываться от них. Критическое мышление учит активно действовать и помогает понять, как надо поступать с полученной информацией. Соответственно, критическое мышление – это «один из видов интеллектуальной деятельности человека, который характеризуется высоким уровнем восприятия, понимания, объективности подхода к окружающему его информационному полю...». В педагогике «критическое мышление – это мышление оценочное, рефлексивное, развивающееся путем наложения новой информации на жизненный личный опыт» (Загашев И.О., Заир-Бек С.И.). Критически мыслить могут все, но не все хотят это делать. Разумеется, здесь нужны не только способности к внутреннему размышлению, но и умение обсуждать, взаимодействовать с другими людьми (причем не только спорить, но и находить точки соприкосновения). Поэтому важно сформулировать у учащихся следующие умения и навыки: находить информацию в разных источниках; критически информацию, интерпретировать ее, понимать суть; систематизировать информацию по заданным признакам; видоизменять объем, форму, знаковую систему информации; устанавливать вычленять главное; ассоциативные И практические целесообразные связи между информационными сообщениями. И как итог критическое мышление учит способам активных действий, в том числе и социально значимых.

Использование приемов технологии развития критического мышления позволяет так организовать учебный процесс, что ребёнку урок и в радость, и приносит пользу, не превращаясь просто в забаву или игру. И, может быть, именно на таком уроке, как говорил Цицерон, «зажгутся глаза слушающего о глаза говорящего».

Критическое мышление — это точка опоры для мышления человека, это естественный способ взаимодействия с идеями и информацией. Мы и наши ученики часто стоим перед проблемой выбора, выбора информации. Необходимо умение не только овладеть информацией, но и критически ее оценить, осмыслить, применить. А также один из видов интеллектуальной деятельности человека, который характеризуется высоким уровнем восприятия, понимания, объективности подхода к окружающему его информационному полю [2].

Как же можно определить критическое мышление? Д. Клустер предлагает пять пунктов, определяющих данное понятие.

Во-первых, критическое мышление есть мышление самостоятельное. Когда занятие строится на принципах критического мышления, каждый формулирует свои идеи, оценки и убеждения независимо от остальных. Никто не может думать критически за нас, мы делаем это исключительно для самих себя. Следовательно, мышление может быть критическим только тогда, когда оно носит индивидуальный характер. Ученики должны иметь достаточно свободы, чтобы думать собственной головой и самостоятельно решать даже самые сложные вопросы.

Во-вторых, информация является отправным, а отнюдь не конечным пунктом критического мышления. Знание создает мотивировку, без которой человек не может мыслить критически. В своей познавательной деятельности ученики и учителя, писатели и ученые подвергают каждый новый факт критическому обдумыванию. Именно благодаря критическому мышлению традиционный процесс познания обретает индивидуальность и становится осмысленным, непрерывным и продуктивным.

В-третьих, критическое мышление начинается с постановки вопросов и уяснения проблем, которые нужно решить. Человеческие существа любопытны по своей природе. Мы замечаем что-то новое – и хотим узнать, что это такое. Однако подлинный познавательный процесс на любом его этапе характеризуется стремлением познающего решать проблемы и отвечать на вопросы, возникающие из его собственных интересов и потребностей.

В-четвертых, критическое мышление стремится к убедительной аргументации. Критически мыслящий человек находит собственное решение проблемы и подкрепляет это решение разумными, обоснованными доводами. Он также сознает, что возможны иные решения той же проблемы, и старается доказать, что выбранное им решение логичнее и рациональнее прочих.

И, наконец, в-пятых, критическое мышление есть мышление социальное. Всякая мысль проверяется и оттачивается, когда ею делятся с другими. Когда мы спорим, читаем, обсуждаем, возражаем и обмениваемся мнениями с другими людьми, мы уточняем и углубляем свою собственную позицию. Поэтому педагоги, работающие в русле критического мышления, всегда стараются использовать на своих занятиях всевозможные виды парной и групповой работы, включая проведение дебатов и дискуссий, а также различные виды публикаций письменных работ учащихся. В конечном итоге любой критический мыслитель работает в некоем сообществе и решает более широкие задачи, нежели только конструирование собственной личности.

Поэтому учителя, работающие в русле критического мышления, уделяют большое внимание выработке качеств, необходимых для продуктивного обмена мнениями: терпимости, умению слушать других, ответственности за собственную точку зрения. Таким образом, педагогам удается значительно приблизить учебный процесс к реальной жизни, протекающей за стенами классной комнаты. Любая педагогическая деятельность в итоге направлена на построение идеального общества, и

в этом смысле даже один школьный класс, обученный основам критического мышления, есть шаг к достижению больших целей [3].

Критическое мышление, таким образом, - не отдельный навык, а комплекс навыков и умений, которые формируются постепенно, в ходе развития и обучения ребенка. Оно формируется быстрее, если на уроках дети являются не пассивными слушателями, а постоянно активно ищут информацию, соотносят то, что они усвоили с собственным практическим опытом, сравнивают полученное знание с другими работами в данной области и других сферах знания (говоря привычным языком, самостоятельно устанавливают внутрипредметные и межпредметные связи). Кроме того, учащиеся должны научиться (а педагоги должны помочь им в этом подвергать информации, сомнению достоверность И авторитетность проверять доказательств, делать выводы, конструировать новые примеры для использования теоретического знания, принимать решения, изучать причины и последствия различных явлений и т.д. Систематическое включение критического мышления в учебный процесс должно формировать особый склад мышления и познавательной деятельности.

Технология развития критического мышления предлагает определенные методы, приемы и стратегии, объединяющие процесс обучения по видам учебной деятельности в пошаговой реализации каждой стадии занятия.

Литература

- 1) С.И.Заир-Бек, И.В.Муштавинская. Развитие критического мышления на уроке: Пособие для учителя. М.: Просвещение, 2004.
- 2) И.О.Загашев, С.И.Заир Бек. Критическое мышление: технология развития: Пособие для учителя СПб; Альянс "Дельта", 2003.
- 3) Селевко Г.К. Современные образовательные технологии М. Народное образование. 1998.

18 **ЖӨ**

ШЕТ ЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ҰРДІСІНДЕ (ФОНЕТИКА, ЛЕКСИКА, ГРАММАТИКА) ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӨТКІЗУ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рахметкалиева А.Р, Қайсарова Қ. Ө.А. Байқоныров атындағы Жезқазған университеті

В статье говорится об особенностях и организациях игровых технологии,и их использование на уроках английского языка.

The article says about the features and gaming technology organizations and their use at English lessons.

Әрбір оқушыны агылшын тілі сабагына ауызекі сөйлеуге құлшындыратын, агылшын тілін оқып үйренуге талпынысы мен қызығушылыгын, белсенді қатысуын арттыратын әдіс-тәсілдер ерекше орын алады. Бұл міндеттерді оқытуды ойын әдістерінің көмегімен шешуге болады. Ойын кезінде кез келген адамныц, әсіресе, жасөспірімдердіц қабілеттері толыгымен байқалады. М.Жұмабаев "Ойын — бала үшін өмірлік тәжірибе" деп айтқаны айдай ақиқат. Өйткені, ойын — жас ерекшелікке қарамайтын, адамныц көціл күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс.

"Қазақ тілін-ана тілі, орыс тілін-қарым-қатынас тілі, -деп танып, онымен қоса шетел тілін үйрену, әсіресе, ағылшын тілі — қазіргі заманның қажеттілі" деп Елбасымыз Нұрсүлтан Әбішүлы Назарбаев атап өткендей, қоғам талабына сай шетел тілін оқытуда жиі қолданып жүрген ойын технологиясы оқушының білімін жетілдіру, тіл ережелерін өздігінен ізденіп, колдануға үйретеді, сөйлеу қабілетін үштауға мол мүмкіндік береді. Өз ойымша, оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттыру мақсатында түрлі ойындарды қолданған дүрыс сияқты. Бұл әдіспен оқушылар жазуды, сөйлеуді, оқуды, бір тілден екінші тілге аударуды үйренін қана қоймай, басқа халықтың мәдениетін үйренуіне жол ашылып, басқа халықтармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады. Тілді оқытуды алғаш бастағаннан-ақ балалар өздері үйренін жатқан тіл елінің мәдениетімен, сол елдің салт-дәстүрімен, тұрмыс - тіршілігімен танысады.

Оқушылар өздерінің топтарын таныстырып, жасап әкелғен қабырға ғазеттерімен таныстырды. Келесі кезеңдер бойынша "Жоғалған әрінтер", "Адасқан сөздер" танымдық тапсырмалар, сөзжұмбақ пен жұмбақ шешу, грамматикалық тапсырмаларды орындады [1].

Кешімізде түрлі қызықты ойындар ойналды. Атап айтқанда, олар: суға толған шелектен ауызбен алма алу, көздерді сақта, ашқарақ жалмауыз, тәрелкедегі нан ойындары. Әділ-қазылардың шешімі бойынша ең үздік топ анықталып, сыйлықтармен марапатталды.Шынында да, ойын бала үшін ойын емес, шындық.

Ойынның оқыту үрдісіндегі ерекше рөлі ерте кезден белғілі. Ұлы педағогтар мен ғалымдар баланы тәрбиелеудегі ойын рөлін жоғары баға-лаған және өз жұмыстарында тиімді пайдалана білғен. Ойын кезінде адам-ның толық және ойламаған жерден қабілеті ашылады.

Бала өмірғе келе салысымен ойын арқылы өзін қоршаған ортамен, табиғатпен танысады және сол арқылы дамиды, өседі. Шетел тілі сабақтарында оқушының ақыл ойын, танымдық үрдістерін жетілдіру және сабаққа деғен қызығушылығын арттыруда ойынның рөлі зор. Ол сабақтың сапасын арттырады және оқушылардың белсенділігін, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады [2].

Ойын кезінде барлық оқушы бірдей, өйткені, барлығы да не істесем, қалай айтсам жеңемін, қалай нәтижеғе жетемін деғен мақсатта жұмыс іс-тейді. Тақырыпты білмей отырған оқушының ойын кезінде қорқынышы, ұял-шақтығы жойылып, басқа балалармен бірғе бір деңгейде жұмыс істей алады. Тез тілдік материал жатталады, ол оқушы өзінің басқалармен бірғе сабаққа қатысқанына көңілі толып отырады.

Балалармен әр түрлі ойындар ойнауға болады. Кейбір ойындар тілді жаттықтыру үшін қолданылады, ал енді біреуі арнайы бір жағдаятқа негізделін келеді және ол бір драмалық шығармаға ұқсайды, өйткені, оның өзінің ой желісі, соған қатысты кейіпкерлері болады. Еғер жағдаят балалардың өмірімен байланысты болса, онда олардың қызығуы артады, бір-бірімен сайысқа түсін эмоңионалдық көңіл күйғе жағдай туады [3]. Ойын кезінде белгілі бір нәтижеге жету үшін оқушылар тек қана сөзді ғана қолданып қоймай, сонымен қатар мимика, жест түрлерін де қолдана алады. Сонымен ойын келесі міндеттерді шешуғе мүмкіндік тудырады:

- оқушыларды психологиялық жағынан дайындауға;
- тілдік материалды бірнеше рет қайталауға;
- оқушының белсенділігін арттыруға;
- оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын,ұұйымшылдығын дамытуға;
- тез және дұрыс жауап беруге;
- сабақты қызықты өткізуге.

Ойынның біз білетін бірнеше түрібар: грамматикалық, лексикалық, фонетикалық, орфографиялық.

Ойынның сабақтағы орны бірнеше факторларға байланысты: оқу-шылардың дайындығына, меңгерілетін материалға, сабақтың мақсатына.

Лексикалық ойындарды сабақтың басында болмаса аяғында, фонетикалық ойындарды сабақтың басында, ғрамматикалық ойындардың көбіне жаңа тақырыпты өткен кезде қолдануға болады. Ойынның нәтижесіне жету мұға-лімғе байланысты. Мұғалімнің окушыға деген сенімі, оларға деген көзқарасы дүрыс болса, олар тек ойынды ғана емес, басқа да жағдайларда өздерін көрсете алады. Тіл дамытуда қолданылатын ойын - жаттығулардың әрқайсысының өз атқаратын қызметі бар. Жүйедегі жаттығулардың әрқайсысы белғілі мақсатта қолданылады. Сондай-ақ, ойынға қатысушылар белғілі сюжетті бірнеше рет қайталап, өмірдегі түрлі жағдайларды еске түсіреді, ойынға қатысушылардың өрқайсысының өмірдегідей жеңгісі келеді. Яғни, балалар шындық өмірдегі рөлдерді, не қиялдағы рөлдерді ойнайды. Ол баланы жан жақты дамытады, тез шешім қабылдауға, өзін бағалауға үйретеді, жеңіске жетуғе талпынуға бағыттайды, балалардың бір - бірімен қарым - қатынасын күшейтеді, бірбірімен достық қарым - қатынасқа баулиды. Ойын - жаттығуда ойын ережесін сақтауға жаттығады, ол тәртінке бағынуға үйретеді [4].

Түрлі адамғершілік қасиеттердің ойынға қатыссыз бірде бірі жоқ деуғе толық болады. Мәселен, ойында мысық тышқанды ұстап алып, жеп жатса, балалар оны айырып алуға жанын салады, кейбір сезімтал қыз балалар жылап та жібереді, онда балалар ойын екенін де ұмытады. Бұл ойын әсерінің балаларға қаншалықты күшті екенін дәлелдейді. Бұл Ф.Фребельдің "игра естъ свободное выражение внутреннего " деген пікірінің шындық екеніне дәлел. Сондықтан да Ф.Фребель "Источники всего доброго находятся в игре и исходят из нее" деген. Өйткені жамандыққа ұйрететін бірде-бір ойын жоқ. Қозғалыс ойындарының өзі де баланың денесін шынықтырады, түрлі әдіске, жағдайды бағалауға, батылдыққа, топтық жеңіске жетуі үшін досына көмектесуғе, қарым-қатынасқа ұйретеді, яғни, ойынның тәрбиелік мәні өте жоғары. Бұл — ойынның негізгі қасиеті. Біз қатысымдық ойынды қолданып отырғандықтан, оның тіл дамыту мәселесіндегі қызметтерін де жалпы сипаттап кетуғе тиіспіз [5].

Ең бастысы, ойын - жаттығулардың қолданылуын аша түсу керек, өйткені оларды түрлі жағдайларда түрліше қолдануға болады. Негізінен, жаттығудың қайсысы болсын бір рет қана қолданылып қоймайды, түрлі жағдайда аздаған түрленіспен бірнеше рет қайталанады. Мысалы, көптік жалғауды қолдануды бекітуғе арналған жаттығу бірнеше рет қайталанады. Өйткені тіл дамыту, дүрыс сөйлеуғе үйрену бірден қалыптаса қалмайды, сөйлеу дағдысы қалыптасу үшін тілдік бірліктерді түсінін қана қоймай, ол бірнеше рет қайталануды қажет етеді.

Бір ойын - жаттығуды түрлі тақырыпты өткенде қолдануға болады. Онда жаттығу үксас, бірақ түрлі қызмет атқарады. Мысалы, "Үстелдегі заттар" ойын - жаттығуын түрлі тақырыпқа қатысты қолдануға болады. Бұл ойын - жаттығуды малдар, андар, жемістер, көкөністер, кнімдер тақырыбын өткенде, оларды қайталағанда, қолданған дүрыс. Сол сияқты "Аяз атаның қабында не бар?" ойын - жаттығуы жаңа жыл кезінде де, әртүрлі зат атауларына да байланысты қолдануға болады. Бұл ойын - жаттығулардың бәріне дерлік қатысты.

Бүдан шебер тәрбиеші ойын - жаттығуларын тіл үстарту мақсатында дүрыс қолданып, жақсы нәтижелерғе жетуіне болатыны, ойын - жаттығулар тәрбиешіге үлкен жәрдемші екені белгілі болды. Өйткені бала ойынға шаршамайды, жалықпайды, қызыға түседі, ол сөздерді қайталауға, баланың есінде бекітуғе, сөйлеуғе жаттықтыруға

мұмкіндік береді. Ойынсыз сөзді бірнеше рет қайталау баланы жалықтырады, сондықтан оны көп қайталау да мұмкін емес. Ойын баланы қызықтыруына қарай және ойынның тұрлілігі қайталауды байқатпайды [6]. Осы арада екі түрлі мәселе туындайды.

- 1. Ойын жаттығулардың эмоңионалдық жағы.
- 2. Мұғалімнің рөлі.

Балалар өздері қызықпаған ойынды ойнамайды, ойнаса да одан нәтиже шықпайды. Олай болса, ойын - жаттығулар қызықты болуы керек. Әрине, мазмұн, оның негізі болуы тиіс. Алдымен, бала өзін еркін сезінуі қажет. Ол ұшін ойын - жаттығу кезінде балаларға ұнайтын музыка ойналып тұрмағы ләзім. Ол музыка не ойлануға, не тездікке шақырғандай ойынның түріне қарай балаларға әсер етуі керек. Оны, әрине, тәрбиеші тандайды. Ол балалардың өзін еркін сезінуіне әсер етеді, ойын әрекетіне психикалық жағы-нан дайындайды. Екіншіден, тәрбиешінің, ойынды жұргізушінің "Мұны кім біледі?", "Кім тез табады?", "Кім озады?", "Ал, ойланындар?", "Сендер мұны білесіндер" типтес сөздермен ойынды бастауы балаларға қатты эмоңионалды сезім туғызады. Демек, ойынды эмоңионалды бағытта бастап, балалардың ойынға берілуін қамтамасыз ету керек [7].

Үшіншіден, тәрбиеші әр ойынға қолайлы жаңа жағдай жасауы тиіс. Олар: ойынға бұрын көрмеғен жаңа ойыншықтар, жаңа суреттер, жаңа муляждар қолдану, тәрбиешінің өзі де тұрліше көрінуі керек, ойында ойналатын музыка да тұрленғені жөн. Балалар ойындағы жаңалықты сезінін, ол оны қызықтыруы керек. "Аяз ата қапшығы", "Біздің байлығымыз" ойын-жаттығулары қайталанғанда, қапшықтағы, сандықшадағы бұрынғы заттар қайталанбай, мұлдем басқа муляждар, ойыншықтар, т.б. болуы керек. Қапшықтағы, сандықшадағы заттарды мен білем деғен бала ойы жоққа шығып, баланы тандаңдыруы қажет.

Төртіншіден, мұғалім өзінің эмоңиясымен балаларды еліктіруі керек. Ойын - жаттығу мазмұнына қарай тәрбиеші өзін керек эмоңиялық жағдайда ұстауы балаларды сол эмоңиялық жағдайға бейімдейді. Мәселен, қуаныш, таңдану, реніш, т.б.

Бесіншіден, мұғалімнің дауысы, интонаңиясы, мимикасы, жұрісі де ойын мазмұнына қарай баланы белғілі сезімғе бағыттайтындай болуы шарт [8].

Жинақтай келғенде, ғалымдар тәрбиешінің сөйлеу мәдениетіне ұлкен талап қояды. Оған дәлел ретінде Л.Федоренко, Г.Фомичева, В.Лоторев жазған "Мектеп жасындағы балалардың тілін дамыту методикасы" еңбегіндегі мұғалімнің тіл мәдениеті туралы пікірін келтірейік: "Мұғалім үшін үлгілі сөйлеу, тілін меңгеру — бұл кәсіби даярлығының көрсеткіші. Сондықтан өзінің сөйлеу тілін жетілдіру — болашақ әрбір педагогтің адамгершілік және қоғамдық парызы. Ол кейін балаларга берілетін тілдік дағдыларды жетік меңгеруге тиіс ".

Алтыншыдан, мұғалім ойынның барлық кезінде балаларды жақсы көретіні, оларды сыйлайтыны сезіліп тұруы тиіс. Оның мимикасынан, сөзінен балаларға жағымсыз сезім байқалмауы керек [9].

Ойын - жаттығулардың нәтижелі болуы мұғалімғе байланысты. Ойын - жаттығуларда алдымен мұғалім ойында балалармен бірғе ойынға қатысушы (партнер), екіншіден, ойынды басқарушы көшбасшы. Олай болса, мұғалім өзінің ерекшелігімен, шеберлігімен ойын - жаттығулардың нәтижелі болуын іске асырады.

Қазіргі мектепке дейінгі білім мұғалім мамандығына, оның жеке қасиеттеріне жаңаша талаптар қояды. Ол талап бойынша мұғалім өз маман-дығын, білімін ұнемі жетілдіріп отыруы қажет. Мұғалімнің жоғары маман-дық дәрежесі оның өз

мамандығын, білімін жүзеғе асыра білуімен, өзін - өзі дамыта білуімен, өзін - өзі тәрбиелей білуімен байланысты.

Ойын арқылы оқыту - жас ерекшелікке қарамайтын, адамның көңіл - күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын - төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденіпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педағоғикалық, тиімді әдістерінің бірі.

Ол ойындар баланың тапқырлығын, байқағыштығын, зейінділігін арттырумен қатар, ерік сезім түрлерін де дамытады. Ойын түрлері көп. Соның ішінде бастауыш және орта буын сыныптарда пайдаланатын: ойын-сабақ, ойын-жаттығу, сергіту ойындары, дидактикалық мақсаттағы ойындар, сөздік ойындар, лоғикалық ойындар т.б. Осылардың ішінде дидактикалық мақсаттағы ойындардың оқыту үрдісінде оқушылардың коммуникативтік қүзіреттіліктерін дамытуда үлесі зор болып табылады [10].

Психолоғиялық тұрғыдан алып қарағанда бастауыш және орта буында оқушылар белсенді және өте қозғалмалы болып келеді. Бұл жастағы балалар өздерін еркін ұстап, сабаққа аса қызығумен қатысады, өзінің айналасындағы нәрселерді көрін, соны бейнелеуді ұнатады. Рөлдік ойындарды табысты және қарқынды жүргізе біледі. Сөйлеу әрекетінде қозғаушы күш - ырғақ. Сөйлеу ырғағын құру мұғалімдердің рөлдік ойындарды ұйымдастырудағы ең қиын іс - әрекеті. Оқушылардың қызығуын арттыру мақсатында мұғалім ойынға қатысушының өзіндік сөз ырғағын бейнелеп көрсетін, тапсырманы дүрыс құра білуі керек. Тақырыптық «рөлдік-ойындар» оқушылардың сөйлеу дағдысының қалыптасуын дамытады.

Ойынның сабақ барысында басты мақсаты – білім беруді ойынмен үштастыру. Баланың ойынға белсенді түрде қатысуы оның ұжымдағы басқа да әрекеттерін айқындайды. Ойын бір қарағанда қарапайым құбылыс не әрекет сияқты болғанымен, ол ұжымдық әрекет. Ойынарқылыоқушының:

- қисынды ой-қабілетідамиды;
- өздігінен жұмыс істеуғе үйренеді;
- сөздік қорыбаийды, тілі дамиды;
- зейініқалыптасады;
- байқампаздығы артады;
- өзара сыйластыққа үйретеді;
- ойынның ережесін бүзбау, яғни, тәртіптілікке баулиды;
- бір-біріне деғен оқушы сеиімі артады;
- сабаққа қызығушылығы артады.

Сабақ барысында оқушы зейінін сабаққа аудару, ауызша сөйлей алу және жазу дағдысын қалыптастыру, пәнғе деген қызығушылығымен өз бетінше жұмыс жасай алу қабілетін дамытуда дидактикалық ойындардың үлесі зор десек болады. Мәтінді мазмұндауға үйрету, жоспар қүруға, белғілі бір суретке тақырып қоя білуғе, сол суретке қарап сөйлем құрауға, мұғалімнің көмегімен өздерінің ойларын, қызықты ісәрекеттерін әңгімелеуғе үйрету дидактикалық ойындарды ойнау барысында қалыптасады [11]. Балалар білімді ойын арқылы қабылдап үйренеді. Сондықтан сабақтағы ойын оқушы білімін тындап, ой-өрісін кеңейте алады, білім алудағы қызығушылығы артады. Ойын арқылы бала көптеген мәліметтер алады, психолоғиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Баланың жас ерекшелігіне, сабақтың мақсатына сай ұжымдастырылған ойындардың берері мол.

Әдебиеттер

- 1) Ахмедиева А.Т «Шет тілі сабағында оқушыларды шығармашылыққа тәрбиелеу» Ағылшын тілі мектепте 1.2011ж. 32 бет
- 2) Ахметқалиева Г. «Шығармашылық жұмыстар» Қазақстан мектебі 7.2011ж 24 бет
- 3) Әділханова М. «Шығармашылық дербестікті қалыптастыруда жазба жұмыстарының маңызы» Қазақстан мектебі 8.2001ж. 38 бет
- 4) Батаева Ұ. «Оқушылар шығармашылығын арттыру» Бастауыш меткеп 1.2011 ж 10бет
- 5) Бөлекбаева Қ. «Ұстаздық ізденістер (озық іс-тәжірибелер жинағы)» Алматы 2007ж 125-126 бет
- 6) Джамилова Г. «Обучение анғлийскому языку через образное представление материала» Инастрынный язык в школе 6.2007ж
- 7) Жарықбаев Қ. «Технолоғия» Алматы білім 1993ж 272-бет
- 8) Жасыбаева А. «ағылшынтілісабағындажүргізілетінжазбажұмыстарыныңтүрлері» Ағылшынтілімектепте 6.2010ж 43-бет
- 9) Жексенбаева Б. «Оқушылардыңғылыми-зерттеужұмыстарынұйымдастыру»
- 10) Жолдасова А. «Ізденғенжетермұратқа» Атырау 2006
- 11) Жолдыбаева Г. «Коммуникативтіоқытутехнолоғиясының теория және практика тұрғысынанжүзеғеасыруы» Ағылшынтілімектепте 3.2008ж 15-19 бет

ӘОЖ 81:1;81-1;81-13

ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ҮЙРЕТУДЕ РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ

Сарсембаева Ү.С.

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В этой статье рассматриваются роль ролевых игр в обучении иностранному языку

This article discusses the role of role-playing games in teaching a foreign language

Шетел тілдерін оқытудың қазіргі әдістемесінің өзекті мәселелерінің бірі - әртүрлі жастағы балаларды ойын көмегімен оқыту болып отыр. Бұл мәселелердің өзектілігі тұтастай бірқатар факторлардан туындаған.

Біріншіден, оқу проңесін біріздендіру, оқушылардың материалға қызығушылығын арттыру жолдарын іздеу және бүкіл сабақ барысында олардың қызметін белсенді ету міндетін алға қою.

Екіншіден, шетел тілдерін оқытудың ең маңызды мәселелерінің бірі- тілдің коммуникативті қызметін ашуға жағдай жасайтын және шет ел тілін зерттеуғе деғен мотиваңияны көтеретін нақты оқыту шарттарына оқыту проңесін жақындатуға мүмкіндік беретін ауызша сөйлеуді оқыту болып табылады. Әдіскерлер ойын әрекетінің оқыту құралы ретіндегі келесі белғілерін атап көрсетеді: ынталы болу, жеке түлғалық терең әрекет, ұжымда және ұжым арқылы оқыту және тәрбиелеу, психикалық қызметтер мен қабілеттерді дамыту, қызықтырып үйрету. Ойын үйретеді, өзғертеді, тәрбиелейді [1].

Ойын – эмоңиялық және ақыл-ой күшін талап ететін ерекше үйымдастырылған сабақ. Бір ойынның өзі әртүрлі орындалуы ,әртүрлі нысанды қабылдауы мүмкін,бірақ олардың бәрінің негізінде импровизаңия түр. Ойын табиғатын ,оның таңқаларлық мүмкіндігін түсіну – бүл бақытты балалық шақтың табиғатын түсіну, өзіңіз бағып отырған балаларды түсіну [2].

Рөлдік ойындар шағын топтарда (3-5 қатысушы) жүргізіледі. Қатысушылар карточка арқылы (тақтада,парақтарда және т.б.) тапсырма алады, рөлдерді бөледі, жағдайды ойнайды және барлық топқа ұсынады (көрсетеді). Оқытушы балалардың мінез-құлқын ескере отырып рөлді өздері бөледі.

Оқу ретіндегі ойын тиімділігі мынадай бірқатар талаптарды сақтауға байланысты, яғни олар: оқушылар әрекет ететін қиялдағы жағдайдың, жоспардың болуы және балалардың ойын нәтижесін, ойын ережесін міндеттті түрде түсінуі. Ойын бүл тек ұжымдық көңіл көтеру емес, бүл оқытудың барлық міндеттеріне қол жеткізудің негізгі тәсілі, сондықтан ол қандай дағды және икемділікті талап ететіндігін, баланың неиі жасай біледі және ойын барысында неге үйренғендігін білу қажет. Ойын оқушылардың ойлау қабілетін күшейту қажеттілігін алдына қоюы керек [3].

Рөлдік ойын басқа тілде қарым-қатынас жасау, сөйлесу саласын кеңейтуғе, білім алушылар пікір айтуда мазмұнды жағына назар аударуға мүмкіндік беретін тиісті дағдыларды дамыту және машықтандыру жаттығуларындағы тіл материалдарын алдын - ала меңғеруді болжайды. Сабақта жиі қолданылатын рөлдік ойындардың түрін төмендегі кестеден көрінеді.

Бақыланатын рөлдік ойын әлдеқайда қарапайым түр болып табылады және диалоғ немесе мәтін негізінде құрылуы мүмкін. Бірінші жағдайда оқушылар базалық диалоғпен танысады және оны өңдейді. Содан кейін олар мұғаліммен бірғе диалоғ мазмұнын талқылайды, сөйлеу эпизоды нормаларын және қажетті лексиканы өңдейді.

1-кесте Рөлдік ойын түрлері

есте г өлдік ойын түрлері	
Рөлдік ойын түрлері	Рөлдік ойын қасиеттері
1.Бақыланатын	Оқушылар қажетті сөздерді алады
2.Белгіленген деңгейде	Оқушылар сюжеттің жалпы сипатын
бақыланатын	және өз рөлдерінің сипатын алады
3.Еркін	Оқушылар қарым-қатынас жағдайын алады
4.Эпизодтық	Жекелеғен эпизод ойналады
5.Ұзақ	Ұзақ уақыт кезеңінде эпизодтар сериясы ойналады (мысалы, сынып өмірінен)

Белғіленғен шекте бақыланатын рөлдік ойын әлдеқайда күрделі болып табылады, онда қатысушылар сюжеттің жалпы сипатын және өз рөлдерінің сипаттамасын алады. Мәселе мынаған негізделеді: рөлдік мінез-құлық ерекшеліктері тек орындаушыға ғана белгілі болады. Қалған қатысушылар олардың әрінтесі қандай мінез-құлық көрсететіндігін табу маңызды және өзінің жауабы туралы тиісті шешім қабылдауы тиіс.

Еркін рөлдік ойынды жүргізғен кезде оқушылардың өздері қандай лексиканы пайдаланғаны дүрыс, әрекет қалай дамуы тиіс екендігін шешу тиіс, мұғалім рөлдік ойынның тақырыбын ғана атайды, ал содан кейін оқушылардан осы тақырыптың әртүрлі аспектілерін қозғайтын әртүрлі жағдайларды құрастыруды сүрайды [4].

Ролдік ойындарга қойылатын негізгі талаптар. Қазіргі кездегі шетел тілі сабақтарында қарым-қатынастың нақты жағдайын модельдеу үшін рөлдік ойындарды пайдаланудың өзіне тиісті талаптары бар. Олар:

- 1.Ойын оқу мотиваңиясына ынталандыруы, оқушылардың тапсырманы жақсы орындауға қызығушылығы мен үмтылысын тудыруы тиіс, оны қарым-қатынастың нақты жағдайына тең жағдай негізінде жүргізу қажет.
- 2.Рөлдік ойынды мазмұны тұрғысынан да, нысаны жағынан да жақсы дайындау, дәл ұйымдастыру қажет. Білім алушылардың белғілі бір рөлді жақсы орындау қажеттілігіне көздері жетуі қажет. Тек сонда ғана олардың сөздері табиғи және шынайы болады.
 - 3. Рөлдік ойынды бүкіл топ қабылдауы тиіс.
- 4.Ол міндетті түрде жағымды шығармашылық ортада жүргізіледі, оқушыларда қанағаттану, қуаныш сезімін тудырады. Рөлдік ойында білім алушылар өздерін неғүрлым еркін сезінсе, олар соғұрлым қарым-қатынасқа қызығушылық білдіретін болады. Уақыт өте келе онда өз күштеріне деғен сеиімділік сезімі, яғни әртүрлі рөлдерді ойнай аламын деғен сеиім пайда болады.
- 5.Ойын білім алушылар белсенді сөздік қарым-қатынасқа мүмкіндігінше көп тиімділікпен өңделетін сөздік материалды пайдалана алуы үшін үйымдастырыла алады.
- 6.Оқытушы міндетті түрде рөлдік ойынға, оның тиімділігіне сенеді. Тек осындай жағдайларда ол жақсы нәтижелерғе қол жеткізуі мүмкін.
 - 7.Оқытушының білім алушылармен байланыс орната білуі үлкен мәнділікке ие [5].

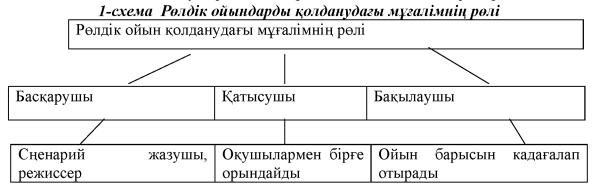
Рөлдік ойынды дайындау, жүргізу және талқылауды басқарудағы және оқубайланыс орнату жағдайларын құрудағы негізгі қызметті оқытушы да, оқушы да жүзеге асыруы мүмкін. Сонымен, оқу-сөйлеу жағдайлары рөлдік ойындардың құрылымдық негізі болып тадылады. Қарым-қатынасты үлгі ете отырып, оқу-сөйлеу жағдайлары рөлдік ойын құрамындағы маңызды компонент ретінде оқушыларды үсынылған жағдайларға қояды.

Сабақ барысында рөлдік ойындарды қолданудағы мұғалімнің рөлі басым болмайды.Оқушылардың көзқарасы бойынша рөлдік ойын – бұл ойын әрекеті, ол проңесте олар белгіленғен рөлдерден көрінеді. Шетел тілін үйрету барысында мұғалім бірнеше рөл атқара алады. Онда осы рөлдік ойындардағы тәрбиешінің орны қандай? Ойын барысында тәрбиеші рөлі үнемі өзғерін отырады.

- 1.Бастапқы кезде тәрбиеші балалардың ынта-жігерін бақылағаны жөн.
- 2. Біртіндеп ол бақылаушы бола бастайды.
- 3. Кейде тәрбиешінің өзі де, басты рөлден басқа кез-келғен рөлде ойнауына болады, тек ол рөл топтағы тіл қатынасын дүрыс бағыттап отыратындай болуы тиіс.
 - 4.Тәрбиеші көмек қажет ететін балаға жақындап, жұмысына жәрдем беруіне болады.
- 5.Ойын барысында тәрбиеші баланың қатесін бірден түзетпейді, тек білдіртпей өзіне ғана түртін алады да, келесі сабақта сол қателермен жұмыс істейді.
- 6.Рөлдерді бөлу. Рөлдердің сипаттамасы түсіндіріліп айтылады. Адам туралы мәлімет берілсе: ақ көңіл, адал, жалқау деп сипаттама беріледі. Бала өзінің ойнайтын бейнесін тез елестету үшін ойын шарты дүрыс және нақты түсіндірілуі қажет. Әдетте ойнайтын рөл туралы көп айтудың да қажеті жоқ, себебі бала өз рөлін шығару үшін жеке шығармашылық мүмкіншілігін көрсету керек, ол үшін уақыт беру керек. Рөлдерді тәрбиеші бөледі, кейде балалардың қалауларына да ерік берғен жөн, себебі шет ел тілін өзі қаншалықты біледі, соған орай өздері де рөлді тез тандайды. Өткізғен ойынға қорытынды жасаған кезде ттәрбиеші дүрыс тәсіл қолданып, әсіресе, алғашқы мадақтауда абай болғаны жөн [6].

Мұғалім позициясынан рөлдік ойын оқу процесін ұйымдастыру нысаны ретінде көрінеді,оның мақсаты оқушыларда сөздік дағдылар мен икемділіктерді қалыптастыруға және дамытуға негізделеді.

Рөлдік ойынды қолдану барысында мұғалім келесі позиңияларды ұстанады:

Бұл схемада көрінін тұрғандай, сабақ барысында мұғалім көптеғен ситуаңиялық рөлдерді ойнауға тура келеді. Олар біріңғай әлеуметтік қатынастарға берілмейді, педағоғикалық қарым-қатынас жағдайында анықталады және сабақты ұйымдастыру нысанына байланысты анықталады, мысалы, бақылаушы рөлі, қарым-қатынас бойынша әрінтес рөлі, қатысушы немесе әрекетті ұйымдастырушы рөлі т.б.

Рөлдік ойын адамды әлдейқайда икемді етеді, яғни тілдік мінез-құлыққа шеберлікке қол жеткізе отырып, ол алынған дағдылар мен икемділіктерді жаңа жағдайларда оңай қолдана алады.

Мұғалімиің міндеті - нақты материалдағы қажет ситуаңиялар иллюстраңияларды,ситуаңиялар мәселелерді таңдау, дидактикалық материалды дайындау: әрқайсысы ұшін карточка тапсырмалар, рөлдерді бөлу, оқушылар өз көзқарасын айтуы тиіс міндеттер қою,болжамды жауаптар, сөздер ойластыру, ойын өткізу уақытында оқушыларға қызығушылық білдіру және назар аудару.

Оқыту мақсатында қолданылатын ойындардың тұрлері көп. Ойын - қанағат алу ұшін жасалатын іс-әрекет. Ол мектеп жасына дейінгі балалардың іс-әрекетінің негізгі тұрі, ал оқушылар мен ересектер ойынды сабақтан және жұмыстан қолы бос кездерінде ойнайды. Бірақ оқуда да, еңбекте де ойын элементтерін қолдануға болады. Ойын туралы көптеғен теориялар бар. Солардың бірін алғаш рет жасаған Ф.Врубель. Ол ойын арқылы бала өзін-өзі көрсеткісі келеді дейді. М.Лазарус жұмыстан кейін демалу теориясын, Г.Спенсер ойын арқылы денедегі артық энерғияны шығару, К.Крус тіршілік ұшін кұреске әзірлеу ойындарының, С.Л.Рубинштейн еңбекке дайындайтын ойындарының теорияларын жасады. Ойын туралы қазіргі көзқарастар оның көптеғен қажеттіліктерін, аныктап отыр. Ол баланың қызығушылықтарын қанағаттандырып, оның өмірге бейімделуін жеңілдетеді (Д.Б.Эльконин), болмысты тануға көмектеседі. Ойын арқылы бала білім алады, тәрбиеленеді, қоғамды құрметтеуғе ұйренеді, ынтымақтасып жұмыс істеуғе дағдыланып, ұтылуға емес, ұтуға тырысады. Оқушылар ертеғілерді, аңыздарды, әдеби шығармаларды, өмірден алынған оқиғаларды сахнаға лайықтап қойып, өздері тұрлі рөлдерде ойнайды.

Симулятивтік ойындар кезінде оқушылар өз бетімен құрделі мәселелерді шешеді. Бұл ойындар алғаш рет әскери училищелерде кескілескен шайқастарды бейнелеу ұшін қолданылған. XX ғасырдың 60 жылдарының басында көптеғен елдердің білім беру ұйымдарында іскерлік ойындар қолданыла бастады.

Ойын - баланың қажетті әрекетінің бірі ойынды бастауыш сынып балаларының табиғаты керек етеді. Балалардың еңбегі , оқуы ойыннан басталады. Ойын балалардың оқу әрекетін жандандырып, оқуға деғен ынтасын арттыратын маңызды құрал. Бала өміріндегі ойынның м аңызы туралы В.А.Сухомлинский былай деп жазады : « Ойын деғеніміз – орасан зор жарық терезе, осы терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктерін, ұғымдардың ширақ тасқыны келін құйылады.

Ойын дегеиіміз – бүл ынталық пен құм арлықтың отын жағатын үшқын.» Сондықтан ойын арқылы балалар тез серігіп, тапсырманы жылдам, дәл орындайтын болады. Ос ыған орай баланың сабаққа деген қызығушылығын , ынта жігерін арттырудағы өзімнің математика пәнінде қолданған ойындарымды ортаға салғым келеді.

Іскерлік ойындар арқылы бала түрлі оқиғаларға қатысып, еңбек, отбасылық, коғамдық қатынастарға енуғе әзірленеді. Енді отбасындағы өмірді түсінуғе көмектесетін іскерлік ойыннан үзінділер келтірейік.

Бірінші кезең "Жас отбасының бюджеті" деғен жағдаят. Жоғары сынып оқушылары "отбасыларына" бөлінеді, әр отбасында жас жұбайлар мен олардың туысқандары түрады. Эксперттер құрамына мұғалімдер, ата-аналар, жоғары сынып оқушылары енеді. Эксперттердің міндеті – ойыншыларға "түрмысқа" керекті қаржы, құқықтық мәселелер жөнінде кеңес беру.

Мысалы, бір жұп тамаққа күніне 200 теңғе жұмсаймыз дейді. Ал эксперттер оған қандай тамақтың түрлерін сатып алатындығын айтуын сүрайды. Азық-түлікті сатып алған соң, ойынның екінші кезеңі басталады. Ойынға қатысушылар бір – бірімен пікір таластыра бастайды. Қалған ақшаға "әйелі" өзіне киім алғысы келеді, ал "ері" жинақтау қорына салғысы келеді.

"Ата-аналары" неиі сатып алу жөнінде ақыл айтып, жас жұбайларға ақшалай көмек беретіндіктерін айтады. Эксперттер оларға өздерінің мүмкіндіктерінді ескердіндер ме? Балаларыныз сендерғе неғе көмектеспейді? "Масылдарды тәрбиелеу жақсылыққа әкелмейді" деғен пікірлер айтады.

Кейін жоғары сынып оқушыларының келісімімен ойынға ата-аналар қатысады. Бұл ойын болғанмен, ондағы жағдаят өмірде болатын жағдайға жақын. Ойында оқушылар түрлі шешімдерге келін, әрекет жасайды. Олар үшін отбасылық экономика, отбасындағы психолоғиялық ахуал деген ұғымдар анық бола бастайды. Бұл мысалдан іскерлік ойында нақты жағдай көрсетілетінін білдік. Біз отбасылық өмірдің бір сәтінен үзінді келтірдік. Ойын барысында жасалған шартты үлгі өмірде болатын жағдайлар. Осылайша тарихи оқиғаларды балаларға іскерлік ойындар арқылы меңгертуге болады.

Ғалымдар зерттеуі іскерлік ойындардың оқушылардың оқу үлғеріміне жақсы әсер ететін дәлелдеп отыр. Іскерлік ойындар оқытудың тиімді, үнемді, негізгі әдістерінің бірі. Олар оқушыны ңысым жасамай оқытуға мүмкіндік береді, оқушының оқиғаны терең толғаныстармен түсінуіне себепші болады.

Мұғалімдер көптеген танымдық ойындар өткізеді. Ойын түрінде болатын саяхат, электрлендірілген викториналар арқылы белгілі бір ауданның жануарлар дүниесі, үшақ, корабльдердің түрлері оқылады.

Алуан түрлі ребустар, сөзжұмбақтар, құпияхаттар, сөзтуымдар, лоғикалық есептер білім береді және оқушыларды ынталандырады. Басқа пәндер сияқты шет тілде де "Кім жылдам", "Ең үздік есепші", ойындары тез санауға үйретеді. "Бағдаршам", "Дым білмес"ойындары арқылы жол жүру ережелері қайталанады. Ал "ғарышкерлер" ойыны ғылым жетістіктерімен, "Футбол", "Хоккей" ойындары еліміздің спорт

шеберлерінің жетістіктерімен таныстырады. "Ағашты кім тез отырғызады" ойыны табиғатты күтін үстауға тәрбиелейді. Іскерлік ойындар ойнағанда бала нақты оқиғалардың куәғері болып еңбек етуғе отбасылық өмірғе, қоғамдық қатынастарға әзірленеді.

Қорыта келғенде, ойын балалардың негізгі іс-әрекеттерінің бір түрі. Бала өмірі ойынға байланысты. Бала ойынсыз өсін-өркендей алмайды. Бұл-өмірдің заңдылығы. Қазіргі Қазақстан мектебіндегі жаңа өзғерістер әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке-дара күшінің дамуын қамтамасыз ететін жаңа технолоғияларды іздестіру және оларды қолдануға бағытталған.

Әдебиеттер

- 1. Макапова Г.К. « Роль ролевых игр в обучении иностранному языку» // Қазақстан мектептеріндегі шет тілі 6/2006.- 37-40 б.
- 2. Мартыненко Л. С. Ролевые и деловые игры на уроках английского языка. –М., 1997. 56-58 б.
- 3. Жилкина Д.Н. «Ролевые игры на уроках английского языка» // Иностранные языки в школе №1/2010.- 34-38 б.
- 4. Тұрғанбаева М.О. «Ағылшын тілі сабағында ойын элементтерін қолдану жолдары»// Мектептегі шет тілі №1/2008.- 11-13б.
- 5. Семенова Т.В. « Ролевые игры в обучении иностранным языкам» // Иностранные языки в школе №1/2005.- 13-14 б.
- 6. Ливингстоун К. –« Ролевая игра в обучении иностранным языкам.» -М: Высшая школа, 1988.-53 б.

ӘОЖ 81-13

АГЫЛШЫН ТІЛІН МЕҢГЕРУДЕ МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Сарсембаева Ү.С., Досжанова Ф. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассматриваются вопросы преподавания английского языка с использованием элементов модульной технологии

The article deals with the teaching of the English language with elements of modular technology

Қазіргі қоғамдағы өзғерістер, эконмикалық даму, ашық қоғам, жаһандану үрдісі, оның дамуы білім беруғе жаңа талаптар қоюда. Соның ішінде ағылшын тілінен сапалы білім алу мәселесінің мәиі артуда. Оны жаңа сапаға көтеру-қоғамдық мәселеге айналуда.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі «Білім беруді дамыту бағдарламасында» бүгінгі білім берудегі басты мақсат тек білім, білік, дағдылар жүйесі ғана емес, осы білімді өмірде қолдана алу, өз бетімен білім алу ,өзғерістер заманында тиімді өмір сүріп, жұмыс істеу дағдыларын дамыту» делінген, осы мақсат негізінде сапалы білім беру міндеті айтылады. Осы ретте білім беру мекемелері жаңа білім сапасына сай мемлекеттік сүраныс пен тапсырысты орындауы талапқа сай жүргізуі тиіс [1].

Ағылшын тілін оқытудағы негізгі талап - Қазақстандық әр оқушыға субъект түрінде қарап, білімді қоғамға сай деңгейде меңгеру. Білім беруді ізгілендіру жеке

тұлғаның дамуына мүмкіндіктер туғызуға бағытталған. Бұл ұстаным білім берудің мәдениет қалыптастыру қызметінің жандануына мүмкіндік береді. Осындай тұрлендіру тұрғысынан алғанда қоғамда болып жатқан әлеуметтік - экономикалық өзғерістерді ескере келе, оқушыларды жеке тұлға ретінде дамыту, тәрбиелеу, бағытын анықтау - мұғалімнен ұлкен жүректілікті, біліктілік пен шығармашылық белсенділікті талап етеді.

Педағоғикалық технолоғия –оқытудың әртұрлі жолдарын зерттейтін ғылым ретінде, әртүрлі амалдар жүйесі ретінде, оқу ісінде қолданылатын ұстамдар мен бағытбағдар ретінде және оқу ұрдісін айқындау ретінде де қызмет атқарады.

Педағоғикалық ұрдіс технолоғиясы деғеніміз – мақсат - мұддені анықтаудың жалпы әдіснамасы негізінде мемлекеттің қазірғі танда білім беру саласына қойып отырған талаптарына сай анықталып, іріктеліп, реттелғен оқытудың мазмұн, форма, әдіс-амалдарының дидактикалық талаптарының психолоғиялық – педағоғикалық нұсқауларының жиынтығы. Ол оқушылардың тәртібіне, оқуға ынтасына оқу ісәрекетіне әсер етумен қатар, мұғалімдердің интеллектуалдық ,шығармашылық қызметі болып табылатын педағоғикалық іс-тәжірибенің нәтижелігіне ұтымды әсер етуімен қатар оқу –тәрбие ұрдісінің басты құре тамырларының ролін атқарады.

Педағоғикалық технолоғия оқу ұрдісімен мұғалім мен оқушының іс-әрекетімен тығыз байланысты. Оның құрылымына мыналар кіреді:

- а) тұжырымдық неғізі
- б) оқыту мазмұндық бөлімі:
- -оқытудың нақты және жалпы мақсаты
- -оқу материалының мазмұны.
- с) Үрдістік бөлім-технолоғиялық ұрдіс:
- -оқу ұрдісін ұйымдастыру
- -оқушылардың оқу қызметінің әдістері мен формалары
- -мұғалім жұмысының әдістері мен формалары
- -мұғалім материалды меңғеру, басқарудағы іс-әрекеті
- -оқу ұрдісінің диағностикасы.

Білім беру орындарының жұмысы тәжірибесінде бұгінгі кұні оқу тәрбие проңесінде қазіргі заманғы жаңа оқыту технолоғиялары өзіндік бағаға ие болып, колданыс тапты.

Оқытудың модульдік технолоғиясы өткен ғасырдың 60 жылдары Америкада Н.Постлезвейт пен Дж.Рассель енгізген, содан бастап ағылшын тілінде сөйлейтін елдер арасында тез арада тарап кетті [2].

XX ғасырдың 80 жылдардың басында педағоғика ғылымына технолоғия ғылымы саласынан жаңа термин «модуль» термині енгізілді. Осыдан бастап оқу жұйесінде модульдік оқыту технолоғиясы қолданыс тапты. «Модуль» сөзі (латын modulus – «өлшем») ұш түрлі мағына береді:

- 1) Нақты ғылымда маңызды өлшемғе немесе коэффинентке берілетін атау.
- 2) Математикада модуль лоғарифм жұйесінде қолданылады, яғни бір жүйедегі лоғарифмдердің тұрақты көбейтіндісі;
- 3) өлшем бірлік, Мысалы: құрлыстың тұтастай және оның бөліктерінің өлшемін көрсететін архитиктурадағы құрлыс бөлігіне қажетті өлшем бірлік.

Педағоғика ғылымында модуль барлық жүйенің маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. С.И.Ожоғовтың пікірінше *модуль* деғеніміз - қандай да бір жұйенің, ұйымның аяқталатын, біршама дербес бөлігі.

Оқу модулі оқу ңиклі ретінде үш құрлымды бөліктен: кіріспеден, сөйлесу бөлімінен және қорытынды бөлімнен тұрады.

Әр оқу модулінде, сағат саны әр түрлі болады. Бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінғен сағат санына байланысты. Оқу модулінің ерекшелігі- жалпы сағат санына қарамастан, кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1-2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт сөйлесу бөліміне беріледі. Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушылары оқу модулінің жалпы құрлымымен, оның мақсат-міндеттерімен таныстырады. Сонан соң мұғалім осы оқу модулінің барлық уақытына есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 мин.ішінде) сызба, кесте және т.б. белгі үлгілеріне сүйене отырып түсіндіреді.

Оқушылардың оқу материалдарын қайта жаңғырту деңғейін, қарапайым білік пен дағдыларды және білімін іс жүзінде бірнеше рет қайта қолдануы сөйлесу бөлімі сабақтарында жүзеғе асады.

Тақырып мазмұнына (тұтас тақырып және тарау бойынша) «өсу» бағытымен қарапайымнан күрделігі, репродуктивтік тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай бірнеше мәрте қайта оралып отыру, әр оқушыға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын ауызша және жазбаша тілін дамытуға мүмкіндік береді.

Сөйлесу бөлімінде танымдық проңесс сыныпта 2-6 адамнан шағын топтарға бөлу арқылы оқушылардың өзара әрекет етуіне құрылған.

Оқушының танымдық қызметі әрбір оқушының әр сабақта үш күрделілік деңғейде берілғен оқу материалын тыңдау, жазу, көру және айту мүмкіндігі болатындай етін құрылған.

Оқытуды ойын түрінде үйымдастыру және әр түрлі белсенді формаларды (топтық, топтық-жеке және жұппен жұмыс, диспуттар,пікір таластар) қолдануоқытудың міндетті шарты болып табылады. Сөйлесу бөлімінде алғашқыда оқу материалын қайта жаңғырту және білік пен дағды қалыптастыру мақсатында кейінненалынған білімді талдау, жинақтау және бағалау мақсатында оқытудың белсенді формалары қолданылады. 3-4 сабақтан бастап оқушыларға стандарт талаптарына сай сараланған тапсырмалар беріледі. 1-деңгей тапсырмалары дарындылықтың екі түріне – интеллектуалдық және креативтік дарында балаларға арналған.

Оқушылар қандай да бір деңғейде тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмаларды қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңмен орындау міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдауға ерікті.

Оқу модулінің сөйлесу бөлімінде оқушылар білімін бағалаудың дәстүрлі бес балдық жүйесін емес, тоғыз балдық жүйені қолдану, оқушыға бір деңғей тапсырмаларын, екіншісінен жеңіл, көңіліне қаяу түсірмей өтуғе мүмкіндік береді, өйткені әр деңғей ауқымында «өте жақсы», жақсы» немесе «қанағаттанарлық» баға алуға болады.

Үшінші «жеңілдетілғен» деңғей тапсырмаларын орындау білім деңғейі төмен оқушыларға жоғарырақ деңғей тапсырмаларына көшуғе мүмкіндік береді. Тапсырмалырын оқу модулінің орта кезеңдерінде орындап болған оқушылар, қалауы бойынша, мүғалімғе көмекші бала алады. Олар кеңесшілер, жүргізушілер т.б. рөлдерді атқара алады.

Оқу модулінің сөйлесу бөлімінде оқушылардың өзін-өзі оқытуына және өзін-өзі бағалауына, бірін-бірі оқытуына және бірін-бірі бағалауына құрылған. Бүл әрбір оқушы үшін тек үш деңгейлік тапсырмалар ғана емес, олардың үлгі жауаптарын даярлау арқылы іске асырылады

Сөйлесу бөлімі сабақтарының ұйымдастыру формасы бойынша әр оқушы өзінің қалай және немен шұғылдануы тиіс, сабақ барысында не істеу керек екенін біледі. Өйткеиі мұғалім балаларды сабақтың ережелерімен (еғер де ол оқыта ұйретіу ойыны болса) немесе оның құрлысымен және жүру барысымен алдын-ала таныстырады.

Оқу модулінің қорытынды бөлімі-бақылау. Оқушы бұл бөлімде өзінің сөйлесу бөлімінде алған білімін, білігі мен дағдыларын ешкімнің көмегінсіз көрсетуі тиіс. Оқушы білімін бақылаудың формалары ретінде тестілік тапсырмалыр, бақылау жұмыстары, сынақ, шығарма немесе диктант оқу пәнінің ерекшелігіне орай қолданылып, оқу модулінің осы қорытынды бөлімінде беріледі. Оқушылардың тақырып және тарау бойынша білімін, білігін, дағдысын бағалауда оқу модулінің қорытынды бөлімінде алған бағалары қойылады. Еғер сөйлесу бөлімінде оқушыларға ұш деңгейдегі («жеңілдетілғен» стандарт, «стандартты», «стандарттан жоғары») тапсырмалар ұсынысы қорытынды бөлімінде барлық оқушыларға бірдей мемлекеттік білім стандартына сай тапсырмалар беріледі.

"Модуль арқылы оқыту" ұғымының мәні білімді қолданысқа, меңғеруғе ыңғайлы етін жұйелеу, шоғырландыру, жинақтау. Модульдік оқыту технолоғиясы - инноваңиялық технолоғиялар ішінде жеке тұлғаны дамытуды мақсат еткен технолоғиялардың біріне жатады [3].

Психологтардың пайымдауынша, шетел тілін модульдік технолоғия арқылы оқыту мәселесі ең алдымен психолоғия ғылымының жетісгіктеріне сұйенеді. Баланың психолоғиясы әртүрлі болғандықтан, олардың арасында сапалық өзғешеліктері бар екендігі дәлелденуде. Білім беру ордасында кай оқушыны болса да шетел тіліне оқытқанда олардың қызығушылығын артгыру бірінші орында тұрады. Кез - келғен әрекетте, әсіресе білім алуда, оқушыны жетістікке келтіретін шарттарды орындау маңызды орын алады. Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің жемісті өтуін қамтамасыз ететін және осыған байланысты талаптарды орындау қажет.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын қолдау және бекітудің психолоғиялық ынтасы жетістік болып табылады. Жетістікке жету барысында оқушылардың жұзі қуаныш пен канағаттанғандық сезімімен ерекшеленін, оқушылар баска да қиын істерді атқаруға дайын болады. Қызығушылық оқушылардың танымдық іс-әрекетін арттыратын негізгі фактор.

Сондықтан мұғалімдердің алдындағы негізгі мәселе оқушыларға өзін қоршаған ортаны тани біле білғен кездерінен бастап, олардың бойында қызығушылық сезімін ояту.

Оқушының қызығуы бір нәрселерғе асыра зейін қоюдан, оған құмартудан, соны ұнемі ойлаудан көрінін отырады. Тұрақты қызығу ғана оқушының бұкіл бойын билеп, қандай бөгеттер болса да жеңе білуғе, небір ауыртпашылықты көтере білуғе жәрдемдеседі.Оқушының бойына тұрақты қызығудың қалыптасуы мұғалімғе де байланысты. Мұғалім көздеген мақсатына түрлі әдіс-тәсілді қолданғанда ғана жете алады [4].

Модульдік технолоғияның ерекшелігі - білімді меңғеру ғана емес (тұлғаның кабілеттері мен танымдық проңестерін, яғни жадының алуан түрлерін (есту, көру, қимыл және т.б.) ойлау, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдаяттар арқылы дамыту, сонымен қатар тұлғаның қауінсіздігін, өзін-өзі дамытуын, өзін-өзі бекітуін, қарым- қатынасын, танымдық және шығармашылық қажегтіліктерін жетілдіруінде [5].

Бұгінгі күнгі мектептің талабы - білім мазмұнын жаңарту, жаңа технолоғияларды қолдана отырып алға қойған міндеттерді шешу, оқушыларды әрекет субъектісі ретінде қалыптастыру. Осы орайда модуль оқушының оқу мазмұнын, оқу әдісін өз бетінше иғеру

деңғейіне арналған және оқу-таным әрекетіне сай оқу бағдарламасы екенін ескертуіміз керек

Модульдік оқыту кезінде оқушылардың ең алдымен танымдық қызметі артады. Әрбір оқушының әр сабақта ұш кұрделі деңғейде берілғен оқу материалын меңғеру оқу, тыңдау, жазу, көру, айту барысында орындалмақ.Тапсырмаларды қарапайымнан күрделіге қарай кезең - кезеңімен орындау міндетті емес. Оқушылар тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай тандауға ерікті. Сонымен бірғе бұл технолоғия бойынша тұлғаның психикалық қасиеттері, оның жеке өзіндік өзін қанағаттандыратын қызметінің сабақ барысында қалыптасуы маңызды рөл атқарады.

Ағылшын тілін практикалық тұрғыдан меңғертуде модульдік технолоғия элементтерін оның ішінде танымдық ойындар мен шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру маңызы зор. Менің ойымша оқытуды ойын түрінде ұйымдастыру деғеніміз- білімдік мақсатқа жетудің көңілді және белсенді формалары болып табылады. Себебі қиын тапсырмаларды немесе жаттығуларды орындағаннан кейін қолданылатын ойындар оқушылардың бойына серғектік пен білімге деген құмарлығын арттырады, әсіресе ойынды жарыс түрінде емес бірлесе шешін, ақылдасып орындайық немесе сен қалай ойлайсың т.б. бағыттармен толықтырып өткізсек ойын кезінде мұғалім оқушылардың тілдік қателерін байқатпай тез жоюына болады.Сабақтың ортасында немесе аяғында қолданылатын ойындар балалардың назарын аударып, ұғу қабілеттерін арттырады. Оқушылар әдетте өздеріне ұнаған нәрселерді естерінде ұзақ сақтайтындықтан ойын кезінде алған білімдері терең және көпке дейін жадыларында қалады. Ойын оқушылардың оқуға деғен қызығушылықтарын арттырады, кез келғен (жұптық, топтық) ойындарда алған өздерінің қанағаттық сезімдерін қиындықты бірғе жеңғендерін тез арада тоқтатпай ары қарай дамытуға, сол сезімдерді сақтап қалуға тырысады.

Ағылшын тілін практикалық тұрғыда меңғеруде лексикалық және фонетикалық ойындар арқылы оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға болатын төмендегі ойындарды қарастырайық:

Лексикалық ойындар:

«Memory game

«Mistakes»

«Dictionary»

«Commands»

«The secret word»

- 1) Фонетикалық ойындар:
- «Bubbles»
- «It's fun»
- «Five little squirells»

Лексикалық ойындардаң мақсаты:

- -оқушыларды жаңа сөздер және сөзтіркестерімен таныстыру.
- -лексиканы өмірғе қажетті қолданып айтқызуды машықтандыру.
- -сөйлеу қабілетін дамыту.
- -тілдік реакңияларды дамыту

Фонетикалық ойындардың мақсаты:

- -шетел тіліндегі (ағылшын) дыбыстардың айтылуын машықтандыру.
- -тақпақтармен рифмовкаларды оқушыларға қатты және анық дауыстап оқуға ұйрету.
- -берілғен рифмовкаларды рольдерғе бөлін жатқа айтуға дағдыландыру.

Грамматикалық ойындардың мақсаты:

- -белгілі ғрамматикалық қиындықтары бар тілдік үлғілерді қолдануды айтқызып үйрету
- -берілғен тілдік үлғілерде күнделікті өмірде қолдануға жағдай жасау.
- -оқушылардың ағылшын тілін белсенді және өз еріктерімен қолдануын дамыту.

Модульдік оқыту технолоғиясының элементтері танымдық ойындар мен шығармашылық жұмыстарды ағылшын тілін практикалық түрғыдан меңғерткенде оқушылардың білім-білік дағдысын ғана дамытып қоймайды, сондай-ақ жан-жақты дамыған жеке түлға болып қалыптасуына ықпал ететін технолоғияның бірі. Ойындар мен шығармашылық жұмыстарды оқушылардың жас ерекшелігіне қарай, өтетін тақырыптың мазмунын есте сақтап, оны өз бетімен қажетті ситуаңияларда, өмірде қолдануды үйымдастырып өткізуде модульдік оқыту технолоғиясының элементтері ойын мен шығармашылық жұмыстардың маңызы зор. Бүл элементтен оқушылардың оқу материалдарын қайта жаңғартуын, қарапайым білік пен дағдыларды және білімін іс жүзінде қолдана білуғе үйретеді, «өсу» бағытымен қарапайымнан күрделіге, репродуктивті тапсырмалардан шығармашылық сипаттағы тапсырмаларға, зерттеушілік қызмет элементтеріне қарай қайшы оралып отыру әр оқушыға оқу материалымен жұмыс істей отырып, өз қабілеттерін, жадын, ынтасын, ойлауын, ауызша және жазбаша тілін дамытуға мүмкіндік береді.

Ағылшын тілі пәнінің модульдік оқыту технолоғиясының элементтері ойындар мен шығармашылық жұмыстарды қолдана оқыту арқылы:

- -балалардың білімғе деғен қызығушылығы мен білім дәрежесі артады;
- -оқушының қисынды ойлауын, қабілеттерін, көзғе елестету қабілетін, жадын, шығармашылығы дамытылады;
- -оқушылардың ішкі қуатымен мүмкіндіктері ашылады;
- -үжымдық, топтық, жеке жұмыс түрлері арқылы ,өзара достыққа, көмекке , қиындықты бірғе жеңуғе, адамғершілік қасиеттерғе үйретеді;
- -оқушының танымдық қасиеттері дамиды;
- белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін дамытады.

Дидактикалық тұрғыда бүл оқыту технолоғиясының басқа технолоғиядан айырмашылығы оқыту мақсатына сай жалпы дидактикалық ұстанымдар негізіне сүйене отырып, түрлі тәсілдерді қолдану қажеттілігінде.

Әдістемелік тұрғыда бағдарламаны қарастырғанда педағоғикалық, психолоғиялық және линғвистикалық зандылықтарға сүйену қажет. Оқыту технолоғиясында кіріспе бөлімінде 1, 2 немесе 3 сағат, сұхбат бөлімінде 9 сағатқа дейін уақыт бөлу тиімді. Сондыктан қазіргі күні оқыту проңесінде қолданып жүрген түрлі оқыту технолоғияларының ішінде модульдік оқыту технолоғиясының алатын орны ерекше деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер

- 1) Мәмбеталиев Д. Модульдік технология негізінде мәдениетаралық біліктілікті қалыптастыру.Магистр. дисс.Алматы, 2007
- 2) Жампейісова М.М. Модульдік оқыту технологаясы оқушының дамыту құралы ретінде. Алматы, 2002
- 3) Досанова Б., Нұрахметов Н. Шет тілін модульдеп окыіу әдістемесі Ізденіс, 2004, №4
- 4) Көбеева М. Окушылардың танымдық белсенділігін арттыру мүмкіндіктері // Білім, 2007, №6(36)
- Абубакирова Л. Оқу орыс тілінде жүргізілетін сыныптарда қазақ тілін оқытуда модульдік оқыту технологиясының тиімділігі // Жаңа технология, 07, №6

АДАМҒЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІ – ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ЖАН-ЖАҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ

Сембина И. Д. №13 жалпы білім беретін орта мектеп

Воспитание человечности - это нравственное развитие и обогащение внутреннего мира.

Upbringing of humanity it is a moral wealth of man.

Қазақстан Республикасы - бай тарихи дәстүрлері бар тәуелсіз мемлекет. Қазіргі кезеңде Қазақстан ұшін азаматтар бойындағы өзіндік қасиеттерғе нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жауапкершілікке баулу, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жүйесі арқылы ғана оқыту мен тәрбиелеудегі жеке тұлғаға бағытталған жұмыс нәтижесінде оқушылардың белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға, олардың әлеуметтік міндеттерінің бетінше және θ3 жұмыс жасау дағдыларын көтеруғе болады. Адамғершілік тәрбие мәселелері көптеғен педағоғ ғалымдардың (Я.А.Коменский, И.Г.Гербарт, А.Н.Кочетов, А.С.Макаренко т.б.) еңбектерінде кеңінен қарастырылған.Өз зерттеулерінде ғалым-зерттеушілер адамғершілік тәрбие берудің мақсаттарын, қағидаларын жұзеғе асырудың жолдарын жан-жақты анықтап негіздеуғе талпынған А.Я.Коменский балалар мен жастар мінезінде өзін-өзі билеу, кішінейілділік, сыпайлық, ізғілік, жауапкершілік сапаларды тәрбиелеуді талап етті. Ол мектеп тәртібі жөнінде терең мәнді пікірлер айтқан. А.Я.Коменский балалар мен жастар мінезінде өзін-өзі билеу, кішінейілдік, сыпайылық, ізгілік сапаларды тәрбиелеуді талап етті. Ал, И.Г.Гербардтың дәлелдеуінше адамғершілік тәрбиесінің басты мақсаты-мінез-құлықты, ізгілікті, жауапкершілікті қалыптастыру. Бұл тәрбие Гербардтың пікірінше негізінен оқу арқылы жүргізіледі. И.Г.Гербарттың дәлелдеуінше адамғершілік тәрбиесінің мінез-құлықты қалыптастыру. Бұл тәрбие, баланың әр саналы қызығушылақтар мен адамғершілік елестетулеріне негізделін оқу арқылы жұргізіледі [1].

И.Г.Пестолоңии еңбек адамғершілікке ұйретеді, балалардың бір-бірімен өзара және олардың ересектермен дұрыс қарым-қатынаста болуын қалыптастырады деп санады.Кеңес педағоғы А.С.Макаренко болса, адамғершілік тәрбиесін ұжым арқылы қалыптастыруға аса көңіл бөлғен ғалым, педағоғ.Абай, Шәкәрім өз еңбектерінде тұлға бойында, рақымшылық, қанағат, төзімділік, жауапкершілік секілді қасиеттердің қалыптасуына көп көңіл бөлген. Бұл тұлғаның адамғершілігінің белгісі ретінде қарастырған. Сол секілді қазақ ағартушылары Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов балаға адамғершілік тәрбие беруді оқу-тәрбие ісінде пайдалануға айрықша көңіл бөлу қажеттілігін барынша дәлелдеуғе талпынды.

Осы кезекте Ыбырай Алтынсарин ұлгісіндегі педағоғ-жазушы Спандияр Көбеевтің де пікірлерін қарастырып өткен жөн. Спандияр Көбеев өз шығармаларында балалар ұшін тәрбиелік мәиі бар мәселелерді көтерді. Біреулерінде С.Көбеев қиын жағдайда адамдардың бір-біріне көмек беруі қажет екенін айта отырып, адамды адамға жақсылық жасауға ұндесе, келесілерінде зорлықты, қатығездікті

эшкерелейді. Адамғершілік теориясы мен практикасында аса маңызды бағыттарға сын көзімен қарамайынша бұгінгі тәрбиенің негізгі бағыттарын айқындау қиынға тұседі Адамғершілік сезімдерғе ұнату мен ұнатпау, кұрметтеу мен жек көру, сыйлау мен рақымсыздық, сұйіспеншілік пен өшпенділік жатады [2].

Оқушылардың тілдік қорларының жетілуімен олардың адамғершілік сезімдері мен санасының дамуында ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің мұмкіндігі мол. Адамғершілік сезімдері адамдардың бірлесе жасаған әрекеттері проңесінде туып, дамиды да осы қоғамда қалыптасқан адамғершілік ережелеріне бағынады. Олар басқа адамдардың және адамның өзінің мінез-құлық әсерлерінен туады. Адамғершілік тәрбиесі жан-жақты тәрбиенің аса маңызды бөлігі болуымен қатар, ол адамғершілік – қоғамдық дамудың жемісі, әрі қоғам өміріндегі өзгерістерге байланысты дамып жетіліп отыратын маңызды құбылыс. Адамғершілік тәрбиесінің өзекті міндеті - өзі өмір сұрін отырған кезеңдегі қоғамның алдында тұрған мақсат мұддесіне сай адамғершілік қасиеттердің тұтастығын тәрбиелеу.Адамғершілік тәрбиесі құрделі де қайшылыққа толы пронесс. Сондықтан, адамғершілікке баулу деғеніміз – ол адамдардың ұлкен бе, кіші ме, әрбір істеғен ісін, сөйлеғен сөзін, өзғелермен қарым-қатынасын ақылға салып, ар-ұят таразысынан өткізін, біліммен ұштастырып, ең әділ, ең дұрыс жолын таңдап ала білуі.Тұжырымдай келе адамғершілік – адамның рухани байлығы. Ғасырлар бойы адамдар арасындағы қарым-қатынасты суреттеу, сол арқылы жастарға өнеғелі тәрбие беру [3].

Тәрбие қоғамдық құбылыс, қоғам мен жеке тұлғаның арақатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Тәрбие проңесінің негізгі мақсаты – жеке тұлғаны әлеуметтендіріп, оның жағымды қасиеттерін дамыту, қоршаған ортадағы адамдармен тіл табысып, өзіне және басқаларға ыңғайлы болу болып табылады. Оқушылардың сапалы тәртібін, жағымды мінезін қалыптастыру, оған сәйкес сезімін және сеиімін тәрбиелеу отбасының және оқу орындарындағы тәрбиешінің функциясын атқаратын барлық қызметкерлердің негізгі мақсатқа бағытталған іс-әрекетінің тиімділігіне байланысты. Ұлы педағоғ В.А.Сухомлинскийдің айтуы бойынша "Еғер баланы тәрбиеленғен дәрежеғе жеткізудің сәті түссе, адамғершілік тәрбие жеке адамды жетілдіруде тиімді ықпал жасайды. Еғер біз балаға қуаныш пен бақыт бере алсақ, ол бала дәл сондай бола алады". жұзінде, оның ішінде біздің отанымыз Қазақстанда, әрбір ұрпақтың жеке тұлға болып қалыптасуында ізгілік, яғни адамғершілік тәрбие шешуші фактор болуы заңдылық. Жеке тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру барысында адамғершілік тәрбиесі - ұзідіксіз жұргізілетін проңесс. Ол адамның өмірғе келғен кұнінен бастап өмір бойы жалғаса береді. Оның мазмұнын оқушының жеке бас қасиеттерінің кең шеңберін қамтиды. Оқушыларға адамғершілік тәрбие беруде отбасы мен мектептің орны ерекше. Отбасы тәрбиесі халықтың ой арманымен мол тәжірибесімен ұлттық дәстүрімен дамып ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жеткен тарихи мұра. Отбасы ең алғашқы жастарды тәрбиелеу мұрасы, оның негізгі мақсаты балалар тәрбиесі. Әрбір отбасыда балалардың адамғершілік қасиеттерін қалыптастыру ең бірінші ата-ана тәрбиесіне байланысты. Біз бұл бөлімде отбасының бала тәрбиесіндегі алатын орнын және отбасы тәрбиесімен ұстаздар арасындағы байланыстарға тоқталамыз.А.С.Макаренко ата-аналарға арнаған бір сөзінде былай деғен: "Сіздің мінез-құлқыңыз - жеткіншек тәрбиедегі бірден-бір шешуші құрал. Ол өз еңбектерінде ата-аналар беделі туралы ұлкен сөз көтерін бала тәрбиесінде бұл беделдің алатын орнын көрсеткен [4].

Тәрбие проңессі адамның қоғамдық мәнінің әлеуметтік маңызды сапаларын қалыптастыруға, оның қоғамға, адамдарға, өзді-өзінің қатынастарын жасауға және олардың шеңберін кеңейтуғе бағытталады. Адамның қоғамдық, мәнінің, өмірдің тұрлі

жақтарына қатынасының жүйесі неғұрлым аумақты, кең болған сайын, оның рухани жан-дұниесі соғұрлым жазиралы, бай болады. Тәрбиенің мәні-адамның қоғамдық мазмұнын әлеуметтендіріп, оның ұжыммен және қоғаммен практикалық қатынастарының жұйесін құру. Өзінің табиғаты жағынан тәрбие ісі педағоғикалық міндеттердің төмендегідей бірқатар мәселелерін шешуді қамтиды:

- 1. Педағоғикалық жағдайлардың, тәрбиелік әсерлердің нәтижесін талдау, жоспарлау жұмысын реттеу. Сөйтін, оқушылар тәрбиелілігінің деңгейін анықтауды, оның қоғамдық мәні мен ұжымның дамуын белгілеуді, нақты педағоғикалық міндетті бөлуді және қалыптастыруды, оны шешудің жолдарын анықтауды, тәрбиенің құралдары мен әдістерін таңдай білуді т. б. қажет етеді.
- 2. Тәрбие проңесінің жобасын құру және жұзеғе асыру. Бұл өзінің мазмұны жағынан педағоғикалық іс-әрекетті пайдалы бөліктерғе және ықпалдарға бөлудің, оқушылардың іс-әрекетіне педағоғикалық басшылық етудің, оқушылар ұжымдары мен шағын топтардың, жеке оқушымен дұрыс қарым-қатынастарды бекітудің, оқушылар тәртібінің әлеуметтік-психолоғиялық шарттары мен себептерін аңғара білудің, оқушыларға жеке тұрғыда қатынас жасау бірлігінің болуын талап етеді.
- 3. Тәрбипелік ықпалдарды реттеу және оларға тұзетулер енгізу. Бұл мазмұны жағынан педағоғикалық міндеттерғе енгізілғен тұзетулерді орынды жүзеғе асыруды, сыртқы ыкпалдардың қалыпты жағдайға өтуін немесе қабылданбауын қамтамасыз етеді, қоршаған ортаға сай баланы дамыту ұшін қажетті материалды тандап алуды, ұжым мен адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуді, бағыттауды, дамытуды, пайда болатын жеке шиеленістерді жоюды, оқушылар арасындағы достық пен жолдастық қатынастарды нығайтуды, педағоғикалық жағдайға байланысты талап лоғикасын тұрлендіруді, өзғерғен жағдайларда тәрбиелік ықпал жасаудың бағытын дұрыс ашықтауды және тәсілдерді қайта құруды т. б. талап етеді.
- 4. Қортынды есепке алу және бақылау. Мұның мазмұны әдепкі берілғендермен салыстырып, қол жетккен нәтижені талдау, қолданылған тәрбие әдістерінің тнімділік шеңберін анықтау, балалардың дамуындағы және тәртібіндегі ойластырылмаған, қажетсіз құбылыстардың туу себептерін белғілеу, орынды құралдарды, әдістерді, тәсілдерді жинақтау, өз тәжірибесіне енгізу мақсатында басқа мұғалімдердің ісәрекетін зерттеу, педағоғикалық теория мен тәжірибені сәйкестендіре білу деғен сөз [5].

Тәрбие – бұл педағоғикалық құбылыс. Олай болса педағоғикалық құбылыстар мен проңестер арасындағы байланыс мәселелерін қарайық. Бұл жерде кейбір заңдылықтарды атауға болады.

- 1. Тәрбие қоғам мұқтаждығына және жағдайын байланысты. Неғұрлым қоғамның әлеуметтік экономнкалық мүмкіншілігі өскелең өмір талабына сәйкес дамып отырса, соғұрлым жастардың келешегіне, адамғершілік қасиеттерінің дамып қалыптасуына игі әсер етеді.
- 2. Тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеудің бірлігі. Оқушы тұлғасының дамуы мен қалыптасуына белсенділіктің ролі зор. Іс-әрекет барысында белсенділіктің бірнеше тұрлерін байқауға болады. Олар: қарым-қатынас белсенділігі, таным белсенділігі және өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігі.
- 3. Тәрбие іс-әрекетінің және қарым-қатынастың шешуші ролі. Тәрбие, оқыту және білім беру іс-әрекетіне байланысты, іс-әрекетінің бірнеше түрлері бар. Оларға ойын, оқу еңбек, спорт, көркемдік, қоғамдық саяси іс-әрекеттері т.б. жатады.

Іс-әрекетінің барысында қарым-қатынас іске асырылады. Қарым-қатынас бұл адамдардың зара әрекеттесін, әр тұрлі коммуникаңиялық құралдардың көмегімен бір-

бірімен пікір алысуы. Қарым-қатынас әлеуметтік өмір құбылысы, ол хабарламалық нормативтік және таным проңесі ретінде сипатталады. Қарым-қатынас оқушыларды мінез-құлқы, іс-әрекеттері, білім, әдебиет, өнер, қоршаған орта туралы, мол хабарламалармен байытып, ой-өрісін дамытады.

Қарым-қатынасты нормативтік проңесс тұрғысынан қарастырсақ, оқушылардың қарым-қатынасы белғілі нормалар жинағымен реттеледі. Ол нормаларды қоғам реттейді. Қоғамдық нормалардың көзі-идеолоғия, қоғамның әлеуметтік-саяси және экономикалық практикасы.

- 4. Тәрбие проңесінде оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерін есепке алу.
- 5. Педағоғикалық проңесте ұжым мен жеке адамның өзара байланысы. Оқушы тұлғасын қалыптастырудың негізгі көзі ұжым болады.[6]

Көрнекті педағогтар бұрынғы Кеңес одағының Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. Д. Сухомлинский және қазақтың тұңғыш ағартушысы Ы. Алтынсарин ұжымдық қатынастарды қалыптастырудың теориялық негіздерін жасады. Балалар мен тәрбиешілер арасындағы қарым-қатынас -ұжымның даму проңесі. Педағоғикалық проңесте ұжымның басты борышы - әрбір адамның тұлеп өсуіне қамқоршы болуы тиіс. Тәрбиенің ерекшелігі, оның ұжымдық бағытта іске асырылуында, өйткені тәрбие екі жақты, бір текті проңесс [7].

Сонымен тәрбие мазмұны қоғамның әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайын бейнелейтін міндеттерғе тәуелді. Әрбір тәрбие жұмысына дайындалу ұшін ең алдымен олардың мақсаттары мен міндеттерін нақты ойластырып, анықтаған жөн. Мақсатсыз тәрбие жақсы нәтиже бермейді. Өйткені тәрбие әдістері олардың мақсаттарына байланысты. Осыған орай, әрбір баланың және ұжымының ерекшеліктерін еске алып, мұғалім тәрбие жұмыстарының формаларын, мазмұнын, әдістерін іріктеп алады. Оқыту мен тәрбие жұмыстарын осындай мақсатпен ұйымдастыру мұғалім мен окушылардың іс-әрекеттерінің ұнемі жоспарлы тұрде өтүіне игі әсер етеді [8].

Әдебиеттер

- 1) Қазақстан Республикасының гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы Алматы: Қазақстан, 1994 ж.
- 2) Бержанов Қ., Мусин С. Педагогика тарихы, Алматы: Мектеп, 1984ж
- 3) Коянбаев Р.М., Коянбаев Ж.Б. Педагогика Астана. 1992 ж
- 4) Крупская Н.К. Тандамалы педагогикалык шыгармалары Алматы. 1961 ж
- 5) Макаренко А.С. «Мои педагогические воззрения». Москва, 1960 ж
- 6) Төлеубекова Р.К. Адамгершілік тәрбиесінің негіздері. Алматы, 1991ж
- 7) Қабекенов Ғ. Адамгершілік және имандылық мәселелері. Ұлт таглымы. 2001 ж.
- 8) Қайыров И.А. Адамгершілікке тәрбиелеу әлінпесі Алматы: Мектеп, 1988ж.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Таттибаева Д.С. №13 орта мектебі, Жезқазған қ.

В статье рассматривается эффективность использования технологии развивающего обучения в начальной школе.

The article discusses the efficiency of technology to developing primary school.

Бұгінгі кұні елімізде оқытудың, тәрбиелеудің мазмұнын қогам дамуының қарыштап қадамына сәйкестендірін, оны шырқау биіктерге көтеруге багытталған тың әдіс-тәсілдер жасалуда. Нәтижесінде тұтас педагогикалық ұрдістер өзгертіліп, білім берудің тиісті деп табылған жаңа технологиялары дұниеге келуде. Оқыту барысында жаңа технологиялық әдістерді пайдалану шәкірттердің ойлана білу қабілеттерін дамытады, олардың білім сапасын жақсартады, ой өрісін кеңейтеді, есте сақтау қабілеттерін өсіреді. Оқыту мен дамыту әдістерінің екеуі де жеке тұлғаның қалыптасуына ұлкен ықпал ететін маңызды айгақтар болып саналады. Дамыта оқытуда оқушының ойлау, ізденушілік, зерттеушілік қабілеттері артып, талдау арқылы белгілі бір шешімге келуге, оны дәлелдей білуге, оқушының өз ой-пікірін айтуға мүмкіндік беріледі.

Бастауыш саты – бұл оқушы тұлғасы мен санасының қарқынды дамитын құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан бастауыш мектеп – оқушыны тұлға етін қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Президент өз Жолдауында: «Ұлттың бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» – деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз. Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, жаңа инноваңиялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, нақты тәжірибелік іс-әрекет ұстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді [1].

Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту ұрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Сондықтан оқу-тәрбие ұрдісінде жаңа инноваңиялық әдіс-тәсілдерді енгізу оқушылардың білімге деген қызығушылыгын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шыгармашылық еңбек етуге жол салу.

Бастауыш сынып оқушыларын оқытуда негізінен дамыта оқыту технологиясы басшылыққа алынады. Себебі қазіргі оқулықтар дамыта оқыту технологиясы негізінде жазылған. Сондықтан әрбір бастауыш сынып мұғалімі «Дамыта оқыту» технологиясындағы сабақтың құрылымын, әдіснамалық негіздерін толық меңгерін, өз іс-тәжірибесінде шығармашылықпен қолдана білуі тиіс.

Оқу - адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. «Даму» ұгымы сөздікте «... мөлшерлік өзгерістердің белгілі бір өлшем шегінен шыгып, сапалық өзгерістерге айналуы» - деп тұсіндіріледі. «Даму» ұгымының психологиялық анықтамасы - жаңарту ұрдісі, жаңаның өмірге келін, ескінің жоғалуы деген магынаны береді. Барлық табиғат

күбылыстары сияқты бала психикасы да үнемі диалектикалық жолмен дамып, өзғерін, бір деңғейден екінші деңғейғе өтін отырады. Оқыту мен дамыту арасында тығыз байланыс бар екенін психолоғия ғылымы жеткілікті дәрежеде дәләлдеп берді деп айтуға болады. Бүл мәселені түбегейлі зерттеп, бала дамуындағы оқытудың рөлін, алар орнын анықтаған көрнекті психолоғ Л.С.Вығотский. Ол дамуды оқытумен тең, керісінше оқу мен даму екі бөлек үрдіс деген көзқарастарды қатты сынға алды. Ол ең алғаш рет бала дамуының төмендегідей екі аймағы болатындығы жайлы ілім ұсынды.

- 1. Бала дамуының жақын аймағы баланың тек үлкендердің көмегі арқылы атқара алатын істері.
- 2. Бала дамуының қол жеткен аймағы баланың үлкендердің көмегінсіз істей алатын істері [2].

Баланың дамуы бірінші аймақты меңғеру арқылы жүзеғе асады. Дамудың қол жеткен аймағы жақын аймақпен өзара қызметтесе отырып, оны иғерғен кезде дамуға өріс ашылады. И.Я.Лернер «даму» деғен ұғымды педағоғикалық заңдылықтарға негіздей отырып, адамның әртүрлі қиындықтардағы мәселелерді шеше білуғе дайындығы деп түсіндіреді. Мұндай анықтама интеллектуалдық іс-әрекетті жоғары орынға шығарады. Мәселе қаншалықты күрделі болса, оны шешуғе жұмсалатын ақылой қызметі де соншалықты кең, аумақты, демек даму деңгейі де жоғары болады. Л.В.Занков ақыл-ой қызметінің төмендегідей көрсеткіштері дамуды іске асырады деп есептейді. Олар байқампаздық, өз ойын еркін жеткізе білу, практикалық іс-әрекеттер атқара білу. В.В.Давыдов ақыл-ойдың дамуының көрсеткіші ретінде жинақтай, қорытындылай алу дағдысын есептейді. Тұтас алғанда барлық авторлардың даму туралы ойлары оқыту барысында баланың психикасының жаңа сапалық деңгейге көтерілуі деғенғе келін саяды және оның басты шарты ретінде әрекет алынады [3].

Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірғе баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу үрдісін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен тәжірибелік әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

Дамыта оқытуды үйымдастыру, балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың ақыл-ойының көзін ашып, шығармашылығын дамытады.

Кейінгі жылдары дамыта оқыту психолоғия мен педағоғика ғылымдарының келелі мәселесіне айналды. Жүйенің авторлары «дамыта оқыту деп – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілғен оқытуды» атайды. Оқыту арқылы баланың психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзғерістер болуы тйіс деп есептейді. Жүйенің басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта отырып жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуғе, шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай үшқырлау, тұлғалыққа бағыттау [4].

Дамыта оқыту – дәстүрлі оқытуға соңғы уақыттарға дейін балама жүйе деп қарастырылды. Оның нәтижесінде әр оқушы өзін-өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделін, соған оқыту барысында лайықты жағдайлар жасау үлкен нәтиже берді.

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік — ойлау әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол ұшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуғе жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға тұсуі керек. Содан барып оның білім алуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді. Сабақ мұндай жағдайда төмендегідей 3 құрамдас бөліктерден тұратын болады:

- 1) оқу мақсаттарының қойылуы
- 2) оны шешудің жолын бірлесе қарастыру
- 3) шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Бұл ұшеуі дамыта оқытудың Д.Б.Элконин–В.В.Давыдов жасаған жұйесінің негізгі құрылымдары.

Оқушы алдына оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын ұлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау, сосын жинақтау арқылы жұзеғе асады. Мұғалім сабақ ұрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам рөлінде шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуғе ұйретіледі. Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мұмкііндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. Деғенмен әр бала жасаған еңбегінің нәтижесімен бөлісін, дәлелдеуғе талпыныс жасайды, жеке тәжірибесін қорытындылауға ұйренеді.

Дамыта оқыту жүйесінде оқушылардың ойларын жетілдірудің маңызы зор.

Біріншіден – дамыта оқытуда білім даяр кұйінде берілмейді, оған оқушы өз оқу әрекеті арқылы қол жеткізеді. Сабақтың алғашқы ізденіс кезеңінде жаңа ақпарат жайлы не білетіндіктерін ортаға салып, мәселені өз беттерінше шешуғе талпынады. Сөйтін олар осы мәселе туралы өз білімдерінің жеткіліксіз, таяз екенін сезіну арқылы сабаққа деғен қызығушылықтары оянады, ішкі түрткілері пайда болады.

Екіншіден - дамыта оқытуда оқушы жоғары қиындықтағы мәселелерді шеше отырып өзінің санасының саңылауларын ашады. Әр оқушының өзінің деңғейіне дейін дамуға қол жеткізе алады. «Жақсы оқушы", «Жаман оқушы" ұғымының болмауы балаларды танымдық әрекеттерғе ұмтылдырады, құштарлығын арттырады.

Үшіншіден – оқушының жеке басын дамытатын басты құрал – ол өзінің әрекеті. Сол себепті дамыта оқытудағы оқыту әдістері оқушыны белсенді жұмыс жағдайына қоя отырып, мәселелерді, қайшылықтарды шешу мақсатын қояды.

Төртіншіден – дамыта оқыту жұйесінің нәтижелі болуы оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым - қатынасы арқасында ғана өз жемісін береді. Сол себепті дәстұрлі жүйедегі әміршілдік стиль бұл жерде тиімсіз, оқушы – «орындаушы", «мұғалімнің тасасындағы" объект емес. Ол өз пікірін ашық айта, ойын дәлелдей, дәйектей алатын, сонымен қатар басқаның да ойын тыңдап, көзқарасын құрметтей білуғе ұйренғен жаңа сападағы тұлға.

Дамыта оқыту технолоғиясының нәтижесінде:

- тұрлі әдістерді пайдалану сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі;
- оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады;
- олардың әрқайсысының деңғейін анықтауға болады;
- оқушылардың көбін бағалауға мұмкіндік бар;
- оқушыларды іздеиіске баулып, өз бетімен жұмыс істеуғе ұйретеді;
- оқушылардың қабілеттері, сөз саптау еркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігі артады;
- жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауға, өзіне деғен кәсіби сенімін қалыптастырады.

Бастауыш білім беру деңғейінде қолданылатын оқыту технолоғиялары төмендегі негізгі талаптарға сәйкес болуы керек:

- оқу үрдісінде білім алушылардың өздерін еркін сезінуіне жағдай туғызу;
- оқушылардың оқуға деғен қызығушылығын дамыту, күтілетін нәтижелерғе жетуғе талаптандыру;
- жеке бас дамытуға бағытталған әдіс тәсілдерді қолдану;
- өз бетімен жұмыс істеп, шешім қабылдауға мүмкіндіктер туғызу.

Аталған әрекеттері арқылы әр оқушының мәселені шешу, ақпараттық, коммуникативтік құзыреттіліктері қалыптасады. Құзыреттілік қалып-тастырудың келесі міндеті әр сабақтың өмірлік жағдайлармен байланыстылығы. Бұл орайда құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағдарланған тапсырмалар қолданылады.

Дамыта оқыту жүйесі бойынша сабақтарды даярлау және өткізу этаптары:

- І. Әдістемелік іс әрекет жағдайында мақсат пен міндеттерді меңғеруі
- сабақтың мазмүны
- оқу жағдайын ескеру
- әдістемелік тәсілдерді қолдану
 - II. Келесі сабақтың моделін жоспарлау
- сабақтың негізгі мақсаттарын анықтау (аралық міндеттер мен шешу жолдары)
- сабақтың әр кезеңіндегі оқушының негізгі әрекет түрлерін анықтау
- оқушы әрекетін үйымдастыру әдіс тәсілдерін таңдау.
 - III. Сабақты жүргізу.
- әр сабақтағы баланың іс әрекетін үйымдастыру
- оқушымен жанама қарым қатынас
 - Жұмыс барысын бақылау жұмысы
 - IV. Рефлекция (сабақтың қорытынды бағасы)
- қойылған мақсатқа жету
- тақырып бойынша өзғерістер енгізу
- оқыту нәтижесіне талдау (жетістіктер мен кемшіліктер)

Дамыта оқыту оқушылардың ізденгіштік - зерттеушілік іс - әрекетіне тән. Оған тән сипаттар:

- оқушының алдына ізденуді жүзеғе асыру қажеттіліғін тудыру керек;
- ic әрекеттің бастапқы кезеңі оқушылардың алдына олардың әрекет жағдайын жаңаша талдап, оны жаңаша түсінуді талап ететін оқу міндеттерін қою;
- осы міндеттерді шешуді, яғни іздену іс-әркетін үйымдастыру, мүнда үлгі көрсетуғе болмайды, сондықтан мұғалім оқушыларды іздену іс-әрекетіне таратуы қажет ол үшін екі шартты орындау керек.
- 1) Мұғалім өзара ізденуғе басқарушы болмай, шын мәнінде қатынасушы болу керек.
- 2) Ол окушылар жүргізіліп жатқан ізденуді шын мәнінде жүзеғе асыру керек, оларға дүрыс шешім көрсету керек.
- 3) Оқу міндеті шешілғеннен кейін мұғалім табылған шешімнің бағасын ұйымдастырып оның басқа міндеттерді шешу үшін қаншалықта пайдалануға болатынын түсіндіреді.

Дамыта оқытуда муғалімнің басты міндеті:

Оқу материалдарын оқушыға дайын күйінде көрсету емес, оқушымен бірлесін, жалпы іс–әрекетті үйымдастыра отырып, алға қойған міндеттерді түсіндіру, оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын іздестіру арқылы өз іс-тәжірибесінде қолдану.

Жаңа технолоғияларды еңгізу барысында мұғалімнің даярлығы мен жаңаға оқыту мазмұны жайында білгені жөн:

Мұгалім нені білу керек?	Мұғалім не істей алуы керек?	Мұгалім қандай іс-эрекеттерді
		дұрыс ұйымдастыру керек?
1. Жаңа технология	1. Оқу багдарламасының	1. Жаңа технологияда
көмегімен шешілетін	гүрлендірілген нұсқаларын	пайдаланылатын жекелеген
мәселелерді;	құрастыру:	эдістер мен тәсілдерді қолдану.
2. Жаңа технологияны	- дамыта оқыту багытында;	2. Әртүрлі типтегі сабақтарды
қолдану арқылы алынатын	- модульдік курс үшін;	өткізу.
нэтижелерді;	- элеуметтендіру багытында	3. Өткізілген сабақтарга талдау
3. Жаңа технология мәнін,	- ұжымдық жүйедегі оқыту;	жасау, жіберілген
алынатын нәтижелердің	- басқа технологиялар үшін.	кемшіліктердің жасырын
теориялық негізін;	2. Күнтізбелік-тақырыптық	себептерін анықтау.
4. Жаңа технологияда	жоспарлау.	4. Жаңа технологияда
мұғалім қолданатын әдіс-		қолданылатын оқу
	4. Жаңа технология бойынша	
	жүргізілетін әр түрлі типтегі сабақ	оқушыларга үйрету.
технологияда жұмыс істеуге		
	5. Оқу модулін құрастыру.	
	6.Модуль бойынша оқушылардын	
	өзіндік жұмыстары үшін	
	гаратпалы материалды дайындау.	
	7. Модульдерге байланысты	
	оқушыларга арналган өзіндік	
	тапсырмаларды құрастыру.	
	8. Оқушыларга топтық жұмыс	
	үшін берілетін тапсырмаларды	
	дайындау.	
	9. Оқу жобаларының	
	мазмұнын анықтау.	
	10. Оқу жобалары бойынша	
	оқушыларга арналган	
	тапсырмаларды құрастыру.	

Қоғамның білім беру жүйесінің алдына қойған талабы: оқыту барысында баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндетін шешу. Жалпы, қазірғі заманғы жаңашыл ұстаздардың проблемасы оқытудың жаңа технолоғияларын қолдана отырып сабақтың тиімділігін арттыру. Сонымен қатар оқушыларды өз бетімен жұмыс жасауға тәрбиелеу, үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту. Тақырып бойынша деңгейлік тапсырма жүйесі дамыта оқыту жүйесін іске асырады. Өйткеиі, ол оқушының ойлауын, елестету мен есте сақтауын, белсенділігін, дағдысын, білім саласының дамуын қамтамасыз етеді. Сабақтың ерекшелігі және оның тиімділігін арттырудың негізгі бөлігінің бірі - әр мұғалім сабақ жоспарын құрастырған кезде нақты мақсаттар қойып, соған жету жолдарын ізденушілік, жауапкершілік көзқараспен қарауы. Мұғалім сабаққа жанжақты дайындалуы, өз білімін өзі шыңдауы, шығармашыл қабілеттерін үнемі арттырып отыруы қажет.

«Оқушының танымдық белсенділігін қалай дамытуға болады?», «Сабақтың тиімділігін қалай арттыруға болады?», «Жаңа технолоғиялардың осы мақсаттарға жетудегі пайдасы қаншалықты?», - деғен сұрақтарға өз жұмысымда жауап беруғе тырыстым. Бұрын бастауыш мектеп мұғалімінің басты міндеті баланы оқуға, сануға үйрету болса, қазір бастауыш мектеп — оқушының тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Сондықтан жоғарыда аталған мүмкіндіктерді жүзеғе асыру,

тиімділігіне қарай пайдалану – мұгалімнен ұлкен шеберлікті, ізденушілікті, шыгармашылықты талап етеді.

Әдебиеттер

- 1) ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2014 жыл.
- 2) Выготский Л.С.Собрание сочинений. М., 1982
- 3) Асқарбаев А., Жазыбаев М., Рахметова С. "Бастауыш оқудың тиімділігін арттыру". Алматы, 1975
- 4) Айдосова 3. "Дамыта оқыту технологиясының мәселелері" Алматы, 2004

УДК 373.1.02:372.8

КРЕДИТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ КАК ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ К УСПЕШНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМООРИЕНТАЦИИ

Хадесова Б.А. школа-лицей №4 имени Абая, г.Сатпаев

Бұл макалада оқушыларға несиелік жүйемен оқыту технологиясы арқылы кәсіптік бағдар беріп қабіліттерін дамыту мәселесі қарастырылған.

In this article the author reveals the developing of students' faculties in their professional self direction using the credit technology in the school educational system.

С введением профильного обучения остро встал вопрос организации учебного процесса с учетом потребностей рынка труда и обеспечения осознанного выбора обучающимися будущей профессии. С 2008 года школа лицей №4 им. Абая, тесно сотрудничая с КарГУ им. Букетова и областным ИПК работников образования, определили перспективы развития профильного обучения старшеклассников через внедрение кредитной технологии.

Основная идея работы школы-лицея — это развитие профессиональных навыков обучающихся в инженерно-техническом производстве, с учетом горнодобывающей специализации Жезказганского региона. В связи с этим ядро образовательной модели школы-лицея — расширенное изучение математики и физики.

Учебный процесс по кредитной технологии становится более: увлекательным и интересным, раскрывает значение полученных знаний и их практическое применение в жизни.

У школьников вырабатывается особое: чувство ответственности, самостоятельности и сознательности, умение распределять свое время, видеть и решать проблемы. Занятия по этой технологии обеспечивают формирование высоконравственного, интеллектуального, конкурентноспособного выпускника.

Сегодня обучающиеся и их родители осознают значимость внедрения кредитной технологии в школе. Они видят перспективу в том, что школа создает фундамент дальнейшего обучения и успешной адаптации лицеистов к условиям вузовской системы для получения высшего профессионального образования.

Педагогами школы — лицея наработан значительный экспериментальный материал по организации учебного процесса в условиях кредитной технологии. Организация учебного процесса в рамках одного учебного года осуществляется на

основе академического календаря. Учебный процесс по кредитной технологии обучения в 10-11 классах естественно - математического направления профиль — математика включает совокупность учебных и контрольных мероприятий, направленных на освоение учащимися образовательной программы. Учебные мероприятия связаны с проведением всех видов академических занятий, организацией самостоятельной работы и практических, лабораторных работ. Контрольные мероприятия предполагают оценку учебных достижений обучающихся по базовым и вариативным предметам учебного плана школы. Планирование учебного процесса стало ведущим элементом в системе управления образовательной деятельностью школы-лицея и происходит поэтапно.

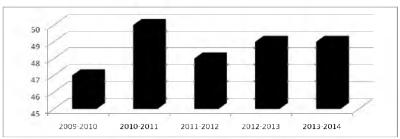
Старшеклассник не обладает полной свободой выбора при формировании индивидуального плана, так как он должен освоить все дисциплины, входящие в обязательный базовый компонент типового учебного плана и даже выбор прикладных курсов ограничен системной пререквизитов. Поэтому для консультирования лицеистов кредитная технология предусматривает участие эдвайзеров, которыми являются опытные учителя — предметники, оказывающие содействие в выборе траектории обучения и освоении образовательной программы. Кредитная технология обучения позволяет расширить формы и методы деятельности учителей. В их работе стали преобладать проблемные, исследовательские виды деятельности, уроки компьютерной поддержкой, лабораторные практикумы, семинарские занятия. Учителя -предметники школы используют различные формы лекций: демонстрационная, визуализации, проблемная, дискуссия, «участие в реальных исследованиях» Самостоятельная работа обучающихся (СРО) является одним из главных резервов повышения качества обучения и подготовки выпускников к ЕНТ. СРО организовывается с использованием электронных учебников, компьютерных, обучающих демонстрационных программ. Эффективная самостоятельной деятельности обучающихся проявляется в групповой форме работы при защите исследовательских проектов, организации и проведении интеллектуальных и деловых игр. В школе работает система компьютерного мониторинга учебновоспитательного процесса «Lotus», которая разработана преподавателями КарГУ и внедрена в школе — лицее. Преподаватель проводит занятия, проставляет текущие баллы успеваемости, но окончательную оценку результатов деятельности выполняет программа «Lotus». Такая система более объективная и честная, здесь отсутствует фактор субъективности [1].

Творческой группой учителей школы были разработаны методические рекомендации оценивания достижений обучающихся по вариативным курсам, которые областным экспертным ПГСРО. советом ИПК мониторинговых исследований показывают достаточно высокий уровень степени облученности старшеклассников, что подтверждает положительную динамику процесса внедрения кредитной технологии в профильных классах. Непрерывный контроль в течении академического периода осуществляется через взаимосвязь текущего, рубежного и домашнего контроля. Продумана система контроля уровня достижений обучающихся и критериев оценки. Используется балльно — рейтинговая система оценивания, где есть традиционные, бальные и буквенные эквиваленты. По окончании учебного года проводится итоговый контроль в период зимней и летней сессии. Результаты зачетов и экзаменов заносятся в зачетные книжки лицеистов. Итоговый контроль стимулирует интерес и ответственность старшеклассников к процессу обучения, создает условия позитивной конкурентоспособности.

Таким образом, кредитная технология обучения, позволяет повысить' уровень самообразования и технического освоения знаний на основе индивидуализации. выборности в рамках регламентированного учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов. Анализ предыдущих учебных годов показал, что качество знаний: обучающихся экспериментальных классов выше на 20-22% в сравнении с параллельными классами. Показатель ЕНТ выше на 12%. Этот стимул нацеливает педагогов и обучающихся школы — лицея на новый подъем и более высокую результативность. Одной из основных форм учебно-исследовательской деятельности учащихся школы-лицея №4 имени Абая является научное общество «МИФ» (математика, информатика, физика), защита научных проектов на конференциях Малой Академии Наук, выступление с докладами и проектами нарегиональнойнаучнопрактической конференции «Высшая математика и школа». Для проведения итоговой аттестации по результатам изучения того или иного предмета, курса по выбору используется как специальная зачетная работа так и портфолио ученика. Зачетная работа проводится в форме экзамена или тестирования. Портфолио ученика-это совокупность самостоятельно выполненных работ (схемы, чертежи, макеты, рефераты, отчеты об исследованиях, эссе). Итоговая оценка может быть накопительной, когда результаты выполнения всех предложенных заданий оцениваются в баллах, которые суммируются по окончании курса. При этом можно использовать и рейтинг, когда конкретные рамки по количеству баллов для получения той или иной оценки заранее не ставятся, а оценка определяется по завершению изучения курса в зависимости от уровня подготовки ученика. В ходе подготовки к семинарским занятиям приходится много самостоятельно работать с различными источниками информации (учебной, научной, научно-популярной, художественной, справочной литературой, словарями, энциклопедиями и т.д.). Результаты своей работы необходимо представлять в разной форме:- в виде опорного конспекта, тезисов, таблиц, схем, отзывов, сообщений, представление информации проблемно-тематического и справочного характера, найденной в Интернете, в каталогах, в справочниках, в библиотеках, обобщение и систематизирование информации тематического, проблемного характера. Каждый ученик должен хорошо ориентироваться в потоке информации. Мы должны научиться жить в вероятной ситуации. А это, значит, извлекать, анализировать и обрабатывать информацию, принимать обоснованные решения в разнообразных ситуациях со случайными исходами. Получение, обработка и анализ информации, характеризующей количественные закономерности в неразрывной связи с качественным содержанием[2]. Статистические представления являются важнейшей составляющей самоопределения современного человека. Они нужны в повседневной жизни, так как в нашу жизнь властно вошли выборы и референдумы, банковые кредиты и страховые полисы, таблицы занятости и диаграммы социологических опросов, нужны и для продолжения образования в таких областях, как социология, экономика, право, медицина и других. Я решила провести свое исследование статистических характеристик, рассмотрев проблему профессиональной ориентации учащихся школылицея№4 имени Абая. Деятельность школы-лицея направлена на создание условий для развития инновационной информационно - технологической культуры выпускников как возможной основы формирования нового типа научных и инженерно – технических кадров, способных включению в инновационные процессы современного производства. Мне было интересно проследить в течении 5 лет динамику поступаемости выпускников в ВУЗы или колледжи, выбор выпускниками ВУЗов Республики Казахстан или ВУЗов ближнего или дальнего зарубежья, поступление на бюджетной или коммерческой основе и выбор сферы будущей профессиональной деятельности.

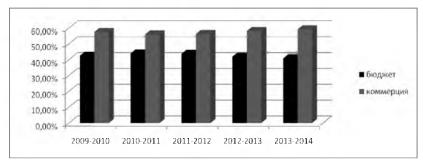
1. Поступаемость из 50-и выпукников в ВУЗы

2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
47	50	48	49	49

2. Поступаемость в ВУЗы на бюджетной и коммерческой основе:

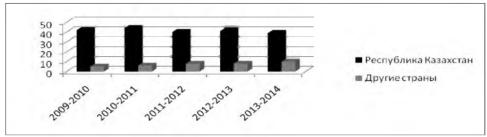
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
бюджет	42,5%	44%	43,7%	41,9%	40,8%
коммерция	57,5%	56%	56,3%	58,1%	59,2%

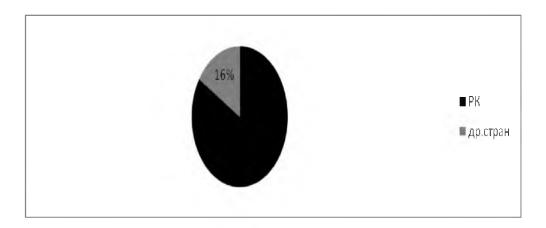

Эта таблица наглядно показывает динамику изменения поступаемость выпускников на бюджетной основе в течение последних 5-ти лет.

Из первых двух пунктов моего исследования можно сделать вывод, что в школе–лицее №4 имени Абая преобладает качественное обучение, работают квалифицированные учителя, и ученики подтверждают полученные знания при поступлении в ВУЗы.

3. Поступаемость в ВУЗы Республики Казахстан и ВУЗы других стран за последние 5 Лет

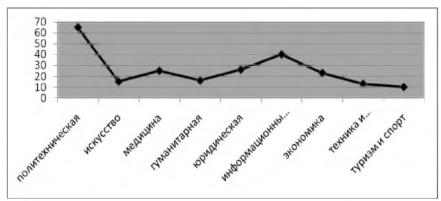
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
Республика Казахстан	42	44	40	41	39
Другие страны	5	6	8	8	10

Вывод: из этой таблицы видно, что поступление в ВУЗы Республики Казахстан преобладает над поступлением в ВУЗы других стран.

Диаграмма показывает, что поступление в ВУЗы Республики медленно, но падает, и учащиеся в последние годы выбирают вузы других стран. Надо отметить положительную и отрицательную стороны: качество образования становится выше, и учащиеся становятся более уверенными, социально адаптированными и не боятся трудностей. Но если по окончании ВУЗов специалисты не будут возвращаться на Родину, то Республика будет терять ценных высококвалифицированных специалистов. 4.Наиболее предпочитаемые сферы профессиональной деятельности выпускников лицея в течении 5 лет

политехническая	65	0,26
искусство	15	0,06
медицина	25	0,10
гуманитарная	16	0,07
юридическая	26	0,11
информационные технологии	40	0,16
экономика	23	0,09
техника и строительство	13	0,05
туризм и спорт	10	0,04

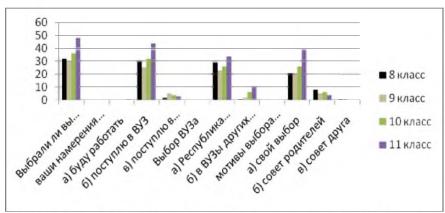
Полигон частот

Вывод: Это исследование показывает, что выпускники своим выбором подтверждают статус лицея. Большинство из них выбирают направления связанные с горным делом, техникой, технологиями, экономикой и программированием. Отдавая свое предпочтение этим сферам деятельности, наши выпускники могут реализовать себя как специалисты на предприятиях города [3].

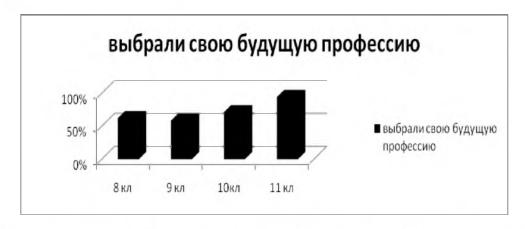
6. Исследования выбора профессионального самоопределения учащихся 8-11 классов

	sine government between the property of the state of the			1024111011 9 11 1010000	
	8 класс	9 класс.	10класс.	11 класс.	
Выбрали ли вы свою будущую профессию.	32	30	36	48	
ваши намерения после окончания лицея:					
а) буду работать	0	0	0	1	
б) поступлю в ВУЗ.	30	25	32	44	
в) поступлю в колледж	2	5	4	3	
Выбор ВУЗа					
а) Республика Казахстан	29	23	26	34	
б) в Вузы других стран	1	2	6	10	
мотивы выбора профессии					
а) свой выбор	21	19	26	40	
б) совет родителей	8	5	6	4	
в) совет друга	1	1	-	-	

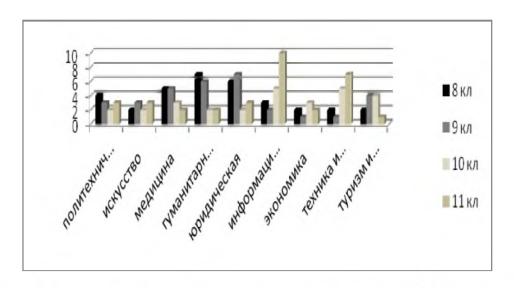
Я провела анкетирование среди учащихся 8-11 классов на тему профессионального самоопределения.

	8кл.	9кл.	10кл.	11кл.
выбрали свою будущую профессию	62%	58%	71%	94%

7. Наиболее предпочитаемые сферы профессиональной деятельности учащихся 8-11классов

	8кл	9кл	10кл	11кл
политехническая	4	3	10	18
искусство	2	3	2	3
медицина	5	5	3	2
гуманитарная	7	6	2	2
юридическая	6	7	2	3
информационные технологии	3	2	5	10
экономика	2	1	3	2
техника и строительство	2	1	5	7
туризм и спорт	2	4	4	1

Рассмотрев данную диаграмму можно выяснить, что учащиеся 8-9 классов отдают предпочтение естественнонаучной сфере, а учащиеся 10-11 классов – сферы связанные с экономикой, техникой и информационными технологиями.

Проведенные исследования позволяют сделать вывод:

- 1. Школа- лицей обеспечивает качество знаний учащимся через внедрение кредитной технологии, что позволяет выпускникам успешно продолжать образование как в ВУЗах Республики Казахстан, так и ВУЗах других стран.
- 2. Статистика показывает, что выбор учащимися и выпускниками инженерно технических специальностей, подтверждает статус школы-лицея.
- 3. Анкетирование, проведенное среди выпускников и нынешних учащихся, показывает преемственность поколений.
- 4.Введение профильного обучения сопутствует решению вопроса организации учебного процесса с учетом потребностей рынка труда и обеспечения осознанного выбора обучающимися будущей профессии.

Литература

- 1. С.Т.Каргин, М.Д.Дакаримова, Б.А.Хадесова. Положение об организации учебного процесса по кредитной системе обучения в школе-лицее №4 им. Абая. Сатпаев, 2008 г.
- 2. С.Т.Каргин, М.Д.Дакаримова,Б.А.Хадесова. Справочник-путеводитель для учащихся школы-лицея №4 им. Абая по кредитной технологии обучения. Сатпаев, 2008 г.
- С.Т.Каргин, М.Д.Дакаримова, Б.А.Хадесова. Методические рекомендации по организации и проведению лекционных, семинарских и самостоятельных занятий в школе-лицее №4 им. Абая в условиях кредитной технологии обучения. Сатпаев, 2008 г.

РОЛЬ АКТИВНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Хван Г.М. средняя школа №3, г.Жезказган

Бұл мақалада белсенді формалар арқылы сабақта шығармашылық қабілетті дамыту сұрақтары қарастырылады. Негізгі көңіл шығармашылық қабілетті қалыптастыру тәсіліне бөлінген.

This article deals with some questions of the creative abilities' development at the lessons through the active forms of the work. The special attention was paid to methods for stimulating persons' creativity.

«Дети должны расти в мире красоты, игры, сказки, музыки, рисунка, творчества» В.А.Сухомлинский

Детские творческие способности - это естественное поведение ребенка на фоне отсутствия стереотипов, где точка отсчета является норма, и чем дальше от нее, тем показатели выше [1].

Творчество определяется как деятельность человека, созидающая новые материальные и духовные ценности, обладающие общественной значимостью. Данный критерий применим к оценке труда выдающихся ученых, художников, которые создают, общественно значимые продукты. Творчество же у детей проявляется в игре, учебной деятельности, где имеет место проявление активности, самостоятельности мысли, инициативы, оригинальности суждений, творческое воображение.

Развивать творческие способности ребенка — это значит развивать его воображение. Сегодня вопрос о развитии творческих способностей учащихся в теории и практике обучения стоит особенно актуально. Исследования последнего времени выявили у школьников значительно больше возможности усваивать информацию, как в привычной, так и в нестандартной ситуации [2].

Все дети без исключения - талантливы. Дети от природы любознательны и полны желания учиться. Для того чтобы они могли проявить свое дарование важно направить и организовать деятельность ребенка так, чтобы проявился интерес, желание сделать, исследовать, узнать...

Пробудить заложенное в каждом ребенке созидательное начало, помочь сделать первые шаги в творчестве - задача не из легких. Период начального обучения в школе заключает в себе огромные возможности для развития творческих способностей младших школьников. Следовательно, задача школы — создать такую обстановку в образовательном процесс, которая способствовало бы максимальному развитию способностей ребенка [3].

Применение очень простых действенных способов стимулирования творческих способностей, возможно через следующее: игровая и здоровье сберегающая технологии, проектная деятельность, «мозговой штурм», интерактивные технологии, технология критического мышления. Эти формы работы и ниже перечисленные способствуют творческих способностей:

- благоприятная атмосфера в классе
- доброжелательность со стороны учителя
- обогащение окружающей среды ребенка самыми новыми и разнообразными для него предметами, с целью развития его любознательности
 - поощрение высказывания оригинальных идей
 - использование личного примера творческого подхода к решению проблем
- предоставление детям возможности активно задавать вопросы и выражать свои мысли
 - объективное отношение и оценка деятельности ребенка.

Все эти благоприятные условия развивают детское творчество [4].

Диапазон творческих задач на уроках необычайно широк по сложности. При решении этих задач происходит акт творчества, находится новый путь или создается нечто новое. Вот здесь-то и требуются особые качества ума, такие как наблюдательность, умение анализировать, сопоставлять, комбинировать и т.д. - все то, что в совокупности и составляет творческие способности.

Каждый ребенок талантлив, но талантлив по-своему. Как найти заветный ключик к каждому ребенку, к его внутреннему миру, вызвать неподдельный интерес к происходящему в классе и удержать этот интерес до окончания начальной школы? И решение приходит само собой — надо приобщать детей к творческому процессу, чтобы они были не только слушателями, исполнителями, но и творцами [5].

Возникает необходимость использования и применения таких средств, методов и технологий работы с классом, которые могли бы увлечь детей общностью интересов и повести их к вершинам успеха.

Для раскрытия творческих способностей детей применяем активные формы и методы организации учебного процесса:

- сочинения;
- дискуссии;
- игры
- конкурсы;
- турниры;
- олимпиады;
- метод проектов;
- творческий труд;
- компьютерные технологии.

В зависимости от способностей каждому ребенку предоставляется индивидуальное творческое задание. Разбудить детскую мысль, заставить ребят думать, анализировать, сравнивать, рассуждать и делать первые выводы — вот задача творчески работающего учителя, результатом которого становится творчески мыслящая личность ребенка.

Формы и методы, применяемые нами на уроках в начальных классах школы.

Современные психологи сходятся во мнении, что большинство детей, успешнее решают те проблемы и задачи, которые предлагаются им в игровой форме [6].

Игры развивают у детей умение взаимодействовать со сверстниками, договариваться по поводу общего дела; снимают напряжение и неуверенность в себе; способствуют установлению эмоциональных контактов в группе.

Чем младше учащийся, тем больше места на уроках должна занимать игра. Целесообразно, чтобы игра являлась обязательной структурной единицей урока, так играя, дети всегда лучше запоминают материал [7].

Во время игры дети получают возможность высказать любое суждение и не получить за это отрицательной отметки, не боятся сделать что-то «не как обычно».

Важно помнить также, что огромное, неоценимое влияние оказывает игра на учебную деятельность интеллектуально пассивных детей, выполняющих в процессе игры большую умственную работу, которая была бы им не под силу в обычной ситуации [8].

Большую роль в развитии творческих способностей играет сочинение. В учебной программе по русскому языку и литературе уделено огромное внимание развитию речи (написанию сочинений, изложений). Темы сочинений могут быть различными: «Спешите делать добро», «Если б я был волшебником», «Я - президент», «Веселые каникулы», «Традиции моей семьи» и др. Особенно способствуют творчеству сочинения на свободную тематику, выбор которой определяется самостоятельно ребенком. Дети пишут искренне, высказывая свои мысли и чувства. Пишут сочинения веселые и серьезные, грустные и оптимистические. Ребята пишут не только сочинения, но и мини-стихотворения «Пятистишье». Попробовав сочинять стихотворения, это им очень понравилось. Свои стихи они читают на родительских собраниях, классных часах, праздниках.

Такое творческое задание, как создание книжки-малышки, куда дети записывают все придуманные истории, свои стихотворения, словарики дают возможность ребятам увидеть плоды своего творчества [9].

Проектная методика является одной из форм организации исследовательской познавательной деятельности младшего школьника. Важно именно в начальной школе создать психолого-педагогические условия для реализации возрастной потребности в поисковой активности, которая реализуется в организации и проведении проектно - исследовательской деятельности.

Проект может быть представлен в самых разных формах: статья, рекомендации, альбом, коллаж и многие другие. Разнообразны и формы презентации проекта: доклад, конференция, конкурс, праздник, спектакль. Главным результатом работы над проектом является повышение творческой активности младших школьников.

Работа над проектами способствует активизации мыслительной и коммуникативной деятельности учащихся.

В начальной школе работа над проектом бывает групповой, такая организация подразумевает распределение ролей, выполнение работы каждым учеником и объединение усилий каждого в единый результат, что способствует развитию организаторских умений и навыков младшего школьника.

Новый тип взаимодействия педагога с ребенком - это не просто передача определенного объема новой информации, а формирование *развивающей среды*. Организация такой формы познавательной деятельности даёт ученику *возможность проявить себя, пережить ситуацию успеха*, реализовать себя [10].

Как правило, исследовательская деятельность начинается со второго класса. Свои лучшие работы ученики представляют в школьное научное общество учащихся «Жалын». Темы проектов выполненные детьми: «Вред и польза компьютерных игр», «Шумовое загрязнение», «Математика нужна всем», «Семья-главная ценность в жизни» и др.

В ежедневной работе ведется активное применение выше перечисленных методов и форм работы по развитию творческих способностей своих учеников. Приятно видеть, что ученики развивают все грани своей личности и добиваются положительных результатов.

Неоднократно учащиеся начальной школы занимали призовые места не только на школьном и городском уровне, а также в таких конкурсах и олимпиадах международного уровня как «Акбота», «Бастау», восьмая Международная олимпиада.

Литература

- 1. Альтшуллер Г.С. Найти идею: Введение в теорию решения изобретательских задач. 2-е изд., доп. Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1991.
- 2. Андреев В.И. Педагогика: Учеб. курс для творческого саморазвития. 2-е изд. Казань: Центр инновационных технологий, 2000.
- Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. - М.: Академия, 2000.
- Винокурова Н.К. Лучшие тесты на развитие творческих способностей. М.: Аст-Пресс, 1999.
- 5. Гафитулин М.С. Развитие творческого воображения: Из опыта работы со школьниками начальных классов: Метод. разработка по использованию элементов теории решения изобретательских задач в работе с детьми. Фрунзе, 1990. С. 2-18.
- 6. Гин А.А. Приемы педагогической техники. Свобода выбора. Открытость. Деятельность. Обратная связь. Идеальность: Пособие для учителя. М.: Вита-Пресс, 1999.
- 7. Гин С.И. Мир Фантазии: Метод. пособие для учителей нач. кл. / Система проф. разработчиков, консультантов и преподавателей ТРИЗ. Гомель, 1995.
- 8. Константинова Л.Б. Развитие творческих способностей младших школьников. // Начальная школа. 2000, № 7, с. 66-71.
- Концепция структуры и содержания общего среднего образования (12-летняя школа) // На пути к 12-летней школе: Сб. науч. тр. / Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М.: ИОСО РАО, 2000.
- 10. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981. 185 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

UDC 316.77;070

CONCEPTUAL SPACE OF ENGLISH "ENTARTAINING" MASS MEDIA

Zhaktayeva A.K., Maszhanova Zh. Zhezkazgan Baikonurov University

В статье рассматривается значение концепта и концептуального пространства, подчеркивается 9 основных концептуальных групп и их семантическое концептуальное пространство. Также говорится о глаболизации и СМИ, как составляющую реальность. Особое внимание обращается на специфику историко-концептного анализа, как ведущего комплексного метода при изучении контента СМИ в исторической проекции.

Мақалада концепттің және концептуалды аяның мағынасы қарастырылады, 9 негізгі концептуалды топ және оның семантикалық концептуалды аясы атап өтіледі. Жаһандандыру және бұһаралық ақпараттар негізді жасаушы ретінде қарасытылған. Айрықша көңіл тарихи проекцияда бұһаралық ақпараттардың контентінде тарихи-концептуалды анализдың басты кешенді әдістің өзгешелігіне берілген.

Language - is the most important method to form the knowledge about the world. Man captures the results of all knowledge in words by displaying the real objective world in his activity. Each natural language reflects a certain way of perceiving and organization (i.e. conceptualization) of the world. All the meanings, what are expressed in it, added up in a certain unified system of views, a kind of collective philosophy that is imposed as a mandatory for all native speakers. Way of conceptualizing the reality, what is illustrative of the language, is partly universal and partly nationally specific, so different languages speakers may see the world a little differently, through the prism of their own languages.

The concept of language as a special model of the world belongs to the linguistic philosophical concept of V. Humboldt (the beginning of XIX c.) and it is described in the paper "On the difference between the structure of human language and its influence on the spiritual development of mankind". V. von Humboldt connects a language with the spirit of the people, believing that language - is a "unified spiritual energy of the people, miraculously imprinted on a certain sound ... It is clear to all speakers and exciting them about the same energy." Man " is more than what can be expressed in the words, but he has to enter into the words his spirit to pin them with something, and to use the words as support for achieving what he wants" [1].

The ideas of V. Humboldt were as a starting point for many of the concepts born in XX century. There is a hypothesis of linguistic relativity of E. Sapir and B.L. Whorf among them. The essence of this hypothesis is that language influences the mental activity of its speakers. Therefore, languages are cultural repositories of vast networks of mental processes [2].

In the light of the linguistic philosophy's modern concept, the language is presented as a form of knowledge existence. Therefore, the study of conceptual space in recent years has been particularly significant for all areas of scientific knowledge. Today the concept of conceptual space includes two related, but different ideas: 1) what the conceptual space is and 2) every language "paints" its own painting depicting the reality a little differently than other languages do.

The question of the concept and its description is one of the greatest in modern science. Initially, it was decided in philosophy framework. In general terms the question of the concept is reduced to the problem of relations between the ideal and the material worlds - thinking, consciousness and language as the most important for the research categories. Concept repeats Latin 'conceptus', and in western and domestic philosophical traditions meaning is sometimes referred to as the concept. However, there is another Latin word conceptum which means "the embryo; grain ", and it is associated with modern understanding of the term "concept" as " grain of meaning", which preserves to this "incompleteness, rudimentary".

Concept - is a phenomenon of the same order as a meaning of the word, but it is viewed in several different communications systems [3].

V.V. Kolesov says: "The concept - is not a meaning, but the essence of the concept, the meaning, not the form which gained. Concept - is the essence revealed in its substantive forms - in its symbol, concept and character" in his work "Language and Mentality". This definition implies objectivity of the concept, the national character of its manifestations, a long-term preservation as a sign of national culture, possibility of flexible playback logical operations in the concept of consciousness, which appears each time as a new phenomenon of the original substance. According to the researcher, it is necessary to clearly distinguish between the term "concept" and "value". "Value" - is a narrower concept, which is a part of concept [4].

To get access to concept is better by means of language. Words are not necessary for a formation and existence of the concept. They are necessary to inform the concepts, to discuss them, and they are one of the sources of their formation in human mind. To share concepts and their combinations as the results of intellectual activity, these concepts are needed to verbalize, i.e. to call, to express with language characters, to replace them with characters. One and the same word may show different features of the concept - depending on the communication needs, the volume, the quantity and quality of information that the speaker wants to convey in this communicative act. When the concept gets a linguistic expression, those linguistic tools, which are used for this purpose, act as means of verbalization, the language representation, language representation of the concept.

Thus, as a mental complex concept includes, in addition to the basic semantic content of the following components:

- 1) common to all mankind (universal), summarizing the basic concept of the associative array;
- 2) national and cultural, due to human life in a different cultural environment;
- 3) social, defined by social status;
- 4) group, conditioned by a native speaker to some sex and age group;
- 5) individual personality, formed under the influence of personal characteristics: psychophysiology, upbringing, education, experience.

The set of concepts forms a single conceptual sphere as a holistic and structured space. In every culture model of the world is made up of universal concept series and cultural constants (such as space, time, measurement, reason, the essence of the elements, moral concepts, love, etc.), but in every nation there are some own concepts between these like special relations underpinning national worldview.

V.A. Maslov divides all concepts into nine major groups:

```
1) world (space, time, home ...);
```

- 2) nature (water, fire, wood ...);
- 3) moral concepts (conscience, shame ...);
- 4) view of man (genius, whacky, intellectual ...);
- 5) social concepts and relationships (freedom, war ...);
- 6) emotional concepts (happiness, joy ...);
- 7) artifacts (house, temple, bell ...);
- 8) science (philology, mathematics ...);
- 9) conceptual sphere of art (painting, music, sculpture ...).

Each of these groups contains a specific section of a single semantic concept sphere, it has great importance for the culture as a kind of bunch of information about a particular aspect of the world, displayed through language.

National and cultural semantics, reflecting the particular nature, the nature of the economy and the social structure of the country, features of life, customs and history of the people is important in the language. It is presented in all levels of the language, but most evident in Mass Media.

The mass media are diversified media technologies that are intended to reach a large audience by mass communication. The technology through which this communication takes place varies. Broadcast media such as radio, recorded music, film and television transmit their information electronically. Print media use a physical object such as a newspaper, book, pamphlet or comics, to distribute their information. Outdoor media are a form of mass media that comprises billboards, signs, or placards placed inside and outside of commercial buildings, sports stadiums, shops, and buses. Other outdoor media include flying billboards (signs in tow of airplanes), blimps, skywriting, and AR Advertising. Public speaking and event organizing can also be considered forms of mass media. The digital media comprises both Internet and mobile mass communication. Internet media provide many mass media services, such as email, websites, blogs, and Internet-based radio and television. Many other mass media outlets have a presence on the web, by such things as having TV ads that link to a website, or distributing a QR Code in print or outdoor media to direct a mobile user to a website. In this way, they can utilize the easy accessibility that the Internet has, and the outreach that Internet affords, as information can easily be broadcast to many different regions of the world simultaneously and cost-efficiently [5].

The media constructs reality. This essentially means the media builds and creates our lives and the world we live in. The media builds our world around us, everything from the way we think, the way we feel, the way we dress, and how we perceive those around us. The media is our lives, as it is our means of conveyance of information. We rely on the media for every aspect of our lives; therefore it has control over our reality.

This must mean that the media could say or do anything, and we would be forced to believe it. In fact, we would not even question the credibility of any information the media gave us. For example, the film Wag the Dog showed us how this could occur. The government created a war to avert people's eyes from a scandal that could have lost a presidential candidate votes in the American election. The government not only created the idea of a war, they created images and symbols that the American citizens could relate to in order to construct the reality and verify its integrity.

For example, the government created an American hero, a man who goes to war to fight for his country, an "old shoe" that dies defending his honor and his country. The media even goes as far as creating a song as a tribute to the war hero.

Basically, the media could realistically create any reality they wanted. They could build a world around us full of lies and we would never know the difference. For all we know, it could be happening right now. It may seem that the media is a bad influence in our lives; however the impact of the media could be a positive one. The media ties us all together, unites us and divides us, but keeps us all in line. If the media did not construct reality for us, it could be chaos. Hence, we believe the impact of the media is a remarkable one.

Mass media are the powerful means that do not only influence today's world but also shape the globe of tomorrow. In this case, mass medium perform essential task in order to cast its effect to the audience and maintain the society. Many scholars have argued different functions of mass media. Even so, we have searched one of the functions of Mass Media. The other important function of mass media is the entertainment. It is also views as the most obvious function of media. Actually, entertainment is a kind of performance that provides pleasure to people. Mass media fulfill this function by providing amusement and assist in reducing tension to large degree. Newspaper and magazines, radio, television and online medium offer stories, films, serials, and comics to entertain their audience. Sports, news, film review, columns on art and fashion are other instances. It makes audience recreational and leisure time more enjoyable.

But these days, media have comprised information and education in the entertaining programs. The fusion of entertainment and information is called infotainment. Similarly, the inclusion of education in entertaining programs is regarded as edutainment.

Conceptual analysis of media content refers to the use of non-traditional special historical method, which can be called linguistic. Such a reservation is due to the fact that conceptual analysis is

currently used not only in linguistics, but also in other social and human sciences, particularly in political science, sociology, psychology and others [6].

Литература

- 1. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. 2. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. М.: Наука, 1988. 216 с.
- 2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 397 с.
- 3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Минск: Тетра Системс, 2004. 256с.
- 4. Колесов В.В. Язык и ментальность. СПб., 2004.
- 5. Internet resource:
- 6. http://theonlinemedia.blogspot.com/2012/06/functions-of-mass-media.html
- 7. Ледяев В.Г. Политическая власть: концептуальный анализ // Управленческое консультирование 2009, №4, 85с.

UDC 81:37.016

PECULIARITIES OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT PRIMARY SCHOOL

Machshanova G.H., Karabalayeva R.Zh. Zhezkazgan O.A.Baikonurov University

В статье рассматривается обучение иностранным языкам в начальной школе как часть образовательной программы в Казахстане. Кратко описывается образовательная система, и основное внимание уделяется программе начального образования на иностранном языке.

Бұл мақалада шет тілін ерте жастан оқытудағы ерекшелітері қарастырылған.

Teaching English at the primary level is a worldwide phenomenon. In Kazakhstan, the teaching English and its introduction have received great attention. Many countries have already introduced or want to introduce English as a subject at primary forms, often from the first form. The level of its introduction has now become a matter of state policy responding to people's aspirations. The goals of English language learning at primary level are twofold: attainment of a basic proficiency, as is acquired in natural language learning and development of language into an instrument for knowledge acquisition.

The place of English is not merely an educational issue, but it is also an issue of social change, personal advancement and national development. We are all aware that some children come to school with the knowledge of more than one language and always have the potential of learning several languages at the same time.

Knowledge of more than one language helps children in many ways. It helps them to:

- acquire higher level skills in the languages they already know;
- learn other languages and new subjects with ease;
- understand new cultures;
- become sensitive to other children and their languages;
- appreciate different perspectives on the same issue; and
- develop higher level analytical abilities.

Children language learning has the following characteristics: active, creative, and natural [1]. Children are naturally active and creative language learners in their environment. They observe how people around them express themselves, acquire the expressions, and later produce different expressions for reaching a communicative goal than those they have heard from others. In short, they

are naturally active physically and creative psychologically when they are learning (a language). Characteristics of child language learning have been discussed in the literature. Harmer (2001), for example, has identified certain characteristics of the ways children up to the age of nine or ten. When children learn a language: [2]

- They respond to meaning even if they do not understand individual words.
- They often learn indirectly rather than directly that is they take in information from all sides, learning from everything around them rather than only focusing on the precise topic they are being taught.
- Their understanding comes not just from explanation, but also from what they see and hear and, crucially, have a chance to touch and interact with.
- They generally display an enthusiasm for learning and a curiosity about the world around them.
- They have a need for individual attention and approval from the teacher.
- They are keen to talk about themselves, and respond well to learning that uses themselves and their own lives as main topics in the class-room.
- They have a limited attention span; unless activities are extremely engaging they can easily get bored, losing interest after ten minutes or so.

Many languages teachers report that starting languages education early has a positive effect on students' languages skills, their attitude towards other languages and cultures, and their self-esteem. These teachers carefully choose pedagogy, content and resources to maximize students' success in languages learning in the early years.

When schools implement a languages program in the early years (features):

- Languages teachers connect their pedagogical approaches to those used in other areas of the curriculum. They follow similar structures to those used by the class teacher in organizing the class, particularly with students in their first year of school.
- Students gain an understanding of how language works. The languages program complements the literacy program through making comparisons with the first language and including similar strategies.
- Oral and aural language are emphasized. Learning takes place in the languages class and at other times, such as in the playground within other curriculum areas.
- The approaches teachers choose are learner centered and process-oriented. Students are encouraged to take risks, share learning and develop independence.
- Teachers assist students to make connections between the languages and cultures that they are learning. From the beginning students connect with languages in real-life contexts. A closer look:
- Learning rap in the target language introduces students to greetings, feelings and names of family members. They transfer the language they learn in the rap to a simple role-play that they can act out. More advanced students can compose a rap at home with assistance from older siblings.
- Students measure weight and height tell the time and learn about numbers, money and spatial concepts in the target language.
- Students use their own toys to prompt communication modeled by the teacher, describing the toys to each other as part of a guessing game.
- •Year 1 and 2 students work in peer-tutoring groups, learning to ask and respond to questions in short sentences and use appropriate cultural gestures such as bowing when they greet each other.
- Students commence their 'show and tell' by greeting the class in the target language. Getting started:

If your school is planning to implement a languages program in the early years:

- Organize information sessions for parents on the role of languages learning in the development of their children's literacy.
- •Design information booklets for parents that present the vocabulary and structures that the students are learning, and that suggest ways to support their children's language development.

- •Ensure that classrooms provide extensive visual and tactile support for learning the target language, for example, picture charts, word walls and felt letters.
- Support classroom teachers to use the target language in everyday interactions.
- Invite teachers and the principal to use words of encouragement in the target language when speaking with students.

To sum up, the Ministry of Education has issued a draft program on foreign languages for primary school. The aims and objectives of teaching a foreign language according to the programs are: to develop elementary skills in oral language, i. e., the understanding of the spoken language and talking in a foreign language. Learning a foreign language will stimulate the development of a child's intellect. As a result of learning a foreign language in primary school children should be able:

- 1) to understand orders and requests in a foreign language and little stories on familiar linguistic material within the topics of the program;
 - 2) to answer questions and use sentences connected with games and children's activities;
 - 3) to recite little rhymes, sing songs, etc.

Bibliography

- 1. (Bambang Sugeng, 2000; Vale, 1995; Scott and Ytreberg, 1993; Stern, 1992; Nunan, 1992; Brumfit et.al., 1991; Moskowitz, 1978).
- 2. The Practice of English Language Teaching (3rd Edition) (Longman Handbooks for Language Teachers) Paperback 23 Feb 2001 by Jeremy Harmer

УДК 81(091); 81(092)

ИСТОРИЯ АМЕРИКАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО. АМЕРИКАНСКИЙ АНГЛИЙСКИЙ: ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И УПОТРЕБЛЕНИЯ

Касенова Р., Барекенова М. Жезказганский Университет им. О.А.Байконурова

The article considers the history and peculiarities of the development and usage of the American variant of the English language.

Мақалада американдық ағылшын тілінің тарихы және американдық ағылшын тілінің шығу мен қолданылуы және ерекшеліктері жайында айтылған.

В XVII – XVIII веках английский язык переплыл океан на кораблях с британскими крестьянами и представителями мелкой и средней буржуазии. В 1607 году Джон Смит основал первую колонию в Виргинии. И уже в начале XVII века европейцы начали переселяться в Северную Америку. В начале переселенцев было очень небольшое количество, однако по прошествии трёх столетий их стали миллионы.

Люди уезжали в надежде на новую, богатую, свободную, полную интересных событий и приключений жизнь. Они создали совершению новое общество со своими законами, жизненными принципами, со своей экономической структурой, со своей государственностью. Если бы мы сейчас могли вернуться в Америку того времени, то встретили бы множество переселенцев, говорящих на испанском, французском, немецком, голландском, норвежском, шведском и даже на русском.

Все эти люди оказались в непростой ситуации – им нужно было осваивать земли, строить дома, налаживать производство и привыкать к новым природным и социально – экономическим условиям. Им был просто необходим общий язык - обустроить новые земли в одиночку невозможно, нужно было объединяться, общаться и совместными силами преодолевать препятствия, которые ставила перед ними жизнь. Связующим звеном между переселенцами стал английский язык.

В Америку люди уезжали по разным причинам: кто – то надеялся быстро разбогатеть, кто – то скрывался от преследований карающей руки закона, кто – то хотел обрести политическую свободу, а кто – то хотел избавиться от религиозных преследований и обрести свободу вероисповедания. Причин было множество. Люди приезжали в Америку из разных стран Европы. Но большинство колонистов были выходцами из Англии. Когда в Англии начал развиваться экономический кризис (1620-1635 годы) и многие англичане стали безработными, сходило на нет производство сукна из – за нехватки сырья, урожай гибли или не успевали вызревать, люди покидали страну, в надежде на лучшую жизнь. Америка казалась им сказочной, полной богатств и новых возможностей страной.

Английский язык в те времени не был однородным даже в пределах Англии: в речи аристократов, крестьян и буржуазии можно было заметить сильные отличия. Даже письменный английский разнился от писателя к писателю, что уж говорить о представителях социальных слоёв. В Америку попал не рафинированный аристократический вариант английского, а язык крестьянства и буржуазии.

Перед переселенцами стояли другие проблемы, чем перед жителями Англии, их окружала другая флора и фауна, по – другому развивалась история, другие вещи становились приоритетными, в людях ценились другие качества. Язык просто не мог не впитать в себя жизненные реалии американцев – и он быстро менялся.

Сегодня английский – самый распространённый, но не единственный, употребляемый в Соединённых Штатах. Между американским и британским английским значительно больше сходств, чем различий – ведь речь идёт об одном и том же языке. На заре зарождения Америки переселенцам для общения нужен был очень простой язык. И без того упрощённый «крестьянский» английский стал ещё незамысловатей. Это и есть главное отличие American English от British English – простота.

Орфография. Огромный вклад в формирование американского английского внес языковед Ной Вебстер (Noah Webster) (1758-1843). Он был «отцом – основателем» языка Он разработал большинство американских норм фонетики, орфографии и лексики языка, принятых сегодня.

В 1828 году увидел мир «Американский словарь английского языка», автором которого являлся Ной Вебстер. Словарь состоял из двух томов, общее количество статей в нем было 70000. Впоследствии словарь Вебстера переиздавался два раза (1934 год – второе издание, 1961 год-третье издание). В своем словаре Ной Вебстер ввел термины «президентский», «паблисити», «сленг» «электрик», «виски» и много других. Американский лексикограф ввел новые грамматические правила, отличающиеся от правил ннаписания слов в британском английском языке. Так, например, вместо окончания –our (honor, labor, favour, colour) в британском английском появилось окончание –or (honor, labor, favor, color), вместо –re-(litre, theatre) –er-(liter, theater), вместо –се-(licence)- -se-(lcense), вместо -s- (organization) вместо- -z- (organization), вместо –ll- cansellining) - -l- (canseling). Также в американском английском отсутствуют окончания –me- и -ue (monologue- monolog, programme-program).

Благодаря Вебстеру в американском языке появились технические термины. В отличие от русских, американцы очень часто пользуются словарем своего языка. Наиболее популярным стало второе издание словаря Вебстера (dictionary of the English language),которое включает в себя 600 000 статей на 3 400 страницах.

С 1898 года словарь публикуется в сокращенном варианте и называется «Университетский словарь Мирриам-Вебстера». Им, как раз и пользуются американцы. Осенью 2006 года было выпущено новое, одиннадцатое, издания мини-словаря, содержащее новые слова, которые появились в лексике американцев за последние несколько лет (togoogle, bling, biodieselмножество-множество других). Ной Вебстер первый словарь опубликовал почти два века назад. Он содержал слово, которых не было ни в одном словаре, выпущенном в Великобритании. Своей целью при создании словаря он обозначил создание такой книги, которая отображала бы речь молодой тогда еще нации.

Американский языковед Ной Вебстер внес неоценимый вклад не только в формирование американского английского языка, но и в культуру американской нации, так как

до этого ни у одной нации не было такого единства языка, как у американцев. Американский английский язык намного легче для восприятия, чем британский английский. Он формировался на основе языков народов стран Европы. Люди, считающие этот язык родным, относятся к нации нового поколения, у которого нет единой национальности и одних и тех же культурных корней.

Сегодня американский английский самый, пожалуй, распространенный язык на земном шаре. Он является основным языком общения в Северной и Южной Америке, в странах Центральной Америки и в Канаде.

Американский английский стал языком крупнейшего межнационального бизнеса. На нем общаются 80% людей в мире. И не смотря на то, что возникает много споров на счет того, какой же все-таки язык «правильный»: британский или американский, оба они, безусловно, имеют право существовать.

Лексика. Отличая в лексике – в основном результат того что реалии американцев сильно разнились с жизнью англичан. Второй по важности фактор фактор - влияние других языков на английский в Соединенных Штатах. Самое сильное влияние оказал испанский, особенно на юго-западе страны.

Существуют слова, которые широко употребляются в США, но которые нельзя услышать в Великобритании и наоборот. Разговаривая с современным американцем, можно услышать английский слова, которые давно вышли из обихода в Англии.

Грамматика. Склонность американцев все упрощать сильно сказалось на грамматике. Например, в разговорной речи вы, скорее всего, услышите только времена группы Simple(раньше в школах их называли «Indefinite»). Шансы, что ваш собеседник-американец употребит Perfect, минимальны. Это одна из главных причин, почему англичане считают американцев небрежными по отношению к языку. Однако это не совсем справедливо: американцы даже более склонны соблюдать многие правила грамматики, которыми часто пренебрегают англичане.

Некоторые грамматические отличия американского от британского английского:

- чаще образуются отглагольное существительные (to research-исследовать, a research-исследование);
- не используются слова slowly и really-их заменяют slow и real;
- от неправильных глаголов только лишние проблемы, уверены американцы. Поэтому многие глаголы, которые в британском английском неправильные, в американском стали првильными (например, to spoil).

Фонетика. Между американским и британским английским существуют различия в произношении и некоторых слов, и целых предложений.

- 1. Ударение в словах. Некоторые слова британцы и американцы произносят с ударением на разные слоги, например address (брит.) и address (амер.), саfé (брит.) и café (амер.).
- 2. Звуки в словах. Есть слова, в которых произношение американцев и англичан отличатся одним-двумя звуками:

ask читается [a:sk] в Британии и [əsk]- в Америке, dance произносят как [da:ns] в Англии и как в США.

Звук [t] произносится как слабо артикулируемый [d] , а расположенное в середине слова буквосочетание tt у американцев очень похоже на [d] . Они не «глотают» звук [r], как англичане, поэтому речь кажется более грубой, рыкающей. Лингвисты разработали списки буквосочетаний и ситуаций, в которых произношение англичанина и американца будет разниться.

3. Интонация в предложениях. Англичане используют множество интонационных моделей, а в распоряжении американцев всего две- ровная и нисходящая.

В последнее время на фонетику английского языка в Америке все большее влияние оказывает испанский.

Литература

- 1. Расторгуева Т.А. История английского языка, 4.1. М., 1969, ч.2. М., 1972г.
- 2. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка, М., 1955 г.
- 1. 3.A.Hughes, P.Trudgill, English Accents and Dialects. Oxford University Press, 1966.
- 3. Smith J.J. Essentials of Early English. New York . Routledge, 1999.

УДК 81:001.12/.18

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ЗА РУБЕЖОМ

Касенова Р., Кириллов Д. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Мақалада ағылшын тілін шет елде оқытудағы қазіргі білім бағдарламасының алатын орны мен атқаратын рөлі жайы тақырыпқа арқау болған.

The Role of modern educational programs in the process of the English language acquisition is considered in this article.

С наступлением эпохи глобализации системы образования большинства развитых стран мира находятся в состоянии непрерывной модернизации и реформирования. По темпу внедрения инноваций в области образования Казахстан находится в числе передовых. Этот процесс идет непрерывно и ускоряется с каждым годом – в стране поставлены амбициозные цели по улучшению качества образования.

Главной целью образовательных реформ в Казахстане является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. Президентом Казахстана была также поставлена задача о вхождении республики в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. Совершенствование системы образования играет важную роль в достижении этой цели.

В соответствии с требованием времени каждый гражданин должен стремиться к владению государственным языком, русским языком – языком межнационального общения и английским языком. Для реализаци этой идеи разработаны стратегия развития полиязычного образования, пакет нормативных документов, планируется подготовка педагогических кадров для системы полиязычного образования, а также разработаны модели по обучению казахскому и русскому языкам, аналогичные международной системе обучения английскому языку. Это позволит сформировать единую методологию обучения языкам. Планируется создать Республиканский центр по координаци процесса реализаци полиязычного образования путем преобразования действующего республиканского центра vскореного государственному языку. В рамках реализаци культурного проекта «Триединство языков» задача повысить роль государственного языка как фактора государственности Казахстана, сохранить высокий уровень знания русского языка, а также создать условия для успешного овладения английским языком.

В Казахстане уже начата работа по развитию центров обучения языкам. С 207 года в специализированых школах для одареных детей в экспериментальном режиме начато внедрение программы полиязычного образования, направленой на углубленое изучение казахского (государственного), русского и английского языков и преподавание предметов естественонаучного и математического циклов на английском языке. По поручению главы государства, начиная со следующего года, в школах Республики с I класса водится изучение английского языка. Ожидается, что через пять лет эти школьники начнут уже изучать дисциплины на английском языке. К тому времени необходимо подготовить квалифицированные кадры для осуществления такой работы. Поэтому уже с 2012–2013

учебного года в вузах начали принимать конкретные и эффективные меры по подготовке полиязычных учительских кадров. Наряду с этим, в 20 вузах страны, в том числе, национальных и ведущих региональных, будут открыты специальные отделения по подготовке полиязычных кадров приоритетных специальностей инженерно-технического и естественонаучного направлений.

В настоящее время уже функционируют 3 специализированные школы с обучением на трех языках, а в следующем учебном году их количество увеличится до 70. В отдельных вузах (или факультетах) начата работа по обучению на трех языках. Успешным примером практической реализаци казахстанской модели полиязычного образования являются Назарбаев Интеллектуальные школы и Назарбаев Университет, преподавание в котором ведется на английском языке. Обучение в этих передовых образовательных центрах открывает для казахстанской молодежи дополнительные перспективы интеллектуального, профессионального и карьерного роста.

Сегодня никто не станет спорить, что хорошее владение иностранным языком – навык, который необходим практически каждому. Изучение языков давно превратилось из занятия, которое рассматривалось, по большей части, в качестве хобби, в острую необходимость. Если раньше большинство людей строили карьеру в пределах одной страны и делали это довольно успешно, в наше время ситуация кардинально изменилась. Все больше и больше компаний из разных стран устанавливают партнерские отношения, все больше и больше крупных фирм разворачивают свой бизнес на международном уровне. Поэтому изучение иностранных языков – в первую очередь английского, как международного языка – становится одним из ключевых факторов достижения успеха.

В нашей стране существует огромное количество учебных центров, где любой желающий может начать изучать иностранные языки. Появляется все больше и больше частных преподавателей, открываются языковые школы. Тем не менее, успешное изучение языка подразумевает необходимость свободного владения в ситуациях разговорного общения – и вот тут обычных языковых курсов часто оказывается недостаточно. Для того, чтобы свободно владеть английским языком, необходима практика. Более того – необходимо то, что сейчас часто называют «языковой средой» или «погружением в язык». Именно по этой причине языковые программы изучения английского за рубежом становятся все более популярными среди изучающих язык [3].

Стоит понимать, что для того, чтобы успешно изучать английский за рубежом, нужно учитывать все особенности данного вида обучения. В первую очередь это то, что уже было упомянуто – максимальное погружение в языковую среду. Восприятие речи на слух, чтение на английском языке, устное общение – все это теперь не ограничивается пределами аудитории и временем занятий. Английский язык теперь окружает человека везде и в повседневной жизни – в гостиницах и магазинах, в кафе и ресторанах, в больницах, на железнодорожных станциях и т.п. Благодаря этому немаловажному фактору снимается страх перед иностранным языком, человек привыкает употреблять английский в повседневных ситуациях.

Еще одной важной особенностью изучения английского за рубежом является обучение у носителей языка. В зарубежных языковых школах занятия ведут люди, которые не просто являются профессиональными преподавателями, но и досконально знакомы со всеми стилистическими и иными особенностями английского языка [4].

Современные зарубежные программы для изучения английского языка отличаются огромным разнообразием. Курс может быть как коротким – одна-две недели, так и длинным – до целого учебного года, а то и больше. Для того, чтобы понять, какой продолжительности стоит выбрать языковую программу, необходимо отталкиваться от нескольких моментов. В первую очередь это, конечно, финансовая целесообразность, а также степень необходимости получения максимального результата за минимальное количество времени.

Обычно зарубежные языковые центры предлагают на выбор программы изучения английского языка, которые принято различать по интенсивности. Интенсивность — это количество уроков английского языка в неделю. Базовая нагрузка — это 15-25 академических часов в неделю. При таком графике вы сможете не только подучить язык, но и хорошо

отдохнуть, посмотреть страну, местные достопримечательности и т.п. Кроме того, существуют интенсивные курсы, дающие нагрузку вплоть до 40 часов в неделю и даже больше, но при этом вы можете получить результат в разы быстрее, чем на курсах со стандартной интенсивностью.

Сделать выбор достаточно просто: если вы располагаете достаточными средствами, но время у вас ограничено, выбирайте короткий интенсивный курс. Вам придется плотно работать, но результат будет заметен уже через пару дней интенсивных занятий. Чаще всего именно этот вариант предпочтителен для деловых людей, которые не имеют возможности надолго оторваться от работы. Потратив всего 2-3 недели на изучение языка, вы вернетесь домой с натренированной разговорной речью и в этом случае вполне сможете претендовать на повышение по карьерной лестнице.

Если же у вас в запасе есть пара месяцев, можно спокойно выбирать стандартный, но достаточно продолжительный курс — обычно такой вариант относительно дешевле своих интенсивных аналогов, при этом у вас еще остается достаточно свободного времени для практики языка в неформальной обстановке вне аудиторных стен, а также возможность изнутри познакомиться с культурой и бытом жителей страны изучаемого языка. Стоимость таких программ варьируется обычно в зависимости от продолжительности и интенсивности занятий, а также от тематического направления курса (об этом мы подробнее поговорим чуть ниже) [5].

Следующий вопрос, который стоит решить – куда ехать? Большая часть английских языковых школ расположена, понятное дело, в Великобритании и США. Много таких школ также и в других странах, где английский язык является официальным государственным языком: в Канаде, Австралии, Новой Зеландии, на Мальте, Кипре, а также во многих европейских странах. Цены, как правило, между странами не сильно различаются, однако при выборе места изучения языка за рубежом стоит уделить внимание таким моментам как стоимость проживания, перелета из вашего города и т.д. Языковые школы, где можно изучать английский, существуют также и в других странах, где английский язык не является родным для местных жителей. Однако все же лучше выбирать страну, где вы сможете полностью окунуться в английский, и, кроме того, в таких странах гораздо выше уровень квалификации преподавателей, а следовательно, и качество обучения языку.

Перед тем, как окончательно выбрать для себя языковую программу, стоит отметить, что существуют курсы английского за рубежом различной направленности. Например, вы можете выбрать специальный интенсивный курс, целью которого является улучшение именно разговорного навыка. На таких курсах большая часть времени уделяется практике живого общения на английском языке. Существуют также программы делового английского языка, которые, в свою очередь, имеют свои, еще более узкие направления: английский язык для менеджеров, английский язык для предпринимателей, английский язык для работников технической, научной сферы и т.п. Вам нужно четко решить, для каких целей вы собираетесь улучшать свой уровень английского языка, и тогда выбор подходящей языковой программы не составит большого труда.

Многие зарубежные курсы изучения английского языка рассчитаны на подготовку к международным языковым экзаменам – IELTS, TOEFL, CAE, FCE и т.п. Отдавать предпочтение таким курсам стоит, если вы планируете в дальнейшем учиться за границей, устраиваться на работу в международную компанию или выезжать за границу с целью устройства на работу в другой стране – многие фирмы, требующие от своих сотрудников владение английским языком, принимают вышеупомянутые международные сертификаты. Чтобы выбрать именно тот экзамен, который может пригодиться вам в будущем, желательно подробнее ознакомиться с содержаниями самых распространенных экзаменов, а также с информацией о том, где принимают те или иные сертификаты. Например, для работы в американской фирме или поступления в американский университет, вам, скорее всего, потребуется сдача TOEFL, а если вы планируете устраиваться на работу в Великобританию или поступать в университет, вам пригодится сертификат одного из Кембриджских экзаменов – САЕ, СРЕ и т.п. Подготовка к таким экзаменам в «боевых» условиях станет отличной альтернативой обычным курсам английского языка [6].

В последнее время появляется все больше языковых школ для детей, многие из которых работают по принципу летнего лагеря – дети круглосуточно находятся в школе, проживают там и находятся под присмотром педагогов, а большая часть времени посвящается изучению английского языка. Многие занятия проходят в игровой форме, что обеспечивает ребенку легкое и быстрое овладение английским языком. Существует также большое количество каникулярных языковых программ для подростков и молодежи. Такие лагеря обычно расположены в лучших курортных местах – на Мальте, на Кипре, на южном побережье Европы – и являются прекрасной возможностью совместить «приятное с полезным» - отдых и изучение английского языка.

Существует также еще одно направление которое, к сожалению, пока не пользуется особой популярностью, однако оно может быть даже в разы эффективнее обучения в языковой школе. Это изучение английского языка с проживанием в семье преподавателя. На данный момент огромное количество преподавателей-носителей английского языка готовы принимать у себя студентов, регулярно с ними заниматься и при этом общаться исключительно на английском языке. В процессе повседневного общения с преподавателем студент не только практически круглосуточно слышит правильную английскую речь, но еще и учится применять язык в бытовых ситуациях, запоминает устойчивые фразы и выражения и приучается легко воспринимать иностранную речь на слух.

Суммируя все вышесказанное, стоит упомянуть еще об одной особенности изучения английского за границей, которая может стать недостатком для людей, только начинающих изучать язык. Новичкам без опоры на родной язык сложно будет влиться в занятия, однако еще сложнее может оказаться элементарное выживание в новой стране, где говорят исключительно по-английски. Поэтому выезжать за рубеж с целью изучения английского стоит только в том случае, если у вас есть определенная языковая база — знание элементарной лексики, грамматики и т.п., чтобы, не дай Бог, не оказаться в безвыходной ситуации.

Тем не менее, изучая английский язык за границей, вы очень быстро привыкнете к его звучанию и сами не заметите, как избавитесь от языкового барьера. Несмотря на то, что стоимость обучения английскому за рубежом может быть гораздо выше стоимости обучения в российских языковых школах (и это еще без учета расходов на перелет и проживание), эффект от такого обучения полностью перекрывает все недостатки.

Подводя итоги, можно смело сказать, что изучение английского языка за рубежом является, пожалуй, самым эффективным способом обучения. Благодаря погружению в языковую среду английский язык перестает быть целью и становится простым и удобным инструментом решения жизненных вопросов. А ведь это и есть самый естественный способ изучения языка, заложенный в нас природой!

Литература

- 1. Национальный доклад по состоянию и развитию образования в Республике Казахстан (краткая версия). Астана, 201. 75 с.
- 2. Программа развития образования Республики Казахстан до 2015 г. 3. Программа развития образования Республики Казахстан на 201–2020 годы. Астана, 208.
- 3. Государственная программа развития профессионального и технического образования в Республике Казахстан на 208–2012.
- 4. Концепция 12-летнего среднего общего образования. Астана, 208.
- 5. Концепция совершенствования системы подготовки и аттестаций научных и научно-педагогических кадров в РК до 2010 года. Астана, 208.
- 6. Концепция создания и развития учебного телевидения в Республике Казахстан. – Астана, 209.

BRIEF REVIEW IN MODERN PUBLICISTIC STYLE

Kassenova R.P., Mynbai A.B. Zhezkazgan O.A.Baikonurov University

В статье представлен краткий обзор современного публицистического стиля.

Бұл мақалада қазіргі заманғы публицистикалық стильге қысқаша шолу ұсынылды.

Materials newspaper and information genre form the main content of newspaper text. Translator of socio-political literature often translates articles and informational notes of British and American newspapers, and he or she should know the stylistic features of these materials.

System of functional styles is in a state of continuous development. Styles separate themselves in varying degrees: the boundaries of some of them are not easy to determine, and styles as such is difficult to separate from the genres. These difficulties are particularly noticeable when it comes to style newspapers.

The book IR Halpern's "Essays on the style of English newspaper" devoted a large section of the chapter on speech styles. Inside the newspaper style, this author distinguishes two types: a) style of newspaper reports, headlines and ads that constitute, according to Halpern, the creation of newspaper style, and b) the style of newspaper articles, constituting a kind of journalistic style, which also includes oratorical style and style essay.

M.D. Kuznets, the authors of "Stylistics of the English language", believe that combining specific features of the language newspapers in newspaper style concept is wrong, because it features a functional style that are replaced by signs of the genre. These authors also point to the fact that in different sections of newspaper editorials, policy documents and texts of speeches, articles on various aspects of cultural life, science and technology - reflect different styles of language.

Headline is known as the name of literature, scientific or musical produce. Our research on publicistic headline will study a lot of its definitions. We shall notice similarity between them as well. According to Kukharenco V.A., headline is a text at the top of a newspaper article, indicating the nature of the article below it.

Galperin finds the headline as a dependent of newspaper writing. Its main function is to inform the reader briefly about the text which follows it.

Some authors propose to allocate at a newspaper, and style information that can be used in the newspaper, on radio and television. This style is also called mass communication.

Common features newspaper style can be still. It is quite obvious that the system stylistic extra linguistic factors has much in common even in different types of news stories, and as the organization of linguistic elements of style most closely dependent on extra linguistic factors, the specificity of the newspaper as a social phenomenon and all specifics of mass communication objectively lead to the need for recognition as a newspaper-style one of the functional sheet.

Style means all kinds things. Encarta English dictionary lists 11 definitions for it. Its third definition says: way of writing or performing: the way in which something is written or performed as distinct from the content of the writing or performance. This is where we commence our discussion. Lynch provides us with more or less what is generally understood of style in our school days. He says that at its broadest, it means everything about your way of presenting yourself in words, including grace, clarity, and a thousand indefinable qualities that separate good writing from bad. (Lynch, 2001) I also remember huge amount of stress from my teachers is placed on economy, precision and so on, plus clarity as stated by above. In a word, style is used as a term distinguished from content in writing and it stresses form or format. In other words, style means 'how' whereas content refers to 'what' [1].

If style comes only second in priority, it certainly stands very high in importance. It is only natural that good form conveys the content in more sufficient and adequate way. In translation discussion faithfulness in content has always been emphasized and treated seriously, but faithfulness

in style seems to pose more difficulties. In literature, style is the novelist's choice of words and phrases, and how the novelist arranges these words and phrases in sentences and paragraphs. Style allows the author to shape how the reader experiences the work. For example, one writer may use simple words and straightforward sentences, while another may use difficult vocabulary and elaborate sentence structures. Even if the themes of both works are similar, the differences in the authors' styles make the experiences of reading the two works distinct. Without extensive reading the capture of the so-called style is really a tough challenge.

Style is depth, deviations, choice, context style restricted linguistic variation, and style is the man himself (Buffon). According to Galperin the term 'style' refers to the following spheres:

1) The aesthetic function of language

It may be seen in works of art- poetry, imaginative prose, fiction, but works of science, technical instruction or business correspondence have no aesthetic value.

2) Synonymous ways of rendering one and the same idea

The possibility of choice of using different words in similar situations is connected with the question of style as if the form changes, the contents changes too and the style may be different.

- 3) Expressive means in language
- Are employed mainly in the following spheres poetry, fiction, colloquial speech, speeches but not in scientific articles, business letters and others.
- 4) Emotional coloring in language [2].

Very many types of texts are highly emotional – declaration of love, funeral oration, poems (verses), but a great number of texts is unemotional or non-emphatic (rules in textbooks).

5) A system of special devices called stylistic devices

The style is formed with the help of characteristic features peculiar to it. Many texts demonstrate various stylistic features:

She wears 'fashion' = what she wears is fashionable or is just the fashion metonymy.

6) The individual manner of an author in making use the individual style of speaking, writing must be investigated with the help of common rules and generalization.

What is meant by style is debatable because it is highly debatable if human beings are exactly alike. It is very difficult to arrive at a full description of style that is acceptable to all scholars. As such there are many definitions of the word style as there are scholars yet no consensus is reached among them on what style is. Chapman (1973) is of the view that style is the product of social situation i.e. of a common relationship between language users. He further said that style is not an ornament or virtue and is not confined to written language, or to literature or to any single aspect of language.

Language is human specific and used in society. No human language is fixed, uniform, or varying; all languages show internal variation. This variation sows the distinct feature of individuals or a group of people which is usually referred to as style. Style is popularly referred to as 'dress' of thought, as a person's method of expressing his thought feelings and emotions, as the manner of speech or writing. (Samson: 1996). From the definition above, one can deduce that style is the particular way in which an individual communicate his thoughts which distinguishes him from others.

Style can also be defined as the variation in an individual's speech which is occasioned by the situation of use. (Yule: 1996) from the definition of style provided by Yule, style is described as the variations in language usage. In essence, style is conditioned by the manner in which an individual makes use of language.

Middleton is of the view that style refers to personal idiosyncrasy, the technique of exposition and Chatman says that style means manner – the manner in which the form executed or the content expressed. From the definitions above, it can be deduced that style is unique to every individual or person and it is a product of the function of language as a means of communication.

The publicistic style of language became a separate style in the middle of the 18th century. Unlike other styles, it has two spoken varieties, namely the oratorical

sub style and the radio and TV commentary. The other two sub styles are the essay

(moral, philosophical, literary) and journalistic articles (political, social, economic). The general aim of publicistic style is to influence the public opinion,

to convince the reader or the listener that the interpretation given by the writer or

the speaker is the only correct one and to cause him to accept the expressed point of view [3].

Publicistic style is characterized by coherent and logical syntactical structure, with an expanded system of connectives and careful paragraphing. Its emotional appeal is achieved by the use of words with the emotive meaning but the stylistic devices are not fresh or genuine. The individual element is not very evident. Publicistic style is also characterized by the brevity of expression, sometimes it becomes a leading feature. The oratorical style is the oral subdivision of the publicistic style. Direct contact with the listeners permits a combination of the syntactical, lexical and phonetic peculiarities of both the written and spoken varieties of language. The typical features of this style are: direct address to the audience; sometimes contractions; the use of colloquial words. The SDs employed in the oratorical style—is determined by the conditions of communication. As the audience relies only on memory, the speaker often resorts to repetitions to enable his listeners to follow him and to retain the main points of his speech. The speaker often uses simile and metaphor, but these are generally traditional, because genuine SDs may be difficult to grasp.

The publicistic style has its spoken variety the radio and TV. Commentaries and the oratorical sub style. The written sub styles are the essay and journalistic articles in newspapers, magazines and journals. The basic aim of the publicistic style is to exert an influence on public opinion, to convince the reader or the listener that the interpretation given by the writer or the speaker is correct and to make them accept his or her views though logical argumentation and emotional appeal. [4.p.159] The development of the radio and television has brought into a new spoken variety namely the radio commentary. The other two are the essay (moral, social, economic) in newspapers and magazines. The general aim as we have said is to exert a constant and deep influence on public opinion. Publicistic style is also characterized by brevity of expression. In some varieties of this style it becomes a leading feature and important linguistic means. In essays brevity sometimes becomes epigrammatic. The most characteristic language features of the essay remain:

- Brevity of expression
- The use of the first person singular which justified a personal approach treated.
- The use of emotive words.
- The use of similes and metaphors.

Some essay depending on the writer's individuality is written in a highly emotional manner resembling the style of emotive prose. Others resemble scientific prose. The essay in our days is often biographical: persons; facts and events are taken from life. These essays differ from those of previous centuries, their vocabulary is simpler.

Nowadays there are so many articles are published therefore journalists must work hard to grab readers attention. In other words the main function of the headlines and titles is to win the reader. Another function is to summarize the published article. Only by reading the headline we should be able to understand the content of the publishing. Present with COMMUNICATING with the outside world is becoming increasingly important. As a result of information plays an increasingly important role in our daily lives. As we all know, 21st century information era. With information you will be better than others, or you will lose the chance to win. This is news that carries information and we get information by reading newspapers. One of the problems associated with the study of the press in how to come to a reasonable conclusion, given that the time-consuming nature of discourse analysis makes it difficult to carry out a detailed analysis of a large number of articles. Journalistic English has a style all their own, and this is most evident in the headlines. The main text of the article should simply describe the event, giving information in a clear, well-structured, and easy to understand way. By its nature, they (usually) have to be clear and concise.

In this work the headline of English-speaking newspapers and magazines has been studied as an independent and effective persuasive element of a text. "In a world where mass communication plays an important part in forming our attitudes towards people, ideas, events and objects, the wording of a message may well be the most significant factor in persuading us to adopt a particular point of view" 2. In this paper I want to discuss, how susceptible are we to linguistic style? How profoundly can the impact of a message be enhanced by the manner in which it is written, assuming that one and the same thought can be expressed with different stylistic tools? The choice of words reflects not only

differences in evaluations (positive or negative) or in emotions - it is also able to thrust reader's attitude to the core of a message and to direct and control one's perception and comprehension. The paper claims that language can be a very powerful and persuasive tool which draws the readers' attention, being operated by skillful editors in a newspaper or magazine headline.

Литература

- 1. Lynch, Jack.- Guide to Style and Grammar, 2001
- 2. Galperin I.R.-"Stylistics", M., 1977, p71
- 3. Compact Oxford Dictionary, Thesaurus and Word power Guide, 2001 Oxford University Press, New York
- 4. Arnold I.V. «Лексикология современного английского Языка» Москва,1979

UDC 811.1/.8

SCANDINAVIAN INVASION. NORMAN CONQUEST. IT'S INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE

Kassenova R.P., Orazbekova A. Zhezkazgan O.A.Baikonurov University

Бұл мақалада ағылшын тілін дамытудағы Англияны Норман жаулап алғандағы Скандинавия шапқыншылығының әсері талқыланды.

В этой статье рассматривается влияние скандинавского вторжения норманнского завоевания Англии на развитие английского языка

Scandinavian Invasion

The end of the Old English period and the beginning of Middle English is marked by two outstanding political events —the Scandinavian invasion and the Norman conquest.

It is impossible to state the exact date of the Scandinavian invasion as it was a long process embracing over two centuries, the first inroads of the Scandinavian Vikings having began as far back as the end of the 8th century. Various Scandinavian adventurers at the head of their troops came to England wave after wave, although the English offered the invaders a stubborn resistance.

At first the invaders fought with the natives, robbed and plundered the country, but later they began to settle on the lands they had managed to conquer. The part of England which suffered more from the invasion was the North-Eastern part of the country. From that part the invaders trying to conquer the whole of the country gradually proceeded to the South-West.

The kingdom that was the strongest among many existing in Britain at that time and that could consequently withstand the invasion more successfully than any other was the Wessex kingdom, especially under the rule of King Alfred the Great. King Alfred the Great was so powerful and successful in his struggle against the invaders that hostilities ceased for a time and a peace treaty was concluded — the Treaty of Wedmore, in accordance with which the territory of the country was subdivided into two parts: the south-western part remained English under the rule of King Alfred and the north-eastern part was to be Scandinavian. That part was referred to as Danelau or Danelaw, i.e. the territory which was under the rule of Scandinavians, or "Danes" [1].

The Scandinavians in England remained very strong through centuries, and at the beginning of the 11th century, namely in the period between 1016 and 1042 the whole of England came under the Scandinavian rule — the conquest was completed and the Danish king was seated on the English throne. Although in 1042 England was back under English power, the English king who came to the throne — Edward the Confessor — was to be the last English king for more than three centuries.

The Scandinavian invasion and the subsequent settlement of the Scandinavian on the territory of England, the constant contacts and intermixture of the English and the Scandinavians brought about many changes in different spheres of the English language: word-stock, grammar and phonetics. The influence of Scandinavian dialects was especially felt in the North and East parts of England, where

mass settlement of the invaders and intermarriages with the local population were especially common. The relative ease of the mutual penetration of the languages was conditioned by the circumstances of the Anglo-Scandinavian contacts, i.e.:

- a) There existed no political or social barriers between the English and the Scandinavians, the latter not having formed the ruling class of the society but living on an equal footing with the English;
- b) There were no cultural barriers between the two people as they were approximately the same in their culture, habits and customs due to their common origin, both of the nations being Germanic.
- c) The language difference was not so strong as to make their mutual understanding impossible, as their speech developed from the same source —Common Germanic, and the words composing the basic word-stock of both the languages were the same, and the grammar systems similar in essence.

Norman Conquest

The Norman Conquest began in 1066. The Normans were by origin a Scandinavian tribe who two centuries back began their inroads on the Northern part of France and finally occupied the territory on both shores of the Seine. The French King Charles the Simple ceded to the Normans the territory occupied by them, which came to be called Normandy. The Normans adopted the French language and culture, and when they came to Britain they brought with them the French language.

In 1066 King Edward the Confessor died, and the Norman Duke William, profiting by the weakness of King Harold who succeeded King Edward on the English throne, invaded England. He assembled an army, landed in England and in a battle of Hastings on October 14, 1066 managed to defeat Harold and proclaimed himself King of England.

The Norman conquest had far-reaching consequences for the English people and the English language. The English nobility perished through different reasons and was replaced by the Norman barons. The new king William confiscated the estates of the Anglo-Saxons nobility and distributed them among the Norman barons. The Norman conquerors continued pouring into England thousands after thousands, years and years after the conquest, and during the reign of King William over 200,000 Frenchmen settled in England and occupied all positions of prominence in the country, be it in court, Parliament, Church or school.

The heritage of the Norman Conquest was manifold. It united England to Western Europe, opening the gates to European culture and institutions, theology, philosophy and science. The Conquest in effect meant a social revolution in England. The lands of the Saxon aristocracy were divided up among the Normans, who by 1087 composed almost 10% of the total population. Each landlord, in return for his land, had to take an oath of allegiance to the king and provide him with military services if and when required.

The Saxon machinery of government was immensely reinforced, with a Norman monarch and his officials as effective centralised controllers. Royal power was spread to provinces, royal justice was much more impartially done. The Normans created a strong medieval monarchy which was gradually to complete the unification of England.

The 13th century witnessed the appearance of the first Parliament, or a council of barons, which later was changed to a national Parliament, representing the nobility, clergy, knights of the shires and major cities.

The Norman conquerors, though Germanic by origin, were French by their language, habits and customs. They were a people and a class that stood aloof from the conquered English, whose habits and customs they despised and whose language they could not understand. They spoke French and addressed people in French. They taught their children French — the only language they could speak, which is noticed by many writers and scholars. And for more than two centuries after the conquest the English country was ruled by French speaking Kings and nobility, and the French language was the state language of the country.

The Norman Conquest put an end to the West Saxon literary language. But eventually after a prolonged struggle the English language got ascendance over French and again became the state language of the country. The victorious and defeated peoples continued to speak their own languages. The language spoken and written by the English continued to develop in accordance with tendencies already active before the conquest.

The English language emerged after the straggle, but it came in a different position. Its vocabulary was enriched by a great number of French words and its grammatical structure underwent material changes.

They generally mention-the following decisive steps in the way upward of the English language after the Norman conquest:

- a) 1258 Proclamation of King Henry III was published besides French also in English;
- b) 1362 the English language became the language of Parliament, courts of law; later, at the end of the century the language of teaching;
- c) the rule of King Henry IV (1399—1413) the first king after the conquest whose native tongue was English [2].

The end of the 14th century also saw the first "English" translation of the Bible, and Chaucer was writing his "English" masterpieces. The new merchant class and the spread of lay learning were building a national civilisation, and by the end of the century French had probably died out as a spoken language.

Word-stock

In Middle English it underwent fundamental changes and became almost new. If in Old English the word-stock was almost completely native, in Middle English there were many borrowings. The principal sources of them were:

- 1. Scandinavian (those who came in the end of the Old English period) over 500 words (take, give, sky, wrong, etc.);
- 2. French (the language of the Norman conquerors) over 3500 words (government, army, battle, etc.). Though the number of the French words is greater, all the Scandinavian words common, colloquial, everyday, indispensable entered the very core of the language, and their influence is very great. The French words are generally terms indispensable only in certain official spheres, but not colloquial. The Scandinavian borrowings are intensive, the French borrowings extensive:
- 1. the Scandinavians and the English were *linguistically* similar (both Germanic), the English and the French different (Germanic and Romance languages);
- 2. the English and the Scandinavians were similar *socially* (neither of the nations formed the upper class); the French and the English were different socially (the French-speaking people forming the ruling class, the English-speaking the lower class);
- 3. the English and the Scandinavians had similar *culture*, habits, customs, traditions; the French and the English different; that is why the assimilation of the French words could not proceed so quickly and intensively as that of Scandinavian [3].

The principal means of enriching vocabulary were thus outer means, i.e. borrowings.

The Normans were looked at as an alien race; their occupation of the country attracted much more notice and lasted longer than that of the Danes; they become the ruling class. They represented a higher culture than that of the native and had a literature of their own. The Normans became the masters of England and they remained masters for a sufficiently long time to leave impress on the language. The conquerors would have been far less if they had not continued for centuries in actual contact with the French of France. After the conquest, the immigrants formed the upper class of the English society. The following classes of words show this fact: [4]

Words relating to government: crown, state, ggovernment, reign, realm, sovereign, authority, country, minister, chancellor, authority, parliament, people, nation

Words related to feudalism: Fief, feudal, vassal, liege

Words relating to steps in the scale of rank: Prince, peer, duke, marquis, viscount, baron

Words related to military affairs: War, peace, battle, arms, armour, buckler, mail, lance, officer, dart, lieutenant, sergeant, solider, troops, vessel, navy, admiral, enemy, danger, prison, siege, guard.

Words related to law: Justice, just, judge, court, suit, sue, plaintiff, defendant, plea, plead, cause, assize, fee, accuse, crime, traitor, damage, heritage, properly, penalty, injury, privilege, tenure

Words related to church: Religion, service, trinity, savior, virgin, angle, saint, abbey, cloister, friar, clergy, parish, baptism, sacrifice, orison, alter, sermon, preach, pray, prayer, feast

Words related to the pleasure of life: Joy, pleasure, delight, ease, comfort

Some of the favourite pastimes were Chase, Cards and Dice, so we find many

French words related to them, such as: Brace, couple, lease, falcon, quarry, warren, scent, track, partner, suit, trump

Words related to dress: apparel, dress, costume, garment

Words related to art: art, beauty, colour, image, design, figure, ornament [5].

Литература

- 1. Резник Р.В., Сорокина Т.А., Резник И.В. A History of the English Language. История английского языка
- 2. Расторгуева Т.А. История английского языка
- 3. Аракин В.Д. История английского языка
- 4. http://www.england-history.org
- 5. http://www.native-english.ru/articles/history

ӘОЖ 81:001.12/.18

ЖАҢА СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРЫН ЖАСАУДЫҢ АМАЛ-ТӘСІЛДЕРІ

Қасым Б. Абай атындағы ҚазҰПУ, Сәменова С. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье рассматриваются способы образования и употребления новых слов в казахском языке.

This article discusses methods of education and the use of new words in the Kazakh language.

Тіл – халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан асыл қазынасы, рухани құндылық-тарды ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізуші формасы. «Адамның миында қандай ой пайда болмасын, ол тілдік материалдың негізінде ғана туындап, іске асады. Тіл – ойды білдіретін таңбалар жүйесі. Тілдегі кез келген сөз дыбыстардың қосындысы немесе таңбалардың жиынтығы ретінде материалдық нәрселерге қолданғанда ғана мағынаға ие болады» [1].

Белгілі бір мағынаға ие болған сөз тіл білімінің зерттеу нысанына айналатыны сөзсіз. Тіл білімінің қай саласын алсақ та, оның зерттеу нысанасы я тікелей, я жанама түрде сөзге келіп тіреледі, ал сөзде фонетикалық, лексика-семантикалық, сөзжасамдық, грамматикалық т.б. қасиеттер бір-бірімен қабысып, қабаттасып келіп отыратындығы белгілі. Сондықтан да тілімізде пайда болған жаңа қолданыстарды жасаудың амал-тәсілдерін қарастырудың маңызы зор.

Тілдің сөздік қоры – заман талабына сай рухани ой-сананың өсіп, жетіліп отыруының кепілі. Қазақ тілінің грамматика, фонетика саласына қарағанда, лексика саласы ішкі және сыртқы өзгерістерге ұшырап тұратындығы заңды құбылыс. Іштей өзгеріске ұшырауы – бұрыннан бар сөздердің мағыналық өзгерісі, яғни жаңа қолданыстарға түсуі. Сыртқы өзгеріске ұшырауы – басқа тілден жаңа сөздер қабылдауы.

Қоғамдық құбылыстар мен қоғамдық қатынастардағы өзгерістер, қоғамдық құбылыстардың түбірімен өзгеруі лексикада бірден байқалып, айқын көрінеді. Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында орыс тілінен ауысып келген сөздерді ғалым І.Кеңесбаев қазақ халқы ерте замандардан бері көршілес халықтармен түрлі қарым-қатынаста болғандығын, ежелден бергі көршілес отырған халықтар арасындағы достық үнемі күшейіп, араларындағы мәдени шаруашылық байланыстары ілгері дамып отырғандығының нәтижесі деп біледі [2].

Қазақ тілінің негізгі байлығы сөздік қоры болса, оның қалыптасуы, дамуы, толығуы – үздіксіз болып отыратын үрдіс. Бұл үрдістің негізгі көзі- қоғам өміріндегі саналы да сапалы өзгерістерге байланысты еніп жататын заттар мен құбылыстарды атау. Атау жасау, аталым үрдісі — сөзжасамның нәтижесі. Қазақ тіл білімінде сөзжасам мәселесі, соның ішінде морфологиялық (синтетикалык) сөзжасау 20-30 жылдардан бастау алады. Сөзжасамның бұл тәсілін алгаш зерттеген ғалымдар: Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Н.Оралбаева, Ғ.Қалиев, Е.Жанпейісов, А.Қалыбаева, Қ.Есенов, Б.Қасым тағы басқалар. Аталған ғалымдар тіліміздегі сөздердің жасалу ерекшеліктеріне барынша тоқталған болатын. «Белгілі бір затқа, құбылысқа атау беру арқылы сөз жасау адам санасымен,таныммен байланысты дамып келе жатқан көне құбылыс екені даусыз. Тіліміздің сөзжасам жүйесінің негізі көне түркі тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, күрделеніп, сұрыпталып екшеле келіп, қазіргі жүйелі дәрежеге жеткен»,— дейді профессор Н.Оралбай [3]. Тілдің сөздік қор, сөздік құрам жағынан даму эволюциясын көрсететін орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздер тарихи өзгерістермен сабақтас қаралады.

Сөзжасам (словообразование) — тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, ұғымда қалыптасқан бейненің тілдік таңбасы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы, т.б. жатады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атаудың қалыптасуымен қатар, мағынаның дамуын, ұғым-мағына — атаудың кешенді бірлігін қарастырады.

Сөзжасамның тәсілдері:

- ➤ Семантика-фонетика кей дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі;
- ➤ Семантикалық сөзжасамдық сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы;
- **С**емантика-синтетикалық сөзжасамдық негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы;
- ➤ Семантика-аналитикалық негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті.

Ал тілдің лексикалық құрамының баюында негізгі қызметті тілдің өзіндік сөзжасам жүйесі атқарады. Тілдің әбден қалыптасқан, орныққан, күрделі, өте жүйелі сөзжасамы – ұзақ уақыттағы дамудың нәтижесі екендігін көне жазба ескерткіштердің тіліндегі туынды сөздер де дәлелдей алады. Сөзжасамның көне құбылыс екендігіне филология ғылымының докторы, профессор А.Салқынбай: «Тіл адамға қызмет етеді, ал адам үшін ең басты нәрсе – өзі таныған заттық не құбылыстық белгіге атау беру. Демек, сөзжасам морфологияның ішінен туындамайды, қайта сөзжасам негізінде пайда болған сөздерді жүйелеу үшін, грамматикалық құрылымды саралау үшін морфология саласы келіп шығады, сондықтан сөзжасамды ең көне тілдік сала деп танимыз, - деп айтады [4].

Кірме сөздерді үндестік заңына бағындырып қабылдау – жаңа сөз жасалуындағы басты қағида. Бірақ үндестік заңына бағындыра алған түбірлердің грамматикалық тұлғалануында қиыншылықтар туындайды. Қазақ тілінде баламасы жоқ жаңа сөздердің бәрі сол қалпында лексикалық қорға енді. Жаңа сөзбен бірге жаңа дыбыстар тілден орын алды. Осыдан келіп, жаңа сөз қабылдаудағы екінші қағида пайда болды: баламасы жоқ жаңа сөздерді өзгеріссіз қабылдау. Бұл қағида бойынша қабылданған жаңа сөздер фонетикалық заңдылықтарымызға жиі-жиі қайшылық тудырды. Жуан түбір болса, жіңішке қосымша жалғадық (парк-і, танк-і), сөздің соңында жазылмайтын дыбыстарды жаздық (клуб, штаб, педагог, завод) т.б. Мұндай ерекшеліктер басқа тілден енген сөздерге ғана тән. Жаңа сөздер зат пен құбылыстың атауы

ретінде солармен бірге тілімізде көрініс табады. Біздің санамызда зат пен құбылыстан бұрын не кейін пайда болмайды. Сондықтан олардың дыбыстық өзгерістерге ұшырауы немесе жаңа қолданыстарға түсуі кейінгі үдеріс. Фонетикалық өзгеріске түскен жаңа сөз бастапқы формасынан алшақтамауға тиіс. Жаңа сөз қабылдауда осы айтылған екі қағидаға сүйенеміз.

Тілде жаңа қолданыстардың жиі-жиі кездесуі мерзімді баспасөз беттерінде науқанға айналды десе де болады. Бүгін пайдаланған балама сөзі ертеңіне басқа формада қолданылды (хұқ – құқ-құқық). Кейбір сөздердің баламалары ұсынылып, баспа бетінде жарық көріп, қайтадан жаңа сөз қалпындағы қолданысына қайтып келді. /Мысалы, қыша – қырыққабат – капуста. Әрине, жаңа сөз қолданыстың алғаш-алғашқы сатысы окказиональ сөздер болғандықтан, бұл сатыда өтпей-ақ жаңа қолданысқа түсетін сөздеріміз жеткілікті. Ол үшін жаңа қолданыстарды жасау барысында негізгі қағидаларға сүйенген дұрыс деп ойлаймыз.

Заттың белгісі мен мағыналық дәлдігі. Сөз – зат пен құбылыстың атауы. Бұл жөнінде ғалым Б.Қасым: «аталымдардың қалыптасуына мотивемалардың түрлерін атап көрсетуге болады: дыбыс(еліктеу), түр, түс, басқа нысанға ұқсастық, көлем, соматикалық белгілер, мекен, орын, иіс, қызмет белгісі, сапа, т.б. байланысты бірнеше айрықша белгілерін, негізгі қасиеттерін, басты ерекшеліктерін даралап көрсетуге болады, бұл белгілік қасиет атауды таңдауға негіз болады» деген пікір айтады [5]. Демек, әрбір жаңа сөздің ішкі-сыртқы белгілерінің адам санасында берік орнығуы олардың біреуінің мотивем болып таңдалынуына себепкер болады. Осылайша жаңа сөздердің туындауына септігін тигізеді.

Жаңа сөз ұғымы жаңаша қолданысқа түскенде заттық белгі санада қалыптасуы керек. Зейнеткер (пенсионер), зымыран (ракета), жолдорба (рюкзак), демеуші (спонсор), ұлутас (ракушечник) т.б. секілді сөздер заттық белгі мен мағыналық сәйкестікке түсіп, айтылу, жазылу ережелеріне сай еркін қолданысқа енді. Ал сирек қолданатын мөлтек сөзін «микроның» баламасы ретінде БАҚ-та жиі қолданысқа түсті. Билеттер... орталық колхоз базарында, «Айнабұлақ», «Тастақ» мөлтекаудандарында және кәсіпорындарындағы өкілдер арқылы сатылады (Газет материалынан). Осының бәрі жаңа сөз жасауда -лық жұрнағының қызметі ерекше екендігін, бұл қосымшаның сөзжасамдық, оның ішінде терминжасамдық мүмкіншілігі әлі де зор екендігін дәлелдейді.

Түбір күйінде жаңа қолданысқа зат есімдер бейім болса, соңғы жылдары қосымшалар арқылы етістіктер жаңа қолданыста жиі кездеседі. Етістіктердің жаңа қолданысқа түсуі кезінде -ма, -ме жұрнақтары да белсенді қызмет етеді. Мысалы, айқындама /позитив/, бағдарлама /программа/, балама /альтернатива/, балқыма /сплав/, безендірме /транспорант/, қыстама /зимовка/, орама /упаковка/, суреттеме /зарисовка/, топтама /серия, цикл/, тұжырымдама /концепция/, хаттама /протокол/, тізімдеме /опись/, мәлімдеме /рапорт/ т.б.

-ым, -ім, -м жұрнақтары арқылы жасалған жаңа сөз қолданыстар: Айналым /оборачиваемость/, ауысым /смена/, ашылым /открытие/, бағым /пастбищное стадо/, басылым /издание/, қойылым /постановка/, салым /вклад/, сатылым /продажа/, сұраным /спрос/, өтем /компенсация/, өсім /рента/, тіркелім /прописка/, жазылым /подписка/, т.б.

-ғыш, -гіш, -қыш, -кіш жұрнақтары арқылы жасалған жаңа сөз қолданыстар: Айықтырғыш (вытрезвитель), бекіткіш (фиксаж), мұздатқыш (морозилка), бүріккіш (опрыскиватель), желдеткіш (вентилятор), тежегіш (тормоз), үккіш (терка), көрсеткіш (индикс), санағыш (счетчик), тепкіш (педаль) т.б.

Берілген жұрнақтар түбір етістіктерді де (өсім, орама, тежегіш), туынды етістіктерді де (тұжырымдама, бағдарлама, айқындама), етіс категориясын да (сұраным, жазылым, тіркелім) жаңа қолданысқа түсіру қабілеті ие. Бұл жұрнақтар арқылы жаңа қолданысқа енген сөздер окказиональдық сипат ала бермейді.

Етістіктердің жаңа қолданысқа түсуіне -ман, -мен жұрнақтары да елеулі роль атқарады. Осы жұрнақтардың негізінде тілімізге оралман, оқырман, көрермен жаңа қолданыстары енді. Байырғы сөздік қорымызда бұл үлгіде сөздер кездеседі (шабарман, өлермен, аларман т.б.). Демек, жаңа сөз қолданыстар қосымшалармен жасалмайды, керісінше, тілімізде бұрыннан бар сөздер қосымшалар арқылы жаңа қолданысқа түседі. Сонымен қатар қосымшалар арқылы жаңа қолданыстық сипат алған сөздердің көбісі етістік мәнді болып келеді. Одан кейінгі сөз табы – зат есім. Әрине, бұрынғы зерттеу еңбектері мен оқулықтарда жаңа сөздердің басым көпшілігі

зат есім тұлғасында болды. Зат есім тұлғасында, жаңа сөз қалпында қазақ тілінің лексикалық қорындағы сөздер секілді грамматикалық тұлғалану қабілетін иеленеді: Мысалы, комбайншы, тракторшы, бағдарламашы т.б. Осы аса өнімді -шы (-ші) жұрнағы арқылы мынадай жаңа сөз қолданыстар жасалады:

кәсіп иелерінің я мамандықтардың атаулары: тілші, әдебиетші;

» әдебиеттануға байланысты атаулар: мысалшы, аңыздаушы, өлеңші, сыншы т.б. Ал жаңа сөздер жаңа қолданысқа көше бастағанда бұрынғы -шы, -ші секілді өнімді жұрнақтардың аясы тарылып, байырғы сөздік қорымыздағы санаулы сөздердің құрамында кездесетін (саудагер, құныкер, мұрагер, айыпкер, айлакер, даугер) -гер, -кер қосымшаларының зат есімді жаңа қолданысқа түсіру мүмкіншілігі артты.

-шы, -ші жұрнақтарымен синонимдес -гер, -кер қосымшалары «жансыздан жандыға» қарай мән беру қасиетінен айырылған емес. Мысалы, Жолаушылар ең көп жүретін Төле би көшесіндегі трамвай жолы біраз жылдан бері жөнделу үстінде. Ал оның жөнделіп болмауы көліктің басқа түрлерінің осы көшемен жүріп, жолаушылар тасымалдауына кедергі болып тұр («Егемен Қазақстан»). Актер сөзінің орнына сахнагер сөзі алынды: Осында облыстық музыкалық драма театры ашылатын болып, оның шаңырағын көтеретін сахнагерлердің жинала бастауы бұл мақсаттың жүзеге асырылуын тездете түскен (Газет мат.). Сахнагер жаңа қолданысы окказиональ сөздер қатарында қалады. Жаңа сөз қолданыстардың жалпыхалықтық сипатқа ие болуында заттық белгі мен мағыналық дәлдіктің атқарар қызметі зор. Мазмұн мен формада үндестік болмаса, жаңа қолданысқа түскен сөздердің пайдалану аясы тарыла түседі. Бұрын жаңа сөздерге жалғану мүмкіншілігі болмаған қосымшалармен жаңа қолданысқа түскен зат есімдердің құрамынан жиі көрінеді: айтыскер, алғыскер (благородный), баспагер (издатель), заңгер (юрист), зейнеткер (пенсионер), үміткер (претендент), иегер (кавалер), мерейгер (лауреат), сәнгер (модельер), жеңіскер (чемпион), тәлімгер (наставник), әдіскер (методист), саясаткер (политик), ғарышкер(космонавт) т.б.

Зат есімнің жаңа қолданысқа түсуінде парсы тілінен енген кейбір қосымшалардың (-паз, -хана, -нама секілді) ықпалы жоқ деп айта алмаймыз. Бірақ олардың қолданылу өрісі тар. Мысалы: хана – парсыша белгілі іске арналған орын (үй) [6]. Соңғы жылдары бұл қосымша белсенді сөзжасамдық қолданысқа енді. Аурухана, шайхана, мейманхана, емхана, дәріхана, асхана, жатақхана, тойхана, дәрісхана т.б. – солардың белгісі [7].

Демек, кез келген аталымның тілде жасалу жолдары және қолданылу аясы болатындығы, сөзжасам қосымшаларының бірде белсенді, енді бірде пайдалану аясы тарылып отыратындығы байқалды.

Әдебиеттер

- 1. Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. Алматы: «Баянжүрек», 2007. 296 б.
- 2. Кеңесбаев І, Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Мектеп, 1975. 304 б.
- 3. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. 2002. 199 б.
- 4. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Алматы, 1999. 309 б.
- 5. Қасым Б.Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2014. 206 б.
- 6. Жаңа атаулар сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1992. -128 б.
- 7. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. Алматы: Ғылым, 1982. 352.

ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕРДІ ЖАСАУДЫҢ АМАЛ-ТӘСІЛДЕРІ

Қасым Б. Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

В данной статье рассматриваются способы образования однокоренных слов.

This article describes the methods of single-root words.

Сөзжасам (словообразование) - тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, ұғымда қалыптасқан бейненің тілдік таңбасы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы, т.б. жатады. Қазақ тілінің негізгі байлығы сөздік қоры болса, оның қалыптасуы, дамуы, толығуы – үздіксіз болып отыратын үрдіс. Бұл үрдістің негізгі көзі – қоғам өміріндегі саналы да сапалы өзгерістерге байланысты еніп жататын заттар мен құбылыстарды атау. Атау жасау, аталым үрдісі – сөзжасамның нәтижесі. Қазақ тіл білімінде сөзжасам мәселесі, соның ішінде морфологиялық (синтетикалық) сөзжасау көне заманнан бастау алады. Сөзжасамның бұл тәсілін алғаш зерттеген ғалымдар: А.Байтұрсынұлы. Қ.Жұбанов, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Н.Оралбаева, Ғ.Қалиев, Е.Жанпейісов, А.Қалыбаева, Қ.Есенов, кейінгі бағыттағы зерттеулерге Б.Қасым, А.Салқынбай, Г.Зайсанбаева, С.Сэменова, Б.Есімсейітовтердің еңбектерін жатқызуға болады т.б. Аталған ғалымдар тілдегі сөздердің жасалу ерекшеліктеріне барынша тоқталған болатын. «Белгілі бір затқа, құбылысқа атау беру арқылы сөз жасау адам санасымен,таныммен байланысты дамып келе жатқан көне құбылыс екені даусыз. Тілдің сөзжасам жүйесінің негізі көне түркі тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, күрделеніп, сұрыпталып екшеле келіп, қазіргі жүйелі дәрежеге жеткен»,- дейді профессор Н.Оралбаева [1]. Тілдің сөздік қор, сөздік құрам жағынан даму кезеңдердерін көрсететін тіл білімдегі тарихи өзгерістермен сабақтас каралады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атаудың қалыптасуымен қатар, мағынаның дамуын, ұғым-мағына – атаудың кешенді бірлігін қарастырады. Мысалы: Қыс, қыстау, қыстық, қысқыш түбірлес сөздер.

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атаудың қалыптасуымен қатар, *мағынаның дамуын*, *ұғым-мағына* – атаудың кешенді бірлігін қарастырады.

Сөзжасамның тәсілдері: барлық тәсілге семантика ортақ:

- фонетикалық сөзжасам дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа аталым мүмкіндігі;
- лексика-семантикалық сөзжасамдық сөз тұлғасы өзгермей, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы;
- синтетикалық сөзжасамдық негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы жаңа мағыналы екінші аталымның туындауы;
- аналитикалық сөзжасам негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы жаңа мағыналы атау жасау қабілеті.

Тілдің лексикалық құрамының толығуында негізгі қызметті тілдің сөзжасам жүйесі атқарады. Тілдің әбден қалыптасқан, орныққан, сөзжасам жүйесі – ұзақ уақыттағы дамудың нәтижесі екендігі көне жазба ескерткіштердегі туынды сөздер дәлелдей алады. Сөзжасамның көне құбылыс екендігіне А.Салқынбай: «Тіл адамға қызмет етеді, ал адам үшін ең басты нәрсе – өзі таныған заттық не құбылыстық белгіге атау беру. Демек, сөзжасам морфологияның ішінен туындамайды, қайта сөзжасам негізінде пайда болған сөздерді жүйелеу үшін, грамматикалық құрылымды саралау ушін морфология саласы келіп шығады, сондықтан сөзжасамды ең көне тілдік сала деп танимыз,-деп айтады [2].

Түбірлес сөздер – бір *түбір* арқылы жасалған туынды сөздер. Макросемалы бір буынды түбірден түрлі *сөзәсасамдық тәсіл* негізінде алуан түрлі *семаларға жіктеліп*, бір семантикалық өріске жататын ортақ мағыналы туынды сөздер түбірлес сөздер аталады.

Тубірлес сөздерді құраушы түбір сөздің семемасы барлық туынды сөздер мағынасында сақталады, бұл түбірлес сөздердің бір семантикалық өрісте жатуының басты шарты саналады. Сондықтан олар тек тұлғалық жағынан ғана емес, ішкі семантикалық құрылымы жағынан да жақын болып келеді. Түбірлес сөздер қатарына барлық сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған атаулар толықтай ене алады. Түбірлес сөздердің сандық жағынан өсуі, дамуы түбір мағынасының сапалық пәрменділігімен байланысты. Мысалы, асау сөзі арқылы төмендегідей туынды сөздер жасалады: асаулық, асаудай, бас асау, асаудайын, асаукөк, асаулау, асаулан, асауша, (асауырақ-морф.) т.б.

Түбірлес сөздердің мағыналық құрылымында генет.-семантик. *кілт* (код) сақталады, бұл негізде сөздер арасындағы ортақ генет. тектестікті табуға болады. Түбірлес сөздерді сөзжасамдық тұрғыдан талдаудың төмендегідей негізгі шарттары бар:

- > тубірлес сөздер өзегінде бір ғана тубір не негіз болады;
- > өзек сема арқылы қалыптасқан туынды мағынада ортақ сема сақталады;
- жаңа номинативті мағынада сөзжасамдық мағына болады;
- > түбірлес сөздер бір семантикалық өрісте жатады.

Бір-екі буынды сөздермен салыстырғанда, аналитикалық жолмен жасалған туынды атауларда (тұрақты тіркестерде) ұлтық танымның сипаты айқын көрінеді. Жалпы мағынаның жіктелуінен жеке мағына туындағанда, жалпының негізгі белгілік мәні жекеге көшеді де, атаудың номинативтік мағынасында сақталады. Атау заттың қасиет-белгісінің бар мәнін ашпайды, ерекше белгісін айқындайды. Жеке мағыналы атаулар өздерінің негізгі, өзек мағыналары арқылы жүйеленіп, бір семантикалық өрісті құрайды. Сөзжасамның жүйелілігі оның кешенді бірліктерінің болуымен байланысты. Сөзжасамның кешенді бірліктері:

Сөзжасамдық ұя,

Сөзжасамдық формант (аффикс),

Сөзжасамдық тип, үлгі,

Сөзжасамдық тізбек,

Сөзжасамдық жұп,

Сөзжасамдық саты,

Сөзжасамдық тарам,

Сөзжасамдық мағына,

Сөзжасамдық тұлғалардың бір-бірімен түрлі тәсілдер негізінде бірігуі, қосарлануы, жалғануының өзіндік ішкі заңдылығы болады, ол сөздердің синтагматикалық байланысу жүйесі негізінде іске асады. Әрбір сөзжасамдық формант (аффикс) кез келген түбірге жалғанып не қосарланып кете алмайды. Сөзжасамдық формант жаңа мағына жасауы – күрделі процесс.

Туынды сөздің екінші мағынасы құрамындағы негіз сөздердің мағынасы арқылы жасалғанымен, оның мағынасы толық қамтылмайды, тек өзі таңбалайтын денотат не сигнификаттың белгісі мен қасиетіне қатысты семаны алып, метафоралану немесе ауыспалылық яки фразеология мән алу арқылы өзінің ерекше семасын қалыптастырады. Туынды сөздің екіншілік мағынасы негіз сөздердің тура мағынасы не ауыспалы мағынасы арқылы метафоралануы мүмкін. Мысалы, ақ алмас, ақ бата, ақ пейіл, ақберен, аққұлақ, аққұман, ақорда, ақөлең, ақсауыт, ақ сүтін кешті, ақтабан шұбырынды, ақтұйғын, ақ тілек, т.б. туынды сөздердің мағыналары ақ сөзінің өзек семасы арқылы негізделіп, ауыспалы мәнге ие болған. Туынды сөздердің құрамындағы мағыналық реңді айқындау үшін оларды денотаттық (заттық), сигнификаттық (ұғымдық), коннатациялық (бейнелік) ұғымды білдіретін атаулар деп бөледі. Фразеологизмдердің қалыптасуында ұлттық негіз басым, сөз тіркесінің жасалуында семантикалық негіз бар.

Сөзжасамдық база (словообразовательная база) – белглі бір тілдің сөзжасам жүйесінің негізіне жатқан құрылымдық-морфологиялық ерекшеліктердің жиынтығы. -абысын-ажын, абыр-сабыр, абырой/сыз/дық

Созжасамдық қосымша (жұрнақтар) (орыс. словообразовательный аффикс) Созжасамдық мағына (словообразовательное значение) — сөз тудырушы негіз бен сөз тудырушы жұрнақтың мағыналарының негізінде туған жаңа мағына. Мысалы: төрт түлік малдың бір түрін білдіретін қой сөзіне мамандықты, кәсіпті білдіретін -шы жұрнағы қосылып, жаңа мағынадағы қойшы сөзін тудырып тұр. Бұл арада негіз сөздің тірек болуымен туындаған сөзжасамдық мағынаның дәл сипатын анықтайтын қосымша мағына бар.

Созжасамдық уәждеме (мотивация, словообразовательная мотивация, motivation — ниеттену, іздену, дәлелдеу). Созжасамдық негіз орыс. словообразовательная основа — туынды создердің жасалуына негіз болатын соз. Бір созжасамдық ұяға кіретін түбірлес создердің өз ішінде бірнеше созжасам негізі болуы мүмкін. Мысалы: окін созінен жасалған өкіну, өкініш, өкінішті, өкінішсіз, өкінген, өкінісу т. б. — бір ұядағы создер, бірақ олардың бәрі бірдей тікелей окін созінен туып түрған жок. Мысалы: өкінішті, өкінішсіз создерінің тікелей тудырушы негізі өкін емес, өкініш созі.

Сөзжасамдық талдау (словообразовательный анализ) — сөзжасам тұрғысынан сөз құрылымын, яғни сөз құрамындағы морфемалардың өзара байланысын, қарым-қатынасын анықтау. Мысалы: көр- түбірінен шыққан көріктендіруіші(-лер) сөзінің құрамында бірнеше сөз тудырушы негіз бар: көрік, көріктен, көріктендір, көріктендіру, көріктендіруші (-лер көптік жалғауы). Осылардың эрқайсысы өзінен кейінгі туындыларға негіз болып тұр. Мәселен, көртүбірінен көріктен сөзі тууы үшін, алдымен көрік сөзі жасалуы керек, көріктен дегендегі -тен жұрнағы бірден көр- түбіріне қосыла алмайды, басқалары да осылай. Сол сияқты ұйытқы сөзінің тікелей тудырушы негізі ұйы- түбірі емес, ұйыт- туындысы, ал оның тудырушы негізі – ұйы- түбірі. Мысалы, ақ – сын есім, ақ- етістік:

as/ap az/v aĸ-v аг/ар/аң аг/ыз/дыр/у аг/ар/ан/да аг/ыз/у аг/ар/аң/да/у аг/ыл-тег/іл аг/ар/қыз/у аг/ыл/т/у аг/ар/т/тыр/у аг/ыл/у az/ap/m/vаг/ым аг/ын аг/ар/т/у/шы/лық аг/ың/да/у аг/ар/т/ыл/у аг/ын/да/у аг/ар/m/ыс/y аг/ын/ды as/ap/y аг/ың/шыл аг/ар/ыңқы аг/ыс

Сөзжасамдық тип (словообразовательный тип) — белгілі бір сөз ғабына жататын сөздердің құрылымдық желісі. Әр тип өзінің жасалуына арқау болған сөздердің сөз табы жағынан бірынғай болуымен, негіз сөз бен туынды сөздің мағына жағынан бір-біріне қатыстылығымен және ұқсас форманттарының материалдық, сементикалық бірлігімен сипатталады. Сөзжасамдық тип тілдің сөзжасам жүйесіндегі негізгі буын болып табылады. Мысалы: қуаныш, өкініш, суйініш сөздері бір тип жасайды, тудырушы ненгіздері бірынғай етістіктер, туынды заттық мағыналары нақты қимыл-әрекетті білдіретін мағыналарға негізделген, тудырушы қосымшалары бірыңғай дерексіз зат есім тудыратын -ыш, -іш жұрнақтары.

Созжасамдық тізбек (словообразовательная цепочка) — бір-бірімен жүйелі дәйектілік қарым-қатынаста болатын, бірінен-бірі туындап отыратын тубірлес сөздердің тізбегі. Бір түбірдің туа отырып, өз ішінде көп тармақты болып келеді. Мысалы: сез — сезік, сезікті, сезіктілік; сез — сезім, сезімділік; сезім — сезімтал, сезімталдық; сезім — сезімшіл, сезімшілдік т.б. Аяқ/сыз, Аяқ/сы/т/у, Аяқ/та, Аяқ-табақ, Аяқ/та/л/у, Аяқ/тан/дыр/у, Аяқ/тан/у, Аяқ/та/л/у, Аяқ/та/у, Аяқ/ты, Аяқ/шы_[3].

Созжасамдық уәледеме орыс. словообразовательная мотивация – түбірлес сөздердің өзара қарым-қатынаста болуы. Сол арқылы олардың біреуінің жасалуына екіншісі арқау болады, біреуінің мағынасы екіншісі арқылы анықталады (көл – көлшік): Түбірлес сөздер лексикалық мағынасы бар негіз сөзден сөз тудырушы қосымшалар арқылы туады. Туынды

түбірлердің мағыналары қашанда оларға негіз болған сөздердің мағынасы негізінде өрбиді. Сол себепті тудырушы негіз — уәжсендіруші сөз, ал туынды сөз — уәжсенген сөз деп аталады. Сөйтіп, сөзжасамдық уәжсеме уәжсендіруші сөз бен уәжденген сөздің өзара қарым-қатынас бірлігінен тұрады. Мысалы,

адыр/аң/да/у, ажал/сыз адыр/аң/дық, ажал/сыз/дық адыр/а/ю адырай–а+у ажар/ла

адыр-бұдыр ажар/ла/н/дыр/у адыр/лы ажар/ла/н/у

адыр/лы-бұдыр/лы адыр/сыз [3].

Фразалық тіркестерден де атау ретінде туынды сөздердің жасалатындғыы тілде бар құбылыс, жаңа семаға ие, өзіндік номинативтік белгісі қалыптасқан туынды аталымдар. Олар түбірлес сөздер қатарын мағыналық даму арқылы толықтыра алады. Мысалы, айтыс-айтыс, жазу-жазу-жазу, ақ-ақ-ақ, ат-ат-ат, құн-құн т.б. Тұлғалық жағынан бірдей атаулар арасында мағыналық ортақтық, тектестік, жақындық болған жағдайда ғана олар түбірлес сөздер ретінде танылады. Оларды айқындаудың басты шарты – мағына.

Түбірге косымша жалғау арқылы жаңа қолданысқа зат аталымдары бейім болса, соңғы жылдары қосымшалар арқылы етістіктер жаңа қолданыста жиі кездеседі. Етістіктердің жаңа қолданысқа түсуі кезінде -ма, -ме жұрнақтары да белсенді қызмет етеді. Мысалы, айқындама бағдарлама, балқыма, қыстама, орама, суреттеме, топтама, тұжырымдама, хаттама, мәлімдеме т.б. Мысалы,

Күй І *Қазақ халқының музыкалық шығармасының бір түрі.* Радиодан *күй* күмбірледі Лен.Жас). → *күйле* (домбыраның құлағын бырау), *күйші* (домбырашы) → *күйтабақ*.

Күй II 1. Хал-ахуал, тұрмыс-тіршілік. Күйі бірдің күні бір (Мақал). 2. Іс-әрекеттің белгілі бір қалпы. Сол жатқан күйі, төмен қараған күйімде, Түспес ем мынадай күйге. Күйлі →күйсіз → күйтсіз → күйтте → (күту, баптау, қарау). Күйіс (шайнау), күйісте (күйіс қайыру) т.б. 3. Ауыс. Ой, тебіреніс. Көңілге түрлі күй салар, Көргенінде елжіреп (О.Шипин). 4. Ауыс. Зар, мұң, күйініш. Қайғының күндіз-түні күйін тартып (Жамбыл). Күй кетті (тайды) – халі нашарлады, жағдайы болмады.

Күй III 1. Жану, өртену. → 1. күйік – от тиіп күйген жер. 2. Ауыс. Қайғы-қасірет, күйініш. Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік (Мақал). Күйікбас биол. – ұсақ насеком, күйе. Үйі бір түнде күйіп кетті (С.Мұқанов). 2. Қатты ысып кету. Күн дегенің күйіп тұр (Асылбеков). 3. Ауыс. Қатты ашулану, теріне сыймау. Ызадан күйіп кеткен (Сапаров). Күй → І күйдіргі (ірінді жара), ІІ Күй Адамды босқа күйдіретін, шамдандыратын күйдіргі мінез (ой, сөз). → Күйгелекте → Күйдіруші, → күйікті – күйігі бар, қайғылы, шерлі (ашу, сөз), → күйін – ашу-ызаға булығу, назалану. Түйлігіп, қатты күйініп айтты (Д.Досжанов). 2. Торығу, уайымдау. Өзінің дәрменсіздігіне күйінді (С.Мұқанов). → күйініш → (қайғы, уайым, реніш) → күйініш-сүйініш, → күйінішсіз → күйінішті → күйіп-жан→ күйіп-піс т.б. [4]. Сөзысасамдық тізбек (словообразовательная цепочка) — бір-бірімен жүйелі дәйектілік қарым-қатынаста болатын, бірінен-бірі туындап отыратын түбірлес сөздердің тізбегі. Бір түбірдің туа отырып, өз ішінде көп тармақты болып келеді. Мысалы: сез — сезік, сезікті, сезіктілік; сез — сезім, сезімді, сезімділік; сезім — сезімталдық; сезім — сезімшіл, сезімшілдік т. б.

Сөзжасамдық уәждеме (словообразовательная мотивация) — түбірлес сөздердің өзара қарым-қатынаста болуы. Сол арқылы олардың біреуінің жасалуына екіншісі арқау болады, біреуінің мағынасы екіншісі арқылы анықталады (көл — көлшік): Түбірлес сөздер лексикалық мағынасы бар негіз сөзден сөз тудырушы қосымшалар арқылы туады. Туынды түбірлердің мағыналары қашанда оларға негіз болған сөздердің мағынасы негізінде өрбиді. Сол себепті тудырушы негіз — уәждендіруші сөз, ал туынды сөз — уәжденген сөз деп аталады. Сөзжасамдық уәждеме уәждендіруші сөз бен уәжденген сөздің өзара қарым-қатынас бірлігінен тұрады.

-ым, -ім, -м жұрнақтары арқылы жасалған жаңа сөз қолданыстар: айналым, ауысым, ашылым, басылым қойылым, салым, сатылым, сұраным, өтем, өсім, тіркелім, жазылым т.б.

-гыш, -гіш, -қыш, -кіш жұрнақтары арқылы жасалған жаңа сөз қолданыстар: айықтырғыш (вытрезвитель), мұздатқыш (морозилка), желдеткіш (вентилятор), тежегіш (тормоз), үккіш (терка), көрсеткіш (индикс), санағыш (счетчик), темкіш (педаль) т.б. Берілген жұрнақтар түбір етістіктерді де (өсім, орама, тежегіш), туынды етістіктерді де (тұжырымдама, бағдарлама, айқындама), етіс категориясын да (сұраным, жазылым, тіркелім) жаңа қолданысқа түсіру қабілеті ие. Етістіктердің жаңа қолданысқа түсуіне -ман, -мен жұрнақтары да қызмет атқарады. Осы жұрнақтардың негізінде тілімізге оралман, оқырман, көрермен жаңа қолданыстары енді. Байырғы сөздік қорда бұл үлгіде сөздер кездеседі (шабарман, өлермен, аларман, оқырман, көрермен т.б.). Демек, жаңа сөз қолданыстар қосымшалармен жасалмайды, керісінше, тілде бұрыннан бар сөздер қосымшалар арқылы жаңа қолданысқа түседі.

-шы, -ші жұрнақтарымен синонимдес -гер, -кер қосымшалары «жансыздан жандыға» қарай мән беру қасиетінен айырылған емес. Бұрын жаңа сөздерге жалғану мүмкіншілігі болмаған қосымшалармен /комбайн, трактор, право, юрист т.б. сөздерге/ жаңа қолданысқа түскен зат есімдердің құрамынан жиі көрінеді: айтыскер, алғыскер (благородный), баспагер (издатель), айыпкер, аспапшы, аудармашы, тергеуші (следователь), заңгер (юрист), қорғаушы (адвокат), апиыншы (наркоман), зейнеткер (пенсионер), үміткер (претендент), мерейгер (лауреат), сәнгер (модельер), тәлімгер (наставник), саясаткер (политик), ғарышкер (космонавт) т.б.

Зат есімнің жаңа қолданысқа түсуінде парсы тілінен енген кейбір қосымшалардың (паз, -хана, -нама) ықпалы жоқ деп айта алмаймыз. Бірақ олардың қолданылу өрісі тар.
Мысалы: Хана — парсыша белгілі іске арналған орын (үй) [5]. Соңғы жылдары бұл қосымшаны қабылдайтын сөздер: Аурухана, шайхана, мейманхана, емхана, дәріхана, асхана, жатақхана, тойхана, дәрісхана, шеберхана т.б.

Әдебиеттер

- 1. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2002. 199 б.
- 2. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Алматы, 1999. 309 б.
- 3. Ибатов А. Қазақ тілінің туынды сөздер сөздігі. Алматы: Мектеп, 1988.
- 4. Қасым Б.Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы, 2014. 206 б.
- 5. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. Алматы: Ғылым, 1982. 352 б.

1'18 XXOG

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОҒАН ҚОЙЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР

Мащанова Г., Ахмедиева М. Ө.А Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

This article focuses on the main peculiarities of teaching foreign languages on the early level.

B статье рассматриваются основные требования изучения иностранного языка на раннем этапе.

Қазақстан Республикасы әлемдік бірлестікке кірген заманда білімнің рөлі мен маңызы артты. Мәдениеті жоғары XXI-ғасыр адамын қалыптастыру міндеті, білім беру ісін ірілендіру, қажетті мектеп пен коғам алдында жаңа маңызды мәселе-лер қойып отыр. Қазір шет тілін оқыту методикасы ғылым болып қалыптасып келе жатқанына ешкім күмән келтіре қоймас. 1930 жылы Е. М. Рыт методикаға алғаш анықтама берген. Ол: «Шет тілін оқыту

методикасы салыстырмалы тіл білімінің тәжірибелік айқындауышы», - деп баға берген болатын [1].

Методика – өз алдына ғылым. Оның зерттеу әдістері мен өз алдына заңдылықтары бар. Нақты берілген анықтамасы: «Оқыту методикасы - оқыту жүйесін, тәсілдерін, заңдылықтарын, мақсаты мен мазмұнын зерттейтін, сондай-ақ шет тілі материалы арқылы оқу –тәрбие үрдістерін үйрететін ғылым» [2].

Жалпы орта білім беретін мектептерде шет тілдерінің мазмұны аныкталып, оған қойылатын талаптар нақтылануда. Шет тілін ана және орыс тілімен қатар оқыту арқылы мұғалім оқушылардың тындап түсіну, сөйлеу, оқу және жазу іскерліктері мен дағдыларын жетілдіріп қана қоймайды, оларды өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді.

Шет тілді оқыту барысында сол тілде сөйлеу проблемалары көтеріліп, сабақ барысында сөйлеу ортасын туғызу арқылы коммукативтік жаттығулар орындау қажет деп санаймын. Шет тілін оқытуда білімді стандарттау, реттеу әдістемесі ғылымның актуалды проблемасы ретінде қарастырылып, сарапталып, тестілеу арқылы шет тілін үйренушінің нәтижелері қадағаланып, олардың оқу сатылары анықталып отырады.

Әдіссіз оқыту процессі жүзеге асуы мүмкін емес. Оқыту процессі дегеніміздидактиканың ең басты құралдарының бірі. Оқыту әдісі - білім берудің мазмұны тәрізді, оқытудың жалпы мазмұнымен, мақсаттарымен айқындалады. Оқыту процессінің нәтижелі және сапалы болуы оқуты әдістемесінің тиімді шығармашылықпен жүзеге асуына байланысты. Ол - мұғалім мен оқушының бірігіп жұмыс атқаруы. Оның арқасында білім, іскерлік, дағдының қалыптасып, оқушының дүниетанымдылығы мен қабілеттілігі артады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілін меңгертуді жолға қою мақсатында ерте жастан оқыту қолға алынып отыр.

Тіл - ең алдымен қоғам мүшелерінің өзара пікір алмасуына, қарым-қатынас жасауына қажетті құрал. Осыған орай ол ең алдымен өзінің коммуникативтік қызметін атқарады. Тіл - жүйелілікті сүйеді. Мен қазіргі кезде Жезқазған университетінің орыс және шет тілдер кафедрасының студентімін. Негізгі меңгеріп жатқан тіл-ағылшын тілі. Жер шарын мекендеген ұлттар мен ұлыстардың бірін-бірі түсінуіне - халықаралық сипат алған ағылшын тілінің рөлі зор. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев жетекшілігімен «тілдердің үш тұғырлығы» атты тұжырымдамасы бар екенін барлығымыз білеміз. Соның ішінде ағылшын тілін үйрену басты міндет екенін айтылады. Ағылшын тілін білмей жаһандық бәсекеге қабілеттік туралы айту мүмкін емес [3].

Ағылшын тілінің сабақтарының басты мақсаты - шәкірттеріне өз елінде басқа пәндерден, қоршаған ортада, қоғамнан алған білім, білік дағдыларына қоса басқа елдердің тыныс-тіршілігімен хабардар болып, мағлұматтар алып, жеке бас тәжірибесін жетілдіруге көмектесу. Ағылшын тілі арқылы оқушылар өз халқы мен өзге халықтардың айырмашылықтарымен ұқсастықтарын ажыратуға дағдыланады.

Осы шет тілдерді оқыту әдістемесінің зерттеулеріне сүйенсек, 30-шы жылдардың жеткен жетістіктері мынандай:

- 1. Шет тілдерін оқу процестерін сипаттайтын әдістемелік түсініктемелердің жүйелік құрылымы пайда болды.
- 2. Дидактикамен байланысып жатқан шет тілін оқытудағы теориялық және практикалық әдістемелер негіздірін түзу жобасы пайда болды.
- 3. Оқу жүйесінде жас ерекшеліктеріне қарай шет тілін үйренуде бір-бірімен тығыз байланысты сөйлесім әрекеттерінің негізгі түрлері: айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым әрекеттерін сабақ барысында комплексті түрде пайдаланудың тиімді жолдары анықталды.

Шет тілі сабағының ерекшелігіне қарай, ағылшын тілін оқытуда белгілі бір әдістемені қолдану әр түрлі шарттарға байланысты. Сонымен қатар ағылшын тілінде бөлінген уақыт, сағат санын оқып үйренудің де белгілі бір әдістемелері бар.

Оқыту әдістері: логикалык ойлау; сатылау; рольдік ойындар; тізбектеу әдісі; мәдени қарымқатынас; проблемалық оқыту; медиация; проектілік әдіс; анализдеу; пікір алмасу; шығармашылық қалыптасу әдісі; интерактивті әдістер. 60-шы жылдарда пайда болған «Silent way» әдісі, яғни, үнсіздік әдісі. Бұл әдістің ерекшелігі-тіл үйренушіге кедергі келтірмеу. Кестедегі белгілер мен түстер белгілі бір дыбысты таңбалайды. Сөйтіп жаңа сөздер таныстырылады.

Келесі тағы бір қызықты әдіс- «Total-physical response», яғни, физикалық сезіну әдісі. Бұл әдістің ерекшелігі оқушы еш нәрсе айтпайды, тек қана сабақ барысында өткен сөздерді жаттайды, ал сабақ соңында оқығанын қимылмен айтатын кез.Мәселен «тұр», деген сөзді түсіну үшін барлығы орнынан тұру керек.

Ағылшын тілін үйренуде келесі бір әдіс «Audio-linqual method», яғни, аудиолингвистикалық әдіс. Бірінші кезеңде оқушы фонограммадан немесе оқытушының түсіндірмесінен тыңдағанын бірнеше рет қайталайды. Осыдан кейін оқушыға бір-екі тіркесті айтуға рұқсат етіледі.

Келесі тағы бір әдіс - ол коммуникативтік әдіс. Басты мақсаты — әңгімелесу-шілердің сөздері түсінікті болуы үшін, бір-бірімен қарым-қатынас жасату керек. Осы замандық коммуникативтік әдіс - білім берудің әр алуан әдістемесінің даму жолынан өткен, ағылшын тілін үйретудегі бірқатар үлгілі тәсілдердің үйлесімді көрінісі [4].

Тілді білуде сөздік қордың бай болуы маңызды. Ағылшын тілі пәнінде сөздік қорды дамыту мынандай әдіс тәсілдер арқылы жүзеге асады. Ол - сұрақ-жауап, сөйле-су, әңгімелесу, түсінігін айтқызу, көрнекілік, аударма, кітаппен жұмыс, мәтінмен жұмыс әдістері. Әр сабақ сайын көрнекі құралдар, суреттер, видео-кассеталар, тақырып бойынша электронды кітаптар мен сабақты көркемдеп отырса, оқушылардың сөздік қоры біршама толығады.

Ағылшын тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістері және оған қойылатын негізгі талаптары да көп. Жаңаша оқыту әдісі дегеніміз - тілді жаңа озық технологиялармен оқыту деген сөз. Жаңаша оқыту әдісінің көздейтін мақсаты - тіл үйренушіге ерік беру, таңдау жасату, оған бағыт-бағдар беру, бақылау арқылы оның қабілеті мен мүмкіншілігін ашу. Сондай әдістеменің бірі белсенділікті арттыру.Бұл әдістемеге рольдік ойындар, өрнектеу (моделирование), диаграмма арқылы тіл үйрету, іскерлік ойындар. Бұл әдістемені қолдану кезінде жаңа технологияларды пайдаланған жөн. Мысалы : компьютер, лайдпро, интерактивті тақта және т.б. Бұл тіл үйренушінің қызығушылығын арттырады және жаңа технологияларды енгізу педагогикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік берді.Жаңаша оқыту әдістемелері арқылы оқытушы өзі бұрыннан бар әдістерді пайдаланып, оны жаңартып, түрлендіруге мүмкіндігі бар.Бұдан ұтатынымыз - тіл үйренушінің танымдық қабілетін арттыруға, әрбір тілдік материалға, қарым-қатынас жасай білуге ықпал тигізеді.

Жаңа өмір талабы кез келген адамды алаңдатады. Шет тілі қазіргі кезде заман талабына сай 2-сыныптан бастап жүргізілуде. Менің ойымша бұл оқушының мәдениет-аралық бірлестікке дайындықтың қалыптасуына ықпалын тигізеді. Шетел тілін баста-уыш сыныптан бастап оқытуға, бұл оқушының психологиялық ойлауына, шет тілі сөзіне көңіл аударуына, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен өз ана тілін толықтай білмейтін балаға шет тілін үйрету оңайға соқпасы анық. Бұл кезде мұға-лімге үлкен жауапкершілік артады. Сол үшін бастапқы кезде бастауыш сыныптарда-ақ оқушыларды түрлі тәсілдермен білім алуға үйрету керек.

Сонымен, шет тілін үйрету кезінде екі ел мәдениеті мен олардың тілдерінің ерекшелігін ескеру қажет.

Шет тілін үйрену барысында ең бірінші ана тілін білу туралы сөз болады. Бұл жайында ғалымдар тарапынан екі көзқарас бар - шет тілін үйренуде ана тіліне сүйене, ана тілімен салыстыра отырып үйрету деп санаса, екіншісі-шет тілі сабағын ана тілдің көмегінсіз үйрету деп санайды.

Менің ойымша, шет тілін ана тілмен салыстыра отырып үйрету қажет. Өзіміздің қазақ тілі мен шет тіліндегі мақал мәтелдер, өлеңдер арқылы үйренсе, оқушы тез ұғады деп санаймын.

Ғалым Л.В Ляховицкий: «Шет тілін меңгеруде ана тілінің ерекшеліктерін еске-ру, үйренуші үшін жаңа тілде кездесетін қиындықтарды түсінуде өте қажет. Шет тілі сабағында ана тілін қолданбауға болады, бірақ ана тілі оқушылардың санасында қала-ды. Яғни, сабақ тек

қана шет тілінде болса, оқушылардың шет тілін үйренудегі қызығушылығын төмендетеді»дейді [5].

Қазіргі таңда біздің алға қойған мақсатымыз егеменді еліміздің болашағы үшін, тәуелсіздігіміздің баянды болуына, қазақ халқын, яғни мемлекетіміздің дамушы мемлекеттер қатарына қосу үшін аянбай еңбек ету.

«Тәрбие басы бесіктен» демекші, егер біз мектептегі тәрбие мен білім беру үрдісін дұрыс және тиімді, ұтымды ұйымдастырсақ, тәуелсіз, егемен еліміздің болашағының жарқын әрі жарық болғаны.

Әдебиет

- 1. Иманқұлова С. «Шетел тілін жаңаша оқыту әдістемесі» , Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы, 97-98 бб.
- 2. Сақтағанова М.С, Алиева Н.Қ, Айтбаева Н.Қ «Ағылшын тілін оқытудың әдістемелері», Білім, 43-б.
- 3. Качалова К.Н, Израилевич Е.Е «Практическая грамматика английского языка» Москва, «Лист Нью» 2003 г. Стр.444, 485
- 4. Рысбаева Г. «Ағылышын және қазақ тіліндегі етістіктің етіс категориясы», 101 б.
- 5. Гұлмира Жұмайқызы, «Ағылшын және қазақ тіліндегі салыстырмалы ерекшеліктері», Білімдегі жаңалықтар, 53-54 бб.

ӘОЖ 37.02;371

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Сарсембаева Y., Нурпейсова Г. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассматриваются развития речевых навыков студентов на английском языке.

The article considers the development of the English language skills of students.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз елге айналып, әлемдік өркениеттің даму жолына түсуі, ағылшын тілін меңгертуді жолға қою мақсатында ерте жастан оқыту қолға алынып отыр. Оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыруды жалпы жазба тілімен ауыз екі сөйлеу тілі тікелей байланысты. Оқушыларды шығармашылықпен ойлауға тәрбиелеу мұғалімнің міндеті. Сондықтан бұл жұмыс түріне ерекше талап қою керек. Мәтінді мазмұндауға үйрету жазбаша сұрақтарға жауап беруге үйрету, жоспар құруға, белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға мұғалімнің көмегімен өздерінің ойларын, қызықты іс әрекеттерін әңгімелеуге үйрету.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткендей: «Өсіп келе жатқан ұрпаққа әлемдік стандартқа сай келетін сапалы білім беруіміз керек, сонымен қатар қазіргі мамандардың біліктілік деңгейін көтеруді де ұмытпауға тиіспіз», - деген міндетті белгілейді. Біздің зерттеуіміз бүкілхалықтық талқылаудан өткен, өзектілігі күнбе-күн артып келе жатқан осы құжаттарда қойылған сұраныс бойынша зерттеу жұмысын жүргізуге арналады [1].

Оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыруда жалпы жазба тілі мен ауызекі сөйлеу тілі тікелей байланысты. Оқушыларды шығармашылықпен ойлауға тәрбиелеу - мұғалімнің міндеті. Сондықтан бұл жұмыс түріне ерекше талап қою керек. Мәтінді мазмұндауға үйрету жазбаша сұрақтарға жауап беруге үйрету, жоспар құруға, белгілі бір суретке тақырып қоя білуге, сол суретке қарап сөйлем құрауға мұғалімнің көмегімен өздерінің ойларын, қызықты іс әрекеттерін әңгімелеуге үйрету [2].

Қазіргі заман сөйлеудің үш түрі – ауызша, жазбаша және электронды түрлерінің дамуын ерекше талап етіп отыр. Сөйлеудің жазбаша, электронды түрі қаншалықты маңызды болса –

ауызша сөйлеудің мәні де соншалықты зор. Оқушылардың ауызша сөйлеуге баулу мәселесін нақты әңгіме ететін кезең келді. Бұл - әлеуметтік қажеттілік, заңнамалар талабы, Елбасы тапсырысы. Бұл пікірлер аталған тақырыптың өзектілігін анықтайды [3].

Ағылшын тілін оқытуда ауызекі сөйлеудің рөлі өте зор. Себебі ауызша сөйлеу арқылы адамдар бір-бірін түсінеді, өз ойларын айтады, дәлелдейді, естіген, айтылған хабарға өз көңілкүй қатынасын білдіреді. Сөйлеудің екі түрі бар. Олар: монологтық, диалогтық. Диалог екі немесе бірнеше адамның сұрақ-жауап ретінде сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтық сөйлеу алдын ала жоспарланбайды, сөйлесу кезінде пайда болады. Оқушылар жалпы, арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылар-дың сөйлеу қарқынын өсіру барысында және әр оқушы сөйлегенде кемдегенде екі реплика айтуы қажет. Диалогтық сөйлеуді дамытуда дискуссия-сабақ, экскурсия-сабақ, ойын-сабақ, талқылау сабақтарының рөлі зор. Монологты сөйлеуді дамыту сабақтары-шет тіліне оқытудағы негізгі сабақтардың бірі. Монологтық сөйлеу алдынала эзірленуді талап етеді [4].

Ауызша сөйлеу әдістемесін суреттеуге келгенде ауыз екі тілде ойдағыдай сөйлеудің төмендегі негізгі шарттарын ескергеніміз жөн:

- 1) Ауызша сөйлеудің монологты және диологты формалары оқытудың барлық кезеңдеріндеқатар жүреді;
- 2) Тілді меңгеруге кешенді түрде ықпал ету жүзеге асырылады; яғни бұл ауызша сөйлеу мен оқытуға бір мезетте үйрету, тілдік және сөйлетуге арналған дайындық жаттығуларының жүйелі түрде орындалуы;
 - 3) қосымша оқыту құралдарының жиі жиі қолданылуы;
- 4) лингафонда, компьютерлі кабинеттерде ауызша сөйлеуге бағытталған жаттығуларды кең көлемде қолдану. Ауызша сөйле ептілігін дамытуға үйретудің қажеттілігі, әсіресе диалогты құрастыра білуге үйрету, түсіне отырып тыңдауға үйретудің барлық торабымен тығыз байланысты.

Ағылшын тілін оқытуда тілдік тіректер арқылы оқушылардың білім, білік дағдыларын дамыту басты мақсат болып табылады. Егер оқушыларды ағылшын тілінде тілдік тіректер аркылы монолог түрінде сөйлеуге үйретсе, онда олардың сөйлеу кабілеттері, танымдық қызығушылықтары, мәтін мен жұмыс жасау кезінде шығармашылық дағдылары қалыптасып қана қоймай, олар ағылшын тілінде еркін сөйлеуге машықтанады. Оқушыларды монолог түрінде сөйлеуге үйретуде тілдік тіректердің маңызы зор. Шетел тілдерін оқыту эдістемелерінде «тірек» ұғымы әртүрлі түсіндіріледі. Көптеген ғылыми жұмыстарда ол, стимул, әрекет жасауға түрткі ретінде қарастырылады. Мағлұмат түрткі бола алады, ал мұғалімнің міндеті оқушылардың тыңдаған,оқыған, көрген мәліметтерін дұрыс басқара отырып, оларды монолог түрінде сөйлету. Көп жағдайда тілдік тіректер сөз әрекетін ұйымдастырушы болып, олардың белгілі бір бағытта дамуына, оқушылардың сөйлегенде қате жасамауына дәнекер бола алады. Сөйлеудің монолог түрін қолдану үшін,сөйлеушіге белгілі бір мазмұн керек, ол сол мазмұнның негізінде сөйлемдер құра білуі тиіс, монолог сөздің ұйымдасқан түрі, сондықтан мұнда жекелеген сөйлемдер мен айтылымдар ғана емес, бүкіл хабар жоспарланып, бағдарлануы керек. Тілдік тіректер оқушылардың монолог түрінде сөйлеуіне көмегі зор. Көптеген әдіскерлер тілдік тіректердің сөзден мәтінге дейін, мынадай классификациясын ұсынады:

- **1. материалды көрсету негізінде**;-тілдік-кіші көлемдегі көруге болатын мәтін, жоспар, сызба, мақал-мәтелдер;-бейнелеуші-кинофильм, диафильм, суреттер, кесте, түрлі бейнефильмдер;
- **2. сөз әрекетін басқару негізінде;-**мазмұндық тіректер (кім, не, қайда, қашан, қалай т.б. сұрақтар);-мағыналық тіректер (неге, не мақсатпен, не үшін т.б. сұрақтар) [5].

Тілдік тіректер жалпы дидактикалық және методикалық принциптерді ескеріп төмендегі талаптарға сай құрылуы тиіс:-өтіліп жатқан материалды ескеру қажет;-тіректер түсінікті және көрнекі болуы тиіс; Тілдік тіректер оқу процесін дамытып,окушылардың монолог түрінде сөйлеу скерліктерін қалыптастырады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын тілдерді оқыту удерісінде қалыптастырудың дидактикалық шарттары: - тілді

оқытуда тың ақпараттарды және қазіргі технологияларды қолдану;-тілді оқыту барысында белсенді әдістерді пайдалану;-тілді оқытуда мәтінің мазмұнын жаңа технологияға және әлеуметтік саяси жағдайға сәйкестеп сұрыптау.Кез келген сөйлеу біліктілігін дамыту процесінде екі кезеңді,яғни сөйлеуге дайындық және сөйлеу кезеңін ескеру қажет.

Ауызша сөзді жетілдіру үшін жасалатын жаттығулардың көбі тіл және сөз жаттығулары түрі беріледі және ондай жаттығуларсыз оқушыларды сабақта сөйлету мүмкін емес. Оқушылардың сөйлеген сөзі жатық болу үшін олар тақырыптарға байланысты емес басқа сөздерді де білуі керек. Ондай сөздер қатарына сәлемдесу, әдептілік ишараттарын, өтініш, т.б.(Good day, May I..., Make up...). Ауызекі сөйлеу үшін оқушының сөздік қорында зат есімдер мен етістіктердің, есімдіктер мен көмекші сөздердің болуының маңызы зор. Сонымен бірге көмекші сөздердің ішінде жоққа шығаратын сөздер, заттың қайда екенін білдіретін, модальді сөздердің, істің, қимылдың басталуын, аяқталуын, жалғасуын білдіретін сөздердің алатын орны ерекше. Осы сөздерді қамтитын ситуацияларға келсек,олар негізінен мынадай болады: Барлық эңгімелер өз елімізде болады да, ал сөйлесетін әріптестер шет елдіктер болады. Мұндай ситуациялар заттарға және қарым-қатынастарға байланысты болуы керек. Сонымен қатар суреттеу,пікірталас ситуацияларын да атаған жөн. Мысалы: заттарға байланысты ситуациялар: а) Лондоннан келген окушылар біздің окушылардан қандай кітаптар,пәндер окитындарын сұрайды. Бұған табиғат т.б, туралы суреттеулер де кіреді. б) Көшеде: шетелдікпен көшеде, аялдамада кездесу. Шет елдік біздің қалада алғаш рет болғандықтан жол сұрайды. Қарымқатынас (пікірлесу) ситуациясы. а) Мектепте: отбасы туралы фильмді талдау. б) Көшеде: автобуста шет елдікпен әңгіме. Суреттеу ситуациялары. а) Оқушы шет елдікке көшеде жол сілтеп, қаланы суреттейді. Лондоннан келген мұғалім оқушылардан мектеп туралы сұрайды. Оқытудың бастапқы сатысына арналған ситуациялар арнайы құрылуы тиіс. Лексиканы коммуникативтік мақсатта қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін алдымен оларды қандай эдіс-тәсіл арқылы үйрету керек деген сұрақ туындайды. Е.И.Пассов сөздерді коммуникативтік мақсатта қолдану үшін мынадай жағдайларды ескру керектігін айтады:а) қажетті сөзді еске түсіру; ә) сөзді өзіне қажетті ситуацияға сәйкес басқа сөздермен байланыстыра сөйлем құрап, дұрыс қолдана алу [6].

Сабақ-оқытудың барлық кезеңінде мұғалім мен баланың бірлесіп істейтін тиімді әдістерінің жүйесі.

Оқушыларды пәнге қызықтыру арқылы сабаққа ынтасын арттырып, оны бірте-бірте тұрақтандырып, қалыптастыру қажет.

Мұғалім оқытудың әдістері мен тәсілдерін шебер меңгеруі арқылы, қазақ тілін оқытуда оқушыларға тиянақты,сапалы білім беруге болады.

Қазақ мектебінде оқытылатын шет тілі пәнінің мақсаты - оқушыларға шет тілін меңгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, шет тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, шетел халқының әдет-ғұрпын, тарихын танып талаптандыру, тілін кұрметтеуге тәрбиелеу, жан-жақты терең таныстыру. Оқушыларды шет тілін оқу барысында мұғалімнің қойған сұрақтарын түсініп, оған жауап беруге, үйренген сөздерін дұрыс айтуға, әсіресе, құрамында шет тіліне тән дыбыстары бар сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс қолданып, сөйлемді дұрыс құруға үйрету қажет.

Өзімнің тәжірибемде оқыту барысында алдыма қойған мақсатым- баланы субъект ретінде оқу ісіне өзінще қызықтыратын,оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу.Оның бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету.

Менің сабақтарымда туған тіл болып есептелмейтін орыс тілі мен щет тілдерін қолданатын коммуникативті-әрекеттік әдісті сабақта қолдану жүзеге асырылған. Сабақтың тақырыбы менің проблемалық тақырыбыммен тығыз байланысты. «Шет тілі сабағында әңгімелесу мен ауызекі сөйлеуді дамыту».

- Сабақ жүргізудегі негізгі әдістің материалдары мыналар:
- Ерекше ұйымдастыруды қамтамасыз ететін
- Жоғары интенсивті сабақ-ойындар,ұжымдағы жұмыс түрін қолдану

- Өткен сабақ материалдарын бекіту мен сөйлесуге ынта беретін көрнекі құралдың есту мен көру түрін қолдануға ерекше мән беру.

Сабақ барысында оқушылардың міндетті түрде сөздік дәптері болуы тиіс. Сөздік дегеніміз - тілдің қажетті материалы. Қай тілді үйренбейік, алдымен оның сөздік қорын меңгерту қажет. Демек, сөз өзінен өзі жиналмайды, оны жоспармен, белгілі бір жүйемен меңгерген жөн. Басқа да әдістемелік әдебиеттерге шолу жасағанымызда, сөзді меңгеруде тақырыптық жүйенің дұрыстығын айтады. Яғни, әр түрлі лексикалық тақырыптарға байланысты айналаны, қоршаған ортаны бейнелейтін, танытатын сөздерді меңгерген ұтымдырақ. Сондықтан шет тілін үйрену барысында оқушылардың міндетті түрде меңгеруге тиісті сөздерінің тізімін жасау керек. Оқушының үйренген сөздерін берік қалыптастыру үшін мына мәселелер ескерілуге тиіс: сөзге дұрыс екпін түсіріп айту, сөздің мағынасын дұрыс түсіну, орфографиялық жағынан дұрыс жазып, сөйлем ішінде пайдалана білу.

Сөздік қордың бір жүйемен жүргізілуі, оның тоқсан сайын, жыл сайын артып отырылуы көзделу қажет. Оқушы әр сабақ сайын жаңа сөз үйреніп, оны сабақ барысында бірнеше рет қайталап, жазбаша және ауызша жұмыс түрлерімен байланыстырып, санасына берік сақтаса ғана ол сөздік қорына енеді.

Қазіргі кездегі қоғамның ақпараттану жағдайында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адам өмірінің әртүрлі саласына біртіндеп өзгерістер енгізуде. Ақпараттандыру ісі білім беру жүйесінің даму жолына да ықпалын тигізуде. Сондықтан да, шет тілін оқытуда интерактивті тақтаның тиімділігі өте зор.

Сабақта оқушылардың сөйлеу тілдерін арттыру барысында жұмыс жүргізудің бірі - мәтінмен жұмыс. Мәтінмен жұмыс - дегеніміз сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құрылады. Мәтінмен жұмыс істер алдында міндетті түрде мәтіндегі кездесетін таныс емес сөздермен тиянақты жұмыс істеу керек. Жаңа сөздердің мағынасын оқушылар түсініп, меңгерулері тиіс [7].

Ауызекі сөйлеу әдісінің бірі - диалог. Оны құрастыру үшін бір тақырып бойынша оқушының сөздік қорын дамыту, жаңа сөздер үйретіп, мағынасын түсіндіре отырып, оларды жасайтын формаларды меңгертіп, сөйлем құрауға үйрету, сөз бен сөзді байланыстыруға, ауызша ойларын жүйелі айтуға, әңгімелеуге жаттықтыру керек. Сонда оқушы диалог құру кезінде сауатты сөйлеуге, қазақ тілінің грамматикасын ескере отырып диалог дұрыс құруға тырысады. Бұл оқушының тілін дамытады.

Тіл дамыту жұмыстарында сөздің мағынасын дұрыс түсіну үшін орфографиялық, синонимдік, антонимдік, этимологиялық, түсіндірмелі сөздіктерді пайдаланудың жолдарын үйрету де артық болмайды.

Сөйтіп, жоғарыда аталған әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, мұғалім әр сабақта оқушыға жағдай жасап түрлі технологияларды жүйелі қолданып, оларды шығармашылықпен пайдалана білсе, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге болады. Сондықтан да осындай әр түрлі тіл дамыту жұмысын жүргізу кезінде оқушылардың ой-өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады.

Ауызша сөйлеуге үйрету барлық сыныптарда жүргізіледі. Оның әр сыныптағы мәні өзгеше екендігі анық. Оқушыларға жатық, шебер сөйлеуге баулудың мәні зор.

Әлебиет

- 1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты.Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана «Елорда», 2008ж. 23-бет.
- 2. «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде» республикалық ғылыми-педагогикалық басылым, 2005жыл, 5-67-68бет.
- 3. «Білім-Образование» ғылыми-педагогикалық журнал, 2009 жыл №1(43) 16 бет.
- 4. Нестерова Н.Б.Оптимизация обучения монологической речи в 4-5классах средней школы. ИЯШ. №5,1982. С.30.
- 5. Ломтев Т.П. Язык и речь. Вестник МГУ. Филология. Журналистика. С.200.

- 6. Садыкова АК., Алденгожаева Э.С. Шетел тілінде тілдік тіректер негізінде монолог түрінде сөйлеуге үйрету. ИЯШ. №6, 2007. С.30.
- 7. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. М.: Русский язык, 1977. С.300.

UDC 811.1/8

DIE ROLLE SPIELERISCHER ARBEITSFORMEN IM DEUTSCH ALS FREMDSPRACHENUNTERRICHT

S. Dell
Schulamt Düsseldorf,
A.K. Shaktajewa
die Sheskasganer Baikonurow-Universität.

В этой статье рассматривается роль игровых форм работы на занятиях немецкого языка как второго иностранного языка.

Бұл мақалада ойын түріндегі жұмыс түрлерінің неміс тілін екінші шет тілі ретінде қарап қолданылуы қарастырылған.

Der Fremdsprachenerwerb bereitet Lernenden besonders sehr oft am Anfang große Schwierigkeiten. Die Schüler "pauken" oft viele Wörter und Redewendungen, ohne ihre Bedeutung zu verstehen, und verlieren dadurch sehr schnell die Lust an der Arbeit. Es geschieht, daß am Unterricht nur einige Lernenden teilnehmen. Der Unterricht wird weniger interessant, was jedoch nicht sein muß. Wer sich um einen Unterricht kümmert, der neben Grammatikkenntnissen auch kommunikative Fähigkeiten in der Fremdsprache zum Ziel hat, muß auch Spiele als wichtige Übungsverfahren berücksichtigen. Spielen wird oft als Gegensatz zum Begriff Lernen gesehen oder von Lehrern nur als Möglichkeit der Belohnung nach einer anstrengenden Phase des Lernens und Arbeitens betrachtet. Das Spiel hat jedoch als eigenständige Unterrichtsmethode der Fremdsprachenvermittlung eine Berechtigung.

Wer Spiele hauptsächlich zum Einschleifen von sprachlichen Mitteln, zur Auflockerung des Unterrichts, zur Motivationssteigerung, als Ausfüller in Vertretungsstunden oder zum Leistungswettkampf verwendet, wird nur einen kleinen Teil der Möglichkeiten ausschöpfen, die Spiele bieten.

Den Ausgangspunkt vorliegender Arbeit bildet die Frage, wie weit das Spiel im DaFUnterricht Anwendung findet. Ziele dieser Arbeit sind es aufzuzeigen, daß Lernen und Spielen im Unterricht einander nicht ausschließen müssen und wie verschiedenartig die Position von Spiel sein kann, wie aus den Versuchen, die Bedeutung des Spiels auf einem bestimmten Aspekt aufzubauen, schließlich komplexe Erklärungsmodelle entstehen.

Das Spiel oder das Spielen ist eine Tätigkeitsform des menschlichen Seins – aus anthropologischer Sicht wird das Spiel als eine Grunderscheinung alles Lebendigen, als eine Urform des Lebens bei Mensch und Tier bezeichnet:

Es ist nicht nur eine Handlungsmöglichkeit und spezifische Verhaltensform für Kinder, sondern für den Menschen in allen Lebensphasen schlechthin. Dies war das Spiel schon immer, so lange es Menschen gibt, wie ein Blick in die Spielgeschichte der Menschheit belegen wird» [1].

Es lohnt sich, einige Merkmale des Spiels in Betracht zu ziehen. Es gibt zahlreiche Theorien zu Spielen und ihrem Ursprung. Wir greifen hier auf Hans Scheuerl zurück, der folgende Merkmale beschrieben hat:

1. Das Moment der Freiheit:

«Das Spiel verfolgt keinen außerhalb seiner selbst liegenden Zweck» (Scheuerl 1990, S. 69). Es ist also frei von Arbeit, Problemen, Sorgen und dem Kampf ums Dasein. Der Spielende muß frei sein

bzw. sich für das Spiel frei machen. Diese Freiheit gilt auch, wenn das Spiel in sich geregelt ist: "[...] sie (die Spielenden) sind nach außen hin frei, mögen sie innerhalb ihres Spiels auch noch so sehr an Regeln und Vorschriften gebunden sein" [2].

2. Das Moment der inneren Unendlichkeit:

Ein Spiel ist beliebig oft wiederholbar und die Spieler streben beim Spiel nach zeitlicher Ausdehnung. Im Gegensatz zur Arbeit soll das Spiel nicht erledigt, eliminiert und hinter sich gebracht werden, sondern ist auf "Ewigkeit" angelegt, daß heißt während des Spiels könnte das Spiel gefühlsmäßig ewig so weiter gehen. 3. Das Moment der Scheinhaftigkeit:

Die bereits beschriebene Freiheit des Spiels bezieht sich auf den "Zwang der Realität". Der Spielende kann es sich erlauben, der Realität zu entkommen und sich dem Schein hinzugeben. Man könnte sagen, im Spiel entsteht eine virtuelle Realität, das Spiel könnte als Abbild einer Realität angesehen werden.

4. Das Moment der Ambivalenz:

Es muß einen Wechsel zwischen Spannung und Entspannung geben, damit das Spiel nicht an Reiz verliert, aber auch nicht überfordert. "So bedarf das Spiel einer maßvollen Spannung. Spannungslosigkeit wäre der Tod für das Spiel. Anderseits würde eine zu hohe Spannung sogleich einen auf Beendigung der Spannung gerichteten Befriedigungswunsch hervorrufen, der die Ambivalenz überwältigen müßte."

5. Das Moment der Geschlossenheit:

Spiele sind regelgeleitet. Sie sind zeitlich und räumlich begrenzt. "Im Großen wie im Kleinen, im Ernsten wie im Heiteren, im Trauerspiel wie im Kartenspiel, im Hazardspiel wie im Ballspiel des Kindes sind Grenzen unentbehrlich für das Bestehen des Spiels."

6. Das Moment der Gegenwärtigkeit:

Das Spiel ist "aus der Kontinuität der Zeitreihe herausgelöst". Es "bildet keine Brücke zwischen Vergangenheit und Zukunft" [2].

Diese Aspekte kann man im Wesentlichen auch bei Finke, Buytendijk, Caillois oder Huizinga wiederfinden. Die Definition des Spiels bringt Johan Huizinga folgendermaßen zum Ausdruck: Der Form nach betrachtet kann man das Spiel... eine freie Handlung nennen, die als "so nicht gemeint" und außerhalb des gewöhnlichen Lebens stehend empfunden wird und trotzdem den Spieler völlig in Beschlag nehmen kann, an die kein materielles Interesse gebunden ist und mit der kein Nutzen erworben wird, die sich außerhalb einer bestimmten Zeit und eines bestimmten Raumes vollzieht, die nach bestimmten Regeln ordnungsmäßig verläuft... [3].

Es ist auch zu betonen, daß Lernspiele Selbständigkeit, Konzentration, Disziplin erfordern, doch trifft dies auf alle Spiele zu. Auch gewöhnliche Spiele wie Sportspiele oder Geschicklichkeitsspiele können anstrengend sein. Selbst wenn einem anderen Spiel der Lern- und Übungswert abgesprochen wird, stellt sich hier die Frage, inwieweit Schüler das Spiel im Unterricht tatsächlich als Arbeit verstehen und inwieweit sie den Sinn und Nutzen des Spiels durchschauen. Fraglich ist es aber auch, ob es wirklich notwendig ist, sich der Lernsituation im Spiel bewusst zu sein. Ob Spiel als Arbeit gesehen wird, hängt von verschiedenen Faktoren ab. [4]

Wiederholende Übungen sind im Fremdsprachenunterricht kaum vermeidbar. Sie rufen aber auch schnell Langweile hervor, weshalb Lehrende auf das Spiel zurückgreifen können. Durch das Spiel fühlt sich der Lerner angesprochen und wird dadurch sprachlich aktiv. Spiele dienen nach Kleppin auch Verhaltenszielen. Sie hebt besonders die Erziehung zur Kooperationsbereitschaft und die Förderung von Empathiefähigkeit hervor. Wenn Kleingruppen gegeneinander antreten, helfen sich die Schüler in einer Gemeinschaft. Sie lernen, sich in andere Personen hineinzuversetzen, was gerade aus interkultureller Sicht von Bedeutung ist. Auf Schlußreiche und sehr interessante Bemerkungen liefert Heinz Klippert. Er meint, daß im Spielen vor allem die Kommunikations- und Ausdruckfähigkeit gesteigert werden kann. Das Spiel im Unterricht kann die Kommuniaktion und das Vertrauen zwischen den Schülern und Lehrer fördern [5].

Sprachspiele führen eine Fremdsprache gewissermaßen natürlich ein, entwickeln den Reflex, beugen der Langeweile vor und begünstigen die Atmosphäre des Wettbewerbs. Beim traditionellen Lehren dominiert der Lehrer als Angeber aller Informationen während der Schüler lange Zeit passiver Abgeber des Inhalts bleibt. Ein solcher Lehrverlauf sichert zwar den Inhalt der Materialstruktur und

ihre logische Anordnung, beachtet jedoch nicht, wie sich der Schüler das Material aneignet. Auf diese Weise entstehen Lücken und ein didaktischer Misserfolg. Eines der charakteristischen Merkmale des kommunikativen Verhältnisses ist die Richtung der Aufmerksamkeit vom Lehrer auf den Schüler und seine Begabungen, Interessen und Lehrstrategien.

Sprachspiele rufen spontane Reaktionen der Schüler hervor. Ein Sprecher weiß im Normalfall nicht, was sein Gesprächspartner ihn fragen bzw. ihm entgegen wird. Für alle Lernende sind Spiele eine gute Kontrolle ihrer Kenntnisse. Für die Lehrer bilden sie eine Informationsquelle über das Leistungsniveau der Schüler. Während des Spiels lernen die Schüler die Aufmerksamkeit auf verschiedene Probleme lenken, sie üben die Ausdauer und trainieren das Gedächtnis.

Einige Schwierigkeiten der Anwendung von didaktischen Spielen im Fremdsprachenunterricht werden zum Problem für die Lernenden im Fremdsprachenerwerb. Obwohl die didaktischen Spiele den Unterricht interessanter machen, geben sich nicht viele Lehrer Mühe, sie einzusetzen und auszunutzen. Es gibt einige Gründe für diese Erscheinung.

- 1. Zunächst ergeben sich Schwierigkeiten aus der Organisation der gemeinsamen Handlung in schülerstarken Klassen. Wenn wir das Spiel als Unterricht verstehen, an dem alle Schüler gleichzeitig teilnehmen, ist es leicht einzusehen, warum viele Lehrer Widerstände gegen die Einführung dieses Unterrichts haben.
- 2. Der zweite Grund liegt in der Überzeugung, daß man durch Spiele nur unbedeutende Themen einführen und üben kann. Der Lehrer sollte sich jedoch von

Schwierigkeiten nicht beirren lassen und nicht auf didaktische Spiele im Unterricht verzichten.

An einigen Spielen kann sich jeder beteiligen, z.B. löst jeder Teilnehmer dasselbe Problem, etwa beim Kreuzworträtsel. Manchmal gibt es nur einige wenige direkte Ausführer während andere Schüler die Rolle der Schiedsrichter übernehmen. Sie korrigieren Fehler, beurteilen, wählen den Sieger aus und verteilen Preise. Aktivität der ganzen Klasse beugt während des Unterrichts sowohl der Langweile als auch dem Lärm vor. Der Schüler schenkt seine ganze Aufmerksamkeit der gestellten Aufgabe, um sie möglichst richtig zu lösen.

Sprachspiele dienen der Entwicklung aller Fertigkeiten und dabei bildet sich die Kommunikationsfähigkeit aus. Alle Übungen, die den Wortschatz oder die Grammatik kontrollieren, können auch in ein Spiel umgewandelt werden. Durch Spiele kann man fast alles üben. Die Umwandlung verschiedener typischer Automatisierungsübungen im Spiel bringt eine Steigerung der Sprachbeherrschung mit sich. Die Schüler haben große Freude am Sprachspiel. Manchmal könnten Lehrer größeren Erfolg erzielen, wenn sie ein Spiel als Festigungsform benutzten.

Weiterhin folgen unterschiedliche Arten der spielerischen Arbeitsformen im Fremdsprachenunterricht.

1. Sprechspiele

• Was fehlt Ihnen denn?

Sprechintentionen: Schmerzen benennen um Rat fragen, Ratschläge geben, Medikamente und Maßnahmen verordnen.

Fertigkeiten: sprechen, lesen, hören. Wortschatz Wortfelder "Arzt" und Krankheiten".

Material: pro Gruppe eine Fotokopie der Rollenkarten, bereits in einzelne Karten zerschnitten.

Redemittel: Es geht mir sehr schlecht. Ich fühle mich nicht wohl. Was fehlt Ihnen?

Haben Sie Schmerzen? Tut Ihnen der/die/das....weh? Haben Sie Husten?

Ihr Hals ist rot. Was empfehlen Sie mir? Das Beste ist, Sie.... Nehmen Sie... mal täglich... gegen... Spielbeschreibung:

Es gibt Gruppen zu sechs Personen. Drei Mitspieler spielen den Arzt/die Ärztin, drei die Patienten. Die Patienten leiden an einer Reihe von Symptomen. Jeder Patient geht von einem Arzt zum anderen, schildert seine Symptome, hört sich an, was die Ärzte empfehlen und entscheidet dann, welche Behandlung er für seine Krankheit für die beste hält. Jede(r) Arzt/Ärztin hat für jede der drei Krankheiten (Grippe, Magenverstimmung, Sonnenstich mit Sonnenbrand) Behandlungsratschläge zu geben. Für alle drei Krankheiten befinden sich verschiedene Behandlungsansätze im Spiel: einer der traditionellen Medizin, ein naturheilkundlicher und ein vollkommen unsinniger, zum Beispiel:

- Grippe: Kopf in den Kühlschrank

- Magenverstimmung: Schokolade und Weingummi
- Sonnenstich mit Sonnenbrand: Bad in heißem Salzwasser

Es geht nicht darum, daß die Patienten ihren gesamten Text in einem Stück sprechen, sondern daß die Ärzte/Ärztinnen durch bestimmte Fragen dafür sorgen, daß ein Dialog entsteht. Das Spiel ist beendet, wenn jeder Patient jedem Arzt gehört hat und sich für eine Behandlung entschieden hat.

Bei diesem Spiel werden Sprechen, Hör- und Leseverstehen geübt. Das Spiel simuliert eine authentische Situation. Ich habe dieses Spiel ausgewählt, daß es den Lernenden die Möglichkeit bietet, miteinander ins Gespräch zu kommen. Das Spiel dient ebenfalls zur Festigung des Wortschatzes zum Thema "Arzt und Krankheiten", das im 2. Studienjahr durchgenommen wird. Es wird dabei geübt, sich im Raum zu bewegen und verschiedene Partner zu wählen. So wird die Kontaktbereitschaft entwickelt und kooperative Beziehungen werden unterstützt.

2. Würfelspiele

• Lukas, der Frosch

Das Spiel verbindet Lernen und Spaß. Es werden auf lustige Art und Weise starke und unregelmäßige Verben im Perfekt und Imperfekt geübt. Das Spiel eignet sich sehr gut zur Wiederholung des Lernstoffes. Die Gestaltung des Spiels ist sehr nett gemacht. Beim diesem Spiel wird die Klasse in Gruppen eingeteilt. Durch solche Formen wie Gruppenarbeit werden beim Spielen Ängste reduziert und bestimmte Blockierungen abgebaut, das hat einen sehr positiven Einfluß auf das Unterrichtsklima.

• Liebe macht blind

Besonderer Wert bei diesem Spiel wird auf die Anwendung der Sprachfertigkeiten gelegt, vor allem Sprechen und Hörverstehen. Das Spiel eignet sich auch zur Festigung und Wiederholung des Wortschatzes zum Thema Liebe und Partnerschaft. Das Spiel ist für Jugendliche oder Erwachsene im Fortgeschrittenenunterricht geeignet.

3. Kartenspiele

• Paare finden

Das Spiel ermöglicht den Lernenden die Sprechfertigkeit zu üben. Außerdem kann man auch bei dem Spiel den Wortschatz zum Thema Körperteile festigen. Das Spiel hat einen positiven Einfluß auf das Unterrichtsklima.

• Wohnung oder Straße?

Das Spiel dient zur Übung des Leseverstehens sowie zur Festigung des Wortschatzes zum Thema Wohnung. Es wird bei diesem Spiel wenig Vorbereitungsaufwand benötigt. Das Spiel ist für Kinder, Jungendliche oder

Erwachsene im Anfängerunterricht geeignet.

Zu den am häufigsten im Unterricht verwendeten Spielen gehören Brett-, Dialog-, Rate-, Domino-, Theater-, Erinnerungs- und Sprechspiele. Ein der befragten Lehrer ist überhaupt gegen die Anwendung von Spielen im Unterricht. Die spielerischen Aktivitäten sollten stattdessen als selbstverständlicher Baustein des Unterrichts im Unterrichtsgeschehen immer wiederkehren. Spiele können im Unterricht eingesetzt werden, wenn man eine neue Struktur einführt, um herauszufinden, welche Kenntnisse bereits vorhanden sind, oder nachdem der Lehrer eine neue Struktur eingeführt hat, um festzustellen, wie viel die Lernenden behalten haben. Spiele eignen sich auch sehr gut zur Wiederholung eines bestimmten Bereichs.

Wir möchten mit dieser Arbeit keinesfalls zeigen, daß Unterricht nur durch den Einsatz von Spielen abgehalten werden soll, sondern darauf hinweisen, daß es wichtig ist, verschiedene Lehrformen anzubieten. Das Spiel kann dabei helfen, Schule offener und mehr an den Bedürfnissen der Schüler orientiert zu gestalten.

Wenn Spiele zur rechten Zeit und didaktisch richtig eingesetzt werden, verbessern sie sicherlich die Aufnahme des Lernstoffes.

Diese Arbeit sollte in erster Linie bestimmen, wie weit das Spiel im Deutsch als

Fremdsprachenunterricht Anwendung findet und seine dortige Rolle hervorheben. Das Spiel im Fremdsprachenunterricht einzusetzen, ermöglicht den Schülern, die Sprache mit Freude zu erlernen und führt zu einem besseren Lernerfolg. Spiele beeinflussen das Verhalten und die Einstellung auch

in außerunterrichtlichen Situationen. Daraus kann der Schluß gezogen werden, daß Spiele helfen, die außerunterrichtliche Realität zu verarbeiten und auf sie vorzubereiten. Es soll auch betont werden, daß nicht immer gespielt werden kann.

Zweifellos ist, daß die Spiele im Unterricht nicht als etwas Besonderes herausgestellt werden dürfen. Die spielerischen Aktivitäten sollten stattdessen als selbstverständlicher Baustein des Unterrichts im Unterrichtsgeschehen immer wiederkehren.

Литература

- 1. Walter, Günter: Spiel und Spielpraxis in der Grundschule. Reihe Innovation und Konzeption. Ludwig Auer GmbH; Donauwörth 1993.
- 2. Scheuerl, Hans (Hrsg.): Das Spiel. Untersuchungen über sein Wesen, seine pädagogischen Möglichkeiten und Grenzen. Band 1. Beltz Verlag; Weinheim und Basel 1990.
- 3. Wegener, Heide/ Hans-Jürgen Krumm: Spiele-Sprachspiele-Sprachlernspiele. Thesen zur Funktion des Spielens im Deutschunterricht für Ausländer. In: Alois Wieracher (Hrsg.): Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache. Bd. 8. Heidelberg: Groos, 1982.
- 4. Behme, Helma: Miteinander reden lernen. Sprechspiele im Unterricht. 4., unveränderliche Auflage; Iudicum Verlag; München 1992.
- 5. Klippert, Heinz: Planspiele: Spielvorlagen zum sozialen, politischen und methodischen Lernen in Gruppen. Beltz Verlag; Weinheim/Basel 1996.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338

БЮДЖЕТНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Абдрахманова И.Б.

Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Бұл мақалада мәселе енгізу бюджеттік жоспарлау қазақстандық кәсіпорынның тәжірибесіне көтеріледі.

This article raises the problem of implementation of budget planning in the practice of Kazakhstani enterprises.

Актуальной задачей любого предприятия на современном этапе является повышение его конкурентоспособности. Это связано с ужесточением конкурентной борьбы и резким ограничением внешних ресурсов. Данная ситуация приводит к отсутствию возможностей для роста бизнеса, выхода его на новые рынки, диверсификации и снижению, в конечном итоге, его конкурентоспособности. В этих условиях необходимо наладить самонастраивающуюся систему бизнеса, способную адекватно и своевременно реагировать на воздействия окружающей среды во всех областях.

В течение многих лет компании рассматривали свои бюджеты просто как обязательную оценку предстоящих годовых доходов и затрат. Теперь это отношение быстро меняется, поскольку рынок требует большей конкурентоспособности и предприятия вынуждены быть более динамичными. Успешные компании постоянно повышают точность своих прогнозов относительно будущих операций и связанных с ними потребностей в ресурсах. Это не только увеличивает важность бюджетного планирования, это также изменяет традиционные роли различных таблиц, бюджетных систем и программного обеспечения собственного производства.

Исследование, проведенное Институтом менеджмента и администрирования, показывает, как постоянно увеличивается значение бюджетного планирования для корпораций. Руководители больших и маленьких компаний были опрошены на предмет их основных функциональных обязанностей, и около 59% из них указали бюджетирование как свою ключевую функцию.

Это же исследование показывает, что процесс бюджетирования сейчас включает гораздо больше различных элементов и сотрудников в рамках организации. Другими словами, дни, когда несколько специалистов в головных подразделениях корпорации изолированно создавали бюджет, быстро уходят в прошлое: бюджетирование стало функцией различных подразделений организации. Когда руководителей спросили о расширении их контрольных функций, респонденты отметили, что среди их обязанностей лидирующее положение занимают контроль бюджетирования и стратегическое планирование. Это также подтверждает существование стойкой тенденции к усложнению бюджетирования и планирования.

Благодаря достижению стабильности положения в экономике, казахстанский бизнес получил возможность задавать вектор своего развития на определённую перспективу (месяц, квартал, год и т.д.). Это, в свою очередь, порождает цепную реакцию в виде повышения стабильности функционирования бизнеса, его предсказуемости и привлекательности для инвесторов как в Казахстане, так и за рубежом.

В этой связи важность вопроса о развитии коммерческого бюджетирования стоит вне сомнения, так как несёт в себе гарантии стабильности для отдельных компаний и для экономики в целом.

Таким образом, бюджет представляет собой, выраженные в конкретных показателях цели, альтернативы достижения целей, последствия возникновения альтернатив на цели, фактические результаты реализации управленческий решений, отклонения от запланированных результатов. Его так же можно определить как процесс принятия решений, с помощью которого предприятие оценивает целесообразность притока и оттока активов.

Бюджетирование является первым этапом разработки системы регулярного экономического управления и способствует оптимизации финансовых потоков и ресурсов предприятия, что позволяет значительно снизить их объем и потребность в них, себестоимость и повысить конкурентоспособность предприятия. Особо следует выделить бюджетирование как важнейшее связующее звено между стратегическим и оперативным управлением всеми хозяйственными операциями, направленное на координацию экономических процессов предприятия и, как следствие, на повышение его конкурентоспособности. Таким образом, аргументирована необходимость бюджетирования для различных структур, составляющих финансово-экономическую систему государства, этим и определяется актуальность выбранной темы.

Произошедшие в последние годы структурные, имущественные и правовые изменения в отечественной промышленности неизбежно вызывают необходимость стратегически ориентированные программы развития промышленных предприятий дополнять бюджетированием. Представляя собой, специфический подход к организации управления хозяйственно-финансовой деятельностью предприятия, оно обеспечивает полное участие всех подразделений предприятия в процессах становления комплексных планов на основе своевременной и достоверной информации о состоянии разработки и внедрения бюджетных систем планирования и отчетности [1].

Термин «бюджетирование» имеет множество различных трактовок. Так, Старовойтов М.К., на основе фактического опыта управления бюджетным планированием трактует бюджетирование как «... особый инструмент управления, сущность которого можно определить как интегрированную систему составления бюджетов, текущего контроля за исполнением принятых бюджетов, учета отклонений фактических показателей от бюджетных и анализа причин существенных отклонений» [2]. В своей работе С.В. Ильдеменов с коллективом авторов считает, что понятия «план» и «бюджет» являются по смыслу очень близкими. В английском языке используется слово «бюджет», от него вся процедура называется «бюджетированием» [3].

Такой диапазон мнений относительно сущности бюджетирования чаще всего продиктован либо не знанием общей методологии создания данного процесса, его задач, и результатов, которые можно получить в процессе внедрения этих технологий, либо попыткой внедрить зарубежные методики без адаптации их к российским условиям хозяйствования.

В нашей стране под бюджетированием часто понимают так называемое казначейское бюджетирование, то есть регламент управления денежными средствами, используемыми в операционной (основной) деятельности коммерческой организации. В мировой практике бюджетирование – это элемент менеджмента, ориентированный на управление коммерческой организацией (в денежных показателях), представляющий собой методологию планирования, учета и контроля денежных средств и финансовых результатов. Таким образом, по отношению к нему казначейская функция является вторичной [4].

В самом общем виде назначение бюджетирования в компании заключается в том, что это основа:

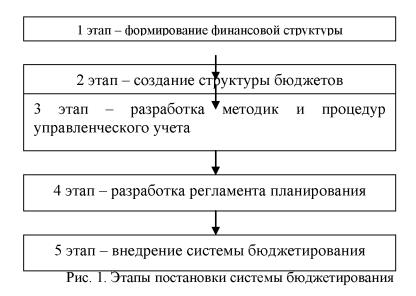
- планирования и принятия управленческих решений в компании;
- оценки всех аспектов финансовой состоятельности компании;

• укрепления финансовой дисциплины и подчинения интересов отдельных структурных подразделений интересам компании в целом и собственникам ее капитала [5].

При этом в каждой компании может быть свое назначение бюджетирования в зависимости, как от объекта финансового планирования, так и от системы финансовых и нефинансовых целей. Поэтому, говоря о назначении бюджетирования, необходимо помнить, что в каждой компании в качестве управленческой технологии оно может преследовать свои собственные цели и использовать свои собственные средства, свой собственный инструментарий.

Бюджетирование – сложная система включающая:

- совокупность взаимосвязанных плановых документов, в которых с обоснованной степенью детализации показателей отражена планируемая деятельность, как отдельных центров финансовой ответственности (ЦФО), так и всего предприятия;
- управленческие воздействия на центр финансовой отчетности (ЦФО), ориентированные на минимизацию отклонений от бюджета с учетом изменений внешней среды;
- отчетность ЦФО, позволяющая оперативно, с определенным временным интервалом, анализировать и контролировать выполнение бюджетов отдельными ЦФО и достижение запланированных финансовых результатов предприятием в целом [6].

Система бюджетирования представляет собой совокупность таких элементов, как структура бюджетов, процедура формирования, согласования и утверждения бюджетов и контроль за их фактическим исполнением, нормативная база (нормы, нормативы, лимиты), типовые процедуры и механизмы принятия управленческих решений. В общем случае можно выделить пять этапов постановки системы бюджетирования в организации, они представлены на рис. 1.

Целями бюджетирования являются:

- осуществление периодичного планирования;
- обеспечение координации, кооперации, коммуникации;
- требование к менеджерам количественно обосновать их планы;
- обеспечение осведомленности по затратам;
- создание системы оценки и контроля исполнения;
- мотивация сотрудников путем ориентации на достижение цели;
- исполнение требований законов и договоров [7].

Выделяют три основных подхода к процессу бюджетирования:

- "сверху вниз";
- "снизу вверх";
- "снизу вверх \сверху вниз".

Бюджет, как инструмент управления, реализует все его функции, а именно:

- планирование операций, обеспечивающих достижение целей организации;
- координация различных видов деятельности и отдельных подразделений, согласование интересов отдельных работников и групп в целом по организации;
- стимулирование руководителей всех рангов в достижении целей своих центров ответственности:
- контроль текущей деятельности, обеспечение плановой дисциплины;
- оценка;
- обучение

Механизм бюджетного планирования целесообразно внедрять в практику казахстанских предприятий для обеспечения экономии денежных ресурсов, большей оперативности в управлении последними, снижения непроизводительных расходов и потерь, а также для повышения достоверности плановых показателей (в целях налогового планирования). Таким образом, преимуществами внедрения принципов бюджетного планирования являются:

- помесячное планирование бюджетов структурных подразделений даст более точные показатели размеров и структуры затрат, и, соответственно, более точное плановое значение размера прибыли, что важно для налогового планирования (включая платежи во внебюджетные фонды);
- в рамках утверждения месячных бюджетов структурным подразделениям будет предоставлена большая самостоятельность в расходовании экономии по бюджету фонда оплаты труда, что повысит материальную заинтересованность работников в успешном выполнении плановых заданий;
- минимизация количества контрольных параметров бюджетов позволит сократить непроизводительные расходы рабочего времени работников экономических служб предприятия;
- осуществление режима строгой экономии финансовых ресурсов предприятия, что особенно важно для выхода из финансового кризиса [8].

Литература

- 1. Апчёр А. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ./ Под ред. Я.В.Соколова, И.А.Смирновой.- М.: Финансы и статистика, 2002. 952с.: ил. Пер. изд. Alan Upchurch. Vanagement Accounting: Principles&Practice. Financial Times Professional Limited, 1998.
- 2. Бочаров В.В. Внутрифирменное финансовое планирование и контроль: Учебное пособие СПб.: изд-во СПбГУЭФ, 1999. 109 с.
- 3. Бочаров В.В. Современный финансовый менеджмент. СПб.: Питер, 2006. 464 с.
- 4. Брег С. Настольная книга финансового директора. М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. 536 с.
- 5. Брейли Р. Принципы корпоративных финансов / Р. Брейли, С. Майерс. М.: Олимп-бизнес, 2001. 359 с.
- 6. Бухалков М. И. Внутрифирменное планирование / М.И. Бухалков. М.: Инфра-М, 2002. 281 с.
- 7. Виткалова А.П., Миллер Д.П. Бюджетирование и контроль затрат в организации. М.: Альфа-Пресс, 2006. 104c.
- 8. Волкова О.Н. Бюджетирование и финансовый контроль в коммерческих организациях. М.: Финансы и статистика, 2005. 272 с.

ӨНІМНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЖАҚСАРТУ

Анарбекова М. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассмотрены основные экономические параметры повышения конкурентоспособности товара в условиях рыночной экономики. Приведены этапы оценки конкутентности товара и механизмы их повышения. Особое внимание в статье уделено конкурентоспособности продукции предприятий, занимающиеся производством хлебобулочных изделий.

The key economic parameters of increase of competitiveness of goods in the conditions of market economy are considered in this article in this article. Evaluation stages of goods and mechanisms of their increase are given. The special attention in article is paid to competitiveness of production of the enterprises, engaged in production of bakery products.

Бәсекелік саясатта тауарға қатысты, ең алдымен, оның функционалдық тағайындалуын, сенімділік, қолдануындағы ыңғайлылық, сыртқы келбетің эстетикалығы және басқа сипаттамалары, яғни берілген тауардың үлгі тауарларға қарағандағы тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктері назарға алынады. Берілген тауардың жиынтық қасиеттерін қосатын тауардың мұндай тұтынушылық құндылықтарын қалыптастыру нарықта өмір сүріп қалудың маңызды шарты болып табылады. өндіруші бәсекеге қабілетті тауарды өндіргенде әртүрлі стратегияны қолданылады: Бәсекелестер тауарынан айырмашылығы бар кәсіпорын тауарына тұтынушының назарын аудару; Өндіріске айқындалған тауарлардан барлық тұтынушылар үшін тартымды бір тауарды таңдап, соның негізінде нарықты жаулап алу; Кәсіпорынның өндірістік бағдарламасынан экономикалық тиімсіз тауарды уақытылы алып тастау; Ескі және жаңа тауарлармен жаңа нарыққа шығудың амалын табу; Сатып алушының жаңа қажеттіліктері мен талғамдарына сәйкес өндірілетін тауардың модификациясын жасау; Сатылатын тауарлардың сервистік қызмет жүйесі және жалпы өткізуді ынталандыру жүйесін жетілдіріп дамыту.

Халықаралық еңбек бөлінісі мен ғылыми-техникалық прогрестің әсерінен бәсекеге қабілеттіліктің кең таралуы өндірушілерді жаңа бәсекеге қабілетті тауарларды мен оны өткізудің жаңа нарықтарын көбірек іздеуге мәжбүр етеді. Халықаралық тәжірибе бір ғана өнім емес, ассортименттік наборды құрастыратын кең параметрлік қатарды өндіру тиімді екенін көрсетеді. Параметрлік қатар мен ассортименттік набор кең болған сайын, тұтынушы өзі үшін сатып алудың оптималды нұсқасын табатынына ықтималдылығы жоғары болады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін, ең алдымен, бәсекелестері өнімді сатып жатқан немесе өткізуге мақсат қойған нарықтар туралы объективті ақпаратты алуы керек. Нарықтарды талдауға ерекше назар аударылады. Әсіресе берілген тауар қанағаттандырмайтын қажеттіліктер және тұтынушылар атап өткен тауардың жақсы қасиеттері бағалану керек. Ең соңында техникалық деңгейі және сапасы бойынша өндірілетін өнімнің ақырғы тұтынушылардың талаптарына сәйкес келетіні туралы мәселе шешіліп, нарықты комплексті зерттеуі нәтижесінде оның бәсекегқабілеттіліг бағаланады.

Тауардың қазіргі және болашақтағы бәсекеге қабілеттілігін бағалаудан кейін одан әрі өндірістік-өткізу саясаты туралы шешім қабылданады: Берілген тауардың өндірісі мен өткізуін жалғастыру керек пе; Өндірістің модернизациясын жасау керек пе; Оны өндірістен алып тастап, жаңа тауарды шығаруға кірісу керек пе; Тауарды нарықтық жаңалық тауарға айналдыруындағы модернизацияны өткізу керек пе; Қаржылық ресурстар, тауарды өткізу торы, сатылған тауардың сервисін қамтамасыз ету мүмкіндігінің жеткіліктік есебінен жаңа өткізу

нарығын іздеуге кірісу керек пе.

Өнеркәсіптік кәсіпорын жағынан өндіріс рентабельділігі мен өткізуін қамтамасыз ету мақсатында нарықтың жоспарланған үлеске ие болуға мүмкіндік беретін тауарлардың өндіріс көлемін туралы мәселе шешілуі тиіс [1].

Сонымен бірге, кәсіпорынды ресурстық қамтамасыз ету – қажетті материалдар, жинақтайтын бұйымдар, жартылай фабрикаттар сатып алу мүмкіндігі, қажетті қаржылық ресурстар мен квалификациялық деңгейі жоғары кадрларды тарту да өте маңызды мәселе болып табылады. Көптеген бәсекелестерге қатысты нарықта ұстанымды жаулап алудың негізгі сәті - өндірілетін өнімдердің уақытылы жаңаруы, өнімнің жаңа түрлерінің өндірісін ұйымдастыру мен даярлау. Қазіргі жағдайдағы нарықта кәсіпорынның гүлденуі үшін жаңа өнімдердің өндірісі мен қалыптастыру шешуші мағынаға ие. Статистикалық мәліметтер бойынша өндірістің негізін қалайтын жаңа өнімді игергеннен кейін оның өткізуінің өсу темпі бәсекелестерге қарағанда 2 есе артық. Жаңа өнімді шығарғанда және тауарлардың ассортиментін кеңейткенде кәсіпорын нарықтың болжанбайтын өзгерістер есебінен банкротқа бір өнімнің тәуелділігін азайтуға тырысады. Нарыққа шығарылған жаңа экеле алатын тауарлардың бірталайы коммерциялық сәтсіздікке ұшырайтыны белгілі: шамалас 10 өнімнен 8 өнім өндірушілер оларға артқан сенімділігін ақтамайды. Негізгі себептері: берілген тауарларға сұраныскөлемінің жеткіліксіздігі, тауардың техникалық және эксплуатациялық баға, бәсекелестердің болжанбайтын жауапты кемшіліктері, тиімсіз жарнма, жоғары нарыққа шығу үшін таңдалған дұрыс емес уақыт, өндірістің шешілмеген қимылдары, мәселелері, жалпы алғанда бәсекелес саясаттың дұрыс емес болжануы.

Жаңа тауарларды шығару тұжырымдамасының негізінде тек жаңа техникалық және техникалық-экономикалық параметрлерге жетудегі дәстүрлі ұмтылысты сақтау ғана емес, сонымен бірге басқа аналог тауарларға қарағанда бәсекеге қабілеттілігі жоғары деңгейлі «нарықтық жаңалық тауарды» құруға талпыныс болып табылады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін жоғарлату жолдарын таңдаған кезде жаңа өнім шығару емес, өндірістен моральдық ескірген өнімді шығару емес, тауардың модификациясы туралы уақытылы шешім қабылдау жиі жақсы нәтижеге әкеледі. Өнімнің модификациясы туралы шешім үлкен пайда алу үшін тұтынушының ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында қабылданады. Сонымен қатар, машина, құрал-жабдық және басқа өнеркәсіптік өнімді қолдану мен өткізумен байланысты комплексті қызметті көрсету, олардың жоғары тиімділікті эксплуатацияға әрқашан дайын болуы, яғни сервистік немесе сатудан кейінгі қызмет көрсету өнімнің бәсекеге қабілеттілігін жоғарлатуға дұрыс бағыт болып табылады. Білікті ұйымда өнімнің бәсекеге қабілеттілігін жоғарлатудың шешуші факторы сервис болып табылады, өйткені қосалқы бөлшектерге баға өндірісте қолданылатын жинақтаушы бөлшектерге қарағанда 1,5-2,0 есе төмен.

Өнімнің бәсекеге қабілетілігін жоғарылату міндетін шешуінде таңдау мәселесі мен жаңа өткізу нарықтарын игеру мағынасы жылдан жылға артып келеді. Осыған байланысты әрбір кәсіпорында бұл салады талдау-іздеу жігері өте маңызды. Жаңа өткізу нарықтары тауардың бәсекеге қабілеттілігі мен өткізу қызметінің рентабелділігін күрт өзгерте алады. Жаңа нарыққа тауарды еңгізіп, оның өмірлік циклін ұзартуға болатыны түсінікті. Әлемнің әрбір түкпірінде сұраныстағы маусымдық ауытқулар тауардың сәтті өтуіне себеп бола алады. Ал жаңа нарықтарда сату көлемінің өсуі бірлік өнім өндірісіне кеткен шығынды азайта алады, бұл ең алдымен арзан жұмыс күші, салықтың төмен деңгейі және кеден баждары мен өткізу жаңа нарықтардағы басқа факторлар есебінен болуы мүмкін. Осыған байланысты, егер ішкі нарықта тауардың бәсекеге қабілеттілігі күрт төмендесе, тауардың бәсекеге қабілеттілігі әрі қарай дамуы үшін (оның модификациясын жасамас бұрын, жаңа өнім немесе ескі өнімді өндірістен шығармас бұрын) онымен өткізу жаңа нарығына шығуға әрекет жасау керек [2].

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін бағалау нәтижесінде бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатудың келесі жолдары қабылдануы мүмкін: қолданылатын материалдардың, комплект бұйымдардың немесе өнім конструкциясының құрамы мен құрылымының өзгеруі; өнімді жобалау тәртібінің өзгеруі; өнімді дайындау технологиясының; дайындау сапасы, сақтау, орама, транспорттау мен монтаждауды бақылау жүйесінің өзгеруі; өнім бағасының,

қызмет көрсету мен жөндеу бағасының, қосалқы бөлшектерге бағаның өзгеруі; нарықта өнімді өткізу тәртібінің өзгеруі; өнімді өткізу, өндіріс, жетілдіруге арналған инвестиция көлемі мен құрылымының өзгеруі; жабдықтаушыларды ынталандыру жүйесінің өзгеруі; импорт құрылымы мен импортталатын өнім түрлерінің өзгеруі.

Қорытындылай келіп, өнімнің бәсеке қабілеттілігін жоғарылатудың 3 негізгі жолдарын көрсетуге болады: тауардың сапасын жоғарылату; тауардың бағасын арзандату; тауардың өткізуін өрістету.

Соңғысына біз ашып қарастырайық.

Бәсекеге қабілеттіліктің өсуі, евро курсының жоғарылауы мен доллардың төмен түсуі өндірушілерді өз өнімін өткізуінде тұтынушылар мен делдалдарға жол беруге тура келеді. Одан басқа, жарнама тиімділігі өсіп жатқан шығындар есебінен төмендейді. Сондықтан, соңғы кездері көптеген кәсіпорындар жарнама ЖШС-гіна тиімді сүйеу болатын өткізуді ынталандыруға сүйенеді.

Сатуды ынталандыру көп мақсатты бағытқа ие. Мақсат алдағы ықпал объектісіне байланысты таңдалады. Мақсаттық аудиториялардың бірнеше типтері бар:

- 1. Тұтынушы: оның мағынасы өте үлкен және барлық маркетингтік саясат сол тұтынушыға бағытталады. Сатуды ынталандырудың кең спектр тәсілдері бір ғана мақсатпен жасалған тұтынушыны ең тиімді әдіспен тарту және оның сұранысын қанағаттандыру. Тұтынушыға арналған ынталандыру жолдары келесідей:
- сатып алушылардың санын көбейту;
- бір сатып алушымен сатып алынған тауарлар көлемін ұлғайту.
- 2. Сатушы: сатушының тауарды сату қабілеттілігі мен шеберлігі өндіруші назарынан тыс қалмауы керек. Фирманың мақсаты сол қасиеттерді ынталандырып көтермелеу. Сатушыға арналған ынталандыру мақсаттары:
 - тауарға қызығушылығы жоқ тұтынушыны қызықтыру.
- Сауда делдалы: өндіруші мен тұтынушының арасында негізгі буын болып, реттейтін қызметін атқаратын өзіндік объектісі болып табылады. Ынталандыру мақсаттары келесідей болуы мүмкін: тез танымалды болатындай тауардың белгілі бір имиджін қалыптастыру; сауда желісіне келіп түсетін тауар көлемін ұлғайту; бір немесе басқа марканың белсенді өтуінде делдалдың қызығушылын көтеру, т.б.

Ынталандыру шаралары қойылған мақсатқа байланысты таңдалып алынады. Оларды 3 ірі топқа біріктіруге болады: баға ұсынысы (төмен бағамен сату, жеңілдік купондары мен талондары); натуралды формадағы ұсыныс (премиялар, тауар үлгілері); белсенді ұсыныс (сатып алушылар конкурсы, ойындар мен лотереялар).

Нан өндірісі саласы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру біртұтас механизм ретінде нарықтық сұраныс пен ұсыныстың жалпы жағдайына, қоғамның дамуына, адамзат мәдениеті мен ой-санасына, қауіпсіздік пен эстетика және экология талаптарына, сонымен қатар, кәсіпорынның мүмкіндігіне сай болуы тиіс.

Бәсекеге қабілеттілік арттыру механизмі – кәсіпорынның нәтижелі жетістікке жету жолында атқаратын іс-әрекеттері арқылы сипатталады. Дұрыс таңдап алынған механизм осы кәсіпорынның нарықтық бәсекелестерімен салыстырғанда ұзақ уақытқа ұтымды жағдай жасауына негіз болады.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру механизмі іс-әрекеттердің жиынтық көрінісі ретінде оларды жүзеге асыратын бірнеше тетіктерге тәуелді. Бұл тетіктер диплом жұмысымда өзіндік сипаттары бойынша төрт топқа бөліп қарастырылады: бірінші топ өнімнің сапасын арттыру шаралары немесе кәсіпорынның сапа жүйесін жетілдіру; екінші топ өнімнің бағасын қалыптастыру немесе кәсіпорынның баға саясатын реттеу; үшінші топ өнімнің тартымдылығын арттыру немесе кәсіпорынның маркетингтік жүйесін жетілдіру; төртінші топ - өнімнің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету немесе өндірісті мемлекеттік қолдау.

Әлемдік нарықтың қатаң талаптары мен бәсекелік шарты отандық нан өнімін өндіруші кәсіпорындардың сол талаптар мен шарттарды ұстануын қалайды. Өйтпеген жағдайда әлемдік нарықта осы өнім түрлері бойынша негізгі өндірушілер саналатын АҚШ, Израиль, Голландия, Ресей және Дания сынды мемлекеттер өздерінің бәсекелік

ықпалымен еліміздің ішкі нарығын және енуге мүмкін болатын көршілес мемлекеттердің нарықтарын игеріп алуы қиын емес.

Сондықтан да ішкі нарықтағы нан өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі, ең алдымен, олардың сапасына байланысты.

Нан өнімдерінің сапалық деңгейі бірнеше тұрғыда анықталады. элемдік нарыққа шығудың негізгі жолы болып – халықаралық сапа стандарттарының талаптарын орындау және оны өндіріске енгізу қадамдары саналады, сонымен қатар, өндіріске ғылыми-техникалық жетістіктерді енгізу саясатын да негізгі назарда ұстанған жөн деп санаймыз.

Өндіріске инновациялық және ғылыми-техникалық жетістіктерді енгізу, алдыңғы қатарлы озық технологияларды пайдалану тек өнімнің сапалық қасиеттерінің жақсаруына ғана емес, шикізат пен материалдарды үнемді пайдалануға, сонымен қатар, оның баға бәсекесі жағдайындағы өтімділігін арттыруға да серпін береді.

Бүгінгі жағдайда, өңдеуші өнеркәсіптердің, соның ішінде нан өнімі кәсіпорындарының инвесторлар үшін тартымдылығы төмен екендігін ескере отырып, бұл кемшілікті жою мақсатында сол кәсіпорындардың өздері нақты ұсыныстарды алға тартуы тиіс. өйткені, ғылыми-техникалық жетістіктерді өндіріске тарту ірі көлемдегі қаржының көмегінсіз жүзеге асуы мүмкін емес.

Мұндай ұсыныстардың қатарына төмендегілерді жатқызуға болады: қосылған құн тізбегі бойынша өнім шығаруды дамыту жолдарын айқындау. Яғни, өнімнің шикізат түрінен дайын өнімге айналуына дейінгі өндірістік процесті ұйымдастыруды қамтамасыз ету; нан өнімдері тамақ өнімдерінің басқа да түрлері сияқты белгілі бір мөлшерде құнарлылық, энергетикалық құндылылық көрсеткіштеріне, пайдалану уақытына сай жарамдылық, сақталу мерзімі, дәмдік сипаттарына тәуелді. Осыған орай, дамыған елдерде қолданылып жүрген, өнімнің осы қасиеттерін жетілдіруге немесе жақсартуға мүикіндік беретін, инновациялық сипаттағы технологияларды пайдалану жолдарын қарастыру.

Инновациялық процестерді жетілдірудің жолы ретінде аймақтық ғылыми-өндірістік жүйені құруды ұсынуға болады. Бұл жүйе белгілі бір өңірдің (мәселен, Алматы облысының) нан өндіретін кәсіпорындары мен осы салаға қатысы бар ғылыми зерттеу мекемелері кіреді. Бұл мекемелердің өзара тығыз жұмысы әлемдік нан өндірісінің техникалық мүмкіндіктерін, өнімдерінің дайындалу ерекшеліктерін зерттеуге, жаңа жетістіктерді айқындауға және мүмкіндігінше сол пайымдаулардың нәтижелерін өндіріске енгізуге ықпал етеді. Аталған жағдай саланың өндірістік, экономикалық және ғылыми- техникалық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, бәсекеге қабілетті өнім шығаруға итермелейді. Нан өндіруші кәсіпорындардың қолдауымен ғылыми мекемелер өз зерттеулерін жүргізе отырып, маңызды ұсыныстарын тәжірибе жүзінде іске асыруға мүмкіндік алады.

Сонымен, нан өнімдерінің сапасын арттыру осы сала өндірісінің даму тұрақтылығы мен элемдік нарыққа шығу мүмкіндігінің кепілі болатынын ескере отырып, бұл бағытта келесі нақты қадамдар шешімін табуы тиіс деп санаймын: Отандық тауар өндірушілер өнімнің сапасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру; Сыртқы нарыққа отандық тауарларды шығару және олардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру мақсатында мемлекеттік сапа жүйесін жетілдіру. Бұл жағдайда, Жапония және Еуропа мемлекеттерінің осы салаға қатысты алу; Тамақ өнімдерінің адам өміріне қауіпсіздігін, оның сапалық тәжірибелерін негізге талаптарын ғылыми тұрғыдан негіздеу; Нан саласына қатысты өндірістік және ғылыми-зерттеу мекемелерінің ортақ жүйесін құру, Құрамында витаминдері, майлы қышқылдары, минералдық заттары бар өнімдер шығаратын технология дайындау; Отандық қалыптасқан дәстүр бойынша халықтың тұтыну ерекшеліктеріне сай таза өнімдер шығару үрдісін ұстану; өнімнің биологиялық құрамын табиғи түрінде сақтау үшін ғылыми негізделген жолдары мен әдістерін іздестіру; өнімнің органолептикалық қасиеттерін жақсарту мақсатында қажетті табиғи қоспаларды пайдалану; өнімнің сапасын көтеруде және адам өміріне қауіпсіздігін қалыптастыруда стандарттау мен сертификаттау талаптарын жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау; өнімді дайындау мен өңдеуде отандық және шетелдік жаңа, озат техника мен технологияларды пайдалану; тұтынушылардың әртүрлі деңгейлеріне сай өнімнің жаңа түрлерін шығару арқылы ассортиментті кеңейту; инновациялық озық үлгідегі құрал-жабдықтар

мен қондырғыларды енгізуге қажетті қаржыларды тарту жолдарын іздестіру және белсенділік таныту.

Біздің елде отандық нарықта ұсынылған тауар мен қызметтің сапасын көтеретін механизмдер әлі де қалыптаспаған. Көптеген жағдайда өндіруші тұтынушының қажеттілігі не, оның қажеттілігін қанағаттандыруы үшін тауар мен қызметтің сапалық және бағалық параметрлері қандай болу керек екендігі білмейді. Қазақстандық өндірушілер сатып алушымен кері байланысты орнатуды құнттамайды. Біздің мемлекетте отандық өндірушілерге халықаралық деңгейге шығуға мүмкіндік беретін нақты бәсекеге қабілетті стандарттар жүйесі де жок.

Әрине, мұның бәрінде тек қана өндірушілерді кінәлауға болмайды. Мұнда мемлекеттің де, біздің, тұтынушылардың кінәсі да бар. Кей жағдайда алданған тұтынушылар өз құқықтарын сотта қорғайды. Қалғандары бір тауарда алданып, екінші тауарды сатып алады және өз ақшаларын сол қиянатшыл бизнеске салады. Дөрекілеу шындық: әрбір медальдың екі жағы бар. Сондықтан, Қазақстанның БСҰ-ға кіруі отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін, сонымен қатар, біздің өміріміздің сапасын көтереді [3].

Сапаны жоғарылату мәселесі ҚР Президентінің жолдауында кең қарастырылады. Тұтынушылар Ұлттық лигасы мен Қазақстанның мінсіз бизнес кәсіпорындар Ассоциациясының мамандарының ойынша отандық компаниялардың сапа стандарттарын тұтынушымен жөнделеген кері байланыс арқылы жоғарылатуға болады.

Әдебиеттер

- 1. Бусигин А.В. Предпринимательство. Учебник для вузов. М: Дело, 2000 г
- 2. Дауренбекова А Н. Қазақстан өнеркәсібінің индустриялық деңгейін көтерудің экономикалық механизмі: монография. Алматы: Экономика, 2005 ж.
- 3. Рефераты на казахском www.temakosan.net www.refik.ucoz.kz

ӘОЖ 33:330

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕЛІК ҰСТАНЫМЫН БАҒАЛАУ

Анарбекова М. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассмотрена оценка конкурентности товара различных производителей хлебобулочных изделий, проведен сравнительный анализ, приведены результаты анкетирования на выявление качества и спроса на продукцию. На основании проведенного анализа сделаны выводы и предложения.

The assessment of competition of goods of various producers of bakery products is considered, the comparative analysis is carried out, and results of questioning on detection of quality and demand for production are given in this article. On the basis of the carried-out analysis conclusions and offers are made.

Өндірістік қысқа мерзімдік тиімділікке алып келетін маниторлық ақпараттарға тәуелсіз, көбінесе ол тұрақтылықты талап етеді. Өндірісті басқару - бұл келесі күнге қарағанда бүгінгіні жақсы жасауға, ал ертең болса бүгінгіге қарағанда жақсырақ жасауға мүмкіндік беретін үзіліссіз жүретін үрдіс. Тек бәсекелестік қана, осы үрдістің двигателі болып табылады. Қазіргі замандағы өнімділік кешеніндегі концепсияцының "кіру" деген түсінігі, тек еңбек шығыны емес, сондай-ақ сапа мен ресурстардың барлығы.

Нарық жағдайындағы кәсіпорынның тиімді жұмысы, экономикалық өсуі мен дамуы оның бағыттайтын стратегиясының дұрыс таңдалуына байланысты, бұл оған потенциалды адам капиталы мен басқа да ресурстарды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өндірістің тиімділігі бұл кәсіпорынның тұрақты экономикалық өсімін, өндірген өнімнің бәсеке қабілеттілігін

жоғарлатуға мүмкіндік береді.

Анкеталау әдісінің нәтижесінен 24 респонденттер өнім табиғилығына көңіл бөлетіні, 23-і өнімнің құнарлығы көрсеткіштеріне сүйене отырып шешім қабылдайды. Респонденттердің 20 таңдауына басты маңызды рольге өнім жаңалығы және 20 -на өнім бағасы әсер ететіні белгіленді. Респонденттердің 5-не біршама маңызды орама безендірілуі және 8-не өлшеп орау көлемі әсер етеді екен.

Нан өнімінің сәйкес келу шарт деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын соғұрлым оның қанағаттану деңгейі де жоғары болады. Берілген талғамды зерттеу бағыты респонденттермен Лайкерттің 5 баллдық шкаласымен бағаланды, мұнда "1"- өте нашар, "2"- нашар, "3"- қанағаттанарлық, "4"- жақсы, "5"- өте жақсы және 3 балды маңыздылық шкаласымен, мұнда "1"- онша емес, "2"- маңызды, "3"- өте маңызды. Тұтынушылардың сүт өнімдерінің негізгі сипаттамаларымен қанағаттану деңгейі барлық респонденттердің қанағаттану/ маңыздылық шкаласы бойынша мәліметтерімен және әрбір шарт бойынша 5 баллдық шкала бойынша жауаптардың есептелуінен кейін және анкеталық мәліметтерін есептеуден кейін есептелінеді [1].

1-кесте - «CaaD» ЖШС-нің «Сатпаевский» нанының көрсеткіштерін қанағаттану/маңыздылық шкаласы бойынша бағалаған респонденттердің саны

No	Респонденттердің жауаптар саны	Қанағаттану бағасы				Маңыздылық бағасы			
		1	2	3	4	5	1	2	3
1	Дэм	0	0	8	24	44	1	29	45
2	Орама безендірілуі	1	0	9	40	25	19	42	13
3	Сапа	1	0	11	30	33	1	23	51
4	Орап өлшеу көлемі	2	3	9	40	23	12	47	14
5	жаңалығы	0	1	12	27	36	2	24	51
6	Баға	2	1	23	28	22	4	32	37

Әрбір нан өнімі үшін орама безендірілуімен, сапасымен, жаңалығымен, орап өлшеу көлемімен және сүт өнімінің бағасымен қанағаттану деңңгейімен орташа мәндері есептелінген болатын. Және әрбір шарт бойынша орта квадраттық ауытқулар есептелінген болатын. Нольдік мәндер респонденттердің берлген шартты сәйкес баллға бағаламайтындығын көрсетеді.

Бәсекелестердің тауарлық саясатын оқып үйрену тауарлардың ассортименті мен талдауды бейнелейді. Каскелен қаласының нарығында көрсетілген нан өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың негізгі өндірістік ассортиментіне мынадай дәстүрлі нан өнімдерін жатқызады: Жай нан, крестьянсикй наны, тоқаш өнімдері, кондитер өнімдері, батон.

Қазірге нан өнеркәсібінде Жезқазғанда бойынша лидер болып «Тәтті» ЖШС-гі болып табылады. Бірінші уақытта «СааD» ЖШС-гінің өндіріс көлемі өте төмен болды. Өзінің өмір сүру уақытында компания өндірісінің көлемін жыл сайын нан өнімдерін өндіруді ұлғайтты -80% -ті құрады. Жезқазғандағы «СааD» ЖШС-нен басқа нан өндіру кәсіпорындары Талап, Кенгір ауылдарында да бар. Жұмыс істеп жатқан наубайханалар элемге әйгілі компаниялардың технологиялық жабдықтарымен жаңартылған.

«Сатпаевский» нанының бәсеке қабілеттілігінің салыстырмалы есебінің нәтижесі 2-кестеде келтірілген.

2 - кесте - «Сатпаевский» нанына қатысты өндіруші кәсіпорындардың нанының бәсеке қабілеттілігінің интегралды коэффициенттері

Qi	Тәтті	Агентство	Сатпаев нан	CaaD
Qπ	114,29	1,75	34,95	3,08
Qэ	111,72	2,71	3,49	3,5
К	1,023	0,65	1,002	0,88

Бәсекеге қабілеттіліктің интегралды көрсеткіштердің экономикалық мағынасышығынның бірлігіне тұтынушы бірлік тиімділік алады дегенді білдіреді. Есептеу нәтижесі бойынша кәсіпорындардың бәсеке қабілеттіліктің интегралдық коэффициенттері: "Тәтті"-1,023, "Сатпаев нан"-1,002, "Агетство"-088, " CaaD" – 0,65. Бәсеке қабілеттілік деңгейі бірден жоғары болса, $K \ 1$ ол сапа деңгейі шығыннан жоғарылығын білдіріп, $K \ 1$ белгілі нарықта бәсеке қабілетсіз. Біздің мысалымызда "Тәтті" ЖШС-гінің наны бағалық көрсеткіштер жиынтығы бойынша эталондық үлгіге сәйкес келеді. Бірдей бәсеке қабілеттілігінде K бірге тең K-кестеде нан өнімдерінің "Тәтті" ЖШС-гінің өнімдеріне салыстырмалы бәсеке қабілеттілік көрсеткіштері келтірілген [2].

3 - кесте - Өндіруші компаниялардың нан өнімдерінің бәсеке қабілеттілік коэффициенті

Өнім атауы	Тәтті	CaaD	Сатпаев нан	Агентство
Жай нан	0,96	0,99	1,05	0,9
Крестьянский наны	1,01	0,98	0,99	0,88
Тоқаш өнімдері	1,03	0,93	1,01	0,92
Кондитер өнімдері	1,4	0,91	0,98	0,88
Батон	1,24	0,9	1,2	0,85

Анкета талдауы компаниямен зерттелген нан өнімдерінің бәсеке қабілеттілік көрсеткіштерін бағалауға және олардың тұтынушылар жағдайы есебімен қамтылу факторларын айқындауға мүмкіндік береді.

Нан өнімдерін бәсеке қабілеттілік параметрлерінің мәнін анықтау және тұтынушылар қанағаттану талдауы респонденттер өнімнің табиғилығы, иісі, түсі, консистенциясы мен дәмдік қасиеттерін анықтайтын өнімнің құнарлық критерийі көрсеткіштеріне сезімталдығын көрсетті.

"Агентство" ЖШС-гінің өнімі тұтынуды төмен бағасымен тартады, бірақ бәсеке қабілеттілігін арттыруда өнімнің құнарлығын жоғарылату қажет, өйткені респондентті берілген көрсеткіштермен қанағаттандырылмаған, бұл ЖШС-дің 41 респонденті ЖШС-тің "Тәтті" ЖШС-гінің және "Сатпаев нан" ЖШС-гінің, сондай-ақ " СааD " ЖШС-гінің нан өнімдерімен салыстырғанда ең алдымен құнарлық және табиғилық критерийі бойынша бәсекеге қабілетсіз деп тұтынушылар санайды. Бұл кәсіпорынның ең бәсеке қабілетті өнімі «Сатпаевский» болып табылады.

Сұралғандардың жалпы санының 80 респонденттері "CaaD" ЖШС-нің сыртқа өнімінмен таныс емес және тек 2 кәсіпорынның өнімін сатып алғысы келді. Бұл кәсіпорынның ең бәсеке қабілетсіз өнімі батон болып табылады, ол тұтынушылардың сұранысы бойынша жаңа дайындалғандардың, құнарлығы мен табиғилық көрсеткіштеріне сай емес.

Бәсеке қабілеттілікті жоғарылату "CaaD" ЖШС-гіның даму стратегиясы болуы керек, тек сонда ғана ол сол нарықта қызмет етумен қатар өз жұмысын кеңейтіп, нарықтағы үлесін жоғарылатады. Тауар бәсекестігі бағалық немесе сапа бойынша болуы мүмкін. Тауардың сапасы мынадай параметрлер мен анықталынады:

- нормативті-техникалық параметрлер-бұл тауардың норма мен стандарттарға сәйкес келуі;
 - сенімділік және қауіпсіздік параметрлері;
 - эргономикалық параметрлер: қолайлы қорабы.

Тауардың адамның физикалық қажеттіліктеріне сәйкес келуі; эстетикалық параметрлер – дизайн және мода; бәсекелестерді білу және классификациялау, яғни бәсекелестер туралы мәліметтер банкасын құру; бәсекелестер қызметінің көрсеткіштерін талдау; бәсекелестердің күшті және әлсіз жақтарын білу.

4 - кесте - Жезқазған қаласының нан өнімдер нарығының бәсекелестік ортасы

Бәсеке қабілеттілік көрсеткіштері	Тәтті	Сатпаев	Агетство	CaaD
		нан		
1. Ұсынылатын өнімдердің ассортименті	5	2	3	2
2. Өнімдердің сапасы	5	5	3	4
3.Бағалар деңгейі	2	3	4	4
4.Тұтынушылар сұранысына ассортименттің сәйкес келуі	5	2	3	3
5. Жарнама және өткізуді ынталандыру	5	4	1	1
6.Өнімнің қорабы	5	3	2	2

Мұнда бәсекелестер қызметін әрқашан бақылау керек, себебі, кәсіпорындардың бәсекелестік позициялары ауысады және бүгінгі күнгі кезеңде өткізілген бағалау болашақта сенімді болады. Бәсекелестік-кәсіпорындар да бәсеке қабілеттілігін жоғарылатуда басқа тәсілдерді және жеке көрсеткіштер бойынша бәсеке артықшылыққа жету жолдарын іздейді.

Жүргізілген талдау бойынша мынадай қорытынды жасауға болады: компания әртүрлі көрсеткіштерге ие. "Сатпаев нан" ЖШС-гінің бәсеке артықшылығы жоғары деңгейде тауардың сапасы, ол төменгі деңгейде жарнама және өткізуді ынталандыру болып табылады [3].

Фирма қызметінің профилі мен бәсекелестердің позициясын зерттеу " CaaD" ЖШС-інің қызметін тек бір атрибут бойынша жетілдіруге болатынын көрсетеді. Ол бағаның жоғары деңгейі. Сонымен қатар, оның мынадай көрсеткіштер бойынша артықшылығы бар: тауар сапасы, тұтынушылар талғамы мен сұранысына ассортименттің сәйкес келуі, өнім ассортиментінің кеңдігі мен әртүрлілігі. Негізгі бәсекелестердің қызметін талдайық. "Агентство" фирмасы белгілі орташа көрсеткіштерді алады. Барлық көрсеткіштер үш баллмен бағаланған, тек қорабы және өткізуді ынталандыру құралдары ғана төмен баллды қамтиды. "Тәтті" ЖШС-нің өзінің бәсекелестерінен айырмашылығы бар. Ол төменгі бағалар-бұл олардың бәсекелестік артықшылығы, сонымен бірге кәсіпорын жеткілікті мөлшерде әртүрлі ассортиментті қамтиды. Бұл кәсіпорын өнімінің сапасы бойынша көбінесе ат қою, сондықтан бұл өнімді пайдаланбайтын тұтынушылар бар. Алайда, халықтың төменгі төлем қабілеттілігінен, "Тәтті" ЖШС-гі белгілі.

Әдебиеттер

- 1. Мейірбеков А.К., Әлімбетов Қ.Ә. Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы Алматы: Экономика, 2003.
- 2. Муравьева Т.В. и др. Экономика и фирмы: уч. пособие /под ред. Т.В.Муравьевой М: Мастерство, 2002.
- 3. Ниязбеков Р.Қ., Рахметов Б.А., Байнеева П.Т. Кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы /Алматы: Экономика, 2014.

УДК: 33:303.7;330.44

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Батырбекова Г.К. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Бұл мақалада кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының көрсеткіштері қарастырылп және оларға талдау жасалынған.

The analysis of indicators of financial stability of the enterprise is considered and carried out in this article.

Для оценки экономической эффективности функционирования социальноэкономических систем как единый обобщающий показатель эффективности, то есть критерий экономической эффективности, так и систему частных показателей экономической эффективности.

Только система показателей позволяет провести комплексный анализ и сделать достоверные выводы об основных направлениях повышении экономической эффективности производства.

При оценке эффективности производства в малом и среднем бизнесе следует учитывать его особенности, оказывающие влияние на конечные результаты.

Следует учитывать, что экономическая эффективность может оцениваться на разном уровне — народнохозяйственном и отдельного самостоятельного товаропроизводителя. Для народного хозяйства и отрасли в целом, в первую очередь, важны показатели произведенной продукции и доходов на единицу совокупных затрат и ресурсов, а для коммерческого и хозрасчетного предприятия — окупаемость затрат, сумма реализованного валового дохода, прибыль и рентабельность, обеспечивающие его финансовую устойчивость [1].

Анализ финансовой устойчивости предприятия целесообразно начать с анализа структуры собственного капитала предприятия. Собственный капитал предприятия складывается из уставного капитал, нераспределенного дохода и резервного капитала.

В соответствии с приведенными данными наблюдается положительная динамика величины привлекаемых средств, что позволило в течение вышеуказанного периода обновить часть основных средств. В 2012 году наблюдалось незначительное увеличение собственного капитала: с 400622 тыс. тенге до 405784 тыс. тг по сравнению с 2011 годом – рост составляет 1,28%. Данная динамика обусловлена увеличением нераспределенного дохода в 2012 году на 31,34% с 44149 тыс. тг до 57987 тыс. тг., и снижением величины уставного капитала на 2,5 с 353384 тыс. тг до 344651 тыс. тг. Данные изменения связаны, прежде всего, со списанием части основных средств, которые подверглись значительному физическому износу. В 2013 году наблюдается рост собственного капитала по сравнению с 2012 годом на 24%, что связано с увеличением уставного капитала на 28% с 344651 тыс. тг до 442094 тыс. тг за счет вклада учредителя. На рисунке 1 представлена структура собственного капитала предприятия по данным 2013 года.

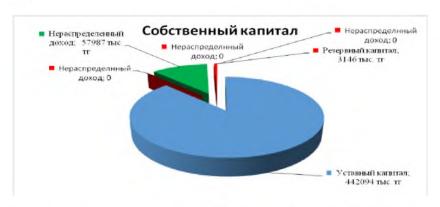

Рис. 1-Структура собственного капитала ПАТиМ филиала TOO «KM Logistic»

На основании данной структуры можно сделать выводы, что в значительной мере собственный капитал предприятия формируется за счет уставного капитала, который в соответствии с организационно – правовой формой ПАТиМ филиала ТОО «КМ Logistic» формируется за счет вкладов его учредителей. В связи с отсутствием в структуре собственного капитала заемных средств, можно сделать вывод, что предприятие является финансовонезависимым от внешних кредиторов.

Одна из важнейших характеристик финансового состояния предприятия – стабильность его деятельности. Она связана со структурой баланса предприятия, степенью его зависимости

от кредиторов и инвесторов. Но степень зависимости от кредиторов оценивается не только традиционным показателем соотношения собственных и заемных источников финансирования. Это более многогранное понятие, включающее оценку и величины собственного капитала, оборотных и внеоборотных активов, состав последних и ряд других балансовых показателей. Перечень коэффициентов финансовой устойчивости позволяет сделать следующие выводы:

Большинство коэффициентов имеют целью оценить структуру источников финансирования. Поэтому главной задачей оценки финансовой устойчивости предприятия можно считать определение степени зависимости его деятельности от заемных источников и достаточности собственного капитала с учетом структуры активов. Многие коэффициенты взаимозависимы друг от друга- уровень одного влияет на уровень другого. Есть несколько коэффициентов, дающих одну и ту информацию, но рассчитываемых разными способами, что позволяет выбрать для оценки финансовой устойчивости один из них. Некоторые коэффициенты не универсальны, имеют ограниченную сферу применения, зависящую от наличия или отсутствия определенных условий (например, сферы деятельности предприятия, наличия долгосрочных обязательств и т.д.).

Все это приводит к тому, что на практике для оценки финансовой устойчивости далеко не всегда обязательно пользоваться всем набором коэффициентов. Целесообразно определить ключевые из них, позволяющие принимать конкретные решения, связанные с уровнем финансовой устойчивости предприятия [2].

На протяжении рассматриваемого периода наблюдается следующая динамика изменения основных групп активов: в 2013 года величина абсолютно - ликвидных активов, а именно денежной наличности составила 77207 тыс. тенге, что превышает показатель 2012 на 25637 тыс. тенге, что составляет 49,7%; в 2012 году прирост данной величины по сравнению с 2011 составил 4516 тыс. тенге или 11%. Величина дебиторской задолженности в 2013 составляла 5730 тыс. тенге, что на 2673 тыс. тенге или 87% больше величины 2012года, и на 747 тыс. тенге или 12% меньше величины 2011 года. На протяжении всего периода наблюдается рост величины запасов: прирост 2013 к 2012 составил 1425 тыс. тенге или 23%, прирост 2012 к 2011 – 1711 тыс. тенге или 38,4%. В 2013 году наблюдается значительное повышение величины основных средств, которая на 70373 тыс. тенге или 18% превышает величину 2012 года. Данная динамика объясняется вкладом учредителя в уставной капитал. В 2013 году был составлен прогноз предполагаемых расходов на следующий период, по данным которого величина расходов составит 258621 тыс. тенге, что на 10908 тыс. тенге превышает величину расходов 2013 года. Это связано с ростом расходов на обслуживание основных средств [3].

Таблица 1 - Группы активов по степени убывающей ликвидности за 2011 -2013 гг.

				прирост 2012 -	
Активы (тыс. тг)	2011	2012	2013	2011	прирост 2013 - 2012
А1, в т.ч.	47054	51570	77207	4516	25637
Денежная наличность	47054	51570	77207	4516	25637
А2, в т.ч.	6477	3057	5730	-3420	2673
Дебиторская задолженность	6477	3057	5730	-3420	2673
А3, в т.ч.	4451	6162	7587	1711	1425
Запасы	4451	6162	7587	1711	1425
А4, в т.ч.	381125	388211	458584	7086	70373
Основные	381125	388211	458584	7086	70373

А5, в т.ч.	215650	247712			
		247713	258621	32063	10908
Расходы будущих периодов	215650	247713	258621	32063	10908

Примечание - данные финансово - экономической деятельности ПАТиМ филиал ТОО КМ Logistic за 2011 - 2013 годы

На основании приведенных данных проведу сравнительный анализ активов и пассивов для определения ликвидности баланса в соответствии с критерием: A1 ≥П1; A2≥П2; A3≥П3; A4≤П4; A5≤П5. Так за рассматриваемый период группы активов A2, A3 превышают соответствующие группы пассивов П2, П3, значение которых равно 0. Результаты сравнения групп A1, A4, A5 и П1,П4,П5 показаны в таблице 10. Иными словами в случае если соотношение группы активов к соответствующей группе пассивов будет больше 1, то можно считать что данная группа активов больше соответствующей группы пассивов; если данное соотношение будет меньше 1, следовательно, данная группа пассивов превышает соответствующую группу активов.

На основании этих данных можно утверждать, что группа активов A1 на протяжении всего рассматриваемого периода превышает группу пассивов П1; группы активов A4, A5 меньше групп пассивов П4, П5. Сравнительный анализ, проведенный для определения ликвидности баланса, показал следующие результаты: A1> П1, A2> П2, A3> П3, A4 < П4, A5< П5. Отсюда на основании ранее указанного критерия можно утверждать, что баланс ПАТиМ филиала ТОО «КМ Logistic» на протяжении всего рассматриваемого периода является абсолютно ликвидным. Однако следует отметить, что проводимый по изложенной схеме анализ ликвидности баланса является приближенным [4].

Таблица 2 - Динамика изменения основных показателей платежеспособности ПАТиМ филиала TOO «КМ Logistic» за 2011 -2013 года

	Годы				
Показатель	2011	2012	2013	прирост 2012 - 2011	прирост 2013 - 2012
Общий показатель ликвидности (L1)	12,81	12,26	133,25	-0,55	120,99
Коэффициент абсолютной ликвидности (L2)	11,67	11,51	124,93	-0,16	113,42
Коэффициент быстрой ликвидности (L3)	13,28	12,19	134,20	-1,09	122,01
Коэффициент текущей ликвидности (L4)	14,38	13,56	146,48	-0,82	132,92

Примечание - таблица составлена автором

На основании проведенных расчетов можно сказать, что общий показатель ликвидности на протяжении всего рассматриваемого периода с 2011 по 2013 годы соответствовал нормативному значение ($L1 \ge 1$), что говорит об устойчивости ликвидности всего баланса предприятия в целом. Вместе с тем, общий показатель ликвидности не дает представления о способности предприятия погашать обязательства за счет активов разной степени ликвидности. Данное представление можно сформировать на основании значений таких коэффициентов как, например, коэффициент абсолютной ликвидности за весь анализируемый период находился в пределах нормативной величины (L2 > 0, 2), что говорит о способности ПАТиМ филиала ТОО «КМ Logistic» погашать свои текущие (краткосрочные) обязательства за счет денежных средств, средств на расчетных счетах и краткосрочных финансовых вложений. Однако с другой стороны высокий уровень данного показателя свидетельствует о нерациональной структуре капитала, о слишком высокой доле неработающих активов в виде наличных денег и средств на счетах.

Далее коэффициент быстрой ликвидности свидетельствует о способности предприятия погашать свои краткосрочные обязательства за счет оборотных активов. Данный показатель схож с коэффициентом текущей ликвидности, но отличается от него тем, что в состав используемых для его расчета оборотных средств включаются только высоко - и среднеликвидные текущие активы (деньги на оперативных счетах, складской запас ликвидных материалов и сырья, товаров и готовой продукции, дебиторская задолженность с коротким сроком погашения). К подобным активам не относится незавершенное производство, а также запасы специальных компонентов, материалов и полуфабрикатов. Значение данного показателя на протяжении всего периода находиться в пределах норматива (L3≥0,8), что говорит о стабильном состоянии платежеспособности ПАТиМ филиала TOO «КМ Logistic». В тоже время завышенное значение этого коэффициента говорит о нерациональной структуре капитала, что связано с медленной оборачиваемостью средств, вложенных в запасы. Значение коэффициента текущей ликвидности, который также называется коэффициентом покрытия, находиться в пределах нормативной величины (L4>2) во всех анализируемых годах функционирования предприятия [5]. Что говорит о том, что предприятие способно погашать текущие (краткосрочные) обязательства за счёт оборотных активов. Однако с другой стороны так как значение данного показателя превышает 3, значит можно говорить о нерациональности структуры капитала, вызванной замедлением оборачиваемости средств, вложенных в запасы.

На основании проведенного анализа ликвидности и платежеспособности ПАТиМ филиала TOO «КМ Logistic» за 2011 – 2013 годы можно сделать следующие выводы:

- 1) анализ ликвидности баланса предприятия на основании и сравнения величин активов, сгруппированных по принципу убывающей ликвидности, и пассивов, сгруппированных по степени срочности их погашения, показал его абсолютную ликвидность, что также было доказано при расчете общего показателя ликвидности предприятия, который на протяжении всего периода показал стабильное значение соответствующее нормативному уровню [6].
- 2) анализ коэффициентов ликвидности, таких как коэффициент текущей ликвидности, коэффициент быстрой ликвидности, коэффициент абсолютной ликвидности, проведенный с целью более детальной характеристики ликвидности ПАТиМ филиала ТОО «КМ Logistic» показал устойчивое значение на протяжении всего периода: В 2013 году наблюдается значительный рост значений всех показателей ликвидности в 11 раз в сравнении с 2012 годом. Это связано, прежде всего, со значительным уменьшением кредиторской задолженности в 7,25 раза и существенным увеличением в 1,5 раза денежной наличности. Однако, в тоже время, значительное превышение значений данных коэффициентов нормативной величины говорит о нерациональной структуре капитал предприятия, что связано с замедлением оборачиваемости средств, вложенных в запасы, и, прежде всего, с отсутствием в балансе предприятия краткосрочных и долгосрочных банковских кредитов. В результате необходимы меры,

направленные на рационализацию структуры капитала ПАТиМ филиала TOO «KM Logistic» посредством повышения оборачиваемости средств, вложенных в запасы.

Литература

- 1. Крейнина М.Н. Финансовый менеджмент: Учебное пособие 2-е издание, переработанное и дополненное. М.: Дело и Сервис, 2001. 400 с.
- 2. О.А. Тупикова Финансовый анализ: методические указания к практическим работа. В.: ДВГТУ, 2004. 38 с.
- 3. Данные финансово экономической деятельности ПАТиМ филиала TOO «KM Logistic» за 2011 2013 годы.
- 4. Грищенко О.В. Анализ и диагностика финансово хозяйственной деятельности предприятия: Учебное пособие. Т.: ТРТУ, 2000. 112 с.
- 5. П.Н. Шуляк Финансы предприятия: Учебник издание 6-е, переработанное и дополненное. М.: Дашков и К, 2006. 712 с.
- 6. К.Ш. Дюсембаев Анализ финансовой отчетности: Учебник. А.: Экономика, 2011. 366 с.

УДК: 33:303.7;330.44

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДПРИЯТИЯ

Батырбекова Г.К. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Бұл мақалада кәсіпорындағы қаржы – экономикалық талдаудың мақсаты, есептері және негізгі бағыттары қарастырылған.

The purposes tasks and the main directions of the financial and economic analysis of the enterprise are considered in this article.

В настоящее время динамично развивающаяся экономика ставит предприятия в рамки жесткой конкуренции. Постоянно меняющая рыночная конъюнктура требует от экономических субъектов быстрых и эффективных решений, способных спасти их от банкротства и обеспечить стабильный рост. В стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года дана оценка развития глобальной экономики: после финансово – экономического кризиса 2007 года восстановление глобальной экономики будет происходить медленно. В связи с ослаблением мирового спроса конкуренция на экспортных рынках усилится, а цены на товары не будут иметь условий для устойчивого роста или, по крайней мере, будут расти заметно медленнее, чем в предыдущее десятилетие [1]. В этих условиях неопределенности и риска каждое неправильное решение влечет за собой убытки и лишает предприятия дальнейших перспектив развития. Поэтому для принятия действительно верных решений необходимо проведение анализа финансово – экономического состояния предприятия, который позволит определить перечень проблем, стоящих перед предприятием.

Отражая реальное состояние деятельности предприятия анализ финансово экономического состояния показывает факторную среду формирования прибыли предприятий, применяются при анализе эффективности управления предприятием, при определении долгосрочного благополучия организации, используются как инструмент инвестиционной политики и ценообразования. На основе анализа финансовой устойчивости платежеспособности можно определить возможность предприятия противостоять вызовам Анализ рентабельности его деятельности показывает результативность функционирования, эффективность использования имеющего имущества. Это становится особенно важным в современных, рыночных условиях, где будущее предприятия зависит от его возможности своевременно реагировать на первые признаки приближающегося банкротства.

Способность предприятия успешно функционировать и развиваться состоит в сохранении равновесия своих активов и пассивов в изменяющейся внутренней и внешней среде, постоянном поддержании своей платежеспособности и инвестиционной привлекательности в границах допустимого уровня риска. Каждое предприятие сталкивается с постоянно меняющейся ситуацией и все время должно решать те или иные проблемы. В целях организации надежного финансового управления очень важно разбираться в положении дел на предприятии, иметь информацию о его рынках, клиентах, поставщиках, конкурентах, качестве его продукции, о путях достижения текущих и перспективных целей и т. д.

В решении всех этих вопросов, в деле координации работы предприятия и контроля над его деятельностью исключительное значение имеет финансово-экономический анализ деятельности предприятия. На его основе, в частности, определяют основные направления финансовой политики предприятия. Общий финансово-экономический анализ хозяйственной деятельности предприятия состоит из двух тесно взаимосвязанных разделов – финансового анализа (внешнего) и управленческого анализа (внутрифирменного).

Для обоснования данных суждений рассмотрим понятие экономического анализа, определим его основные составляющие и место финансово-экономического анализа в системе экономического анализа. Анализ (слово имеет греческое происхождение) означает познавательную процедуру мысленного или реального расчленения объекта или явления на части. В зависимости от характера исследуемого объекта, сложности его структуры, уровня абстракции используемых в процессе познания подходов и практических способов их реализации анализ выступает в различных формах.

Экономический анализ как одна из разновидностей анализа вообще представляет собой систематизированную совокупность аналитических процедур, имеющих целью получение заключений, выводов и рекомендаций экономического характера в отношении некоторого объекта. Под экономическим анализом можно понимать анализ в экономике как совокупности отношений, возникающих в процессе производства, обмена, распределения и потребления благ. Тогда следует выделить макроэкономический и микроэкономический анализы в соответствии с тем, что макроэкономика исследует функционирование национальных экономических систем и, в частности, такие объекты, как государственный бюджет, национальный продукт, общий уровень цен и др., а микроэкономика – деятельность отдельных предприятий и такие объекты, как механизм функционирования, конкурентоспособность, цены отдельных ресурсов, издержки и прочее. Микроэкономический анализ является по сути анализом экономики предприятия, если считать, что ядром микроэкономики является оценка поведения фирмы как основной экономической ячейки любой национальной экономики. Тогда анализ экономики предприятия - это анализ в системе управления деятельностью предприятия. Для последующей градации в качестве критериального можно выбрать признак денежного измерителя. В соответствии с этим признаком анализ экономики предприятия целесообразно подразделить на техникоэкономический анализ (критерии и показатели не обязательно в стоимостной оценке) и анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия (доминанта денежного измерителя в конструировании ключевых критериев и показателей).

Есть ли различие между хозяйством и экономикой? «Экономика» в переводе с греческого означает «законы хозяйства», так как «ойкос» – это хозяйство, а «номос» – закон. По существу, финансово-хозяйственная деятельность – это и есть финансово-экономическая деятельность. Отсюда вытекает правомерность применения термина финансово-экономический анализ взамен термина анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Последний может быть подразделен на два вида: финансовый и управленческий [2].

Технико-экономический анализ проводится для оценки влияния техники, технологии и организации производства на эффективность деятельности хозяйствующего субъекта. Для выявления этого влияния, обоснования методов управления обобщающими стоимостными показателями и для более полного вскрытия резервов производства привлекают технико-производственные показатели, характеризующие использование техники и материалов, рабочего времени, качество продукции и сырья. Эти показатели строятся применительно к техническим особенностям разных видов оборудования, этапам производственного процесса,

технологическим свойствам материалов и готовых изделий. Чаще всего они не поддаются обобщению по предприятию в целом. Поэтому этот вид анализа проводится по отдельным цехам и производственным участкам, подвергает критическому рассмотрению конструкции изделий, технологию их изготовления и другие технические вопросы. Затем результаты анализа обобщаются по предприятию в целом.

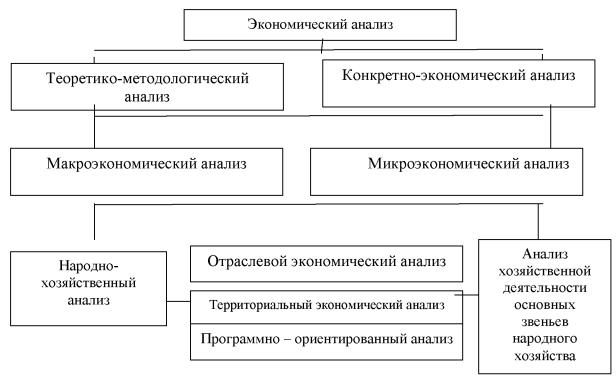

Рис. 1 Основные виды экономического анализа

При правильной организации аналитической работы материалы технико-экономического анализа деятельности отдельных производственных участков должны быть увязаны с данными финансово-экономического анализа и использованы для оценки хозяйственной деятельности всего предприятия в целом и определения его резервов, а также для измерения влияния отдельных структурных подразделений на конечные результаты деятельности всего анализируемого объекта (цеха, предприятия, корпоративной структуры).

Финансово-экономический анализ охватывает все стороны деятельности предприятия, начиная с выяснения достаточности собственного капитала до оценки деятельности и общей оценки финансового состояния предприятия. При этом определяется влияние всех проводимых хозяйственных операций, раскрывается механизм формирования финансовых показателей, отражающих степень использования материальных и трудовых ресурсов, эффективность инвестиций [3].

Так, во многих случаях приходится ограничиваться только изучением финансовой деятельности, без определения влияния на нее основных факторов производства и использования производственных ресурсов. Анализ, проводимый по такой более узкой программе, в специальной литературе получил название финансового анализа.

В настоящее время экономический аспект анализа часто увязывают с анализом издержек производства и называют управленческим. В этом случае особенностью оценки результатов деятельности любого производственного звена становится не только анализ использования отдельных видов ресурсов, но и их взаимосвязанный анализ, позволяющий выявить, при каком соотношении факторов производства можно добиться наилучшего результата, т. е. максимизировать прибыль.

Финансовый анализ можно определить как совокупность аналитических процедур, основывающихся на общедоступной информации финансового характера и предназначенных

для оценки состояния и эффективности использования экономического потенциала фирмы, а также для принятия управленческих решений.

К основным особенностям финансового анализа относятся: Обеспечение общей характеристики имущественного и финансового состояния предприятия; Приоритетность оценок: (а) платежеспособности, (б) финансовой устойчивости и (в) рентабельности; Базирование на общедоступной информации. Информационное обеспечение решений тактического и стратегического характера; Доступность результатов анализа для любых пользователей; Возможность унификации состава и содержания счетно-аналитических процедур; Способность выражать доминанту денежного измерителя в системе критериев; Высокий уровень достоверности и варьирования итогов анализа (в пределах достоверности данных публичной отчетности).

Основная цель финансового анализа – повышение эффективности функционирования хозяйствующих субъектов и поиск резервов такого повышения.

Для достижения этой цели проводятся: Оценка результатов работы за прошедшие периоды; Разработка процедур оперативного контроля над производственной деятельностью; Выработка мер по предупреждению негативных явлений в деятельности предприятия; Вскрытие резервов повышения результативности деятельности и разработка обоснованных планов и нормативов.

Задачами финансового анализа являются: Определение ликвидности, финансовой устойчивости, рентабельности деятельности предприятия; Оценка имущественного положения предприятия; Установление положения хозяйствующего субъекта на рынке и количественное измерение его конкурентоспособности; Оценка степени выполнения плановых финансовых мероприятий, программ, плана и др; Оценка мер, разработанных для ликвидации выявленных недостатков и повышения отдачи финансовых ресурсов.

Содержательная сторона финансового анализа включает следующие элементы (процедуры): Постановка и уяснение конкретных задач анализа; Установление причинно-следственных связей; Определение показателей и методов их оценки; Выявление и оценка факторов, влияющих на результаты деятельности, отбор наиболее существенных факторов; Выработка путей устранения влияния отрицательных факторов и стимулирования положительных [4].

Предметом экономического анализа является деятельность конкретных хозяйствующих субъектов любой формы собственности, направленная на получение прибыли или обеспечение сбалансированности расходов и доходов, изучаемая комплексно с целью объективной оценки ее эффективности и выявления резервов ее повышения, а также обеспечения устойчивости функционирования анализируемого хозяйствующего субъекта.

При анализе можно получить из первых источников информацию о формировании прибыли по всем видам деятельности; о структуре себестоимости не только всей продукции предприятия, выпущенной и реализованной за отчетный период, но и отдельных ее видов; о размерах изменения выручки от реализации за счет изменения количества выпущенной продукции и изменения цен; о размерах и причинах изменений отдельных видов затрат и т. п. Эти данные, как и результаты финансово-экономического анализа в целом, имеют решающее значение в выработке управленческого решения.

Финансово-экономический анализ, занимая промежуточное положение между обработкой данных и принятием решения, оказывает непосредственное влияние на качество принимаемых управленческих решений. Подготовка и принятие решений требуют содержательного анализа, который указывает пути реализации решения, а выбор методов и средств их реализации во многом зависит от результата анализа. Анализ представляет собой содержательную сторону процесса управления организацией. Он является инструментом подготовки управленческого решения.

Говоря о роли финансово-экономического анализа в управлении организацией, следует отметить, что этот вид анализа: Позволяет установить основные закономерности развития предприятия, выявить внутренние и внешние факторы, стабильный или случайный характер отклонений и является инструментом обоснованного планирования; Способствует лучшему

использованию ресурсов, выявляя неиспользованные возможности, указывая направления поиска резервов и пути их реализации; Способствует воспитанию коллектива организации в духе бережливости и экономии; Воздействует на совершенствование механизма самоокупаемости предприятия, а также самой системы управления, вскрывая ее недостатки, указывая пути лучшей организации управления [5].

Финансово-экономический анализ способствует выявлению связей между отдельными объектами управления, правильному обоснованию цели и отбору эффективного варианта решения. В процессе принятия решения анализ уменьшает неопределенность исходной ситуации и риск, связанный с выбором правильного решения.

В процессе выработки решений можно выделить четыре основные фазы.

- 1. Изучение исходного положения, сбор и передача информации о фактическом состоянии объекта управления. Это важный аспект аналитической работы органов управления, позволяющий определить современные и будущие условия, в которых находится объект управления, и сравнить их с общими целями, для того чтобы сформулировать основные проблемы решений.
- 2. Обработка информации, подготовка и принятие решений. В этой фазе производятся всесторонняя обработка информации, сопоставление, выяснение причин, разрабатываются возможные альтернативы вариантов, определяются критерии.

Здесь осуществляются разработка проектов, их технико-экономическое обоснование, определение общих целей и задач при учете имеющихся ресурсов. Задачей финансово-экономического анализа на данном этапе является выбор лучшего варианта.

- 3. Организация и осуществление решений, выдача команд объекту управления для устранения выявленных отклонений.
- 4. Расчет и контроль осуществления решений. На этом этапе анализируется фактическая эффективность решений. Одним из важнейших видов решений является план, а финансово-экономический анализ выступает инструментом обоснования планов, выбора вариантов, оценки степени их выполнения и факторов, повлиявших на отклонение от плана.

Итак, финансово-экономический анализ является важным элементом и одновременно функцией управления. Существует много различных методик и приемов проведения анализа, однако на данный момент наиболее популярным и эффективным является коэффициентный метод, который заключается в расчете ряда абсолютных и относительных показателей.

Литература

- 1. Анущенкова К.А., Анущенкова В.Ю. Финансово экономический анализ: Учебное практическое пособие. М.: Дашков и К, 2008. 404 с.
- 2. А.Д. Шеремет Финансовый анализ: Учебник, издание 2-е, дополненное. М.: Инфра, 2005. 366 с.
- 3. Костирко Р.О. Финансовый анализ: учебник. Х.: Фактор, 2007. –784 с.
- 4. Барнгольц С.Б., Мельник М.В. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъект: Учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 2003. 352 с.
- 5. Л.С. Васильева, М.В. Петровская Финансовый анализ: Учебник.- М.:КНОРУС, 2006. 344 с.

АЙМАҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫН РЕТТЕУДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Биримжанов К.С. Кошербаева Д.С. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В этой статьи рассмотрено способы создания социально-экономического развития и регулирования.

This article relates to methods for the creation of social and economic development and regulation.

Елбасының Қазақстан халқына 2012 жылдың 14 желтоқсанында «Қазақстан 2050 стратегиясы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»» Жолдауында, Қазақстанның басты мақсаты 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарында болуға тиіс. Жаңа экономикалық бағыттың саясаты — пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алуына міндетіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм дей келе осыны жүзеге асыру бірі ретінде: «...біз өңірлерді дамытуда әлеуметтік теңгерімсіздік мәселелерін шешуге назар аударуға тиіспіз... Ең алдымен, мемлекеттік органдардың өңірлік даму саласындағы жұмыстарын үйлестіруді күшету қажет. Міндет — мемлекеттік салалық барлық бағдарламалардың орындалуын өңірлерді дамытудың басымдыққа ие міндеттерін шешумен үйлестіру» [1].

Қазақстан 2015 жылға дейінгі аумақтық даму старатегиясында: өңірлык және элемдік экономикада бәсекеге қабілетті мамандануды қалыптастыру, экономикалық әлеуетті және халықты таратып орналастыруды ұтымды кеңістік ұйымдастыру негізінде елдің орнықты дамуын қамтамасыз ету және халықтың тыныс-тіршілігі үшін қолайлы жағдайлар жасау,-делінген [2].

Қоғамда болып жатқан элеуметтік-экономикалық мәселелерді мемлекеттің әртүрлі араласу тәсілдерін қолдану арқылы шешу көзделген. Мемлекеттік реттеу - бұл мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық өмірге қатысу нысандарының бірі, жалпы мемлекеттік ресурстарды бөлуге және үйлесімділікті қалыптастыруға тікелей немесе жанама түрде ықпал етуі [3].

Осы мемлекеттің өмірге қатысу нысадары туралы Мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаттарына мыналар жатқызылған:

- 1. ҚР 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы;
- 2. ҚР 10 жылға арналған стратегиялық даму жолдары, елді аумақтық кеңістікте дамытудың болжамды схемасы;
- 3. ҚР Ұлттық қауіпсіздігінің стратегиясы;
- 4. 5 жылға арналған әлеуметтік экономикалық даму болжамы;
- 5. 5-10 жылға арналған мемлекеттік бағдарламалар;
- 6. Салалық бағдарламалар;
- 7. Мемлекеттік органдардың 5 жылға арналған стратегиялық жоспарлары;
- 8. Өңірлерді дамытудың 5 жылға арналған бағдарламалары;
- 9. Ұлттық басқарушы холдингтердің, ұлттық холдингтердің және жарғылық капиталына мемлекет қатысатын ұлттық компанияларың (бұдан әрі ұлттық компаниялар) 10 жылға арналған даму стратегиялары [4].

Сонымен, мемлекеттік реттеу – нарықтық экономикадағы жүйелердің бірі , реттеу тетігі, онда нарықтық нақты жүйе, монополиялық реттеу жүйесі және ұлттық реттеу жүйесі болып табылады. Аймақтық әлеуметтік - экономикалық дамуын мемлекеттік реттеу дегеніміз -

кеңістікті орналастыру және өндірістік күштерді дамыту үдерісіне, мемлекеттің спецификалық жоспарлы әсер етуі, ол өзінің мәнін әртүрлі бағдарлама, болжам, жоспар түрінде шығып тікелей және жанама реттеу арқылы мемлекеттің спецификалық жоспарлы республикалық және аймақтық экономикалық органдар жүйесі арқылы әсер етуі.

Мемлекет шаруашылығы анықталған экономикалық жүйемен оның бөлек аймақтарының аймақтық – құрылымдық жүйе ретінде аймақтық дамудағы мемлекеттік реттеудің объектісі болып табылады.

Республика территориясы шегінде орналасу және өңдірістік күштердің даму үдерістері, нарықтық қатынастар қалыптасуының аймақтық аспектілері, экономикалық, әлеуметтік және оның бөлек аймақтарынан басқа аспектілері мемлекет тарапынан реттеу шараларының мәні болып табылады. Мемлекеттік және аумақтық экономикалық органдар аймақтық дамудағы мемлекеттік реттеудің субьектісі болып табылады.

Аймақ экономикасын мемлекеттік реттеудің маңызды механизмдері болып табылады:

- аймақтың элеуметтік экономикалык дамуын кешенді болжау, жалпы мемлекеттік және аймактық қызығушылықтардың қарым-қатынасы мен келісушілігін қамтамасыз ететін ҚР өндірістік күштерін ұзақ мерзімді болашағына орналастыру, аймақта бар өндірістік- экономикалық интеллектуалды және экспортты әлеуетті күшейту және тиімді колдану:
- мемлекеттің әлеуметтік экономикалык даму әлеуеті мен кезеңдері кешенді болжауды жүзеге асыруға бағытталған жалпы мемлекеттік, аймақтық және салалық деңгейде стратегиялық жоспарлар жүйесі;
- ірі көлемді аймақ аралық мәселелерді шешу бойынша жалпы мемлекеттік бағдарламаларды жасау және жүзеге асыру;
- нақты аймақ дамуының ең өткір мәселелерін шешу бойынша мақсатты бағдарламаны жүзеге асыру, оның ішінде экологиялык тозған аймақтар күйзелісті шағын және орта қалалар, алшақ ауыл аймактарының дамуын мемлекеттік қолдайтын арнайы бағдарламалар;
- аймақ дамуын тездету, оның әлеуетін толық қолдану, шетел инвестициясын тарту, қазіргі заманғы технологияны дамыту және т.б максатында заңшығарушылык, институционалдык және әдістемелік камтылған арнайы экономикалык аймақ (АЭА) қалыптастыру.
- аймақтық экономиканы реттеу үшін мемлекет әдістер жүйесін қолданады. Ол нарық ерекшелігін, шешілетін стратегиялык және тактикалық тапсырмалар сипатын есепке ала отырып икемді, дифференциацияланған және кешенді болуы керек [5].
- аймақтық экономикалык кеңістік үнемі дамитын, күрделенетін, өзара толығатын және аймақтық еңбек бөлінісі орын алатын шаруашылық құрылымдардың экономикалык тұрақтылығын қамтитын экономикалык байланыстар жүйесін білдіреді. Жалпы экономикалык кеңістік әлеует көлеміне, меншік түріне, технологиялық жағдайына тәуелсіз әр түрлі шаруашылықтардың бірігуі негізінде қалыптасады.
- аймақтар экономикасын мемлекеттік реттеудің объектілері алуан түрлі. Солардың бірі 1 суретте көрсетілген.

Аймақтық саясат - мемлекеттің елді тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамытудың стратегиялық мақсаттары мен міндеттеріне жету үшін тіршілік әрекеті мен шаруашылық жүргізудің аймақтық факторларын тиімді пайдалануға бағытталған жалпы саясатының құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазақстан Республикасы аймақтық саясатының мақсаты халықтың тіршілік әрекеті үшін салыстырмалы бірдей мүмкіндіктер құру мен еңбекті аймақтық ұтымды бөлудің және аймақтық өзін-өзі басқаруды дамыту принциптерін қалыптастырудың негізінде әрбір аймақтың ресурстық-өндірістік мүмкіндігін тиімді пайдаланудан тұрады.

Аймақтық саясаттың мақсаттарына жету бірқатар міндеттерді кезең-кезеңмен шешуді кажет етеді.

Бірінші кезеңде (1996-1997 жылдар) аймақтық саясатты жасау және оны жүзеге асыру үшін алғы шарт құру болжамдалады. Оларға:

-аймақтардың салыстырмалы шаруашылықтық дербестігін қамтамасыз етуші саяси, экономикалық, экологиялық және құқықтық сипаттағы шаралар кешенін әзірлеу;

-мемлекеттің макроэкономикалық саясатының жалпы стратегиялық ережелеріне сәйкес аймақтық басымдықтарды айқындау;

-Қазақстан Республикасының барлық аумақтарында экономикалық белсенділікті мемлекеттік ынталандыру арқылы жекелеген аудандарды сұрыпталған мемлекеттік қолдауды үйлестіру жатады.

Екінші кезеңде (1998-2000 жылдар) елді экономикалық дамытудың жалпы стратегиясы шеңберінде аймақтық дамытудың бірінші кезекті міндеттерін жүзеге асыру:

-институциалдық және нарықтық инфракұрылымдардың, аймақтық және жалпы республикалық тауарлар, еңбек және капитал нарықтарының қалыптасуы мен оның дамуы;

-оларды экономикалық дағдарыстан шығару мен әлеуметтік-экономикалық дамытуды жеделдету мақсатында шағын және орташа қалалардың шаруашылығын қолдау және қайта құрылымдау;

-артта қалған ауылдар мен селоларды қайта өрлету үшін материалдық негіздер құру болжамдалады.

Ушінші кезеңде (2001-2010 жылдар) республика экономикасының жандануы мен өсуі жағдайларында міндеттердің неғұрлым кең спекторын шешу үшін мүмкіндік пайда болады. Оларға:

-экономиканың ұтымды кеңістікті құрылымдарын қалыптастыру, өндірістің аймақтық ұйымдарын жетілдіру және аймақ аралық инфрақұрылымдарды қалыптастыру;

- өндірістік кешенді ресурстық-мақсаттық теңгеруді қамтамасыз ету, экологиялықэкономикалық тепе-теңдікті сақтау (қалпына келтіру), аумақтардың элеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және табиғи ресурстарын неғұрлым тиімді пайдалану;

-аймақтар бойынша халықтың тұрмысының деңгейі мен сапасындағы айырмашылықтарды теңестіру, аймақтардағы, әсіресе әлсіз дамыған, экономиканың және әлеуметтік салалардың тоқыраулық жай-күйін жеңіп шығу жатады.

Аймақтық саясатты іс жүзінде жүзеге асыру мынадай принциптерге:

- бүтіндей алғандағы мемлекеттің және оның нақты аумақтардағы шаруашылық кешендерінің барлық элементтерінің тиімді дамуын қамтамасыз етуші жекелеген аймақтары мүдделерінің ұтымды үйлесуіне;
- аймақ аралық және мемлекет аралық байланыстар жүйесін қалыптастыру және аймақтардың іс-әрекетінің мемлекеттің сыртқы саясаты мен сыртқы экономикалық қызметінің негізгі принциптерімен тиісті экономикалық келісімдері мен келісімге келулерін жүзеге асыру кезінде жалпы мемлекеттік мүдделердің басымдығын қамтамасыз етуге;
- шаруашылық жүргізуші субъектілердің еңбекті аймақ аралық тиімді бөлу мен өндірісті интеграциялаудың негізіндегі тиімді өзара іс-қимылына;
- аймақтардағы өндіріс процестерін оларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың бастапқы деңгейіне және нарықтық қатынастар жағдайларында функцияландырудың объективті мүмкіндіктеріне сәйкес реттеудің сараламалы қадамына;

- аймақтардың аумақтарды әлеуметтік-экономикалық дамыту міндеттерін шешудегі, экономиканы реформалаудың әлеуметтік зардаптарын жұмсартудағы, сондай-ақ мақсат үшін қажетті қаржылық және өндірістік ресурстарды қалыптастыру мен жұмылдырудағы экономикалық дербестігіне;
- аймақтардың экономикалық дербестігінің басымдықты, артта қалған және қолайсыз аудандар мен аумақтарды мемлекеттік қолдау жүйесімен ұтымды үйлесуіне, халықты тұратын жеріне қарамастан әлеуметтік нормативтермен және кепілдіктермен қамтамасыз етуге;
- аймақтық органдардың халықтың тұрмысының деңгейі мен сапасы, минералдық-шикізаттық, жер, су және басқа да ресурстарын ұтымды пайдалану, өсімдіктер мен хайуанаттар элемін қалпына келтіру үшін жауапкершілігіне негізделеді.

Қорыта айтқанда, аймақтың элеуметтік-экономикалық потенциалы көптеген компоненттерден құрылады, оны өз кезегінде сәйкес потенциалдар деп айтуға болады және олардың саны бөлшектеу дәрежесіне, аймақтық даму ерекшеліктеріне байланысты болады. Нақты аймаққа байланыссыз оның элеуметтік-экономикалық потенциалына келесілер кіреді: табиғи-ресурстық, элеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-демографиялық, ғылыми-техникалық, өндірістік, инвестициялық, аграрлы, еңбек, ғылыми, рекреациондық, ақпараттық, элеуметтік, этномәдени, ұйымдастырушылық потенциалы.

Аймақтық элеуметтік-экономикалық жүйесін дамыту үлгісін өндеу үшін сценариялық әдісті қолдануға болады. Ол аймақтық ұдайы өндіріс процесінің және оның экономикалық қайшылықатыр шешу мүмкіндігіне мақсатты бағытталуына негізделген.

Аймақтың өндірістік аппаратын реконструкциялау және құру үшін әрбір объектінің құрылымдық қайта құру талаптарына сәйкестігін тексеру қажет.

Әдебиеттер

- 1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы 2050 стратегиясы қалыптасқан жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы, 2012, желтоқсан.
- 2. «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аумақтық даму стратегиясы туралы» Қазақстан Республикасының Президентінің №167 Жарлығы, -2006, тамыз.
- 3. Мемлекеттік perrey//hhtp//kk.wikipedia.org.
- 4. Челекбай А.Д., Сарсенкулов Ж.С., Такабаев М.К., Малтобарова Ш.О., Методические рекомендации налогового-бюджетному и денежно-кредитному регулированию экономики Казахстана; учебн. пособие. Алматы: Экономика 2001.С.85.
- 5. Абдуллаев Р.П., Салимова Б.Х. Аймақтық экономика:-оқу құралы/ -Петропавл 2009, Б 84.

УДК 336.71

ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИСЛАМСКИХ БАНКОВ В СОСТАВЕ МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ

Биримжанов К.С.

Жезказганский университет имени О.А. Байконурова

Бұл мақалада Ислам банктерінің әлемдік қаржы жүйесінің құрамында қалай қызмет етуі және олардың ерекшеліктері қарастырылған.

An article is on the activities of Islamic banks in the global financial system and their features.

Мировой финансово-экономический кризис 2007-2009г.г. не только продолжается, но и углубляется все в большей степени, охватывая все новые отрасли экономики разных стран, включая как индустриально-развитые, так и развивающиеся страны. В настоящее время мировой финансово-экономический кризис заставляет все большее число экономистов задуматься о путях выхода из него. Мировая финансово-экономическая система состоит из разных секторов экономики, включая исламскую финансовую систему, работающую по законам шариата. Исламские банки начали работать по законам шариата с 70-х годов XX века и представляют собой огромный интерес со стороны не только отдельных банков и финансовых институтов, но и со стороны крупных транснациональных банков и финансово-промышленных групп.

Современная мировая финансовая система, основанная на теориях и практике западных финансистов и экономистов все чаще дает сбои и порождает кризисы мирового масштаба. В связи с этим, среди экономистов в самих США и Европе возникают сомнения в ее универсальности и применимости ко всем странам мира. До недавнего времени теория исламской экономической модели в западном мире вызывала лишь научный интерес среди узкого круга ученых. Однако в наши дни исламская экономическая модель, ее устройство, механизмы актуальны, так как только в исламских странах сейчас наблюдается рост ВВП и экономический подъем, о чем свидетельствуют успехи таких стран, как Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ), Катар, Саудовская Аравия, Малайзия, Турция, Иран и т.д.

Мировое экономическое устройство переживает новую фазу развития, в ходе которой затруднительно спрогнозировать последствия в мировой глобализирующейся экономике, все более отчетливо проявляющей свою нестабильность. Актуальность темы исламской экономики в целом и банковской системы в частности набирает обороты, т.к. сложившаяся в наше время финансовая ситуация в мире заставляет все большее число экономистов и политиков задуматься о необходимости нахождения новых принципов и инструментов. Более того, в некоторых западных странах, таких как США и Великобритания, исламские банки получили наиболее широкое распространение. Данной проблемой занимаются ученые Ближнего и Среднего Востока, западные ученые-экономисты. Для понимания проблемы исследуемого объекта необходимо уяснить, что такое исламская экономическая система, исламская экономика и исламский банк. Термин «исламская экономика» появился в обращении недавно. Впервые об «исламской экономике» заговорили в конце 50-х – начале 60-х годов XX века в исламских университетах в ходе дискуссий относительно экономической доктрины ислама с точки зрения того, как идеи, заложенные в Коране и пророком Мухаммадом, могли бы сочетаться с практикой капитализма и социализма в экономической области. Данные идеи затрагивались с раннееисламских времен учеными того периода Абу Юсуфом (690-760г.), Аль-Газали (1028-1082г.), Абдурахманом ибн Хальдуном (1332-1466г.), Таки ад-дином аль-Макризи (1364-1416г.)

В общепринятом научном понимании экономика -1) способ организации деятельности людей, направленной на создание благ, необходимых им для потребления; 2) наука, изучающая поведение участников процесса хозяйственной деятельности.

Экономические системы – формы организации хозяйственной жизни общества, которые различаются по: 1) способу координации хозяйственной деятельности людей, фирм и государства; 2) типу собственности на экономические ресурсы. В данной работе под термином «исламская экономика» понимается наука о хозяйстве, способах его ведения людьми, отношениях между людьми в процессе производства и обмена товаров, закономерностях протекания хозяйственных процессов в соответствии с нормами ислама. «Под термином «исламская экономика» понимается стандартная хозяйственная система, отличающаяся только тем, что соответствующее вероучение вменяет ей моральный кодекс как необходимый фактор

системного баланса.... Эта специфическая черта данной модели не упраздняет базовые законы, которые действуют в исламской экономике точно так же, как и в любой другой». Предметом данной исследовательской работы является исламский банк как институт. Объектом исследования является действие исламских банков в мировой финансовой системе. Гипотеза данного исследования состоит в том, что исламская экономика и банки перспективны не только в странах с доминирующим мусульманским населением, но и в неисламских странах Запада и Востока. Исходя из этой проблемы, мы ставим следующие цели и задачи: Цель исследования: оценить место и роль исламских банков в мировой финансовой системе. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: 1.Выявить особенности исламской экономической системы и исламских банков; Специфика исламской экономики заключается главным образом в том, что основы для ее осуществления и функционирования не могут идти вразрез с предписаниями Корана и Сунны пророка Мухаммада и полностью с ними согласуются. Исламская финансовая система имеет четкую социальную направленность с приоритетом морально-этических принципов. Исламская экономика рассматривается учеными и богословами мусульманского Востока со времен расцвета Халифата (Аль-Газали, Аль-Фараби, Ибн Таймийа) и понимается как часть общественного устройства. Средством для достижения этой цели являются развитие экономики и хозяйственный рост. Наряду с этим, теологи и экономисты подчеркивают особую роль исламской этики и присущую ей способность ограждать хозяйственную деятельность от злоупотреблений и беззаконий. Все экономические категории, такие как: деньги, капитал, прибыль, богатство, производство, рассматриваются сквозь призму моральных норм и ценностных ориентиров ислама [1].

Запрещение ряда действий, называемых по-арабски «гарар», что означает «опасность», «вводить в заблуждение», «подвергать риску». Под гараром подразумевается проведение операций купли-продажи товара, которого нет в наличии, и производство которого планируется в будущем; купля-продажа ценных бумаг без раскрытия реального актива, который служит содержимым ценных бумаг; купля-продажа товара без исчерпывающей спецификации; сделки без указания точной цены; сделки с указанием неконкретных сроков исполнения договоренностей.

Стоит отметить, что в западной/мировой экономической системе все вышеперечисленные элементы, понимаемые как «гарар», разрешены и повсеместно используются без каких либо ограничений. Данное явление объясняется духом авантюризма, присущим западной экономической традиции. Однако шариат отнюдь не отрицает риск, а, напротив, риск поощряется в том смысле, что обе стороны, вступая в экономические отношения, осознают возможные потери и не претендуют на их возмещение за счет друг друга. Вместе с тем, шариатом запрещается бессмысленный риск, следовательно, «гарар» интерпретируется как неоправданный риск, т.к. невозможно с наибольшей вероятностью просчитать возможные потери.

Азиатский кризис 1997-1998г. ярко продемонстрировал негативное влияние на мировую экономику. Наиболее успешный игрок на биржевых рынках Дж. Сорос признал паразитирующую роль валютных рынков: «Я сделал состояние на мировых финансовых рынках и, тем не менее сегодня опасаюсь, что бесконтрольный капитализм и распространение рыночных ценностей на все сферы жизни ставят под угрозу будущее нашего открытого и демократического общества... Сегодня главный враг открытого общества — уже не коммунистическая, а капиталистическая угроза».

Стремясь к созданию экономической системы, основанной на честности и справедливости, ислам считает, что деньги не могут прирастать по стоимости сами по себе, как это происходит, когда они ссужаются под процент. Кроме того, взимание процента с долга кредитором или получение заемщиком определяется как прибыль, полученная без приложения

производственных усилий. Исламская экономическая система признает как частную собственность, основанную на личном труде, так и общественную - государственную и кооперативную. Основой производительной деятельности считается труд, а не капитал. Вместе с тем, что согласно исламу имущество любого человека принадлежит Аллаху, неприкосновенность частной собственности возведена до уровня неприкосновенности и ценности жизни. Лишение имущества кого-либо недопустимо, за исключением крайних случаев при условии выплаты полноразмерной, справедливой компенсации. В исламской экономической системе банки выполняют ту же функцию, что и в традиционной западной компенсация негативных факторов финансовых рынков: пространственной и временной неравномерности спроса и предложения, искажения информации. Функция банков также обеспечении работы национальных платежных заключается финансовом посредничестве. Из трех авраамических религий (иудаизма, христианства и ислама) лишь ислам полностью запрещает процент, не подвергая изменениям первоначальные предписания.

Первая и главная отличительная особенность инструментов исламского банка от традиционного заключается в его фундаментальном расхождении с работой западного банка по части финансового посредничества [2].

Выполняя роль финансового посредника, любой банк аккумулирует денежные средства вкладчиков, которые в данный момент не используются их распорядителями, и формирует за их счет пассивы в источник финансов для тех лиц и предприятий, которые испытывают дефицит средств. Таким образом, за исполнение роли посредника банк должен иметь возможность возместить свои затраты и получить вознаграждение за проделанную работу.

В традиционной экономике банк получает прибыль с разницы процентных ставок, с одной стороны взимая с заемщиков более высокий процент, и, с другой, отдавая вкладчикам невысокий. Второй отличительный инструмент исламских банков проявляется в проведении активных операций в форме безвозмездных займов. Третий основной инструмент, отличающий исламские банки – формирование пассивов. Если за основу для формирования пассивов банка для последующего кредитования берутся вклады системы «амана», то банк обязан обеспечить 100% резерв под данные вклады. Клиент также вправе определять, имеет ли право банк вкладывать его средства в какой-либо инвестиционный проект или нет, что для западной банковской системы непостижимо.

В случае аренды с последующим выкупом, т.е. финансового лизинга, связано положение исламского закона, несоблюдение которого влечет за собой «гарар». С точки зрения шариата аренда и выкуп имущества – это две, связанные между собой, но в то же время сугубо различные сделки. В настоящее время, это понятие получило более широкий, современный смысл – предоставление оборотного капитала на основе раздела прибыли двумя сторонами [3].

Исламская финансовая система имеет определенный потенциал для устойчивости во время экономических потрясений и кризисов. Вместе с тем исламские банки предлагают обширный круг инструментов для осуществления широкого спектра услуг, что делает их конкурентоспособными в мировой банковской системе. Весь набор инструментов исламской финансовой системы предупреждает возникновение кризисных явлений, как в финансовой системе, так и в обществе. Ресурс не должен оставаться не у дел, например, обращаться в сокровище, равно как и направляться на спекулятивные операции, а должен рационально использоваться на благо всего общества, для создания реальной добавленной стоимости, приращения массы товаров и услуг, но не денежной массы. В настоящее время исламские финансовые институты действуют более чем в 75 странах мира. Самая большая их

концентрация находится в исторически обусловленном регионе Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии (Бахрейн и Малайзия – самые большие центры), а также в Европе и США.

Независимо от того, говорим ли мы о развитии исламских банков в исламской финансовой системе или мировой финансовой системе на современном этапе, нельзя не учитывать тех глобализационных процессов, которые оказывают неоспоримое влияние на любую финансовую систему, существующую в какой бы то ни было стране мира. В попытках объяснения глобальных изменений современная наука предлагает различные концепции и подходы для понятия глобализации. Общемировой тенденцией на сегодня стало стремительное сокращение природных ресурсов, необходимых для жизнеобеспечения развитых стран постиндустриального общества, что приводит к изменению их геополитики.

Рассматривая такой индикатор глобализации, как миграция рабочей силы, необходимо отметить, что Европа – Англия, Германия, Франция, другие страны – и ранее испытывала на себе сильное миграционное и культурное влияние арабского мира, где сейчас очень сильны позиции ислама, то теперь и в финансовую сферу европейских государств начинают просачиваться исламские финансовые институты.

В 1974 г. исламскими странами был учрежден Исламский банк развития (ИБР), который успешно развивается по настоящее время. Главной задачей ИБР является поддержка исламских банков в мире и пропаганда идей исламизации экономики, повышение благосостояния населения в странах-участницах Организации Исламской Конференции (ОИК), поддержка и продвижение человеческого развития, науки и технологий, исламской экономики, финансов и банковского дела. ИБР признан международными организациями. Прежде всего, банк осуществляет специальную программу технической помощи, направленную на поддержку стран ОИК в их деятельности, относящейся к Всемирной торговой организации (ВТО). Банк международных расчетов в июне 2004 г. в соответствии с Новыми соглашениями по капиталу отнес ИБР к категории безрисковых многосторонних банков развития. В свою очередь, рейтинговое areнтство Standard'sandPoors в 2004 г. присвоило ИБР наивысший рейтинг -ААА/А1+, что свидетельствует о его высокой надежности. Исламский динар, являющийся единой расчетной единицей ИБР, эквивалентен по стоимости 1 SDR Международного Валютного Фонда (МВФ), так как ИБР был признан МВФ в качестве официального держателя SDR, в результате чего он получил право на покупку и использование SDR в своих операциях и транзакциях с МВФ и центральными банками стран-участниц МВФ, а также с другими держателями SDR на тех же условиях, что предоставлены странам-членам Фонда. «ИБР проводит, по сути, политику патронажа по отношению к развивающимся странам-участницам ОИК, нуждающимся во внешнем финансировании принятых ими национальных планов и программ хозяйственного развития. Одновременно, ИБР выступает главным идеологом и безусловным лидером в пропаганде исламской экономики... Процесс создания новых исламских банков продолжается достаточно стабильными темпами, что отражает их экспансию как в арабских странах, так и вне границ мусульманского мира, в том числе в немусульманских странах, включая ряд ведущих индустриально-развитых государств (Великобритания, США, Дания, Швейцария, Канада, ЮАР и др.)» [4].

Успешное развитие и распространение исламских банков за пределами регионов, большая часть населения которых исповедует ислам, обусловлено еще и тем фактом, что исламское банковское дело предполагает наибольшую прозрачность своей деятельности, нежели традиционные банки. То, что исламские банки выступают главным образом партнерами между своими клиентами – вкладчиками и заемщиками, диктует необходимость их транспарентности, чтобы сократить моральные риски вкладчиков и инвесторов, объективно связанные с тем, что исламский банк обычно вообще не дает никаких гарантий вкладчику по привлеченным долгосрочным инвестициям. Вместе с тем, наибольшая прозрачность деятельности исламских

банков, нежели традиционных западных играет положительную роль в экономике государств. Исламские банки предоставляют информацию для контролирующих органов и общества о долгосрочной инвестиционной стратегии банка, видах ценных бумаг, мониторинге факторов риска, внутреннем финансовом контроле, данных о финансовом состоянии банка, квалификации персонала и др. Считается, что, «чем менее прозрачна страна, тем в больших масштабах наблюдается отток капиталов из нее во время кризисов». Поэтому проблема транспарентности финансовых структур и банков в разных странах стоит очень остро.

Существенно и то, что исламские банки, действуя по принципу разделения убытков и инвестиционных рисков с вкладчиками, вынуждены постоянно поддерживать ликвидность своего баланса на существенно более высоком уровне, чем обычные банки западного типа, что дает значительный запас устойчивости во время кризисов и болезней экономики. Занимая второстепенное место в мировой финансовой системе, исламские банки играют большую роль в изменении взглядов на устоявшуюся финансовую систему.

Создание в 1975 году Исламского банка развития и Дубайского исламского банка положило начало официальному развитию исламских банков. На сегодняшний день принципы исламской банковской системы успешно применяются не только в мусульманских странах, но также в странах Европы и в США [5].

Основными причинами столь бурного развития исламских банков стали значительный приток нефтедолларов в мусульманских странах, обеспечивающий большое количество временно свободной ликвидности, не перенаправленной на финансирование инвестиционных проектов внутри этих стран, и интенсивное развитие финансовой инфраструктуры путем создания финансовых центров в Саудовской Аравии, Кувейте, Объединенных Арабских Эмиратах и Малайзии. Подобные гиперликвидность и рост качества финансовой инфраструктуры в этих странах стимулируют инвестиции свободных ресурсов в проекты за рубежом, что усиливается также кризисом ликвидности в Европе и США.

На сегодняшний день насчитывается около 300 крупных исламских финансовых институтов, управляющих портфелем активов, оцениваемым примерно в 500 млрд. долларов США. Если на Востоке основными центрами развития исламского банкинга являются Малайзия и государства Среднего Востока, то на Западе таким центром становится Великобритания. Данный факт является результатом развитой финансовой инфраструктуры Великобритании и стремления правительства страны вывести систему законодательства и юридических норм на такой уровень, который позволит исламским банкам успешно функционировать наряду с традиционной банковской системой. В своем развитии исламская банковская система сегодня сталкивается со следующими основными проблемами. Расширение существующих финансовых институтов и создание новых в связи с развитием исламских банков создает потребность в квалифицированных кадрах. Текущие возможности учебных заведений, занимающихся воспитанием специалистов в области исламского финансирования, не в состоянии удовлетворить такую потребность. В связи с этим исламские финансовые институты должны сконцентрироваться на воспитании кадров собственными силами. Данные факты говорят о том, что исламская банковская система представляет собой комплексный механизм, которому еще предстоит пройти определенные этапы на пути своего развития. Однако, несмотря на существующие вопросы, он является тем самым институтом, который доказал свою состоятельность и способность работать во время глобального финансового кризиса [6].

Как известно, согласно принципам функционирования исламских банков запрещено начисление ссудного процента и финансирование запрещенных видов деятельности (например, торговля алкоголем, свининой, игорный бизнес). Наряду с этим исламские экономические

принципы также требуют от финансовых институтов непосредственного участия в рисках финансируемого проекта, что подразумевает разделение прибыли и убытков по проекту с заемщиком средств. Такие требования стимулируют исламские финансовые институты уделять должное внимание анализу рисков, сопряженных с предполагаемым проектом, и мониторингу над расходованием средств. Таким образом, в отличие от западных финансовых учреждений, которые в последние годы выдавали средства заемщикам с повышенным уровнем кредитного риска без проведения достаточного и полного анализа такого риска, принципы исламского банкинга устанавливают строгую дисциплину, что приводит к отсутствию безответственного кредитования и позволяет существенно снизить кредитные риски.

Запрет на спекуляцию и неопределенность (Gharar) также помог исламским банкам успешно функционировать в условиях кризиса. Шариат предписывает финансирование реальной производственной деятельности. Согласно его принципам, сделка, как правило, должна быть подкреплена реальным активом, то есть актив должен существовать, находиться во владении продавца и иметь конкретное описание, а не указываться как теоретический объект (например, рыба, находящаяся в водном пространстве). Таким образом, исламский банк стимулирует развитие экономики, предоставляя средства для покупки/производства реальных активов.

Исламский банкинг стимулирует развитие экономики, предоставляя средства для покупки/производства реальных активов. Следование его принципам сводит к минимуму спекулятивные операции с ценными бумагами, подобные тем, которые привели к ипотечному кризису в США.

На основе изученного материала можно предположить несколько вариантов развития исламских банков в мировой финансовой системе.

1) Исламские банки, вливаясь в общемировой процесс глобализации продолжат свое распространение на большое число стран мира и будут функционировать в структурах экономик государств как альтернативные элементы кредитно-финансовой системы. Вместе с тем, необходимо учесть препятствующие факторы для их развития в виде негативного отношения к исламским финансовым институтам и к исламу в целом политиков ряда немусульманских стран, а также мировой элиты, владеющей основными финансовыми институтами мира и получающей свою прибыль в результате реализации процентной системы и наращивания денежной массы, не обеспеченной реальными материальными ценностями [7].

В результате развития данного сценария доминирующая роль западной финансовой системы будет сохраняться, в связи с этим, развитие исламских банков будет проходить низкими темпами, мировая экономика так и будет подвержена различного рода и масштаба кризисам.

2) Второй вариант развития финансовой ситуации предполагает коллапс мировой финансовой системы в результате раздувания так называемого «мыльного пузыря» денежной массы, в ходе которого экономики большинства стран мира обрушатся. В этом случае мировое сообщество может прибегнуть к новым финансовым моделям и взять за основу в развитии исламскую финансовую систему, осознавая ошибочность первой. Однако данный вариант развития маловероятен, т.к. мировые державы, такие как США могут бросить всю свою военную мощь в борьбе за восстановление мировой гегемонии, что приведет к усугублению ситуации и катастрофическим последствиям, после которых невозможно предположить дальнейшее развитие не только экономики, но и ситуации в мире вообще. Именно поэтому данный вариант является наиболее негативным и непредсказуемым.

3) В ходе глобализации доминирующая роль западных стран в мировой экономике встанет в один ряд с другими странами. Образуется многополярное экономическое пространство, связанное многочисленными экономическими отношениями между странами. В такой ситуации исламские банки также получат хорошую динамику развития и будут выступать в качестве альтернативы на рынке банковских услуг. Развитие мировой экономики по этому пути возможно в случае снижения влияния США и международной банковской элиты на мировую экономику. Развивающиеся страны обретут возможность самостоятельного развития, переставая быть сырьевыми придатками постиндустриальных стран.

В ходе данного исследования были решены следующие поставленные задачи:Рассмотрены особенности исламской экономической системы и исламских банков, сформулированы следующие выводы [8]:

- исламские банки направлены на социальное развитие общества в целом и человека в частности:
- имеют гибкую систему функционирования, основанную на шариате, что дает потенциал дляприспособления к эволюционным процессам, как в мировой экономике, так и в экономиках отдельных стран;
- предлагается широкий спектр услуг, которых нет в банках западного типа, что делает исламские банки конкурентоспособными в мировой финансовой системе;
- исламский банк имеет большую устойчивость к финансовым кризисам, нежели западный банк:
- исламская банковская система при ее правильном функционировании не порождает финансовых кризисов, подобных тем, с которыми сталкивается сегодня мир.
- проводится обширная поддержка Исламского Банка Развития и Организации Исламской Конференции исламских банков, существующих на территории стран-участниц ОИК, а также исламских банков в странах Западной Европы, Азии и Северной Америки.
- исламские банки получают поддержку со стороны неисламских стран и банков, в частности ИБР, добился значительных успехов в международном сотрудничестве с одним из крупнейших финансовых институтов мировой финансовой системы Международным Валютным Фондом;
- наиболее благоприятный путь для развития исламских банков и мировой финансовой системы тот, при котором исламские банки получат широкое распространение в мире в качестве альтернативы существующим традиционным банкам в многополярной мировой экономике без диктата экономических условий США и владельцев значительной части мирового капитала.

В ходе исследования поставленная гипотеза получила свое подтверждение в том, что исламская экономика и банки имеют прочную основу и перспективы развития не только в странах с доминирующим мусульманским населением, но и в неисламских странах Запада и Востока.

Литература

- 1. Беккин Р.И. Исламские финансы в современном мире. Экономические и правовые аспекты. М.:Умма, 2014
- 2. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М.: Международные отношения, 2013
- 3. Ислам без процентов. Российские эксперты о шариатском банкинге в современном мире. www.religion.ng.ru
- 4. Исламские финансовые институты в мировой финансовой архитектуре/ Беккин Р.И., Вовченко Н.Г., Евлахова Ю.С. и др. под ред. д. э. н., проф. Кочмола К.В. Ростов н/Д.: РГЭУ «РИНХ», 2013. 368 с.
- 5. Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации//МЭиМО, 2012, №1.
- 6. Липсиц И.В. Экономика. Учебник для вузов. М: Омега –Л, 2013.
- 7. Макарова С.М. Принципы исламской экономики и исламский общий рынок// Востоковедение и Африканистика, 2014,№1.
- 8. Мамедова Н.М., Ульченко Н.Ю. Особенности экономического развития современных мусульманских государств (на примере Турции и Ирана). М.: ОАО «Издательский Дом «Городец»», 2013. 288с.

УДК 339.9:338,1; 339.9:330.34

ОПЫТ СОЗДАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ИЗРАИЛЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕЕ В СТАРАНАХ СНГ

Биримжанов К.С. Жезказганский университет имени О.А. Байконурова

Бұл мақалада Израильдің инновациялық жүйесіндегі тәжірибені Қазақстанда қолдану мәселесі қарастырылған.

This article discusses the using of innovation system of Israel in Kazakhstan.

Создание инновационной экономической системы является общей целью Казахстана и других стран Евразийского экономического пространства. В Казахстане, несмотря на явно недостаточный объем финансирования НИОКР, сохраняется значительный научный потенциал, прежде всего в сфере фундаментальных исследований. По численности занятых в научной сфере и на душу населения Казахстан занимает одно из ведущих мест в мире, опережая среднеевропейский уровень занятости в научных исследованиях.

Более трети казахстанских исследователей относятся к возрастной группе до40 лет, более половины из которых моложе 30 лет; почти каждый второй исследователь — старше 50 лет, а каждый четвертый — старше 60 лет.

В настоящее время в мире сложились четыре главных центра научных исследований: США (31% мировых расходов на НИОКР по паритету покупательной способности), Европейский союз (22%), Китай (20%) и Япония(11%). Доля России и других стран Евразийского союза (Казахстан, Беларусь, Армения, Кыргызстан) составляет менее 2% мировых расходов на науку, что уступает вкладу США почти в 17 раз, Европейского союза — в 12 раз, Китая —в 12 раз и Японии — в 5,9 раза.

Внутренние затраты на исследования и разработки в процентах к ВВП в Казахстане составляли в 2013г. лишь 0,3%, тогда как в Китае они достигали1,84%, в среднем по странам Евросоюза — 2,38%, в США — 2,77%, в Японии —3,39%; в Финляндии — 3,78%; в Республике Корея — 4,03%; в Израиле —4,38%. Однако велик разрыв во внутренних затратах на НИОКР в расчете народного исследователя: Швейцария — 419 тыс. долл., Швеция — 269, США —269, Австрия — 263, Германия — 263, Нидерланды — 238, далее: Китай —

158,Испания — 152 тыс. долл. В Казахстане такие затраты составляют в несколько раз меньшую цифру, так как у нас доля НИОКР ВВП РК не превышает 0,3%.

Примечательно, что в первую пятерку самых милитаризированных стран по показателю доли военных расходов в ВВП в 2013г., по версии Боннского международного института конверсии, вошли: 1) Израиль; 2) США; 3) Северная Корея; 4) Россия; 5) Англия. Традиционно в мире 10% от военных затрат приходятся на сферу НИОКР.

В научно-техническом и экономическом отношении Израиль сделал очередной крупный рывок, приняв из распадающегося СССР большое число ученых и высококвалифицированных инженеров, в том числе из наукоемких отраслей промышленности (включая ВПК). Всего за период 1989-2014г.г. в Израиль прибыло более 1,5млн евреев из СССР и СНГ. По данным ЦСУ Израиля от 14 апреля2013г., общая численность населения Израиля составила 8 000 018 жителей, из них: евреи — 75,3%, арабы — 20,7%, прочие национальности — 4%. Наличие большого числа ученых и инженеров в любой стране — это лишь часть возможной «эффективной инновационной системы». Но даже наукоемкая Москва со сравнимым по численности населением по многим показателям результативности и эффективности сильно отстает от Израиля [1].

Уровень инновационного развития Израиля может быть о характеризован следующими данными.

- 1. Каждый год в Израиле создаются и осваиваются 15–20 современных нанотехнологий, в том числе экологически безопасных. Это происходит из-за признаваемого всеми экспертами высокого уровня затрат на науку и образование в Израиле.
- 2. Израиль занимает третье место в мире (после США и Канады) по уровню образования населения; работники с университетскими степенями составляют почти четверть от всех работников; по количеству ученых (145 чел. Ha10 000 чел. населения) Израиль намного обходит Японию (70 чел.) и даже США (85 чел.).
- 3. В Израиле больше всего научных работ на душу населения 109 страниц на каждые 10 000 чел. и эта страна занимает первое место в мире по количеству поданных патентов на душу населения.
- 4. В Израиле, если рассматривать в пропорции к общей численности населения, самое большое в мире количество начинающих (Start-up) компаний. Именно Израиль, после США, занимает лидирующую позицию в мире по количеству открывающихся компаний (3500 компаний, большинство из которых занимаются разработкой, усовершенствованием и внедрением высоких технологий).
- 5.Израиль имеет самую высокую концентрацию высокотехнологических компаний в мире, за исключением только Силиконовой долины США:
 - 6. После США и Канады у Израиля самый длинный список компаний в NASDAQ.
- 7. Израиль занимает второе место в мире по капиталовложениям в предприятия после США.
- 8. У Израиля самый высокий процент на душу населения по количеству открывшихся биотехнологических компаний;
- 9. Израиль занимает третье место в мире по уровню развития предпринимательства и первое по участию в нем женщин и людей старше55 лет.

Конечно, инновационный Израиль подпитывается военной помощью ивоеннопромышленными контрактами США, производя для мирового рынка такие изделия, как современные танки, ракеты ПВО, системы и средства управления сложными техническими комплексами, беспилотные летательные аппараты, отдельные критичные комплектующие изделия и др. Так, Израиль — единственная из космических держав, запускающая свои космические ракеты с востока на запад, т.е. в направлении, противоположном вращению Земли. Делается это для исключения пролета ракеты над территориями сопредельных враждебных арабских государств.

В целом сформированная экономическая модель с опорой на наукоемкие технологии обеспечила в 2013г. Израилю самый высокий средний уровень жизни на Ближнем Востоке — 32,7 тыс. долл. на одного жителя (для сравнения: Египет — 10,8 тыс. долл.; Иордания — 4,7

тыс. долл.; Россия — 24,3тыс.долл.; Казахстан — 23,0 тыс.долл.; Германия — 43,43тыс.долл.;Франция — 39,83тыс.долл.; Великобритания — 36,2 тыс. долл.). Однако богаче жить не позволяют высокие военные траты.

В настоящее время происходит диверсификация высокотехнологичных кластеров и венчурного сектора. Осуществляет правительственную политику, нацеленную на поддержку промышленных исследований и разработок. Годовой бюджет Отдела главного ученого составляет 300–400 млн. долл. и формируется из двух источников:2 3 — государственное финансирование и 1 3 — поступления роялти от профинансированных проектов, которые составляют 3–6% продаж продукции успешных проектов. Этот принцип был бы важен для российских программ 182 Менеджмент и бизнес-администрирование, поддержки малого бизнеса. Отдел осуществляет несколько направлений поддержки. Около 70% бюджета Офиса главного ученого (сейчас 200–300 млн.долл.) направляется на грантовое финансирование исследований и разработок. За год осуществляется финансирование более 1000 проектов свыше 500 компаний, при этом финансируется 20–50% бюджета исследований.

В Израиле действует программа «Маgneton» для финансирования консорциумов промышленных компаний и университетов, занимающихся разработкой технологий на до конкурентной стадии в различных нишах, предусматривающая субсидии в размере 66% расходов. Программа «Nofar» направлена на финансирование разработок, не вызвавших интереса у бизнеса, но обладающих коммерческим потенциалом. Чтобы стать ее участником, необходимо вложить 10% стартового капитала, 90% обеспечит государство. На индивидуальных инноваторов рассчитана программа «Тпиfa», по которой можно получить грантв размере 85% необходимых вложений, но не более 50 тыс. долл.

Важно, что для ориентации исследователей на востребованные мировым рынком разработки активизируется взаимодействие израильских компаний в исследованиях и разработках с иностранными компаниями, в том числе транснациональными компаниями. Было создано несколько фондов, называющихся «Бинациональный фонд промышленных исследований и разработок» (Binational Industrial Research and Development Fundation), с государствами США, Сингапур, Канада, Великобритания и Южная Корея. Фонд компенсирует до 50% расходов израильских компаний в совместных исследовательских проектах с иностранными компаниями. Проекты позволяют израильским компаниям проводить разработки и решать задачи, актуальные для высокотехнологичных компаний — лидеров мирового рынка. Последние активно открывают международные исследовательские центры в Израиле («Интел», «Моторола», «Майкрософт» и другие). К 2014 г. стал заметным в этом процессе вклад промышленных компаний Китая [2].

Особую роль выполняла «Программа создания технологических инкубаторов», реализуемая с 1991 г. для поддержки проектов посевной стадии.

Основной целью этой программы является превращение инновационных технологических идей, которые являются высоко рискованными и находятся на слишком ранней стадии для частных инвестиций, в жизнеспособные начинающие компании, которые по истечении срока инкубации могут получать деньги от частного сектора и работать самостоятельно. Технологические инкубаторы создавались преимущественно рядом с университетами, которые являются источником технологий и основой появляющегося высокотехнологичного кластера, а также осуществляют финансовую поддержку проектов инкубаторов в форме гранта, возвращаемого в случае успешного развития проекта.

Сумма гранта достигает 85% от бюджета проекта (от 350 тыс. долл. до 600 тыс.долл. за 2 года). Оставшуюся сумму инвестирует предприниматель или инвестор (как правило, бизнесангел). Во время нахождения в инкубаторе компания должна создать прототип продукта, разработать бизнес-план и подготовиться к привлечению венчурного финансирования.

Ниже дана характеристика системной организации наукоемкого бизнеса Израиля.

1. Технопарки Израиля — важный, но не главный элемент инновационной системы венчурного бизнеса. Так, парк «Southern Industrial Parks Beer-Sheva»создан при поддержке государства, Университета Бен Гуриона и муниципалитета г. Беэр-Шевы, которые вступили в государственно-частное партнерство с компанией «KUD International LLC», дочерней

компанией японской строительной «Kajima Corporation». «KUD International» имеет обширные ресурсы и богатый опыт в разработке сложных проектов в Соединенных Штатах, Европе и Японии. По генеральному плану этот технопарк будет располагать более 2 млн кв. футов лабораторных и офисных помещений, а также торговых и сервисных площадок. Его цели:1) повышение экономического роста в Беэр-Шеве и регионе Негева и технологических ресурсов Университета Бен Гуриона в Негеве; укрепление промышленности путем высокотехнологичных отраслей создания укрепления инфраструктуры новых компаний; 3) привлечение новых технологических компаний; 4) привлечение международных исследовательских и технологических компаний, которые стремятся локализовать свою деятельность в Израиле; 5) выращивание стартап компаний, в том числе посредством программы инкубаторов; 6) охранение и приумножение знаний и опыта преподавателей и выпускников.

Важно, что особые преимущества в этом парке получают крупные транснациональные компании, осуществляющие инвестиции в передовые технологии. Льготы включают ускоренную амортизацию и полное освобождение от налогов на 10 лет. Кроме того, гранты в парке передовых технологий обеспечивают исследовательским и технологическим компаниям уникальную «двойную выгоду» — помимо самих субсидий значительное сокращение затрат за счет налоговых льгот и пониженной арендной платы.

- 2. Про «инкубаторы» Израиля упомянуто выше³ (в тексте статьи о программе создания технологических инкубаторов).
- 3. Другая часть инновационной системы Израиля «сервисные организации по трансферу технологий» как с технической, так и с коммерческой точки зрения. Для них характерна отраслевая или видовая специализация (например, в био- или нанотехнологиях). Это передача патентов на изобретения; патентное лицензирование; торговля беспатентными изобретениями; передача технологической документации; передача ноу-хау; передача технологических сведений, сопутствующих приобретению или аренде (лизингу) оборудование машин; информационный обмен в персональных контактах на семинарах,
- 4. Менеджмент и бизнес-администрирование, симпозиумах, выставках и т.п.; инжиниринг; проведение совместных разработок и исследований с различными фирмами; организация совместного производства; организация совместного предприятия и др. Пример подобной структуры «Ramot-Technology Transfer of Tel-Aviv University», компания по трансферу технологий Тель-Авивского университета (ТАУ). Основные направления: биотехнология, науки о жизни, медицина, машиностроение, медицинское оборудование, физика, биофарма, сельскохозяйственные науки, медицинская диагностика.
- 5. Важную миссию осуществляют Центры/Лаборатории коллективного пользования приборами и оборудованием для НИОКР (в развитие «идеи»).
- 6. Институт Стандартов Израиля (SII) является государственным учреждением Израиля для подготовки и публикации национальных стандартов. Цель SII состоит в том, чтобы готовить стандарты и гарантировать качество продуктов, которые произведены в Израиле или импортированы.
- 7. Инжиниринговые центры и Центры прототипирования призваны оказывать инженерную поддержку начинающим компаниям, которые в сил у ограниченности ресурсов не могут привлечь достаточный по квалификации персонал, особенно при выполнении мультидисциплинарных проектов.

За последнее десятилетие Израиль стал заметным центром технологических исследований и разработок в мире и лидером в коммерциализации результатов прикладных конструкторских и технологических работ. Во многом этому способствовала продуманная государственная политика по стимулированию и поддержке исследований и разработок, а также их коммерциализации.

8. Организации, производящие финансовые и кредитные услуги. Высокие риски, связанные с реализацией инновационных проектов, особенно на ранней стадии, делают практически недоступными для них традиционные механизмы финансирования через банки и доверительные фонды. Определяющее значение имеет венчурное финансирование.

Исторически сложилось, что классические частные «бизнес-ангелы» играют в израильском хайтек значительно меньшую роль, чем, например, в США, и основным финансовым локомотивом стартапов являются венчурные фонды.

Индустрия венчурного капитала Израиля насчитывает около 70 активных венчурных фондов, из которых 14 — это международные венчурные капиталисты с офисами в Израиле. В 2010 г. 391 израильская высокотехнологичная компания привлекла 1,26 млрд долл. Несколько ведущих американских и европейских венчурных фондов имеют израильские подразделения — «Alta Berkeley Venture Partners», «Battery Ventures», «Bessemer Venture Partners», «Blue Run Ventures», «Nokia Venture Partners», «Blumberg Capital» идр. Некоторые крупные компании работают по разовым проектам без формального присутствия в Израиле.

9. Кроме того, в Израиле имеется ряд других элементов обеспечивающей инновационной инфраструктуры.

Очевидно, что на всех этапах развития новой идеи и превращения ее в востребованный рынком продукт возникает множество проблем, связанных с необходимостью проведения дополнительных исследований, обеспечения защиты интеллектуальной собственности, исследования рынков и построения бизнес-моделей, изготовления моделей и прототипов и т.д. Всем этим и занимаются компании, предоставляющие услуги компаниям, непосредственно создающим новые товары и технологии.

Инновационная система, созданная в Израиле, позволяет ученому и инженеру на основе своего изобретения быстро создать новую малую фирму далее дает шанс на продажу своего продукта на рынке — либо прямо, когда речь идет о компактных приборах и устройствах, новых технологиях их производства или новых материалах, либо с использованием мощного промышленного потенциала крупных и средних компаний (в России это можно сделать лишь с большим трудом и при особой поддержке власти и заинтересованных чиновников) [3].

Израильская наука в своих истоках — международная, и тесно связана наукой в США, странах Евросоюза, Японии, Китая и др. Знание мировых рынков, особенно технологических потребностей крупных наукоемких корпораций, помогает местным малым предприятиям в разработке своих собственных программ технологического развития. Кроме того, наличие хорошо образованной, взаимосвязанной еврейской диаспоры в других странах мира, прежде всего в США, сыграло важную роль в понимании международных рынков (отмечу, что в этом отношении русская диаспора в США и странах Евросоюза также велика, но менее продуктивна. К тому же эта диаспора не опирается на богатые банки мира с солидной долей евреев в управленческом аппарате).

В целом, крохотное государство Израиль находится на переднем крае нанотехнологий и является их главным исследователем на академическом уровне. Более 650 преподавателей и 1200 аспирантов заняты в этой сфере. 200компаний работают с нанотехнологиями, получено 800 патентов и более 700статей были опубликованы на эту тему. Одной из ведущих компаний, разрабатывающих новейшие нанотехнологии, является Polymate, Ltd., имеющая более 25 патентов в этой области, а ее сотрудники опубликовали по этой тематике более 30 статей в международных журналах.

Нужно отметить, что США, страны Евросоюза, Япония, Китай и др.интенсивно сотрудничают с Израилем в области новых технологий. Есть новые существенные сдвиги. Так,10 февраля 2014 г. израильское высокотехнологическое предприятие «WLCSP», принадлежащее совместному израильско-китайскому фонду прямых инвестиций «Инфинити Групп», стало первой публичной компанией, имеющей некитайских соучредителей, чьи акции будут продаваться на Шанхайской фондовой бирже. Иностранным фирмам официально запрещено продавать свои акции на китайских фондовых биржах. Тот факт, что Китай позволил фирме с израильскими соучредителями продавать свои акции в Шанхае, представляет собой небольшой но важный коммерческий шаг.

В 2013г. также стартовали несколько крупных академических проектов, позволивших университетам Китая и Израиля сотрудничать в научной сфере. Проекты были представлены как инвестиции в реформы китайского образования, обеспечивающие оптимальные условия для творчества и создающие базу для взаимопонимания в бизнес-индустрии. Фонд,

принадлежащий богатейшему бизнесмену Азии Ли Ка Шину, пожертвовал израильскому исследовательскому университету «Технион» более 130 млн долл. Его ученыеза последнее десятилетие получили 4 Нобелевских премии. Создается мощный научный центр «Технион-Гуандун» в Южном Китае. Вообще секрет китайского чуда состоит в том, что в условиях глобализации возник альянс между Китаем, Израилем и США. В Израиле огромное количество лабораторий, многие из которых созданы выходцами из стран СНГ. Они генерируют технологии, потом эти технологии инкорпорируются в бренды, которые в основном держат американские корпорации. Те капитализируют продукт и отдают на аутсорсинг китайцам. Соответственно, основная прибыль остается у разработчиков, у маркетологов; у производителей — меньше. Но это такой взаимовыгодный альянс.

Важно осознавать, что Израиль, в дополнение к качественному изменению своего экономического и научного потенциала, произошедшему в результате мощной волны репатриации из бывшего Советского Союза, стоит перед новым качественным скачком, который в корне меняет стратегическое положение еврейского государства.

Для ученого Академии Наук Казахстана продуктом его работы являются исключительно новые знания. Инновационная цепочка здесь обрывается ближе к стадии ОКР и технологического процесса. На оценку эффективност и ученого в этом смысле направлены известные показатели типа импакт фактора или индекса Хирша. Но связаны ли такие показатели с желаемой государством отдачей от науки?

Вопреки бытующим представлениям наука непосредственно, сама по себе никакой прибыли принести не может. Здесь все сложнее: государство и бизнес вкладывают деньги в науку, а в обмен получают «всего лишь» новые знания. Эти новые знания применяются в народном хозяйстве, причем в самом широком, почти метафорическом смысле, включая не только бизнес, но и системы государственного управления, образования, культуры. И отдача измеряется не деньгами, а переменами в системе управления и хозяйствования, в культуре страны. В конечном счете, страна быстрее развивается [4].

Всего в мире издается около 240 специализированных журналов. Казахстан отстает по динамике роста публикационной активности и особенно по цитируемости, занимая 37-е место, хотя по официальным данным в Казахстане имеется несколько производителей нанопродукции. Очень мало регистрируемых патентов. Участники конференции не обошли вниманием и вопросы безопасности как при производстве, так и при использовании нанопродукции. Стандартизация в области нанотехнологий набирает обороты на национальном и международном уровнях.

Ощущение автора, что нано исследования в основном в России проводятся для использования в ВПК при создании новой военной техники или новых технологий ее производства. Отсюда — секретность данных и малая их применимость в гражданском секторе для производства продукции с целью поставки на мировой рынок. Так, весьма странно, что в этой конференции не участвовали ведущие ученые и руководители компаний Европы, США и Японии. Доклад, представленный Израилем, не включен в программу конференции, может быть потому, что ученых из Израиля считают одновременно сотрудниками Моссада.

Лидер израильской наноиндустрии Рафии Кориат отметил, что на конференцию приехало большее, чем ожидалось, количество гостей, в том числе лауреат Нобелевской премии, профессор Алан Хигер. Нанотехнологическая революция способна в большей степени изменить жизнь, чем три последние крупные технологические революции вместе взятые, а именно революция в автомобилестроении, микротехнологическая революция и революция в оптике [5].

Анализ показывает, что инновации в Казахстане имеются, но система их коммерциализации явно не совершенная. Первый наиболее значимый провал касается защиты созданной интеллектуальной собственности и патентования. Государство в Казахстане практически устранилось от финансовой помощи изобретателям в получении патентов. По нашему убеждению, в Казахстане нужно создать эффективную систему коммерциализации научных и инженерных знаний с опорой на финансовые ресурсы национальных и мировых банков, инвестиционных компаний и частных корпораций, а также на доступные материальные

ресурсы — рабочие помещения, материалы и металлы, опытные и промышленные технологии, информационные ресурсы и др. Такая система в принципе создана, но неэффективна.

Литература

- 1. Димент Гершман. Сервисная инфраструктура инновационного бизнеса в Израиле. 2014. [Электронный ресурс] Режим доступа: http:// Rusventure.ru>; Аналитика и исследования «docs/2014 Israel.pdf.
- 2. Oleg Figovsky, Dmitry Beilin. Advanced Polymer Concretes and Compounds by CRC Press. New York, 2013.
- 3. Фиговский О.Л. Израиль-Китай-Россия или Россия-Израиль-Китай? //Ecologe&Life. 2014
- 4. Наука, технологии и инновации Казахстана М.: ИП АН РК, 2014.
- 5. Родионов И.И., Павловский С.В. История развития высокотехнологичного кластера и венчурного капитала в Израиле уроки для СНГ // TheAngelInvestor. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://theangelinvestor.ru/analyst/index.php?ELEMENT_ID=576.

УДК 33;330

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ И АНАЛИЗ ДОСТИГНУТЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Есмаганбетова А.З. Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Мақалада кәсіпорынның қысқаша сипаттамасы беріліп және кейінгі жылдардың экономикалық көрсеткіштері қарастырылып, толығымен талдау жасалып барлық көрсеткіштерге баға берілген.

The short characteristic of the enterprise is given in this article, the analysis and an assessment to the main economic indicators of activity of the enterprise is carried out.

АО «Казпочта» предоставляет весь спектр почтово-сберегательных услуг физическим и юридическим лицам. Почтовая отрасль играет важную роль в экономике Республики Казахстан. От ее работы зависят развитие и стабильность систем информационного обмена, финансовых операций и многого другого.

Компания создана в соответствии с постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 1999 года № 1940 «О реорганизации республиканского государственного предприятия почтовой связи и его дочерних государственных предприятий».

Услуги компании

Компания предоставляет широкий спектр как почтовых, так и финансовых, агентских и прочих услуг, а также является системой, через которую проходят информационные, денежные и товарные потоки.

В соответствии с законодательством Республики Казахстан Компания оказывает следующие виды услуг:

услуги почтовой связи: 1)общедоступные услуги почтовой связи; 2)услуги по пересылке регистрируемых почтовых отправлений; 3)услуги ускоренной и курьерской почты; 4)распространение печатных изданий по подписке и их реализация; 5)реализация филателистической продукции; 6)иные услуги почтовой связи в соответствии с законодательством Республики Казахстан;

финансовая деятельность и финансовые услуги: 7)брокерская, дилерская и трансфер-агентская деятельность в порядке, установленном Национальным банком Республики Казахстан; 8)услуги по доставке пенсионных выплат и социальных пособий; 9)осуществление лизинговой деятельности; 10)факторинговые операции; 11)форфейтинговые операции;

12)прием депозитов, открытие и ведение банковских счетов физических и юридических лиц; 13)кассовые операции; 14)переводные операции; 15)инкассация банкнот, монет и ценностей; 16)организация обменных операций с иностранной валютой; 17)осуществление расчетов по поручению юридических лиц для обслуживания государственных учреждений по чекам территориальных подразделений уполномоченного органа по исполнению бюджета; 18)предоставление кредитов в денежной форме на условиях платности, срочности и возвратности в части получения наличных денег по чекам территориальных подразделений уполномоченного органа по исполнению бюджета; 19)открытие и ведение корреспондентских счетов; 20)проведение лотерей; 21)выпуск платежных карточек; 22)эмиссия собственных ценных бумаг (за исключением акций); 23)заемные операции: предоставление кредитов в денежной форме на условиях платности, срочности и возвратности [1].

В целях реализации Стратегии развития АО «Казпочта» до 2022 года по направлению развития бренда надежности и качества Компания целенаправленно проводит мероприятия по укреплению имиджа быстрого и надежного поставщика всех видов почтовых услуг, а также имиджа добросовестного партнера по предоставлению финансовых услуг. Компания стремится быть доступной каждому пользователю своих услуг, оперативно реагируя на изменения бизнессреды.

Компания активно внедряет передовые стандарты по повышению качества управления, достижению конкурентного преимущества, установлению внутренних процедур, ориентированных на результат.

Компания заинтересована в обеспечении устойчивого развития посредством систематизации процесса управления, разработки и внедрения инноваций, создания системы мотиваций, а также внедрения системы объективной и всесторонней оценки эффективности деятельности.

Рассмотрим основные финансово-экономические показатели.

По итогам 2013 года Компанией получен чистый доход в сумме 164,5 млн тенге, что ниже планового уровня на 38,3%, или на 102,1 млн тенге, и ниже уровня 2012 года на 82,6%, или на 781,3 млн тенге.

Рис. 1 - Основные финансово-экономические показатели

В 2013 году доходы Компании составили 30,5 млрд тенге, что ниже плана на 6,3%, или на 2,055 млрд тенге, и выше уровня 2012 года на 13%, или на 3,5 млрд тенге, за счет роста предоставления почтовых услуг - на 14%, финансовых - на 9%.

В 2013 году расходы составили 30,4 млрд тенге, что ниже плана на 4,8%, или на 1,547 млрд тенге, и выше уровня 2012 года на 17%, или на 4,4 млрд тенге, в связи с ростом себестоимости на 19% и общих и административных расходов на 13%, в основном за счет роста расходов по фонду оплаты труда в результате повышения заработной платы производственному и административному персоналу в производственных филиалах [2].

Исполнение производственной программы против плана за 2013 год по объемам почтовых услуг составило 104,5%, по объемам финансовых услуг - 90,2%.

Структура активов

Валюта баланса в 2013 году составила 49 млрд тенге, в 2012 году - 46 млрд тенге.

Величина долгосрочных активов в 2013 году составила 21,8 млрд тенге, в 2012 году - 19,9 млрд тенге. Сумма текущих активов в 2013 году составила 49,2 млрд тенге, а в 2012 году - 46,1 млрд тенге.

Активы являются ресурсами, возникшими в результате прошлых периодов, от которых Компания ожидает получение экономических выгод в будущем.

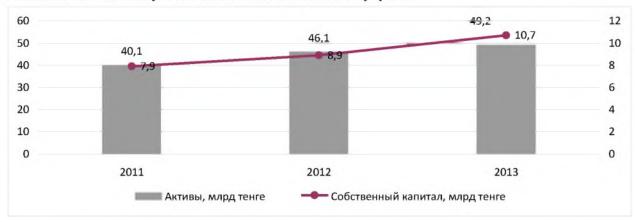

Рис. 2- Показатели достаточности капитала

Основные средства при первоначальном признании оцениваются по первоначальной стоимости. Впоследствии основные средства учитываются по первоначальной стоимости за минусом накопленного износа и накопленного убытка от обесценения.

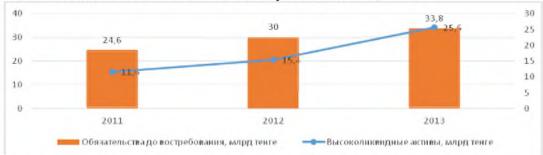

Рис. 3 - Высоколиквидные активы, обязательства до востребования, млрд тенге

Нематериальные активы при первоначальном признании, приобретенные отдельно, учитываются по стоимости приобретения. Стоимость нематериальных активов, приобретенных в рамках операций по объединению бизнесов, представляет собой справедливую стоимость на дату приобретения. После первоначального признания нематериальные активы учитываются по стоимости приобретения за вычетом любой накопленной амортизации и любого накопленного убытка от обесценения.

Финансовые инструменты отражаются по справедливой стоимости, первоначальной стоимости или амортизированной стоимости в зависимости от их классификации.

Деньги, находящиеся на корреспондентских счетах Компании, открытых в других банках, а также размещенные вклады учитываются Компанией по амортизированной стоимости на основании метода эффективной процентной ставки.

Товарно-материальные запасы учитываются по наименьшей из двух величин: фактической себестоимости и чистой цены реализации. При отпуске запасов в производство и ином выбытии их оценка производится по методу средневзвешенной стоимости.

Денежные средства и их эквиваленты включают денежные средства в кассе, средства на

банковских счетах до востребования и другие краткосрочные высоколиквидные инвестиции со сроком погашения, согласно договору, не более трех месяцев. Денежные средства и их эквиваленты учитываются по амортизированной стоимости, рассчитанной с использованием метода эффективной ставки процента.

Внеоборотные активы, удерживаемые для продажи, а также группы выбытия в целом оцениваются по меньшей из сумм: балансовой стоимости и справедливой стоимости за вычетом затрат на продажу.

Собственный и заемный капитал

В марте-апреле 2013 года Единственный акционер - АО «Самрук-Казына» увеличило уставный капитал Компании на сумму 2 084 млн тенге.

Уставный капитал Компании на 1 января 2014 года сформирован на сумму 12,2 млрд тенге. Общее количество размещенных акций составило 12 251 856 штук.

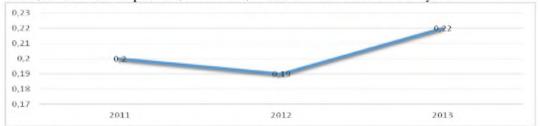

Рис. 4 - Коэффициент достаточности капитала

АО «Казпочта» проводит работу по привлечению долгосрочного заимствования от банков второго уровня для финансирования инвестиционных проектов. В 2013 году Компания дополнительно привлекла заемный капитал на сумму 1 274 млн тенге и погасила долгосрочный кредит на сумму 476 млн тенге. Общая сумма заемных средств на 1января 2014 года составила 3 448 млн тенге.

По состоянию на 31 декабря 2013 года коэффициент достаточности собственных средств и коэффициент текущей ликвидности Компании превысили нормативный минимум, установленный уполномоченным [3].

Коэффициент текущей ликвидности отражает способность компании погашать текущие (краткосрочные) обязательства за счёт только оборотных активов. Чем показатель больше, тем лучше платежеспособность предприятия.

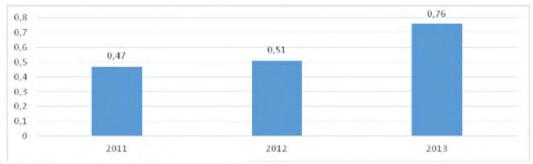

Рис. 5 - Коэффициент текущей ликвидности

Эффективная деятельность - это способность предприятия приносить прибыль. Существуют некоторые соотношения показателей, необходимые для нормального функционирования предприятия. Так, себестоимость продукции должна находиться в удовлетворительном отношении к объему реализации, выручка - в приемлемом отношении к вложенному капиталу и т.д. Этим во многом определяются основные ценностные критерии прибыльного предприятия.

Доходность, т.е. прибыльность предприятия, может быть оценена при помощи как абсолютных, так и относительных показателей. Абсолютные показатели выражают прибыль, и измеряются в стоимостном выражении, т.е. в тенге. Они позволяют проанализировать динамику различных показателей прибыли (бухгалтерской, чистой, нераспределенной) за ряд

лет, или, иными словами, провести «горизонтальный» анализ. Однако такие расчеты имеют скорее арифметический, чем экономический смысл Относительные показатели характеризуют рентабельность и измеряются в процентах или в виде коэффициентов. Показатели рентабельности в гораздо меньшей мере находятся под влиянием инфляции, чем величины прибыли, поскольку они выражаются различными соотношениями прибыли и авансированных средств (капитала), либо прибыли и произведенных расходов (затрат). Первое соотношение принято называть рентабельностью, второе - прибыльностью деятельности [4].

Литература

- 1. Прыкин, Б.В. Технико-экономический анализ производства / Б.В. Прыкин М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.
- 2. Пястолов, СМ. Анализ финансово хозяйственной деятельности предприятия / СМ. Пястолов М.: Мастерство, 2004.
- 3. Савицкая, Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник / Г.В. Савицкая. Мн: Новое время, 2001- 687с.
- 4. Селезнёва, Н.К. Финансовый анализ / Н.К. Селезнева, А.Ф. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

УДК 330.1;330.8

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА НА ПРЕДПРИЯТИИ

Есмаганбетова А.З. Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Бұл мақалада кәсіпорын тиімділлігінің басқару теориялық негіздері қарастырылған және бір неше ғалымдардың «тиімділік» жөніндегі көптеген көзқарастары келтірілген.

The theoretical basics of efficiency of activity of the enterprise are covered and a row opinion of famous scientists on value of "efficiency" is given in this article.

Современное состояние рыночных отношений требует адекватных этим процессам систем управления во всех звеньях, отраслях и сферах экономики. Особое значение эта проблема имеет на уровне предприятия.

Являясь объектом товарно-денежных отношений, обладающим широкой экономической самостоятельностью ответственностью результаты своей производственно-И за хозяйственной деятельности, предприятия должны формировать такую систему управления, обеспечивала эффективность которая бы им высокую функционирования, конкурентоспособность и устойчивое положение на рынке.

Результаты деятельности предприятий в значительной степени определяется эффективностью управления. В современных условиях одним из приоритетных направлений изменения систем управления экономикой является разработка обоснованных теоретических и методологических положений эффективного менеджмента, особенно на уровне предприятий.

Повышение эффективности управления является главным условием улучшения конечных результатов. Обеспечение высокой эффективности системы управления во многом зависит от объективности и достоверности ее оценки. Обоснованная оценка вносит определенность, выявляет реальные тенденции, позволяет выявить, измерить и оценить главные факторы, влияющие на эффективность управления, а через него - на результаты деятельности предприятия [1].

Вот почему среди проблем, решения которых требует сегодня практика хозяйственной деятельности, следует выделить проблему совершенствования оценки эффективности системы управления предприятием, при этом особого внимания заслуживает выявление ее существенных характеристик, характера и степени взаимосвязей, механизма практического использования.

Значительное влияние оказывает состояние внешней среды на функционирование предприятия. В этих условиях соблюдение требования управляемости предприятия выступает в качестве одного из важнейших критериев оценки результативности его деятельности. При этом, чем сильнее проявляется воздействие внешней среды, тем больше внимания менеджеры всех уровней должны уделять изучению процессов, происходящих в окружении организации. предприятия Основным средством адаптации неопределенным и быстроменяющимся условиям среды является эффективная система управления с соответствующим набором методов, средств, стилей, обеспечивающая формирование и реализацию оптимального варианта развития хозяйствующего субъекта.

Эффективность от латинского слова «effectus» — исполнение, действие. Вначале понятие эффективности относили к технике и технологии. Позднее стали применять понятие эффективности к экономической деятельности, рассматривая эффективность производственного процесса как отношение того, что произведено к тому, что необходимо для производства, в частности, отношение выпуска продукции к затратам ресурсов.

Эффективность экономической деятельности ещё более четко подчеркивает оценочный характер категории «эффективность». Она всегда связана с отношением ценности результата к ценности затрат и может меняться с изменением оценок в обществе.

Экономическая эффективность — важнейшая социально-экономическая категория, для которой характерны свойства динамичности и историчности. Эффективность производственной деятельности присуща различному уровню развития производительных сил каждой общественной формации.

Эффективность деятельности — сложная категория экономической науки. Она пронизывает все сферы практической деятельности человека, все стадии общественного производства, является основой построения количественных критериев ценности принимаемых решений.

Оценка эффективности деятельности является одним из главных направлений финансового анализа, однако, единого подхода к ее проведению пока не сложилось. Экономическая теория до настоящего времени не дала единого мнения о сущности и значении категории эффективности. Это обусловлено как противопоставлением эффекта и эффективности, так и смешиванием эффективности и производительности, критериев и показателей, отрывом качественной оценки от количественной.

Разнообразие точек зрения по поводу эффективности связано также с характеристикой многочисленных форм выражения результата (эффекта) и форм проявления необходимых для его создания затрат, а также с тем, что эффективность общественного производства — сложная, многогранная категория, связанная с сущностью и содержанием важных экономических законов общества, отражающая интересы всего общества и каждого индивидуума в отдельности и охватывающая все стороны хозяйственной деятельности — общественное производство в целом и все его сферы и звенья.

Взгляд ученых-экономистов на сущность экономической эффективности претерпевал изменения с течением времени. Вопросы развития ориентации управления хозяйственной деятельностью в направлении получения наиболее высокого уровня ее результативности являлись объектом усиленного внимания экономистов многих стран еще с XIX века. Их решение прежде всего предполагало необходимость осмысления основных теоретических положений, связанных с категорией эффективности.

Эффективность относится к числу наиболее общих, центральных экономических категорий, свойственных производству и отражающих связь между ресурсами и целями производства, между созидательной деятельностью человека и ее полезным эффектом. Так, еще К. Маркс отмечал огромное значение для любого общества «...производства данного продукта с

возможно меньшими затратами сил и средств, ... экономно расходовать силы и достигать производственной цели с наименьшими затратами средств» [2].

В конце 20-х годов экономисты предпринимали попытки объяснить сущность экономической эффективности по аналогии с эффективностью в естественных науках, то есть рассматривали экономическую эффективность по аналогии с эффективностью технической.

При этом большинство зарубежных экономистов рассматривает экономическую науку в целом как науку об эффективности: «Экономикс изучает пути наилучшего использования того, чем мы обладаем. Экономикс — это наука об эффективности, об эффективности использования редких ресурсов».

Данную точку зрения разделяли и многие советские экономисты: «По существу вся система экономических категорий может быть интерпретирована (под определенным углом зрения) как система критериев и субкритериев эффективности» [3].

Следует отметить, что западными экономистами экономическая эффективность рассматриваются как субъективная категория, она считается оценочной, а ее величина связывается с отношением ценности результата к ценности затрат. Такой подход можно найти, например, у Π . Хейне [4].

Эффективность производства — прежде всего экономическая категория, является одним из выражений производственных отношений в обществе и формируется под влиянием этих отношений. Поэтому можно сделать вывод об отсутствии тождества между технической и экономической эффективностью, так как экономическая эффективность имеет всегда социальную сущность, в отличие от технической.

В последующие годы изучение эффективности производства проводится на более высоком теоретическом уровне. На первый план выдвигается проблема определения социально-экономической эффективности производства, а также ряд проблем, связанных с анализом эффективности с учетом всей совокупности социальных последствий — развитием человека, удовлетворением его потребностей, характером труда, использованием свободного времени и т.д. Все это включается в понятие социальной или социально-экономической эффективности производства.

Тем не менее, предлагаемые различными авторами определения категории эффективности производства все еще носят противоречивый, общий характер. Основные противоречия при этом возникают при определении понятия и содержания экономического аспекта эффективности производства, количества категорий эффективности, их всеобщности, различия категорий эффективности производства и воспроизводства и др.

В экономической литературе встречаются различные трактовки категории эффективности так называемого расширительного типа. Например, отдельные авторы, характеризуя эффективность деятельности, подчеркивают, что она выражает отношения между людьми по поводу планомерного использования производственных ресурсов общества и характеризует их отдачу с точки зрения объективно обусловленной цели общественного развития, определяемой основным экономически законом.

Определение эффективности производства как отношения между обществом и предприятиями по поводу наиболее рационального использования природных, производственных и финансовых ресурсов также неполное, так как не отражает ее специфики.

Основной недостаток всех расширительных трактовок категории эффективности производства - включение в определение категории ряда элементов, которые не являются непосредственно ее сутью. Каждая экономическая категория должна рассматриваться как основное понятие, отражающее наиболее общие и существенные свойства, стороны явлений деятельности и познания [5].

Экономическая эффективность - сложная категория экономической науки. Она пронизывает все сферы практической деятельности человека, все стадии общественного производства, является основой построения количественных критериев ценности принимаемых решений.

Такие наиболее существенные характеристики хозяйственной деятельности, как целостность, многомерность, динамичность и взаимосвязанность ее различных сторон, находят отражение через категорию экономической эффективности [6].

Сущность экономической эффективности - вовсе не в цифровых относительных величинах между затратами и результатом, а представляет собой сами отношения по производству, распределению и обмену, обуславливающие снижение затрат для достижения полезного эффекта.

Эффективность производства экономическая категория и понимать ее только как категорию соизмерительного или количественного порядка, предназначенную для сопоставления затрат с результатами, неправомерно. Всегда необходимо помнить при выяснении сущности категории, что не способы расчета определяют ее понятие и содержание, а наоборот, экономическое содержание категории определяет способы ее расчета.

Литература

- 1. Аширов Д. А. Управление персоналом. / Д. А. Аширов. М.: Московский международный институт эконометрики, информатики, финансов и права, 2003. 130 с.
- 2. Бандурка А. М. Психология управления. / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. Харьков, 2004. 80 с.
- 3. Базылев Н. И., Гурко С. П. Экономическая теория. / Н. И. Базылев М., 2004. 234 с.
- 4. Борисов Е. Ф. Экономическая теория. / Е.Ф. Борисов. M., 2005. 171 с.
- 5. Гибсон Дж. Организации: поведение, структура, процессы. / Дж. Гибсон, Д. М. Иванцевич, Д. Х. Донелли. М., 2004. 125 с.
- 6. Долятовский В. А. Исследование систем управления: Учебное практическое пособие. / В. А. Долятовский. М.: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2004. 291 с.

ӘОЖ 33;330

КӘСІПОРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК ЖАБДЫҚТАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУЫН БАҒАЛАУ

Жүнісбекова Қ.Қ. Үкібаева Г. Қ. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассматриваются вопросы эффективности использования производственного оборудования на примере Жезказганского обогатительных фабрик N_2 1,2. Проведен анализ основных показателей эффективности деятельности предприятия, а также рассмотрены основные пути улучшения их использования.

The article examines the efficiency of production equipment on the example of Zhezkazgan concentrates N_2 1,2. An analysis of key performance indicators of the company, as well as the main ways to improve their use.

Тау-кен-металлургия саласы ел экономикасының стратегиялық саласын білдіреді, оның рөлі жоғары технологиялық және ғылымды қажетсінетін түпкілікті өнім (машина жасау, құрылыс индустриясы, авиациялық, ғарыш және қорғаныс өнеркәсібі) өндірісін шикізатпен қамтамасыз ету болып табылады. Бүгінде Қазақстанның тау-кен-металлургия саласы шикізаттың және бастапқы металдар экспортына бағдарланған.

Осы мәселелердің барлығы өндіріс тиімділігімен тығыз байланысты, яғни кез-келген экономиканың қарқынды дамуының алғышарттарының бірі - өндірістік секторлардың үдемелі дамуы.

Жезқазған байыту фабрикасы Жезқазған мыс қорыту зауытында немесе фабрикада концентраттардың байытудың аяқталған циклімен және бірге құрғатумен алынатын екі байыту фабрикаларын біріктіреді.

№ 1,2 Жезқазған байыту фабрикаларының тауар өнімдері болып концентраттығы мыс, Жезқазған мыс қорыту зауытына арналған тотылған кен, қара және түсті металдар сынықтары табылады.

Экономикалық талдау – кәсіпорынның экономикалық және әлеуметтік дамыту бағдарламаларын және жоспардың барлық түрлерін, олардың орындалуын бақылау құралдарын әзірлеудің құрамдас бөлігі.

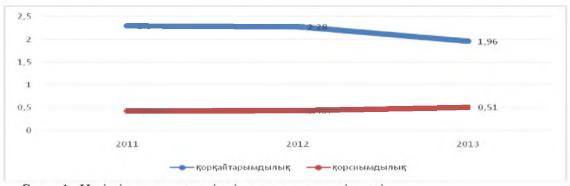
Негізгі қорлар өндірістің ең маңызды факторларының бірі болып табылады және ережедегідей кәсіпорынның негізгі капиталының жалпы сомасындағы негізгі үлестік салмақты алады. Олардың жағдайы және тиімді пайдалану кәсіпорынның шаруашылық қызметінің соңғы нәтижелеріне тура әсерін тигізеді және өндірістің техникалық жағдайына баға береді.

Кәсіпорында негізгі құралдарды қалыптастыруда ұтымды саясат жүргізудің маңызы зор. Ол ең алдымен кәсіпорында шығарылатын тауарларға нарықтық талаптарды және негізгі өндірістік қорлардың салалық ерекшеліктерін ескеру негізінде жүргізілуі тиіс. Кейінгі кезде еліміздегі өнеркәсіптегі негізгі капиталдардың жағдайына ерекше мән берілуде өйткені, оларды пайдалану деңгейі өнеркәсіптің және жалпы халық шаруашылығының даму жағдайына айарлықтай әсер етеді [1].

№ 1,2 Жезқазған байыту фабрикаларындағы өндірістік жабдықтарды қолдануын сипаттайтын көрсеткіштер динамикасын қарастырайық. Бұл байыту фабрикасын дамытудың негізгі тенденциясын белгілеуге мүмкіндік береді. Байыту фабрикаларының негізгі қорлары – бұл ұзақ уақыт мерзім ішінде табиғи нысанын сақтай отырып және дайын өнімге құнды бөліктеп ауыстыра отырып, Жезқазған кен орындары карьерлерінен және шахталарынан түсетін кендерді байыту процесінде қатысатын еңбек құралдарын құрайды.

Қарастырылып отырған аралықта өндірістік жабдықтардың құны жылдан жылға өсуде. Өсімі 119 және 122% құрайды. Қор қайтарымы талдауы 2011-2013 жылдары 1 теңге тауар өніміне тиісінше 2,3; 2,29 және 1,96 негізгі құралдардың келетінін көрсетеді.

Осы есептеу қор сыйымдылығы фабрикада 2011 жылдан 2013 жылдар аралығында үнемі түрлендірілгенін айтады және тиісінше 0,43 тг; 0,437 тг және 0,51 тг құрайды.

Сурет 1 – Негізгі қорлардың тиімді қолдану көрсеткіштері

Ары қарай фабриканың жабдығының өзгеру құрамын қарастырамыз.

№ 1, 2 ЖБФ 38 ұсақтағыш бар. Оның 4 ірі ұсақтағыш, 13 орташа ұсақтағыш және 21 шағын ұсақтағыш. Келесі кестелерде фабрикада қолданылатын жабдықтардың тұтынылған уақыттары келтірілген.

Кесте 1 - 01.01.13 жылға арналған ұсатқыштардың тұтынылған уақыты

Пайдалану мерзімі	№ 1 Ж	№ 1 ЖБФ			№ 2 ЖБФ			
	I¥K	O¥K	Y¥K	Ι¥Κ	ОҰК	Y¥K		
5 жылға дейін	1-	1	1	-	1	1		
10 жылға дейін	1	-	2	2	1	3		

11 жылдан 16 жылға дейін	1	2	3	-	3	5
17 жылдан 20 жылға дейін	-	2	2	-	3	4

Кесте 2 - 01.01.13 ж. дирімендердің тұтынылған уақыты

Пайдалану мерзімі	№1 БК		№2 БК		№1,2 БК	
	дана	%	дана	%	Дана	%
5 жылға дейін	1	2,7	8	15,6	9	10,2
6 жылдан 10 жылға дейін	6	16,2	7	13,7	13	14,7
11 жылдан 15 жылға дейін	9	24,3	7	13,7	16	18,1
16 жылдан 20 жылға дейін	8	21,6	16	31,3	24	27,2
21 жылдан 30 жылға дейін	12	32,4	6	11,7	18	20,4
30 жылдан жоғары	1	2,7	7	13,7	8	9

Кесте 3 - 01.01.13 ж. флотомашинаның тұтынылған уақыты

Пайдалану мерзімі	№1 БК		№2 БК		№1,2 БК	
	дана	%	дана	%	Дана	%
5 жылға дейін	-	-	-	-	-	-
6 жылдан 10 жылға дейін	6	9,5	6	10	12	9,7
11 жылдан 15 жылға дейін	3	4,7	10	16,6	13	10,3
16 жылдан 20 жылға дейін	8	12,6	13	21,6	21	17
30 жылдан жоғары	25	39,6	-	-	25	20,3

Қазіргі кезде қолданылатын техниканың ішінде де моралдық және табиғи тозығы жеткен құрал-жабдықтардың үлесі көп. Тоқтап тұрған құрал-жабдықтарды іске қосу шараларын ұйымдастыру әлеуеті төмен болып отыр. Жалпы моральды және табиғи тозығы жеткен өндірістік аппарат басым. Фабрикада қолданылатын жабдықтардың тұтынылған уақыты 12, 16 және 22 жылды құрайды.

Демек, негізгі капиталды жаңарту бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр. Оларды өз уақытысында ауыстыру, техникамен жарақтандыру, модернизациялау, реконструкциялау үрдістерін жеделдету үшін инвестициялық және инновациялық ресурстардың қажеттілігі туындайды. өнеркәсіп кәсіпорындарында жаңа техникаға қажеттіліктің өсуі, әсіресе машина жасау өнеркәсібі өнімдерін сатып алуға инвестиция жеткіліксіз. Кәсіпорынның техникалық базасының төмендігінен және инвестицияняң тартымды болмауынан соңғы жылдары өнеркәсіптің өңдеу секторында инвестиция белседілігі бәсең болып келді.

Технологиялық жабдықтардың тұтынылған уақыты талдау Б Φ техникалық қайта жарақтандыру баяу қарқынымен келе жатқанын көрсетті, негізінен жаңа жабдықтар ескіргендермен технологиялық сызықтарға кірістіріледі.

Тау-кен металлургия саласы бойынша мемлекет тарапынан осы саланы келешекте дамыту жолдары қарастырылып және бағдарлама бекітілген, осы бағдарламада саланың біраз проблемаларына тоқталылып кетткен. Сол проблемалардың негізі бұл – негізгі қорлардың тозуы. Келесі кестеде тау-кен кешенді кәсіпорындарының технологиялық жабдықтарының жағдайы келтірілді [2].

Кесте 4 – Тау-кен кешенді кәсіпорындарының технологиялық жабдықтарының жағдайы

Кәсіпорын	Тозу, %
«Қазақмыс» корпорациясы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі	40%
«Қазмырыш» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі	36%
«Қазхром» Трансұлттық компаниясы» акционерлік қоғамы	26%
«Соколов-Сарыбай тау-кен өндірістік бірлестігі» акционерлік қоғамы	36%
«Қазақстан алюминийі» акционерлік қоғамы	70%
«Өскемен титан магний комбинаты» акционерлік қоғамы	15%

«Қазмырыш» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі кәсіпорындарында тау-кен-байыту өндірісі бойынша негізгі қорлардың тозуы бастапқы құнының 36 %-ын, металлургия өндірісі бойынша 44 %-ды құрайды. «Қазақмыс корпорациясы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі кәсіпорындарында тау-кен-байыту жабдықтарының тозуы 40 %-ды, металлургия жабдықтары - 48%-ды құрайды. «Қазақстан алюминийі» акционерлік қоғамында (глинозем өндіру) металлургия және тау-кен-байыту өндірістерінің негізгі құралдарының тозуы 70 %-ды құрайды.

Негізгі қорларды көбірек толық және тиімді пайдалану барлық технико-экономикалық көрсеткіштерін жақсартуға: еңбек өнімділігінің өсуіне, қор қайтарымын арттыруға, өнім шығаруды арттыруға, оның өзіндік құнын төмендетуге себін тигізеді.

Еңбек өнімділігін жоғарлату өндірістің дамуына әсер ететін фактор. Өнім өндіру көлемі не жұмысшылардың санын, не 1-жұмысшыға келетін еңбек өнімділігі арттыру арқылы көбейеді.

Қазіргі уақытта тау-кен байыту өнеркәсібі жұмыскерлердің еңбегін қамтамасыз ететін, оны көбірек тиімдірек ететін әртүрлі машиналардың үлкен паркімен жайғастырылған. Бірақ, талдау көрсеткендей, кәсіпорында негізгі қорлар тиімді пайдаланылмайды және жабдықтардың негізгі көлемі ескіргендер. Ескіруіне байланысты жабдықтардың тоқтап қалуыда көбейеді және жабдықтардың еңбек өнімділігіде төмендейді.

Байыту фабрикасының болашаққа басты міндеті «Қазақмыс» корпорациясының металлдар нарықта бәсекеге жарамдылығын қамтамасыз ету мақсатында элемдіктен қалыспайтын жоғары технологиялық және техникалық-экономикалық көрсеткіштерге жету болып қалады.

Өндірістің қалпына келтірілуінен кейінгі кезенде және қазіргі уақытта кәсіпорында негізгі назар негізінен байыту технологиясын ірі реконструкциясыз және үлкен инвестицияларды тартпай-ақ арттыру есебінен кендерді қайта өңдеу көлемдерін барынша мүмкін өсіп жетілдіруге аударылды. Мысалы, № 2 Жезқазған байыту фабрикасында екі диірменмен және бір үшөнімді гидроциклонмен жабдықталған секция (VI-A) енгізілген, сондай-ақ тағы бір ұсақтайтын диірмен орнатылған. № 1 Жезқазған байыту фабрикасында шиыршықты классификатормен қибласқан қосымша бір диірмен және 20 камералы ФМП-6,3 флотомашинасы жөнделген. № 2 Жезқазған байыту фабрикасында үлкен көлемді ФМП-16 флотомашинасы енгізілген, флотомашинада РИФ аэрацион түйіндері сыналған және енгізілген. Полиметалл кендерін флотациялаудың жаңа сызбалары мен тәртіптері әзірленген және енгізілген мырыш концентратын. Сонымен қатар мыс-мырыш концентратын цианидсіз сызбаларға бөлуге көшу жүзеге асырылған және мыс «басын» бөлу операциясы енгізілген.

Негізгі қорды толық пайдалану өндіріс көлемін өзгерту кезіндегі жаңа өндірістік қуат облысында қажеттілікті төмендетеді, ал бұл кәсіпорын табысының жақсаруына алыпкеледі. Негізгі қорды пайдалануды жақсарту қайтарымдылықты тездетеді, бұл физикалық, моралдық тозудың уақыт аралық тоқтап қалуын қысқартады. Негізгі қордың жаңару қарқынын жеңілдетеді. Сонымен негізгі қордың нәтижелі пайдалану экономикалық реформаларын қазіргі кездегі басқа да тапсырмалар мен тығыз байланысты - өнім сапасын жақсарту, өйткені, нарықтық бәсекеде жоғары сапалы өнім сұранысқа ие [3].

Негізгі құралдарды №1,2 Жезқазған байыту фабрикаларында пайдалану тиімділігін арттыру бойынша басқа ұсыныстардың ішінен төмендегілерді алуға болады:

- 1) шар дирімендерде шарларды шек қойып жеткізуді қолдану жолымен ұсақтау үрдісін интенсификациялау;
- 2) флотомашиналарға қысылған ауаны беруді реттеудің автоматтандырылған жүйесін әзірлеу.

Бұл әрекетте жоспарлы және мақсатты қызмет жүйесі болғанда ғана қол жеткізіледі, яғни кәсіпорында табыстылықтың басты бағыттарын қарастыру керек. Ол үшін келесідей мәселерді қарстырудың маңыздылығы зор деп ойлаймыз:

- жылдағы капиталды жөндеу салымдарын жоғарылату;
- жөндеу базасын дамыту және жаңарту;
- жүйе объектілеріне энергия жинаушы технологияны енгізу, энергия тұтынуды қысқарту;
 - құралда және жабдықтарды жөндеуші жаңа технологияларды енгізу;
 - жоғарғы экономикалық көрсеткіштер негізінде жабдықтарды тиімді пайдалану;
 - еңбек қорғау және өндіріс қауіпсіздігін біртіндеп көтерілуін қамтамасыз ету;
 - техникалық базаны ары қарай дамыту [4].

Әдебиеттер

- 1. Программа по развитию горно-металлургической отрасли в Республике Казахстан на 2010-2014 годы. Утвержденное Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 октября 2010 года № 1144
- 2. Грузинов В.П. Экономика предприятия.-М.: Банки и биржи, ЮНИТИ.-1998.
- 3. Зайцев Н.Л. Экономика промышленного предпрития.-М.: ИНФРА-М.-1999.
- 4. № 1,2 Жезқазған байыту фабрикаларының жылдық есептері.

УДК 33; 330

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мамышев А.Т., Нуртазинова А С Ө.А.Байконыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассматриваются социально-экономические и правовые аспекты развития малого и среднего бизнеса в Казахстане

This article is about social-economic and legal aspects of development small and medium-sized business in Kazakhstan.

Әлеуметтік бағытталған нарық шаруашылығына өту, экономиканың дағдарыстан шығуы және тұрақтылығы жағдайында кәсіпкерліктің дамуы экономикалық саясаттың стратегиялық мәселесі болып табылады. Елде тиімді нарықтық экономиканы құрудағы шағын және орта бизнестің мәні бәсекелі ортаның қалыптасуы мен дамуына, ғылыми-техникалық процесстің жылдам дамуына, өтпелі кезеңнің әлеуметтік қысымдылығын жеңілдетуге әсер ететін құрылымдық фактордың орны мен ролімен анықталады.

Әлемдік тәжрибе көрсеткендей, шағын және орта бизнес нарық конъюктурасының өзгеруіне әсер етеді, нарықтық экономикага икемділік береді, халықтың мәнді қаржылық және өндірістік ресурстарын мобилизациялайды. Өнеркәсібі дамыған елдер тәжрибесі бойынша экономикада оған басты орын тән кәсіпкерліктің мүмкіншіліктері туралы айтуға болады. Мысалы кейбір елдерде шағын бизнес барлық кәсіпорындардың 90 - 95 % - ын және ұлттық өнімнің 20-25 %-ын құрайды [1].

Қызмет және сауда саласының кәсіпкерлік үлкен роль атқарды. Мысалы, Германияда шағын және орта бизнестің экономикалық мәні оның ролімен анықталады, біріншіден, ЖІӨ-ң жартысын құрайтын қызмет өнімдерін өндіруші, екіншіден, барлық жұмысбасты халықтың 2/3 бөлігін құрайтын жұмыс берушілер, үшіншіден, үлесіне жиынтық инвестицияның 2/5 бөлігі және тіркелген патенттің жартысы келетін ғылыми-техникалық прогресс катализаторы, төртіншіден, өндірістік оқытудың 85%-ын құрайтын кадрлар негізі.

Жұмысбастылық мәселесін шешуде кәсіпкерлік те роль атқарады. Өнеркәсібі дамыған елдерде оларға барлық жұмысбастылардың 50-60%-ы және жаңа жұмыс орындарының 70-80 %-ына дейін келеді. Мысалы, Жапонияда қазіргі кезде шағын және орта кәсіпорындар үлесіне барлық кәсіпорын санының 91,1 %-ы келеді, онда барлық жұмысбастылардың 79,2 %-ы жүмыс істейді.

Шағын бизнестің бәсекелі ортаны қалыптастыруға әсері (отандық жоғары монополиялы экономика үшін де) бірінші деңгейлік мәнді иемденеді. Бір жағынан, кәсіпкерлік оны құраушы элементтердің көптігі мен динамикасының жоғарлығынан монополияға ірі кәсіпорындарға қарағанда аз дәрежеде беріледі, екінші жағынан, мамандырылу мен жаңа технологияны және техниканы аз мөлшерде қолдануда ірі бірлестіктердің монополиялық позициясын бұзатын бәсеке ретінде көрінеді. Осы қасиеті өнеркәсібі дамыған елдерден монополизацияға және ғылыми-техникалық прогресстің кешігуіне тән ірі капитал қарқынын иемденсе, әлсіреуде де шешуші роль атқарады.

Шағын бизнестің әлеуметтік қысымды жеңілдетуде және нарықтық қатынастарды демократизациялауда ролі маңызды. Шағын кәсіпкерлік орта топты қалыптастырудың және нарықтық экономикаға тән тенденциялардың әлеуметтік дифференциацияға әлсіздігінің негізі болып табылады.

Осылайша жеке кәсіпкерліктің экономикадағы ролі келесімен берілді:

- экономиканың мемлекеттік секторын аз сериялы және даналы өнім үшін рентабельді емес өндірістен бастау;
- түтыну тауарлары мен қызметтің өндірісі мен ассортиментін кеңейту;
- өз аймағын дамыту мүмкіншілігі;
- «тың индустрия» өнімімен кәсіпорындарды қамтамасыз ету және соның есебінен ірі кәсіпорындардың тиімді қызметін жоғарлату;
- экономикалық даму үшін халық жинағын қолдану;материалдық жэне адамдар ресурстарға тиімді әсер ету, нэтижесінде халықтың тұрмыс деңгейі мен қоғамдық өндіріс көлемін жоғарлату;
- ғылыми-техникалық прогресті жеделдету үшін нарықтық формалар мүмкіншілігін колдану;
- экономикалық бәсеке мүмкіншілігін жоғарлату;
- шектелген шаруашылық аймақтарға барлық ресурстар түрін қолдану;
- тапшы тауарлар мен қызметтердің өндірісін шектеу;
- ірі шаруашылық бірлестіктерінің дамуына байланысты қосымша өндірісті жақсарту;
- ірі шаруашылық кешендер шегінде өндіріс құрылымын оптимизациялау [2].

Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті қолдау туралы 12 Заң бар. Олардың негізгісі 1997 жылғы 19 маусымда шыққан «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» Заңы. Негізгі мазмұнын қарастырайық [3].

Занда келесі түсініктер қолданылады:

- «иновациялық қызмет» жаңа өндіріс немесе сапаны жақсарту, өндірілетін өнімнің шығынын төмендету мақсатында ғылыми білімдер мен жаңа технологияны қолдануға бағытталған шағын кәсіпкерлік субъектерінің қызметі;
- «шағын кәсіпкерліктің инфрақұрылымы» жеке жұмысты ұйымдастырудағы әсері, маркетинг, инжиниринг және менеджемент саласында ақпарпатпен қамту, шағын кәсіпкерлікті материалды-техникалық, қаржылық және коммерциялық негізде басқа да ресурстарды қамтуды енгізетін, шағын кәсіпкерлік субъектерінің дамуы мен қызметінің жалпы жағдайларын қамтамасыз ететін, құрылған немесе пайдаланған ұйымдардың кешені:
 - «ойын бизнесі» құмартатын ойындарын ұйымдастыру (казино, бильярд), лоторея жүргізу;
- «шоу бизнес» ойын сауық, эстрадалық қойылымдар ұйымдастыру;
 - «венчурды фирмалар» ғылымды қажет ететін прогрессивті технологиялар мен өнімді өңдеуді және қамтуды жүзеге асыратын иновациялық қызмет субъектілері.

Заңда шағын кәсіпкерлік субъектісінің анықтамасы беріледі:

- шағын кәсіпкерлік субъектісіні болып заңды тұлғалық білімі жоқ жеке тұлғалар және 50-ден аспайтын жұмысшылар мен активтер құны алты мың есептілік көрсеткіштен аспайтын кәсіпкерлік қызметпен айналысатын заңды тұлғалар табылады;
- шағын кәсіпкерлік субъектілері Қазақстан Республикасының заңына сәйкес кәсіпкерлік қызметтің кез-келген түрімен айналысады;
- шағын кәсіпкерлік субъектілер ретінде заңды тұлғалық білімі жоқ кәсіпкерлер және келесідей ұйымдық-құқықтық формадағы заңды тұлғалар бола алады: толық серіктестік; командиттік жауапкершілігі шектелген серіктестік; қосымша жауапты серіктестік; өндірістік кооператив;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің орта жылдық жұмысшылар саны барлық жұмысшылар санымен, оның ішінде келісім немесе контракт бойынша, осы субъектінің филиалының жұмыскерлері, өкілдіктері, т.б. анықталады;
- бірнеше қызмет түрін атқаратын шағын кәсіпкерлік субъектілері айналымның жылдық көлемінде үлкен болатындай үлестегі критерий бойынша осындай қызмет түріне жатады;
- егер бір немесе бірнеше заңды тұлғалар шағын кәсіпкерлік субъектісінің критериіне кіретін шаруашылық серіктестік құрса, онда бекітілген қордағы олардың үлесі 25%-дан аспауы керек;
- шағын кәсіпкерлік субъектісі ретінде ойын және шоу-бизнес саласында қызметті жүзеге асыратын коомерциялық ұйымдар бола алады;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны артқанда заңды тұлға Қазақстан Республикасының заңымен қарастырылған жеңілдіктерден шектетіледі.

Шағын кәсіпкерлікті қолдаудың негізгі принциптері мыналар:

- Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерлікті дамыту артықшылығы;
- шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың кешенділігі;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау инфракұрылымының және шағын кәсіпкерліктің барлық субъектілері үшін жүзеге асырылатын шаралар;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау және дамыту аумағындағы халықаралық бірігу [4].

Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік қаржылық, статистикалық, материалдытехникалық және ақпараттық ресурстарды қолданудың жеңілдік жағдайларын құру;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік тіркеу тәртібін, олардың қызметін лицензиялауды, олардың өнімдерін сертификаттауды қарапайым бекіту;
- өзіне салық салудың жеңілдік режимін, кедендік баж төлемдерін (салықтық демалыс, мүліктік грант,салықтық несие, салық ставкасын төмендету, спецификацияға сәйкес кедендік баж бойынша жеңілдіктер) қосатын шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін тиімді жағдай жасаудың құқықтық режимін бекіту;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерін қолдау және дамыту үшін шет елдік инвестицияны тарату және пайдалану жүйесін құру;
- шет елдік кәсіпкерлермен сауданың, ғылыми-техникалық, өндірістік дамуды қоса шағын кәсіпкерлік субъектілерінің сыртқы экономикалық қызметін қолдау;
- қаржылық көзді анықтаумен шағын кәсіпкерлік субъектілерін несиелендірудің әлеуметтік бағдарламасын қабылдау;
- өнім өндіруге, жұмыстар мен қызметтерді орындауға мемлекеттік тапсырмаларды орналастыру кезінде шағын кәсіпкерлік субъектілеріне преференциялар ұсыну.

Шағын кәсіпкерлікті қолдау туралы заңдар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Азаматтық Кодекспен, осы Заңнан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.

Егер Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттарда осы Заңда көзделгендерден өзге ережелер белгіленген болса, халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін кадрлар даярлауды, және олардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттік қаржылық, статистикалық, материалдық-техникалық және ақпараттық ресурстарды, сондай-ақ ғылыми-техникалық талдамалар мен технологияларды пайдалануға жеңілдікті жағдайлар жасау;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік тіркеудің, олардың қызметін лицензиялаудың оңайтылған тәртібін белгілеу;
- шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін салық салудың. кеден бажын төлеудің жеңілдікті режимін қамтитын қолайлы жағдай жасаудың құқықтық режимін белгілеу;
- шағын кәсіпкерлік субъектілерін қолдау мен дамыту үшін инвестицияларды, оның ішінде шетел инвестицияларын тарту мен пайдалану жүйесін жасау;

- шағын кәсіпкерлік субъектілерінің шетелдік әріптестермен сауда, ғылыми-техникалық, өндірістік және өзге де байланыстарын дамытуды қоса алғанда, олардың сыртқы экономикалық қызметін қолдау;
- қаржы көздерін анықтай отырып, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне несие берудің арнаулы бағдрламаларымен қабылдау;
- өнімдер өндіруге, жұмыс атқарып, қызмет көрсетуге мемлекеттік сатып алуды орналастырған кезде шағын кәсіпкерлік субъектілеріне артықшылықтар беру;
- Қазақстан Республикасы Үкіметі мен жергілікті атқарушы органдар жанындағы шағын кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі комиссиялардың қызметін ұйымдастыру.
- мемлекеттік органдар өз құзіреті шегінде шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметіне Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен тексеру жүргізеді.

Шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын іске асыру:

Қазақстан Республикасының шағын қолдауды жүзеге астыратын уәкілетті органы

- шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламаларының орындалуын үйымдастырады және үйлестіріп отырады;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытуды қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеп Үкіметке табыс етеді;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту саласындағы халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асырады;
- республика аймақтарында шағын кәсіпкерлікті қолдау мен оның инфракұрылымын дамытуға жәрдемдеседі;
- шағын кәсіпкерлік саласында кадрлар даярлау, қайта және олардың біліктілігін арттыру жүйесін дамытуды қамтамасыз етеді;
- кәсіпкерлердің құқықтарын қорғауға бағытталған заңдардың орындалуын бақылауды жүзеге асырады;
- мемлекеттік органдарды шағын кәсіпкерлікті дамытуға қатысты мәселелер жөнінде аталған органдардың лауазымды адамдарын тыңдай отырып тексеруді жүзеге асырады;
- мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары жол берген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін регламенттейтін Қазақстан Республикасының заңдарын бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметін хабардар етеді.

Жергілікті өкілді және атқарушы органдар шағын кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі комиссиялармен бірлесе отырып:

Жергілікті өкілді органдар:

- шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытудың аймақтық дамытудың бағдарламаларын бекітеді;
- жергілікті бюджеттердің шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамытуға арналған шығыстарын бекітеді;

- Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген құзыреті шегінде жергілікті атқарушы органдардың шағын кәсіпкерлікті қолдау мен дамыту саласылдағы есептерін тыңдайды;
- Қазақстан Республикасының салық заңдарына сәйкес шағын кәсіпкерлік субъектілеріне арналған салықтар мен алымдар жөнінде жеңілдіктер белгілейді.

Жергілікті атқарушы органдар:

- шағын кәсіпкерлікті қолдаудың аймақтық бағдарламаларын әзірлейді және оларды қаржымен қамтамасыз етуді іске асырады;
- жергілікті жерлерде мемлекеттік бағдарламаларды қамтамасыз етеді және олардың сапалы іске асырылуы мен орындалуына жауап береді;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау мен инновациялық қызметтің аймақтық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз етеді;
- шағын кәсіпкерлік саласында кадрлар даярлауды, қайта даярлауды және олардың біліктілігін арттыруды ұйымдастырып, бұл шараларды осы Заңның 9 және 12- баптарына сәйкес қаржыландыруды қамтамасыз етеді;
- Қазақстан Республикасының шағын кәсіпкерлікті қолдауды жүзеге асыратын уәкілетті органына жергілікті жерлерде бағдарламалардың іске асырылу барысы туралы есептерді және шағын кәсіпкерлік субъектілерінің қызметімен байланысты өзге де ақпаратты табыс етеді.

Табиғи монополия субъектілері саладағы бәсекені дамыту стратегиясын қалыптастыру ерекшеліктерін ескере отырып, өндіріс саласына шағын кәсіпкерлік субъектілерін интеграциялау мәселелері көзделетін салалық бағдарламалар әзірлейді, Сондай-ақ белгіленген тәртіппен тиімділігі аз ірі өндірістерді бөлшектеуді жүзеге асырады.

Шағын кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі комиссиялар қызметінің негізгі міндеттері мен бағыттары:

- осы Заңды іске асыру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға жәрдемдесу;
- мемлекеттік органдарда шешімдер қабылдаған кезде кәсіпкерлердің мүдделеріне өкілдік ету, заңды құқықтарын қорғау және олардың пікірлерін ескеріп отыру;
- кәсіпкерлердің қоғамдық бірлестіктерінің сындарлы бастамаларын қолдау, экономикалық жағынан дамыған мемлекет құру жэне Республика азаматтарының әлауқатын арттыру ісінде эрбір кәсіпкердің белсенді өмірлік айқындамасын насихаттау;
- Қазақстан Республикасы Үкіметінің және жергілікті атқарушы органдардың кәсіпкерлік қызмет мәселелері бойынша қаулылары мен басқа да нормативтік құқықтық актілерінің жобаларын бастамашылықпен әзірлеу және коғамдық сараптамадан өткізу;
- шағын кәсіпкерлікті қолдау және қорғау жөнінде нысаналы бағдарламалар мен жобаларды әзірлеуге, үйлестіруге және іске асыруға жәрдемдесу болып табылады.

Әдебиеттер

- 1. Сэбден О, Тұрғынбаева А. «Шағын бизнес негіздері» «Солиант», Астана 2008 ж.
- 2. 2006 жылғы 31 қаңтардағы «Жеке кәсіпкерлік туралы» Қазақстан Республикасының Заны.
- 3. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 1997 жылғы 19 маусымдағы (Заңның жағдайына байланысты. қаңтар 2011ж.)
- 4. Дүйсембаева, Р. Кенжебаева. Қазақастандағы кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың бағыттары.// Экономика и статистика, 2010 ж. № 3.

ӘОЖ 338.43

МАРКЕТИНГ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Омарова Г.Ө. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье рассматриваются сущность и значение концепции маркетинга.

In article discusses about nature and significance the concept of marketing.

Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастар процесінде жүзеге асырылатын реформалар, өндірушіні нығайту және нарықтық ортаны игеру үшін кәсіпорынды басқаруда маркетинг концепциясын пайдалануды талап етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1994 жылы республикалық мәжілісте сөйлеген сөзінде «Бүгінгі таңда басшылық етуге кімнің кәсіпорынды ұтымды жұмысқа экелетін бағдарламасы бар, кім маркетингті біледі және өндірісті модернизациялауға қаражатты қандай жолмен табу керегін білетін адам келуі тиіс» деп атап өтті [1].

Меншік түрінің өзгеруімен, құрылымдық түрлендірулермен, сондай-ақ нарықтық қатынастарды дамытуға негізделген отандық тауар өндірушілердің экономикалық дербестігі, олармен тұтынушылар арасындағы байланыстың сипатының өзгеруіне негіз болды.

Осы жағдайда тауар өндірушінің табысты жұмыс істеуі оның тұтынушымен өзара әрекетін қаншалықты тиімді ұйымдастыратындығына толықтай байланысты. Мұндай жағдайда сатып алушылардың қажеттіліктері мен сұраныстарын белсенді жүргізу, оларды қанағаттандыруға бағытталған іс шараларды әзірлеу және жүзеге асыру, бағаның құралуының мақсатқа лайықты, ұтымды саясатын нарық түрлері мен сегменттерін ескере отырып жүргізу, тұтынушыларға ақпарат ұсыну, сондай ақ пайда болған нарықтық жағдайларды зерттеумен, нарық өзгерістері болжамымен байланысты көптеген басқа операцияларды жүзеге асыру қажет екені анық. Яғни маркетингті тұтастай ел экономикасында да, жеке кәсіпорын деңгейінде де қолдану қажеттігі пайда болады. Мұндай қажеттілік маркетингтің теориялық негіздерін экономиканың әртүрлі саласы кәсіпорындарында зерттеу көкейтестілігін негіздейді.

Маркетинг концепциясы нарықтағы кәсіпорынның белсенді саясатының стратегиясы және тактикасы, шаруашылық қызметінің және өндіріс ресурстарының барлық түрлерін пайдалану тиімділігінің нәтижелеріне әсер етуінің маңызды құралы болып табылады. Осы кезенде «2003-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму стратегиясы» мемлекеттік бағдарламасы маңызды мәнге ие, бұл стратегия экономика салаларын маркетингтік диверсификациялау жолымен елдің тұрақты дамуына қол жеткізуді қарастырады, ол шикізаттық бағыттан кетуге, ұзақ мерзімді жоспарда сервистіктехнологиялық экономикаға көшу шарттарын дайындауға көмектеседі [2].

Маркетинг тарихынан, терминнің түп негізінде «нарық» (ағылшыннан market – нарық, ing – белсенді қызметті көрсететін соңы) сөзі жатқаны белгілі, яғни осы ұғым нарықтағы жұмысты, оның заңдарын пайдалануды, барлық қажеттіліктерді зерттеуді және қанағаттандыруды білдіреді. Бір қатар авторлар осы терминнің – market және getting екі сөзінің агломераты болып

табылады деп есептейді, ол аударғанда нарықты жеңіп алу, немесе нарықты алу. Басқа деректерге сай, «маркетинг» термині – бұл өндіріс және тұтыну арасында пайда болатын қатынастар» [3].

Американың маркетинг қауымдастығы деректері бойынша XX ғ. аяғында элемде 2000 артық маркетинг анықтамалары жарияланды. Маркетинг туралы ұғымдардың көп түрлілігі нарықтық қатынастардың даму кезеңдерінің өзара тәуелділігімен және маркетингті «нарыққа, басқару стиліне бағытталған» маркетинг концепцияларын, функцияларын және принциптерін ұғынудың әртүрлі тәсілдерінің ғылымы ретінде түсінеді. Осы трактовка бірінші орынға маркетингті басқарудың концептуалды тәсілдерін шығарса, ал кейінгі жоспарға тәжірибелік қызмет аспектісін қалдырады. Мазмұны және терминология унемі жаңартылып отырады, бірақ басынан бастап олар айырбас процесімен, тауар-ақша қатынастарының пайда болуымен, өткізу түрінің дамуымен және өндірушілердің өнім, тауарларды және қызметтерді тұтынушылармен өзара әрекетімен байланысады. Расында, егер ХХ-шы ғасырдың 30-шы жылдарында, маркетингте өткізу тәсілінің даму кезеңінде негізгі акцент «тауарлар мен қызметтер ағынының бағытына» жасалса, яғни бөлуге, онда 80-ші жылдары, элеуметтік-этикалық даму кезеңінде, анықтамада дәстүрлі маркетинг («мақсаттарды қанағаттандырушы процесс...»), әлеуметтік-этикалық маркетинг басымдылықтары ретінде («...ұйымдар мен жеке тұлғалар») қарастырылған [4].

Ф. Котлер маркетинг анықтамасында «мұқтаждық пен қажеттіліктерді айырбастау арқылы қанағаттандыруға» бағытталуды атап өтеді, ол қажеттіліктерді қанағаттандыру процесін маркетинг теориясының іргелі қағидаларының бірі ретінде атап өткені әділ. Бір қатар авторлар маркетинг теориясына көзқарасты дамытуда құралдар (ненің көмегімен қажеттіліктерді қанағаттандыру болатынын), субъект (қажеттіліктерді кім қанағаттандырады), объект (кімнің қажеттіліктері қанағаттандырылады) және маркетинг мотивациясы (қажеттіліктерді не үшін қанағаттандыру керек) сияқты маркетинг критерийлерін ашады. Трактовканың әрқайсысы маркетингтің қандай да бір жақтарын ашады, не кешенді сипаттамалар элементтерінен тұрады, ол терминнің спецификациясымен, немесе олар қозғайтын мәселелердің масштабымен түсіндіріледі. Бұл бағаның құралу, жоспарлау, өндіріс, жүзеге асыру, ақпараттық қамтамасыз ету және т.с.с. мәселелер [5].

Мұндай маркетинг туралы ғылым XX-шы ғасырдың басында пайда болды. Маркетингтің әлеуметтік-экономикалық мәнін анықтау және оны дамыту бағыттарын анықтау үшін, бірқатар авторлардың осы мәселе жөніндегі көзқарастарын талдаймыз.

М.Е. Капустина маркетингтің пайда болу себебін капиталистік өндірісті ұйымдастыру және қоғамдық өнімді бөлу қайшылықтарын шешу қажеттілігінен көреді: «Маркетинг монополияның жанжалды өзінің күшімен жеңу, капитализм кезінде өндіргіш күштер жасаған әлеуметтік шекараларды жылжыту, өндіріс және тұтыну арасындағы мәселелерді шешу тәсілдерін табу» деп түсіндіреді [6].

Р.Б. Ноздрева және Л.И. Цыгичко маркетинг субъектісі ретінде фирманы, яғни өндірушіні анықтайды [7]. Маркетинг субъектісі, В.А. Титова атап өткендей өндірушілер мен қызмет көрсетуші ұйымдар, көтерме және бөлшек сауда саудагерлер, маркетинг жөніндегі мамандар, тұтынушылар болып табылады [8].

Г.Д.Крылова мен М.И.Соколова өз еңбектерінде «Маркетинг – бұл фирманың бутін концепциясы, принциптердің, басқарушылық қызметінің ОЛ мақсаттардың, функциялардың бірыңғай жүйесімен сипатталады, сондай ақ нақты тұтынушылардың өмір сүргіш және әсіресе ұтымды сұранысына жауап беретін тауарларын құруды, өндіруді және өткізуді қамтамасыз ететінін» айтады [9]. Осыдан тауарлар ұсыну мүмкіндіктерін арттыратын нарықтық сұранысқа ие, кәсіпкерлер оларды шығаруды өндірісті немесе өндірістік концепцияны жетілдіру жолымен өсіру керектігін айтады. Пайда бұл жағдайда өнімнің қосымша бірліктерін жүзеге асыру есебінен пайда болады. Дәл осы өндірісті дамытудың маркетинг концепциясы өндірушілердің және тарату жүйесінің тиімділігін арттыруда жасалған басқару концепциясының қатар дамуына экелді. П.С.Завьялов өзінің еңбектерінде маркетингті «өндірісті және өткізуді ұйымдастырудың кешенді жүйесі ретіндегі сатып алушылардың жылдам ауысатын және тұтынушылардың әртүрлі топтарын толық қанағаттандыруға бағытталған және осы арқылы тұрақты пайда мен бәсекелік басымдылыққа ие болу» деп

қарастырады. Осы кезеңнің басқарушылық концепцияның басты мақсатын, зерттеулерге сай, тауардың тұтынушылық қасиеттерін жетілдіру деп есептеуге болады [10].

Демек, XIX-XX ғасырлар аралығында тауар концепциясы қалыптасқан, мұнда, егер тауар жақсы сапалы және қолайлы бағамен ұсынылатын болса, тұтынушы фирманың шығарған тауарларына жақсы қарайтын болады деп есептелген. Мұнда жоғары сапалы тауарларды мүмкіндігінше көбірек шығару, сосын тұтынушыны оларды сатып алуға мәжбүрлеу міндеті тұрды.

Бір қатар уақыт өткеннен кейін жұмысты жүргізу үшін тауардың өзінің ғана болуы жеткіліксіз болды. Тауардың үлкен көлемін шығарғаннан кейін оны өткізу жолдарын және нарығын іздеу қажет. Маркетингтің тауар концепциясының тиімсіздігін 1919-1930жж. АҚШ-та «ұлы депрессия» дәлелдеді, сондай ақ қайта өңдеудің бірқатар дағдарыстарын кейбір басқа елдерде дәлелдеді.

Осы кезеңде көптеген адамдардың ойында маркетинг өнімді өткізумен дәлелденеді. Осының нәтижесінде – егер тауарларды сату процесіне белгілі күштер жұмсалатын болса, сатып алушылар ұсынылатын тауарларды алатындығынан туындайтын өткізу концепциясы құрылды.

Бірақ бұл ұғым өте кең және терең және маркетинг пен өткізу арасында анық шекара бар. Ф. Котлер айтқандай «Өткізу – бұл бар жоғы маркетингтік айсбергтің төбесі. Өткізу – бар жоғы оның функцияларының бірі, оның өзінде маңыздысы емес». А.Т.Левит «маркетингті тауар өткізумен қорытындылауға болмайтынын атап өтті. Егер өткізу жүйесінің функциясы – сатып алушыны шығарылып қойған тауарды алуға көндіретін болса, ал маркетингтің міндеті – нарыққа тұтынушыға нақты керек тауарды жеткізу» [11].

Маркетингті дамытудың осы кезеңінде өндірісті және өткізу саясатын жетілдірумен қатар, өткізу бойынша коммерциялық күштерді интенсификациялау саясаты белсенді жүзеге асырылды.

Демек, маркетинг кәсіпорынның сауда немесе өткізу қызметі ретінде қарастырыла бастады. Бұл қағиданы Н.А.Нагапетьянцтың маркетинг туралы анықтамасы ең анық суреттейді: «Маркетинг өткізу қызметінің стратегиясын, өткізуді ынталандыруды және жарнама қызметін өңдеген кезде ең тиімді болып табылады» [12].

Бұл тұрғыда келесі трактовка қызықты болып табылады: «маркетинг – бұл кәсіпорынға жеңіп алуға, ал соның нәтижесінде оны дамытуға әсер ету мақсатында нарықты тұрақты бақылау, немесе нашар жағдайда оған бейімдеу көмегімен пайдалы клиенттерді сақтауға мүмкіндік беретін техникалық амалдардың жиынтығы мен шаралардың жүйесі».

Маркетингте басты назар тұтынушыларға, олардың мұқтаждықтарына, мүдделеріне, таңдауларына бөлінеді. Назарды тұтынушыларды барынша қанағаттандыруға, жеткізуге және үнемі қолдауға бөле отырып, кәсіпорын өзіне пайда алады.

Бұл мағынада ең толық болып Е.П.Голубковтың анықтамасы көрінеді: «Маркетинг, кең ұғымға сай, бұл әлеуметтік— басқарушылық процесс, ол арқылы жеке тұлға және адамдар тобы өнімдерді жасау және оларды айырбастау жолымен өздерінің мұқтаж нәрселерін алады» [13]. Осыдан, мұқтаждық айырбастау арқылы қанағаттандырылады деген ой басымдығы анық. Маркетингтік қызметтің осы реттегі міндеті осы процесті оңтайландырумен тұжырымдалады.

Өткізу концепциясының және дәстүрлі маркетинг концепциясының өзіндік синтезі деп А.М.Романовтың анықтамасын есептеуге болады: «Маркетинг –коммерциялық қызметтің әртүрлі аспектілері координациясының функциясы, іскерлік белсенділіктің өзара байланысқан элементтерінің кешені, бизнес философиясы деген көзқарастардың жүйесі, оның мақсаты - қайта өндіріс дағдарыстарын жеңілдету, сұраныс мен ұсынысты теңдестіру процесі» [14].

Біздің ойымызша, дәстүрлі маркетингтің басты мақсатына Г.Д.Крыловамен және М.И.Соколовамен берілген трактовка сәйкес келеді, ол алдыңғы үш концепцияға тән маркетингтің өткізуге және өндіріске бейімділігінен, мақсатты нарықтағы тұтынушылардың мұқтаждықтарын толық қанағаттандыруға бейімделуінен тұрады: «Маркетинг – бұл фирманың басқарушылық қызметінің тұтас концепциясы, ол принциптердің, мақсаттардың және функциялардың бірыңғай жүйесімен сипатталады, сондай-ақ нақты тұтынушылардың өмір

сүретін және әсіресе оңтайлы сұранысына жауап беретін тауарларды құруды, өндіруді және өткізуді қамтамасыз етеді» [15].

Маркетинг біртіндеп шаруашылық қызметінің барлық салалары мен сфераларында кәсіпкерліктің теориялық негізі бола бастады, ол нарықтың жаппай тұтыну тауарларымен қаныққанымен, бәрінен бұрын ғылыми-техникалық прогреспен түсіндіріледі. Тұтынушы үшін күресте ең маңызды ролді қазіргі заманғы техникамен жабдықталған, тұтынушылық сұраныс пен нарық шарттарына жауап беретін тауарлардың үнемі ауысып отыратын жинағын өндіруге есептелген қолайлы өндірістік жүйелерді құру ала бастады.

Біздің көзқарасымызша маркетинг - бұл кәсіпкерлік қызметтің мақсаттарына жетуге және қоғамның қажеттіліктерін қанағаттаныдыруға бағытталған бір-бірімен және концепцияның, әдістердің, функциялардың, іс-шаралардың сыртқы ортасымен байланысты жиынтық.

Маркетингтік қызметті маркетингті қолдану негізінде тауарларды өндіру және тарату (сату) бойынша іс-шаралары мен функциялардың жиынтығы ретінде қарастыру керек. Маркетинг ғылым сияқты тарихи және логикалық қалыптастырылды. Біз тауар концепциясын қарастырған кезеңде ол тауар туралы ғылымды ұсынды. Маркетинг концепциясының ауысуымен қатар осы ғылым өткізу туралы ғылымға түрлендірілді. Дәстүрлі маркетингке көшуге байланысты маркетингтік шешімдерді қабылдауды ғылыми негіздеу басымдырақ болды. Нарықтық қатынастардың дамуымен экономиканы қоғамдық теңгерімді дамыту экономиканың да, экологияның да тұрақтылығын сақтау ролін күшейтті. Осыған байланысты әлеуметтік—этикалық маркетинг концепциясы дами бастады, оның мәні фирманың мақсатына жеке тұтынушыныңда және тұтастай қоғамның да қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып жетуге бағытталған.

Маркетингтің ағылшын қауымдастығымен атап өтілгендей - маркетинг өзінің мәні бойынша тауарлармен және қызметтермен шектелмейді, өйткені оның объектілері идеялар, сондай-ақ ұйымдар, аумақтар және адамдар бола алады. Дәл осыны Дж.Р.Эванстың және Б.Берманның анықтамасы суреттейді: «Маркетинг – бұл ұйымдардың, адамдардың, аумақтардың тауарларға және қызметтерге деген сұраныстарын айырбас арқылы қанағаттандыру, басқару және алдын-ала көру».

1 кесте. Маркетинг концепцисының эволюциясы

Жылдар	Концепция	Жетекші идея	Негізгі құрал	Басты мақсат
1860-1920	Өндірістік	Нені істей	Өзіндік құн	Өндірісті жетілдіру,
		аламын соны	өнімділік	сатудың өсуі, пайданы
		өндіремін		барынша арттыру
1920-1930	Тауарлық	Сапалы	Тауар саясаты	Тауарлардың
		тауарларды		тұтынушылық
		өндіру		қасиеттерін арттыру
1930-1950	Өткізу	Өткізу желісін	Өткізу саясаты	Тауарларды өткізуді
		дамыту		тауарларды жылжыту
				және сату жөніндегі
				маркетингтік күштер
				есебінен
				әртараптандыру
1960-1980	Дәстүрлі	Тұтынушыға не	Маркетинг - микс	Мақсатты нарық
	маркетинг	керек соны	кешені,	тұтынушылары
		өндіремін	тұтынушылардызе	мұқтаждарын
			рттеу	қанағаттандыру

1980-1995	Әлеуметтік- этикалық маркетинг	Тұтынушыға керекті қоғам талабын ескеріп өндіремін	Маркетинг –микс кешені, өндірістен бастап тауарлар мен қызметтердітұтын ушыларға дейінгі әлеуметтік және экономикалық салдарларды зерттеу	Мақсатты нарықтар қажеттіліктері мұқтаждарын адамдық, материалдық, энергетикалық және басқа ресурстарды, қоршаған ортаны корғауды жинақтау шарты кезінде қанағаттандыру
1995 бастап осы уақытқа дейін	Өзара әрекет маркетингі	Тұтынушылард ы және бизнес серіктестерді қанағаттандыра тындарды шығарамын	Үйлестіру, интеграциялау және желілік талдау тәсілдері, маркетинг - микскешені	Коммерциялық және коммерциялық емес өзара әрекеттер процесіндегі мемлекеттің және серіктестердің қажеттіліктері мен қызығушылықтарын қанағаттандыру

Сонда да атап өтілген концепциялардың әрқайсысы қандай да бір шарада қазіргі уақытта қолданылатынын ескеру қажет. Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, маркетинг концепциясының эволюциясы 1860 жылдардан бастап қазіргі кезеңге дейінге уақытты қамтиды, олар бір-бірінен жетекші идеялары, негізгі құралдары және басты мақсаттары бойынша ерекшеленеді.

Біз басқару және маркетинг концепцияларымен тығыз өзара байланыста қарастырылған «маркетинг» ұғымы трактовкасын жиынтықтай отырып, барлық осы анықтамалар автордың таңдаған тәсіліне байланысты үш топқа бөлінеді деп тұжырым жасауға болады:

- Бір жағынан, маркетинг өзіндік «бизнес философиясы» ретінде қарастырылады, яғни кәсіпорын өз мүдделерін нарық мүддесіне кешенді салыстырумен әрекет етеді және өз мақсаттарына нарық мұқтаждықтарын қанағаттандыру арқылы жетуге талпынады. Мұндай ықпал өз бастамасын дәстүрлі концепциядан алады. Кәсіпкер, осы көзқарас маркетингіне сәйкес нарықпен басқарылатын кәсіпорындарды ұйымдастыратын болады [16].
- Екінші жағынан, маркетинг нарықты зерттеуге және онда табысқа жетуге бағытталған құралдар, тәжірибелік әдістер мен шаралар кешенін ұсынады. Мұндай ұғымға көзқарас өткізу концепциясынан пайда болғанын жорамалдауға болады [17].
- Сонымен қатар, маркетинг өзіне кәсіпорынның нарықтағы барлық қызметін жоспарлауды, ұйымдастыруды, бақылауды жатқызатын басқару функциясы деген тұжырым бар, яғни маркетингті басқару функциясы ретінде жүзеге асырған кезде оның ролі тауарлар мен қызметтерге ұсыныс пен сұраныстың тиімді сәйкестігін жүзеге асыру үшін еркін айырбасты ұйымдастырудан тұрады. Мұндай сәйкестік ақпаратты материалдық айырбастау мен ағымын ұйымдастыруды талап етеді [18].

Маркетингтің кез келген моделдерін әзірлеген кезде кәсіпорының экономикалық мақсаттары мен оның ішкі мүмкіндіктерін, кәсіпорын әсер ете алмайтын сыртқы ортамен байланыстырудың ең тиімді тәсілдерін шешу қажет.

Маркетинг анықтамалары мен концепциялары эволюциясының тарихи және экономикалық шарттарын жиынтықтап және талдап, маркетингтің әлеуметтік-экономикалық негізі тұтынушы және өндіруші арасындағы қатынастармен анықталатындығын, кейде олардың арасында қарама-қайшылықтар пайда болатындығын айтып кету керек. Олар өте кең және ол

маркетингтің мәнін бір ұғымда қалыптастыруды қиындатады. Сонымен қатар барлық анықтамаларды жүйелендіру қиын, себебі олардың әрқайсысы маркетингтің белгілі жағын бейнелейді және ол өз мәні бойынша көп қырлы, ол туралы уақытты, орынды және басқа жағдайларды ескеріп қана айтуға болады. Дәл осы себеппен және зерттеу мақсатына байланысты жұмыста маркетинг концепциясының тарихи-логикалық эволюциясымен өзара тығыз байланысты анықтамалар талданды.

Әдебиеттер

- 1. Назарбаев Н.Ә. Республикалық мәжілісте сөйлеген сөзі. //Егеменді Қазақстан.— 1994. 26 қаңтар 1-3 б.
- 2. Назарбаев Н.Ә. Мемлекеттік бағдарлама. Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдардағы индустриалды-инновациялық даму стратегиясы //САПП Республики Казахстан. 2003.-№ 23-24. 217 б.
- 3. Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн X. Маркетинг / под общ. ред. Г.Л. Багиева. 2-е изд.-М.: Экономика. 2001. 718 б.
- 4. Абрамова Г.П., Жигалин М.М., Семенова Е.И. и др. Маркетинг в АПК / под ред. Г.П. Абрамовой. М.: Колос, 1977. 240 б.
- 5. Котлер Ф. Основы маркетинга. СПб.: AO «Коруна», A3OT «МЕТРАПЛЮС», 1994. 697 б.
- 6. Капустина М.Е. Теория и практика маркетинга в США. М.: Экономика. 1981. 21б.
- 7. Ноздрева Р.Б., Цыгичко Л.И. Маркетинг: как побеждать на рынке. М.: Финансы и статистика, 1991. 304 б.
- 8. Титова В.А. Маркетинг: учеб. пособие. Ростов на Д.: Феникс, 2001. 448 б.
- 9. Крылова Г.Д., Соколова М. И. Маркетинг. Теория и 86 ситуаций: Учеб. пособие для вузов.-М.: ЮНИТИ ДАНА, 2000. 519 б.
- 10. Завьялов П.С. Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах: Учебное пособие.- М.: ИНФРА-М, 2002. 496 б.
- 11. Котлер Ф. Основы маркетинга./ пер. с англ.-СПб. AO3T «Литера плюс».1994.-697 б.
- 12. Маркетинг в отраслях деятельности: Учеб. Пособие/ под ред. д-ра экон. наук, проф. Н.А. Нагапетьянца. М.: Вузовский учебник, 2008. 272 б.
- 13. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика-М.: Финпресс.-1998.crp. 446 б.
- 14. Маркетинг: Учебник / под ред. А.М. Романова М.: Банки и биржи, ЮНИТИ.-1996. 560 б.
- 15. Крылова Г.Д., Соколова М.И. Маркетинг. Теория и практика: Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ ДАНА, 2004. 655 б.
- 16. Дойль П. Маркетинг менеджмент и стратегии.3-е издание/ пер. с англ. под ред. Ю.Н. Каптуревского.- СПб: Питер, 2002.- 544 с.: ил. (Серия «Маркетинг для профессионалов»).
- 17. Теория маркетинга/ под ред. М. Бейкера. СПб: Питер, 2002.-464с.: ил.-(серия «Маркетинг для профессионалов»).
- 18. Завгородняя А.В., Ямпольская Д.О. Маркетинговое планирование.— СПб: Питер, 2002.-352 б.

УДК 340.1;

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕКЕ МЕНШІКТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Б.Төлеуқызы Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье автор раскрывает правовое регулирование частной собственности.

The author reveals the legal regulation of private property in this article.

Fасырлар тоғысында Қазақстан дербес елге айналып, саяси, элеуметтік және экономикалық жүйесі әлемдік өркениет үлгісінде қайта құрылды. Кең мағынада алғанда, қоғамдағы демократиялық принциптердің салтанат құруы тек тәуелсіз елде ғана жүзеге асады. Сондай-ақ шынайы демократиялық бостандықты пайдалана алатындай кемелденуінсіз мемлекеттің тәуелсіздігін баянды ету де мүмкін емес.

Ата-бабаларымыз қанын да, жанында аямай, қанша арпалысса да жете алмай кеткен осынау қастерлі мақсатқа біздің ұрпақ XX ғасырдың аяғында қол жеткізді. Әлем жұртшылығы Қазақстанның дербес елдігін таныды, өркениетті мемлекет құруға ұмытылған қадамымызды құптап, қолдау көрсетті.

Қазақстан Республикасы Конституциясы бойынша мемлекеттік билік атқарушы, заң шығарушы және тәуелсіз сот сияқты үш тармаққа бөлінген. Елбасы Н.Назарбаев "Қазақстан-2030" стратегиясы негізінде бүкіл халық қолдайтын ішкі және сыртқы саясатты іске асырып келеді [1].

Дүние жүзінің тарихи дамуындағы қай кезеңді алып қарайтын болсақ та, негізгі мәселе меншіктің айналасына топталады. Сондықтан да болу керек, меншіктің азамат даму процесінде алатын орны ерекше.

Меншік ұғымын екі мағынада түсінуіміз қажет. Біріншіден, экономикалық категория, екіншіден құқықтық категория ретінде. Меншік экономикалық тұрғыдан алғанда, өндіріс құрал-жабдықтары мен оның өнімдеріне иелік ету жөнінде пайда болатын қоғамдық қатынастар. Меншік қоғам өмірінің негізгі, яғни алғанда базистік сипаттағы экономикалық санат. Меншік құқығы қондырманың элемент болып саналғанмен қоғамда белгілі бір даму кезеңінде санатқа кері әсер етіп қана қоймай, алдыңғы қатарға да шығуы мүмкін.

Меншік құқығы объективті мағына тұрғысынан алғанда, меншік құқығы осы институтты реттеуге бағытталған нормативті актілердің жиынтығы болып табылады. Меншік құқығы субъективті мағынада белгілі тұлғаның нақты мүлікке байланысты құқықтық қатынасын айқындайды. Меншік иесіне мүлікті пайдалану, иелену және билік ету құқылары тиесілі.

Меншік иесі өзіне тиесілі мүлікке қатысты өз қалауы бойынша кез келген әрекеттер жасауға, соның ішінде бұл мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету жөніндегі өз өкілеттігін тапсыруға, мүлікті кепілге беруге және оған басқа да әдістермен ауыртпалық түсіруге, оларға өзгеше түрде билік етуге құқылы. Меншік құқығының мерзімі шексіз, яғни меншік иесіне уақыт кезеңімен анықталатын шектеулер қойылмауы тиіс.

Меншік құқығы объективті және субъективті мағыналарға байланысты бөлінеді. Объективті мағына тұрғысынан алғанда меншік құқығы өндіріс құрал-жабдықтары мен өнімдеріне иелік жасау, пайдалану және үкімдік жүргізу қатынастарын дәйектейтін құқықтық нормаларының жиынтығы болып табылады. Меншік құқығы дегеніміз субъективті мағынасында - белгілі бір адамның нақты мүлікке қатынасты құқығы болып табылады [2].

Азаматтардың меншік құқығының мазмұны ретінде меншік иесінің иеленуі, өзіне тиісті мүлікті пайдалану және оған үкімдігін жүргізу құқығын түсінген жөн. Меншік иесі өзінің бұл құқықтарын ешқандай шектеусіз пайдалану мүмкіндігіне ие. Заң жеке мүлікті

азаматтардың қоғам мүддесіне нұқсан келтіріп пайдалануына тыйым салады. Бұл талап бұзылған жағдайда мүлік сот тәртібімен ақысыз тартып алынып, мемлекет меншігіне өткізілуге жатады.

Республика аумағында мемлекеттік меншік құқығының субъектісі Қазақстан Республикасы болып табылады. Мемлекеттік мүлікке иелік жасау, оны пайдалану және үкімдік жүргізу құқығын оның атынан белгіленген занды тәртіппен меншік құқығын реттеп отыратын Қазақстан Республикасының Парламенті жүзеге асырады. Ол бұл құқықтарын Үкіметке де беруі мүмкін.

Өздерінің құзыреттеріне сәйкес жергілікті өкілдік және атқарушы органдары Үкімет бергек құқыққа сүйене отырып, мемлекеттік мүлікке ие болу және пайдалану құқығын жүзеге асырады.

Мемлекеттік меншік құқығының объектілері мүліктің кең ауқымы болып табылады. АК-тің 193-бабында: «Жер, оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдік және жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар тек қана мемлекеттік республикалық меншікте болады» делінген [3].

Мемлекеттік меншіктің құқығының маңызды объектілері, сондай-ақ өнеркәсіп саласында зауыттар, фабрикалар, құрылыс саласында - құрылыс трестері, көлік саласында - темір жолдар, теңіз кемелері, автокөлік, ауыл шаруашылығында - өндірістің, шаруа қожалықтарының және айналым қорлары мен барлық жабдықтары, сауда саласында - машиналар, сондай-ақ басқа да ғимараттар, құрылыстар, мемлекеттік кәсіпорын өнімдері және т.б. мүлікке жатады.

Мемлекет меншігінен алу және мемлекет меншігін жекешелендіру жұмыстарын Қазақстан Республикасының Инвестициялар жөніндегі мемлекеттік комитеті және оның аумақтық органдары жүзеге асырады. Олар Қазақстан Республикасының меншігіне қатысты мемлекет мүддесін білдіреді.

Мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру объектілеріне не жатады? Барлық өндірістік және өдірістік емес салалардағы мемлекеттік меншіктер: кәсіпорындар, бірлестіктер, ұйымдар, олардың құрылымдық бірліктері мен бөлімшелері, сондай-ақ мәдени тұрмыстық мақсаттағы, әлеуметтік аядағы мемлекеттік тұрғын үй қорындағы объектілер және басқа да құнды заттар жатады.

Қазақстан Республикасының тек мемлекеттік меншігінде тұрған объектілерді жекешелендіруге болмайды.

Заң мемлекет меншігінен алу және жекешелендірудің белгілі бір тәртібін белгілеген. Мемлекет меншігінен алу және жекешелендірудің белгілі бір тәртібін белгілеген. Мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру туралы шешім қабылдаған сатушы меншік иелерінің, жергілікті өкілді және атқарушы органдарының, кәсіпорын әкімшілігінің, оның еңбек ұжымының, қаржы органдар мен банктің өкілдерінен, басқа да мамандардан сату жөнінде комиссия құрады.

Мемлекет меншігінен алу және жекешелендіру негізінен ақылы түрде жүзеге асырылады. Алайда, мемлекет мүлкінің бір бөлігі азаматтар мен занды тұлғаларға өтеусіз негізде берілуі мүмкін. Мемлекеттік меншік объектілерін сатудан түскен қаражаттар мемлекет меншігі болып табылады да, арнайы есеп-шотқа түседі.

Меншік құқығының азаматтық құқықтық субъектілері әр түрлі негіздерде ала алады. Азаматтық кодекстің 235-бабы меншік құқығына ие болуына әдейі арналған. Бірақ та, заң меншік құқығын алудың негіздерінің түпкілікті дәрежеде тізімін жасады деуге болмайды.

Меншік құқығын алуда бастапқы және туынды негіздерін шектеу өлшеміне бір жағдайда еркіндік өлшемі, ал келесі бір жағдайда құқық қабылдаушылық сай келеді, оның соңғысына ерекше баға беріледі.

Азаматтық кодекстің 235-бабының 1-тармағы меншік құқығын алудың бастапқы негіздерінің біріне дайындалған немесе жасалған затқа құқықты жатқызады. Меншік құқығы бұрын болмаған затқа да пайда болады. Егер заңда өзгеше көзделмесе, затты дайындап не оны жасаған адам соның меншік иесі атанады.

Меншік құқығын қорғаудың азаматтық-құқықтық тәсілдері деп виндикациялық және негаторлық талаптардан тұратын заттық-құқықтық тәсіл мойындалады.

Виндикациялық тәсіл дегеніміз - бөтен заңсыз иеліктегі мүлікті меншік иесінің талап етуі туралы арызы. Бұл арыз меншік иесінің иелену құқығы жоғалған жағдайда қайта қалпына келтіруге бағытталады. Виндикациялық талап заңсыз иеге, мысалы, оны ұрлап алу жолымен жасаған адамға қойылады.

Негаторлық талап дегеніміз - құқық бүзушылық иелену құқығынан ажыратуға байланысты болмаса да, бұзылған меншік құқығын қалпына келтіру. Бұл талап жағдайында меншік иесі затты иелену құқығын жоғалтпайды [4].

Егер Қазақстан экономикасын бүгінгі әлемдік қауымдастықтағы қазіргі үлгімен егжейтегжеймен салыстырсақ, онда маңызды айырмашылықтың бірі өндіріс құрал-жабдықтарын жеке иемденетін адамдар тобының аз екендігіне көз жеткіземіз. Сондықтанда экономикалық реформа бағлармасында мемлекеттік меншікті бірте-бірте азаматтар қолына көшіретін кең көлемді жекешелендіру ерекше орын алады. Бірақ бұл мәселені жедел шешуге тырысқан алғашқы талпыныс аса күрделі кедергілерге тап болады.

Мәселе мынада, жекеменшік иесі болу, яғни беріле жұмыс істеу басқару, өндіріс тиімділігін қамтамасыз ету, өз бостандығымен тәуекел ету деген сөз. Сөз жоқ, көпшілік адамдардың меншік иесі болуға өндіріс нәтижесі үшін жауапты болуға, өз қаражатын жұмсауға, жағдайы мен тыныштығын тәрк етуге мүмкіндігі жоқ, тіпті ондай болада алмайды.

Қазақстанның 22 жыл тәуелсіз дамуының басты нәтижелері: этнос аралық үйлесімділік және саяси тұрақтылық, рухани келісім, бейбітшілік, экономикалық өсу, ұлттық мүдде негізінде ішкі және сыртқы қауіпсіздікті одан әрі нығайту, әлеуметтік-экономикалық және саяси реформаларды қарқынды жүргізу, тәуелсіз елдің демократиялық саяси жүйесін қалыптастыру болып табылады.

Әдебиеттер

- 1. Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. 2006 ж. 1 наурыз.
- 2. Бектурғанов Ә. Жерге меншік құқығы. Алматы. Фемида, 1997 ж.
- 3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі 27 желтоқсан 1994ж.
- 4. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлім Алматы Юрист 2004 ж.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 51:372

МОДУЛЬ ТАҢБАСЫ БАР ТЕҢДЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР ДЕРБЕС ЖАҒДАЙЛАРЫН ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІ

Алибаева С.И., Бурибаева С.У. Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье рассматривается способ решения некоторых частных уравнении и неравенств, содержащие переменную под знаком модуля.

In article examined the way of the decision of some private the equation and inequalities, containing a variable under the sign of the module is considered.

Мектеп курсында оқушыларға қиындық туғызатын тақырыптардың бірі - модуль таңбасы бар теңдеулер мен теңсіздіктерді шешу. Бұл мақалада осындай теңдеулердің тек дербес жағдайларын шешудің оңтайлы тәсілін қарастырмақпыз. Мұндай есептерді шешудің ең сенімді әдістері интервалдар әдісі мен графиктік тәсіл екендігі белгілі. Тестік тапсырмаларды орындағанда бұл әдістер оқушының көп уақытын алатыны анық. Ал ұсынылып отырған әдіс тест тапсырмаларын орындау кезінде уақыт үнемдеуге көмектеседі [1]. Ол үшін алдын ала тұжырымдаманың дұрыстығы санның модулі анықтамасынан шығатындықтан, дәлелдеусіз келтірейік: D облысында анықталатын f,g функциялары үшін:

I.
$$|f| + |g| = |f + g|$$
 (1) түріндегі

тендеулер мен

$$f \cdot g \ge 0$$
 (2) теңсіздіктері

мәндес болады. Яғни, $|f|+|g|=|f+g| \Leftrightarrow f\cdot g \geq 0$

II.
$$|f| + |g| = |f + g|$$
 (3) түріндегі

тендеулер мен
$$\geq 0$$
 ≥ 0

(4) теңсіздіктер жүйесі

мэндес болады. Ал,
$$|f|+|g|=f+g \Leftrightarrow \begin{cases} \geq 0 \\ \geq 0 \end{cases}$$
.

Демек, (1), (3) түрдегі теңдеулерді және осы түрге келтірілетін теңдеулерді өздеріне сәйкес сэйкесінше (2), (4) түріндегі теңсіздіктер мен теңсіздіктер жүйесіне алмастыруға болады [1]. Осы айтылғандарды төмендегі мысалдарда қарастырайық.

1-мысал.
$$|2x+3|+|1-x|=|x+4|$$
 теңдеуін шешіндер.

Шешуі: Теңдеудің оң жағы $|x+4| = |\mathbf{Q}x+3| + \mathbf{Q} - x$ болғандықтан берілген тендеу (1) түрдегі тендеуге жатады. Ендеше, І тұжырымдамаға сәйкес, оны мәндес (x+3) — $x \ge 0$ теңсіздігімен алмастырып шешейік. Соңғы теңсіздіктің шешімі — $1,5 \le x \le 1$, берілген теңдеудің шешімі болып табылады.

Жауабы: [-1,5;1]

2 - мысал.
$$|x-2|+|3-x|=1$$
 теңдеуін шешіндер.

Шешуі: 1 = (x-2) + (x-2) + (x-2) екенін ескерсек, тендеу (3) түріндегі теңдеуге жатады. Сондықтан, ІІ тұжырымдамаға сәйкес оны, мына теңсіздіктер жүйесімен алмастырамыз:

$$3 - 2 \ge 0$$
$$3 - x \ge 0$$

Бұдан,
$$2 \le x \le 3$$

Жауабы: [2;3]

3-мысал.
$$|x-3| + |x+1| = 4$$
 тендеуін шешіндер.

Шешуі: Модуль таңбалары астындағы өрнектердің қосындысы немесе қосындысының модулі 4-ке тең емес екені көрініп түр. |f|=|-f| тепе-теңдігін пайдаланып берілген теңдеуді өзіне мәндес |-x-3|+|x+1|=4 (3) түріндегі теңдеуіне келтірейік. Соңғы теңдеу ІІ тұжырымдамаға сәйкес мына жүйемен мәндес:

$$\begin{cases} x + 3 \ge 0 \\ x + 1 \ge 0 \end{cases}$$

Бұдан,
$$-1 \le x \le 3$$

Жауабы: [-1;3]

4-мысал.
$$|2x+4|+|x+3|=x+1$$
 теңдеуін шешіндер.

Шешуі: |x+3| = |-x-3| тепе теңдігін пайдаланып, тендеуді (3) түрге келтіреміз.

яғни, |2x+4|+|-x-3|=x+1 II тұжырымдамаға сәйкес:

Ендеше, берілген тендеудің шешімі жоқ

Жауабы: шешуі жоқ.

5-мысал.
$$2x^2 + 4 - |x^2 + 4x + 1| = |x^2 - 4x + 3|$$
 тендеуін шешіндер.

Шешуі: Теңдеуді (3) түрге келтірейік:

$$|x^2 + 4x + 1| + |x^2 - 4x + 3| = 2x^2 + 4$$
 онда

$$\begin{cases} x^2 + 4x + 1 \ge 0 \\ x^2 - 4x + 3 \ge 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x \le -2 - \sqrt{3}, \ x \ge -2 + \sqrt{3} \\ x \le 1, \ x \ge 3 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x \le -2 - \sqrt{3}, -2 + \sqrt{3} \le x \le 1, x \ge 3$$

жауабы:
$$(-\infty; -2 - \sqrt{3} \cup -2 + \sqrt{3}; 1 \cup -2; +\infty)$$

2-тәсіл. Ал осы теңдеуді (1) түрдегі теңдеуге келтірейік:

$$2x^2 + 4 > 0$$
 болғандықтан, $2x^2 + 4 = |2x^2 + 4|$ онда,

$$|x^2 + 4x + 1| + |x^2 - 4x + 3| = |2x^2 + 4|.$$

Сондықтан, $x^2 + 4x + 1$ $x^2 - 4x + 3 \ge 0$
 $x + 2 + \sqrt{3}$ $x + 2 - \sqrt{3}$ $x - 1$ $x - 3 \ge 0$

Соңғы теңсіздікті интервалдар әдісімен шешсек, жоғарыдағы нәтижеге келеміз.

6-мысал. $|3 - \lg x| - |\lg x - 2| = 1$ теңдеуін шешіңіздер.

Шешуі: Берілген теңдеуді (1) түрге келтірейік. Ол үшін $1=|\mathbf{l}|, |\lg x-2|=|2-\lg x|$ екенін пайдаланайық, $|2-\lg x|+|\mathbf{l}|=|3-\lg x|$.

Сондықтан, II тұжырымдамаға сәйкес $(-\lg x)1 \ge 0$ немесе $(\lg x \le 2)$, бұдан $0 < x \le 100$.

Жауабы: (0;100]

7-мысал. $|\sin x| + |\cos x| = |\sin x - \cos x|$ теңдеуін шешіңіздер

Шешуі: Теңдеуді (1) түрге келтірейік: $|\sin x| + |-\cos x| = |\sin x - \cos x|$.

Сондықтан, $\sin x \cdot \left(\cos x \right) \ge 0$ немесе $\sin 2x \le 0$, бұдан

$$-\frac{\pi}{2} + \pi n \le x \le \pi n, n \in \mathbb{Z}$$
. Жауабы: $\left[-\frac{\pi}{2} + \pi n; \pi n \right], n \in \mathbb{Z}$

 $|f| \pm |g| = |\pm f \pm g|$ немесе $|f| + |g| = \pm f \pm g$ түріндегі теңдеулерді де (1) немесе (2) түріндегі келтіруге болады.

Мысалы

$$|f| - |g| = |-f - g| \Leftrightarrow |-f - g| + |g| = |f| \Leftrightarrow |f + g| + |-g| = |f|$$

Ал соңғы теңдеу I тұжырымдамаға сәйкес $f + g + g \ge 0$ теңсіздігіне мәндес.

Осы келтірілген тұжырымдарға ұқсас модуль таңбасы бар теңсіздіктердің кейбір түрлерін шешудің оңтайлы тәсілдерін қарастырайық [2]. Өзімізге белгілі, D облысында анықталатын f,g функциялары $|f+g| \leq |f| + |g|$ үшін теңсіздігінде $f \cdot g \geq 0$ болғанда ғана |f+g| = |f| + |g| теңдігі орындалатындықтан, ал $f \cdot g < 0$ үшін|f+g| < |f| + |g| теңсіздігі тура болатындығы анық. Сондықтан, мына теңсіздіктің |f| + |g| < |f+g| орындалуы мүмкін емес. Бұдан, |f| + |g| > |f+g| (1) түріндегі және $f \cdot g < 0$ (2) теңсіздіктерінің мәндес екендігі, ал |f| + |g| < |f+g| (3) түріндегі теңсіздіктің шешуі болмайтындығы шығады.

8-мысал. |x-3| + |2-x| > 1 теңсіздігін шешіндер.

Шешуі: $1=\left|x-3+2-x\right|$ теңдігін пайдаланып, берілген теңсіздікті мына түрге келтірейік. $\left|x-3\right|+\left|2-x\right|>\left|x-3+2-x\right|$.

Яғни, (1) түріндегі теңсіздік екені көрініп тұр. Ендеше, ол мына теңсіздікпен мәндес болды: (x-3)(x-x) < 0. Соңғы теңсіздіктің шешімі x < 2, x > 3 екендігін анықтау қиын емес.

Жауабы:
$$(-\infty; 2)$$
 $(-\infty; +\infty)$.

9-мысал. |3-x| < |5+x| + |2x+2| теңсіздігін шешіңіз.

Шешуі: |3-x|=|5+x-2x-2| және |2x+2|=|-2x-2| тепе-теңдіктерін пайдаланып берілген теңсіздікті (1) түріндегі теңсіздікке келтірейік: |5+x|+|-2x-2|>|5-x-2x-2|, теңсіздікті өзіне мәндес (5+x)+|-2x-2|<0 теңсіздігімен алмастырсақ, оның шешуі x<-5, x>-1 берілген теңсіздіктің де шешуі болып табылады.

Жауабы:
$$(-5)$$
 $(-1;+\infty)$

10-мысал.
$$|x^2 - 16| + |2x + 13| < |x^2 + 2x - 3|$$
 теңсіздігін шешіңдер.

Шешуі: Берілген теңсіздік (3) түріндегі теңсіздік болғандықтан, шешуі болмайды.

Жауабы: шешуі жоқ..

11- мысал .
$$|x| - |x+1| < 1$$
 теңсіздігін шешіндер.

Шешуі: Теңсіздікті |x+1|+1=|x+1|+|-1|, |x|=|x+1-1| екенін ескерсек, берілген теңсіздік (1) түрдегі теңсіздікке айналады:

$$|x+1|+|-1|>|x+1-1|$$

Ендеше, соңғы теңсіздіктің шешімі өзіне мәндес x+1 + 1 > 0 шешімімен бірдей, яғни x>1

12-мысал.
$$\left| 1 - \log_{\frac{1}{3}} x \right| + 2 > \left| 3 - \log_{\frac{1}{3}} x \right|$$
 теңсіздігін шешіндер [2].
Шешуі: $\left| 1 - \log_{\frac{1}{3}} x \right| + \left| 2 \right| > \left| 3 - \log_{\frac{1}{3}} x \right| \Leftrightarrow$
$$\left(1 - \log_{\frac{1}{3}} x \right) \cdot 2 \Leftrightarrow \log_{\frac{1}{3}} x > 1 \Leftrightarrow 0 < x < \frac{1}{3}$$
 Жауабы: $\left(0; \frac{1}{3} \right)$.

1) $|f| + |g| \ge |f + g|$ теңсіздігінің шешуі теңсіздіктің ММЖ болады.

2)
$$|f| + |g| \le |f + g| \Leftrightarrow |f| + |g| = |f + g|$$

3) $|f|+|g|<|\pm f\pm g|$ түріндегі теңсіздіктерді (1) немесе (3) түріне келтіруге болады

[3].

|f|-|g|<|-f+g|
$$\Leftrightarrow$$
 |-f+g|+|g|>|f| \Leftrightarrow |f-g|+|g|>f \Leftrightarrow \Leftrightarrow $(f-g)+|g|>f$

Ұлттық бірыңғай тест тапсырмаларының математикадан берілетін есептерінің ішінде модуль таңбасы бар теңдеулер және теңсіздіктерді шешу көптеп кездеседі. Бірақ бұл тақырыптың есептерін шешуге мектеп бағдарламасында сағат бөлінбеген. Сондықтан модуль таңбасы бар теңдеулер мен теңсіздіктерді шешудегі оқушылардың білімдері саяз болғандықтан ондай есептерді шешуде қиындыққа кездеседі. Сол мақсатпен осы мақалада келтірілген тұжырымдар мен мысалдарды жоғарғы сынып оқушыларын ұлттық бірыңғай тестке дайындау барысында қолдануға болады [3].

Әдебиеттер

- 1. Гайдуков И. И. Абсолютная величина: Пособие для учителей. 2-е изд.М., 1968.
- 2. Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по решению математических задач: Алгебра. Тригонометрия. М., 1984.
- 3. Туманов С.И. Поиски решения задачи. М., «Просвещение», 1969.

ӘОЖ 539.3

ҰЗЫНДЫҒЫ ШЕКТЕЛГЕН ЕКІ ШЕТІ БЕКІТІЛГЕН КӨЛДЕНЕҢ СЫРЫҚТА ЖЫЛУ ӨРІСІ ӘСЕРІНЕН ТУЫНДАЙТЫН КЕРНЕУ МЕН СЫҒУШЫ КҮШТІ АНЫҚТАУ

Аринов Е., Абданбекова К.Т. Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

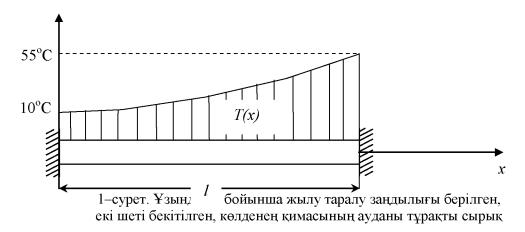
В статье определены напряжения и силы давления на стержень. Стержень, ограниченной длины защемлен двумя концами и подвергнут тепловому потоку.

The article defines the voltage and pressure on the rod. Rod, limited length pinched both ends and heat flow.

Көптеген құрылма элементтері белгілі бір жылу өрісі жағдайында жұмыс істейді. Мұнда олар жылу әсерінен кеңейеді. Құрылма элементтері екі шеті бекітілген сырық көрінісінде болса, онда жылу өрісі әсерінен сырықта кернеу және сығушы күш пайда болады. Кейбір жағдайларда сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу заңдылығына, сырықтың көлденең қимасының ауданына және оның материалының температуралық, физика-механикалық қасиетіне байланысты онда пайда болатын кернеудің мәні рұқсат етілген кернеудің мәнінен асып кетуі мүмкін. Сондықтан жылу өрісі әсерінде жұмыс істейтін құрылма элементтерінің нүктелерінің жылжуы мен деформация және кернеу таралу заңдылықтарын табудың қазіргі заман компьютерлеріне негізделген әмбебап сандық алгоритмдері мен әдістерін құру, қазіргі заманның өте көкейкесті мәселесі болып табылады.

Ұзындығы I сырық берілсін. Оның көлденең қима ауданы F сырық ұзындығы бойынша тұрақты. Сырық материалының серпімділік модулі E, ал жылудан кеңею коэффициенті α болсын. Сырықтың екі шеті бекітілген және оның ұзындығы бойынша жылу мынадай заңдылықпен таралсын [1] (1-сурет).

$$T(x)=10+\frac{45x^2}{l^2}, 0 \le x \le l \tag{1}$$

Берілген ұзындықтағы сырықты үш нүктелі бір квадраттық шекті элемент деп қарастырайық. Онда берілген температураның әсерінен сырықта пайда болатын потенциалдық энергияның өрнегі мынадай болады. Онда [2]-ке сәйкес берілген температураның әсерінен сырықта пайда болатын потенциалдық энергияның өрнегі мынадай болады.

$$\Pi = \int_{V} \frac{\sigma_{x} \varepsilon_{x}}{2} dV - \alpha E \int_{V} T(x) \varepsilon_{x} dV \tag{2}$$

мұнда

$$\Pi_{1} = \int_{V} \frac{\sigma_{x} \varepsilon_{x}}{2} dV = \frac{EF}{2l} \left[\frac{7}{3} u_{i}^{2} - \frac{16}{3} u_{i} u_{j} + \frac{2}{3} u_{i} u_{k} - \frac{16}{3} u_{j} u_{k} + \frac{16}{3} u_{j}^{2} + \frac{7}{3} u_{k}^{2} \right]$$
(3)

Енді

$$\Pi_2 = \alpha E \int_V T(x) \varepsilon_X dV \tag{4}$$

өрнегін интегралдайық.

$$H_{2} = \alpha E \int_{V} \left[10 + \frac{45x^{2}}{\ell^{2}} \right] \frac{1}{\ell^{2}} \left[4x - 3\ell \right] u_{i} + (4\ell - 8x) u_{j} + (4x - \ell) u_{k} dV =$$

$$= \frac{\alpha EF}{\ell^{4}} \int_{0}^{\ell} (10\ell^{2} + 45x^{2}) \left[4x - 3\ell \right] u_{i} + (4\ell - 8x) u_{j} + (4x - \ell) u_{k} dX =$$

$$= \frac{\alpha EF}{\ell^{4}} \int_{0}^{\ell} (40\ell^{2}x - 30\ell^{3} + 180x^{3} - 135\ell x^{2}) u_{i} + (40\ell^{3} - 80\ell^{2}x + 180\ell x^{2} - 360x^{3}) u_{j} + (40\ell^{2}x - 10\ell^{3} + 180x^{3} - 45\ell x^{2}) u_{k} dx =$$

$$= \frac{\alpha EF}{\ell^{4}} \left[20\ell^{2}x^{2} - 30\ell^{3}x + 45x^{4} - 45\ell x^{3}) u_{i} + (40\ell^{3}x - 40\ell^{2}x^{2} + 60\ell x^{3} - 90x^{4}) u_{j} + (20\ell^{2}x^{2} - 10\ell^{3}x + 45x^{4} - 15\ell x^{3}) u_{k} \right] =$$

$$= \frac{\alpha EF}{\ell^{4}} \left[20\ell^{4} - 30\ell^{4} + 45\ell^{4} - 45\ell^{4}) u_{i} + (40\ell^{4} - 40\ell^{4} + 60\ell^{4} - 90\ell^{4}) u_{j} + (20\ell^{4} - 10\ell^{4} + 45\ell^{4} - 15\ell^{4}) u_{k} \right] = \alpha EF(-10u_{i} - 30u_{j} + 40u_{k})$$

$$(5)$$

Енді (3)-ті және (5)-ті (2)-ге қойып, сырықтың потенциалдық энергиясының толық интегралданған өрнегін аламыз

$$\Pi = \frac{EF}{2l} \left[\frac{7}{3} u_i^2 - \frac{16}{3} u_i u_j + \frac{2}{3} u_i u_k - \frac{16}{3} u_j u_k + \frac{16}{3} u_j^2 + \frac{7}{3} u u_k^2 \right] - \alpha EF(-10u_i - 30u_j + 40u_k)$$
(6)

Сырықтың екі шеті бекітілгендіктен

$$u_i = u_k = 0 \tag{7}$$

Сондықтан потенциалдық энергияны j-нүктесінің жылжуы бойынша минимизациялаймыз, яғни

$$\frac{\partial \Pi}{\partial u_j} = 0 \tag{8}$$

Енді (5)-ді пайдаланып мына теңдеуді құрамыз

$$\frac{\partial \Pi}{\partial u_j} = \frac{EF}{2l} \left[-\frac{16}{3} u_i - \frac{16}{3} u_k + \frac{32}{3} u_j \right] \alpha EF(-30) = 0$$

Мұнда (7)-ге сәйкес $u_i = u_k = 0$ екендігін ескерсек, онда келесі теңдеуді аламыз

$$\frac{\partial \Pi}{\partial u_j} = \frac{16EF}{3l} u_j - 30\alpha EF = 0 \tag{9}$$

Бұдан

$$u_j = -\frac{90\alpha EFl}{16EF} = -\frac{45\alpha l}{8} \tag{10}$$

Соңғы өрнек, тұрақталған жылу өрісінде сырықтың орта нүктесінің жылжуы, тек қана сырық материалының жылудан кеңею коэффициентінің мәнімен оның ұзындығына ғана тура пропорционал екендігін көрсетеді. Мұнда сырықтың көлденең қима ауданы (F) пен оның материалының серпімділік модулінің мәндеріне ешқандай байланысты емес екендігін көрсетеді. Енді сырықтың деформациясының мәнін есептейік. Сырықтың серпімді деформациясының мәнін анықтайтын өрнекті табамыз.

$$\varepsilon_x = \frac{\partial u}{\partial x} = \frac{1}{l^2} \left[4x - 3l \right] u_i + (4l - 8x) u_j + (4x - l) u_k \right]$$
 (11)

Бірақ $u_i = u_k = 0$ екендігін және u_j -дің мәні (10) өрнегімен анықталынатынын ескерсек, онда біздің мысалдағы сырық үшін деформацияның өрнегі мынадай болады.

$$\varepsilon_x = -\frac{45\alpha}{8l}(4l - 8x) \tag{12}$$

Сырықтың (i,j) бөлігінің деформациясының мәні былайша есептелінеді

$$\varepsilon_{x(i,j)} = \varepsilon_x \Big|_{x = \frac{x_j - x_i}{2}} = \varepsilon_x \Big|_{x = \frac{l}{4}} = -\frac{45\alpha}{8l} \left(4l - 8\frac{l}{4} \right) = -\frac{45\alpha}{8l} \left(4l - 2l \right) = -\frac{45\alpha}{4} \tag{13}$$

Сондай-ақ (j,k) бөлігінің деформациясының мәні

$$\varepsilon_{x(j,k)} = \varepsilon_x \Big|_{x = x_j + \frac{x_k - x_j}{2}} = \varepsilon_x \Big|_{x = \frac{3l}{4}} = -\frac{45\alpha}{8l} \left(4l - 8\frac{3l}{4} \right) = -\frac{45\alpha}{8l} \left(\frac{16l - 24l}{4} \right) = \frac{45\alpha}{4}$$
(14)

Енді сырықтың (i,j) және (j,k) бөліктеріндегі серпімді кернеудің мәндерін есептейік. Гук заңына сәйкес ол кернеулердің мәндері былайша есептелінеді

$$\sigma_{x(i,j)} = E\varepsilon_{x(i,j)} = -\frac{45E\alpha}{4}$$

$$\sigma_{x(j,k)} = E\varepsilon_{x(j,k)} = \frac{45E\alpha}{4}$$
(15)

Температуралық кеңеюдің есебінен болатын кернеулердің мәндері былайша есептелінеді

$$\sigma_{T(i,j)} = \frac{\frac{\ell}{2}}{\frac{l}{2}}$$

$$\sigma_{T(i,j)} = \frac{\frac{l}{2}}{\frac{l}{2}}$$

$$-\alpha E \int T(x) dx$$

$$\sigma_{T(j,k)} = \frac{\frac{l}{2}}{\frac{l}{2}}$$
(16)

Енді соңғы формулалардағы интегралдарды есептейік

1)
$$\frac{\frac{\ell}{2}}{\int_{0}^{2} T(x) dx} = \frac{1}{\ell^{2}} \int_{0}^{2} (10\ell^{2} + 45x^{2}) dx = \frac{1}{\ell^{2}} (10\ell^{2}x + 15x^{3}) \Big|_{0}^{\ell} = \frac{1}{\ell^{2}} \left[5\ell^{3} + \frac{15\ell^{3}}{8} \right] = \frac{40\ell^{3} + 15\ell^{3}}{8\ell^{2}} = \frac{55\ell}{8}$$
(17)

2)
$$\int_{\frac{\ell}{2}}^{\ell} T(x)dx = \frac{1}{\ell^2} \int_{\frac{\ell}{2}}^{\ell} (10\ell^2 + 45x^2)dx = \frac{1}{\ell^2} \left[10\ell^2 x + 15x^3 \right]_{\frac{\ell}{2}}^{\ell} = \frac{145\ell}{8}$$
 (18)

Табылған (17) және (18) өрнектерін (16)-ға қойып, мынадай өрнектерді аламыз.

$$\sigma_{T(i,j)} = -\alpha E \frac{55\ell}{8} \frac{2}{\ell} = -\frac{55\alpha E}{4}$$

$$\sigma_{T(j,k)} = -\alpha E \frac{145\ell}{8} \frac{2}{\ell} = -\frac{145\alpha E}{4}$$
(19)

Енді сырықтың (i,j) және (j,k) бөліктеріндегі толық кернеулердің мәндерін табамыз. Олар былайша есептелінеді

$$\sigma_{(i,j)} = \sigma_{x(i,j)} + \sigma_{T(i,j)} = -\frac{45\alpha E}{4} - \frac{55\alpha E}{4} = -\frac{100\alpha E}{4} = -25\alpha E$$

$$\sigma_{(j,k)} = \sigma_{x(j,k)} + \sigma_{T(j,k)} = \frac{45\alpha E}{4} - \frac{145\alpha E}{4} = -\frac{100\alpha E}{4} = -25\alpha E$$
(20)

Сонымен ℓ -ұзындықты, екі шеті бекітілген, көлденең қима ауданы тұрақты сырықтың ұзындығы бойынша T(x)=10+ $\frac{45x^2}{\ell^2}$, $(0 \le x \le \ell)$ заңдылығымен таралған жылу өрісі әсерінде

болғанда, сырықтың кез келген қимасындағы толық кернеудің мәні $\sigma = -25\alpha E$ -ге тең болады. Нәтижеде сырықтың осі бойынша бағытталған P сығушы күштің мәні мынадай мәнге ие болады

$$P = \sigma \cdot F = -25\alpha EF \tag{21}$$

Енді жоғарыда келтірілген есептеу алгоритмінен әдістің нәтижелерінің дәлдігін тексерейік. Ол үшін қарастырылған есептегі α, E, ℓ -дің мәндерін алайық.

$$\alpha = 125 \cdot 10^{-7} \frac{1}{{}^{0}C}; \qquad E = 2 \cdot 10^{6} \frac{Ke}{cm^{2}}; \qquad \ell = 80cm; \quad F = 20cm^{2};$$

Онда сырықтың көлденең қимасында пайда болатын толық кернеудің мөлшері (20)-ға сәйкес $\sigma = -25\alpha E = -25\cdot125\cdot10^{-7}\cdot2\cdot10^6 = -625\frac{K\varepsilon}{cM^2}$ болады. Сондай-ақ екі шеті бекітілген сырық осі бойынша бағыттталған сығушы күштің мөлшері (21)-ге сәйкес $P = \sigma F = -25\alpha EF = -12500\,K\varepsilon$ -ға тең болады. Алынған сандық нәтижелер келтірілген аналитикалық шешімдерімен 100% дәлме-дәл келеді.

Әдебиеттер

- 1. Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов// Мир:М., 1979.
- 2. Писаренко Г.С. и др., Сопротивление материалов, "Вища Школа", Киев, 1973, -672 с.

РЕТСІЗДІК ПЕН РЕТТІЛІКТІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Бектасова Г.С., Саханова А.О. С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен к

В данной статье рассматриваются основные законы «Хаоса».

The article presents the fundamental law from the theme «Chaos».

Хаостың деструктивтік рөлі өзгерген сыртқы жағдайларға сай келетін тәртіпке келтірілген құрылымды бұзуға қажет. Ол құрылымды жоятын флуктуацияның пайда болуы арқылы жүйенің орнықсыз сәтінде байқалады. Жүйе хаостық қалыпқа қайта айналып келіп, эволюциялық жолдың, жаңа кесіндісі үшін негіз қалайды. Хаос тәртіп орнатудың алғы шарты мен негізі деуге болады

Соңғы жиырма жылда жаратылыстану ғылымында күрделі жүйелердің дамуында түпкілікті өзгерістер болды. Олардың даму заңдылықтарын, олардың өзін-өзі ұйымдастыру үрдісін зерттеумен ғылымның жаңа саласы синергетика айналысады. Синергетикалық зерттеуде табиғаты әр түрлі объектілер кездеседі: физикалық, химиялық, биологиялық, геофизикалық, элеуметтік және тағы басқа.

Синергетика қазіргі әлем бейнесін жасаудағы жаратылыстану (табиғаттану) және гуманитарлық ғылымдар жетістіктерін біріктіруді жүзеге асыратын негіздің рөлін атқарады. Ол өзара әсер етуші көптеген элементтерден тұратын ашық бір тізбекте болмайтын жүйелердің жалпы даму заңдылықтарын сипаттайды. Кез-келген табиғат жүйелері негізінен үнемі энергия алмасу және сол ортаның заты жағдайында болады, яғни бұның бәрі синергетика тұрғысынан қарағанда ашық жүйеге жатады. Жүйенің бір тізбекті еместігі - жүйенің өрістеуін бейнелейтін әр түрлі сипаттағы құрылымдардың пайда болуының және дамуының қажетті жағдайы. Жүйенің математикалық дамуы жүйедегі заттың қасиетіне байланысты болып келетін коэффициенті бар теңдеулер немесе тізбекті емес дифференциалды теңдеулермен көрсетіледі.

Синергетика табиғат жүйелерінің эволюциясына жаңа көзқарасты дамытатындықтан оның қорытындыларына философтардың қызығушылықтары да табиғи нәрсе. Синергетика қажеттілік пен кездейсоқтық, себеп пен салдар, мүмкіншілік пен шындық (қиындық) және т.б. арасындағы диалектикалық өзара байланыстың жаңа жақтарын көруге көмектеседі. Қазіргі кезде синергетика философияның жаңа ғылыми парадигмасы рөліне сөзсіз лайық болып отыр.

Берілген жұмыста жүйенің даму барысындағы қалпының эволюциясы үшін қажет хаостың мәніне көңіл аударылған. Хаос дүние құрылымы туралы адамдардың ең алғашқы түсініктерінде өмірге көзқарас түрінде болған. Ертедегі адамдардың барлығының мифологиясында құдай жаратқан дүниенің алғашқы стихиясы хаос деген түсінік болған [1].

Дүниенің жаратылуы туралы соңғы мифтерде, мысалы, інжілде бұрынғыдай хаос алғашқы деген идея сақталған. Ал даму идеясы - тәртіпке келтіру, дүниені жаратудағы құдайы тәртіпті орнату идеясы болып қалды. Ежелгі философиялық ойдың жоғары даму кезінде хаос мифологиядағы сияқты даму үрдісінің соңына ығыстырылды. Оған дүние жаратылысының ұзақ өмір сүруінде эпизодтық рөл берілді: пайда болу кезінде, мүмкін жоғалу кезінде. XVII ғасырда таным әдістерінің өзгеруі арқасында (табиғи есептеу экспериментін енгізу, ғылымдарды даралау) кейіннен механикалық деп аталған дүниенің алғашқы ғылыми логикалық дұрыс бейнесі жасалған. Оның негізін сол кезде ашылған механикалық қозғалыс заңдары құрастырды. Әлемнің механикалық бейнесінде кездейсоқтыққа орын жоқ: бәрі себепке негізделген. Әрбір себеп сәйкес салдардың тууына жүз пайыз сенімділік экеледі, сондықтан тәртіпке келтірілген дүние өмір сүреді. Ертедегі ойшылдардың түсінігінде дүниені жаратудың бастапқы кезінде хаосқа аз ғана уақыт берілген.

XX ғасырдағы материяның құрылымы туралы кванттық теория хаос туралы түсінік пен оны сипаттауда айтарлықтай жаңалық әкелген жоқ. Онда да статистикалық теориядағы сияқты мүмкіндік қатынасы қолданылады, жүйенің орташа сипаттамасы есептеліп шығарылады [2].

Сонымен, XX ғасырдың II жартысының басына қарай хаос элемді жасау үрдісіне қарастырылады. Бірақ, хаостық тәртіптегі бөлшектер жүйесін әр бөлшекке уақытпен бірге оның параметрлерінің қозғалысын есепке алу үшін зор есептеу мүмкіншілігі бар ЭЕМ-ді қолданғанда да мүмкіндікпен емес детерменистік заңдармен бейнелеуге болады деп саналады. Осы ғасырдың 80-жылдарында эволюция мәселесіне синергетикалық тұрғыдан қараудың пайда болуына байланысты, дүниеге жаңа көзқарасты қалыптастырудағы негізгі объектінің бірі хаос болды.

Дүниенің синергетикалық бейнесінің физикалықпен салыстырғандағы ерекшелігін №1 кестеде көрсеттік, бұдан хаостың табиғат жүйелері эволюциядағы рөлі бұрын саналғандай біркелкі емес екені көрінеді.

Кесте 1- Дүниенің физикалық және синергетикалық бейнесінде зерттелген объектілерді және

олардың қасиеттерін салыстыру.

№	Объектілер, қасиеттер	Дүниенің физикалық бейнесі	Дүниенің синергетикалық бейнесі		
1	Зерттеу объектілері	Жансыз табиғат жүйелері	Жанды және жансыз табиғат жүйелері		
2	Жүйенің сипаты	Тұйық	Ашық		
3	Жүйенің қалпы	Тепе-теңдікті	Тепе-теңдікті емес		
4	Негізгі үрдістер	Қайтымды	Қайтымсыз		
5	Себеп пен салдар арасындағы байланыс	Біртізбекті	Біртізбекті емес		
6	Жүйенің тәртібі	Детерминделген	Детерминделген және кездейсоқ		
7	Уақыт бағыты	Өткенге және келешекке бірдей	Тек қана келешекке		
8	Флуктуацияның көлемі	Кіші	Үлкен және кіші		
9	Хаостың рөлі	Деструктивті	Конструктивті және деструктивті		

1990 жылдан бері белгілі тәртіпке келтірілген құрылымның хаостық ортада пайда болу механизмін синергетика үшін дәстүрлі құбылыс Бернардың ұяшығы негізінде қарастыруға болады [3].

Алтықырлы ұялар қалындығы 1 см майды түбі жалпақ ыдысты газға қойып, жылыту нәтижесінде пайда болады.

Тәртіпке келтіру суретінің көрінуін жақсарту үшін майға жеңіл бөлшектердің бір шөкімін (аллюминий ұнтағын, манна жармасын) салады. Бұл ашық физикалық жүйені басқарудың параметрі тік бағыттағы температура градиенті болып табылады. Қыздыру уақытының өтуіне байланысты температура градиентінің өсуі кезінде май молекулаларының қозғалыстарында ретті-ретсіз алмасу басталады. Тәртіп параметрінің шегіне жеткенге дейін жылу заттың төменгі ыстық қабатынан жоғарғы суық қабатына жылу өткізгіштік жолмен беріледі: «ыстық» молекулалар, хаосты түрде қозғала отырып, бояуларымен қақтығысады және оларға энергия береді.

Шегіне жеткен соң жүйе тұрақсыз қалыпқа келеді, себебі жылу өткізгіштік (хаостық қозғалыс) жүйеге үздіксіз түсетін жылудың толық өтуін қамтамасыз етпейді. Жылу берудің басқа, неғұрлым тиімді әдісі керек. Бұл әдісті жүйе жасайды. Тәртіпке келтірілген, конвективті ағындардан құралған ұяларға сұйықтың біркелкі мөлшері жинақталады.

Енді миллиардтаған молекулалар ұйымдасқан түрде ұялардың ортасы мен жоғары және олардың шетімен төмен қарай жылжиды.

Молекулалардың ұйымдасқан қозғалысы пайда болған, тәртіп орнаған жердің негізіхаос болып табылады. Жүйенің тұрақсыздығы кезінде хаостық қозғалыс, кездейсоқ қақтығыс бифуркация нүктесінде көлемі мен бағыты жағынан молекулалар жылдамдығының көптеген түрінің жинағын береді.

Жоғары немесе төмен тік бағытталған жылдамдықтың басымдылық компоненті бар көптеген молекулалардағы саланың флуктуацияның микроскопиялық көлемі бойынша жүйенің кейбір салада кенеттен пайда болуына тек қана хаос әсер етеді.

Улкен флуктуацияның пайда болу амплитудасы салыстырмалы немесе флуктуация көлемі орта дәрежеден де жоғары болып келетін бүкіл жүйенің тәртібіне бірдей әсер етеді. Ол, біріншіден, жүйенің хаостық қалпын бұрынғыдан алыс әкетеді және екіншіден, бұл оқшауланған жаңа қалып барлық көлемде молекулалардың қозғалысына өзара әсер етеді. Келісілген қозғалыс тек қана ашық бір тізбекті ортада және (немесе) біртізбекті емес әсер ету нәтижесінде мүмкін.

Көрсетілген жағдайларда ортаның (заттардың) өзін-өзі ұйымдастыруы, өзін-өзі құруы жүзеге асырылады. Жоғарыда аталағандар, хаос ретке келтіру қалпына өтудің қажетті алғы шарты деп қорытын жасауға мүмкіндік береді, өйткені хаос қана болашақ құрылымның қалыптасуына құрылыс материалдарын (бөлшектердің керекті жиынын) бере алады.

Егер басқарушы параметр бифуркация нүктесі, жүйесінен өткеннен ұлғая берсе, онда оның маңызының кейбір интервалында құрылым мысалда ұяшық түрінде, бифуркацияның келесі нүктесіне дейін сақталады.

Ұяшықтарды өмір сүру уақыты кезінде хаос мүлдем жоғалып кетпейді. Ол жүйеде басты қарама-қарсы тенденциялардың бірі рөлінде құбылыстардың өмірсүруі мен дамуында калады.

Диалектиканың қарама-қайшылық бірлік заңымен сәйкес қарастырылап отырған физикалық үрдісте молекулалардың бір тәртіпке келген конвективті және тәртіпсіз қозғалысы бірлікте өмір сүреді. Бұл басқару параметрінің басқа шиеленіскен мәнімен жүйе фуркацияның жаңа нүктесіне жеткенде, диссипативті құрылымдағы хаос пен конвекция, тәртіп пен тәртіпсіздіктің бір-біріне қарсы тұруы хаостың жеңісіне әкеледі.

Жүйе бифуркациясының бір нүктеден екінші нүктеге дейін дамуын талдап отырып, жүйе хаостан хаосқа жетті деген қорытындыға келуге болады. Бұл бұрынғы хаостың қайталануы емес. Бифуркацияның соңғы нүктесінде хаос жаңа түрде физикалық сипаттың жаңа мәніне ие болады: молекулаланың орташа және үлкен жылдамдығы, жоғары температура, аз қысымдылық және басқалар. Диалектикада тұжырымдалғандай, жүйенің эволюциясы тұйық шеңбер бойынша емес, спираль бойынша жүреді. Орнықсыз нүктесіндегі табиғи жүйелердің эволюциясында хаостың конструктивті рөлінің тағы бір аспектісі көрінеді.

Эволюцияға синергетикалық тұрғыдан қарау - дамуға тек детерминистік тұрғыдан қараудың жалғыз жолы емес, басқа да балама жолдары бар екенін көруге мүмкіндік берді. Хаос осы берілген жағдайларды оның ішкі қасиеттеріне сай келетін балама жолды табуға болады. Хаос жүйенің белгілі бір эволюциялық жолды таңдап алу мүмкіндігі сипатын да анықтайды.

Хаостың деструктивтік рөлі өзгерген сыртқы жағдайларға сай келетін тәртіпке келтірілген құрылымды бұзуға қажет. Ол құрылымды жоятын флуктуацияның пайда болуы арқылы жүйенің орнықсыз сәтінде байқалады.

Жүйе хаостық қалыпқа қайта айналып келіп, эволюциялық жолдың, жаңа кесіндісі үшін негіз қалайды.

Хаостың табиғат жүйелері дамуындағы мәнін бағалау барысында, біз физикалық жүйелердің эволюциясына сүйендік. Синергетика туралы әдебиеттерде табиғаттың басқа жүйелері үшін осындай эволюциялық жолдың көп мысалдары бар [4]. Корытындылай келе, хаос тәртіп орнатудың алғы шарты мен негізі деуге болады.

Әдебиеттер

1. Хакен Г. Синергетикаа. – М.Мир, 1980. – 404 б.

- 2. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. M; Прогресс.1986.-481б.
- 3. Климонтович Н.Ю. без формул о синергетике. Минск: Вышейшая школа, 1986. 223 б.
- 4. Кузнецов Б.Г. Пути развития физической мысли. М.Наука, 1968. 349 б.
- 5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. M; Прогресс.1986.-481б.

УДК 66.02

УТИЛИЗАЦИЯ ТОПОЧНЫХ ГАЗОВ КОТЕЛЬНЫХ УСТАНОВОК

Глазырин С. А., Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева, Ержанов К.Ш. Каспийский государственный университет им. Ш.Есенова

В статье предложены сравнительные результаты исследования режимов регенерации катионита растворами поваренной соли и растворами, приготовленными с использованием топочных газов.

In the article were offered comparative results of researches of modes of cation regeneration by solutions of common salt and solutions which were prepared with using of furnace gases.

Для приготовления регенерационных растворов для регенерации натрий - катионитовых фильтров используются растворы поваренной соли. В то же время соль является исходным сырьем для получения каустической соды. В схемах приготовления обессоленной воды на ТЭС используется каустическая сода для регенерации анионитовых фильтров, в сбросных водах которых содержится большое количество щелочи и солей натрия. В этой сбросной воде содержание солей жесткости очень незначительное и вода пригодна для повторного использования после связывания ОН – анионов, для регенерации натрий - катионитовых фильтров схем умягчения.

В отмывочной воде после регенерации натрий - катионитовых фильтров содержание солей жесткости значительно выше, однако в воде имеется и NaCl на уровне 2,5 - 4%. Эта часть отмывочной воды при определенной обработке ее кислыми составляющими газов пригодна для использования в качестве регенерационного раствора.

В уходящих топочных газах содержатся оксиды серы и диоксиды углерода. Если насытить сбросные щелочные воды кислыми составляющими топочных газов, то в растворе получим сульфаты и карбонаты натрия, натриевые соли кремниевой кислоты и другие натриевые соли. Этот раствор пригоден для регенерации катионита [1].

Одновременно, с приготовлением регенерационного раствора, осуществляется очистка части уходящих дымовых газов котлов, как от твердых составляющих так и от оксидов серы. Повторное использование сбросных вод для приготовления регенерационных растворов позволяет повысить экологическую чистоту предприятия.

Регенерационные растворы с использованием топочных газов и дистиллированной, умягченной или речной воды готовились на лабораторной установке при атмосферном давлении. Расход газа определяли по ротаметру. Титрованием определяли содержание в приготовленном растворе ионов HCO_3^{-1} , CO_3^{-2} , HSO_3^{-1} , SO_4^{-2} , NO_3^{-1} , NO_2^{-1} , H^+ , эмиссионным спектральным методом - содержание металлов, pH раствора - при помощи иономера B - 74.

Приготовление регенерационных растворов с использованием топочных газов выполнялось на промышленной установке (рис. 1), состоящей из бака 1 емкостью 40 м^3 , в

который под слой воды в 50 мм через отверстия в распределительном барботажном устройстве 2 вентилятором 4 подавались топочные газы.

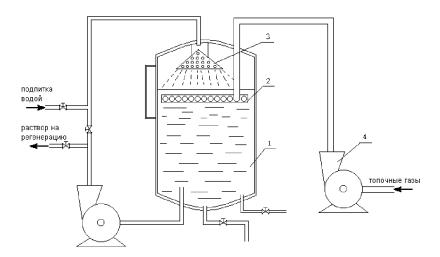

Рис. 1. Схема установки для приготовления раствора топочных газов.

Вода занимала 2/3 всего объема бака. Насыщение воды кислыми составляющими топочных газов осуществлялось при перемешивании раствора рециркуляцией. При этом рециркулирующая вода подавалась насосом 5 сверху и разбрызгивалась, орошая потоки топочных газов, поступающих через распределительное устройство 2. Такая схема насыщения обладает малым гидравлическим сопротивлением и достаточно высокой степенью поглощения кислых составляющих топочных газов.

Насыщение воды в баке 1 топочными газами при расходе его 25 м³ газа на 1 м³ воды производилось за 30 минут до величины рН равной 3,5. Скорость изменения рН раствора зависит от содержания сернистого газа в топочных и расходу топочного газа, поступающего на установку. В растворах, имеющих значение рН более чем 3,8, анализом установлено наличие сравнительно больших концентраций растворенного углекислого газа (до 1,7 г/дм³). При достижении рН равной 3,7, наблюдалось своеобразное вскипание раствора в результате выделения углекислого газа, и в растворах со значениями рН меньше 3,5 содержание углекислого газа остается незначительным. Дальнейшее понижение величины рН до 2,85 обеспечивалось пропуском газов в течение дополнительных 4 часов.

В приготовленных регенерационных растворах при величине pH от 1,15 до 3,5 определяли "следы" ванадия, титана, никеля, бария. Содержание кислорода колебалось в пределах от 1, до 40 мкг/кг, содержание HSO_3^- и SO_4^{-2} соответственно:

- \blacksquare для pH = 1.15 0.01 и 0.09 г-ион/ дм³:
- \blacksquare для pH = 2,0 0,05 и 0,01 г-ион/ дм³;
- \blacksquare для pH = 3,5 0,007 г-ион/ дм³ и "следы".

В растворах мало содержание кислорода, что, вероятно, объясняется десорбцией кислорода при насыщении воды топочными газами и химическим обескислороживанием растворов в результате протекания реакции:

$$HSO_3^- + O_2 \rightarrow SO_4^{2-} + H^+,$$
 (1)

в которой катализаторами являются тяжелые металлы, "следовые" количества которых были обнаружены в растворе эмиссионным спектральным анализом (содержание тяжелых металлов менее 10 - 5 г-атом/ дм^3 делает их нетоксичными для организма, т.к. не достигается ПДК). Углекислый газ практически полностью высален из раствора.

Регенерация проводилась в динамических условиях. Определяли зависимости общей жесткости и рН в последовательных пробах раствора для различных рН и температур исходного регенерационного раствора, а также различных скоростей пропуска регенерационного раствора. На основе этих зависимостей рассчитывалась степень регенерации:

$$\eta = (g_{\Sigma} / g) \bullet 100\%, \qquad (2)$$

где: g_{Σ} - суммарное количество ионов жесткости, вымытое при регенерации из сульфоугля, мгэкв/ дм³;

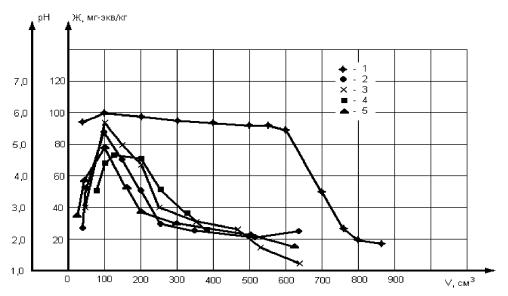
g - общее количество ионов жесткости, поглощенных сульфоуглем при катионировании, мг-экв/ $дм^3$.

Регенерация проводилась с подачей регенерационного раствора при pH = 1,9 прямотоком и противотоком.

Были также определены регенерационные характеристики растворов топочных газов при различных значениях температуры растворов. Исследования проводились при температурах 20, 40, 60 градусов. Степень регенерации увеличивалась при увеличении температуры и составляла соответственно 41%, 42% и 47% при регенерации раствором с исходным значением pH = 2,0.

Проведение тридцати фильтроциклов показало, что рабочая обменная емкость сульфоугля не уменьшается при регенерации растворами приготовленными с использованием топочных газов. Так, например, степень первой регенерации порции сульфоугля была равна 49%, десятой - 55%, двадцатой - 57% и тридцатой - 60%. Некоторое увеличение степени регенерации вероятно вызвано известным из литературы эффектом "тренировки" ионита [2].

Следует отметить, что не смотря на увеличение расхода регенерационного раствора приготовленного с использованием топочных газов по сравнению с расходом раствора хлорида натрия в 1,3 - 1,5 раза, общее время на регенерацию катионита раствором топочного газа меньше, чем при регенерации хлоридом натрия, ввиду того, что процесс взрыхления совмещается с процессом регенерации, а на отмывку катионита после регенерации требуется значительно меньшее количество воды - вместо $5 - 6 \, \text{м}^3$ на м^3 сульфоугля около $2.0 \, \text{m}^3$.

1 - pH = f(V); 2 - 1-й фильтроцикл, $\eta=85\%$; 3 - 2-й фильтроцикл, $\eta=96\%$; 4 - 3-й фильтроцикл, $\eta=90\%$; 5 - 4-й фильтроцикл, $\eta=92\%$.

 $PH_{MCX} = 1.85$, $V_{KAT} = 50 \text{ cm}^3$.

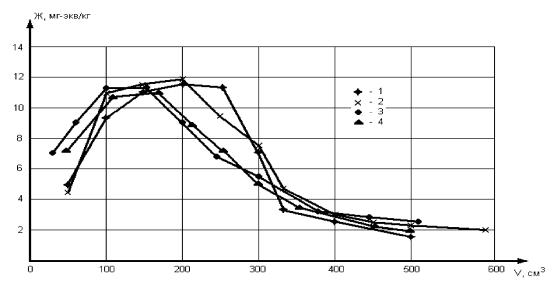
Рис. 2. Регенерация смешанным раствором хлорида натрия и топочных газов.

В работе также была изучена регенерация смешанным раствором, содержащим 0,4 г-экв/ $дм^3$ хлорида натрия (2%) и до 0,05 г-экв/ $дм^3$ сернистой и серной кислоты, который получали растворением топочных газов в 2% растворе NaCl, и последующее умягчение воды.

На рисунке 2 показаны зависимости $\mathcal{K} = f(V)$ и pH = f(V) для регенерации такими растворами, где V-количество регенерационного раствора.

Сравнение регенерационной способности водных растворов хлорида натрия (2-х процентной концентрации), топочных газов с исходным значением pH=1,8 и водных растворов хлорида натрия, подкисленных до pH=1,8 топочными газами, показало, что степень регенерации соответственно равна 52%, 80% и 96%, значение pH растворов определяется исходным значением pH, и для регенерации смесью реагентов, pH близки к pH при регенерации раствором топочных газов.

Последующее после регенерации катионирование показало, что остаточная жесткость воды имеет наименьшее значение (менее $10~{\rm mkr}$ -экв/дм³). Процесс умягчения идет по технологии совместного H - Na - катионирования. Объемы фильтроциклов равны: $240~{\rm (m^3~воды}$ / ${\rm m^3~сульфоугля}$) - для H - катионирования, $400~{\rm (m^3~воды}$ / ${\rm m^3~cyльфоугля}$) - для Na - катионирования и $450~{\rm (m^3~воды}$ / ${\rm m^3~cyльфоугля}$) - для совместного H - Na - катионирования.

1 - 1.7 M/vac; 2 - 4.0 M/vac; 3 - 8.0 M/vac; 4 - 25.0 M/vac.

Рис. 3. Зависимость регенерационной способности растворов топочных газов от скорости пропускания регенерационного раствора.

На лабораторной установке проверяли зависимость степени регенерации от скорости пропуска регенерационного раствора. Для растворов топочных газов (рис. 3) изменение линейных скоростей регенерации от 4,0 до 25,0 м/час не влияет заметным образом на зависимость $\mathcal{K} = f(V)$ и pH = f(V).

Степень регенерации для всех скоростей приблизительно равна 50%. Это указывает на возможность проведения регенерации катионита при скоростях до 20 - 25 м/час, т.е. в 5 - 6 раз больших, чем приняты для регенерации раствором поваренной соли и в 2 - 2.5 раза больших, чем для регенерации раствором серной кислоты. Проведенные исследования зависимости регенерационной способности 5% растворов хлорида натрия, 2% растворов хлорида натрия и растворов смеси хлорида натрия и топочных газов в зависимости от скорости пропускания регенерационного раствора показали, что наиболее сильно уменьшается степень регенерации при увеличении скорости для 5% раствора хлорида натрия (от 90% до 60%). Растворы, содержащие 2% хлорида натрия, менее подвержены влиянию скорости - степень регенерации уменьшается от 80% - при V = 4.0 м/час до 55 - 60% - при V = 25.0 м/час. Приблизительно также меняются степени регенерации для растворов, содержащих хлорид натрия и составляющие топочных газов [3].

По результатам проведенных исследований можно отметить следующее:

1.Используя топочные газы отопительных котельных, ТЭЦ, ГРЭС, можно приготовить регенерационные растворы с pH = 1. Эти растворы эффективно заменяют растворы поваренной соли, использующиеся для регенерации в настоящее время. Степень регенерации раствора с pH = 1 достигает 60 - 70%. Оптимальные режимы регенерации: регенерация противотоком с температурой 20 - 40 °C при скорости пропуска раствора 15 - 20 м/ч. Отношение объема регенерационного раствора к объему сульфоугля равно 10 - 15.

- Регенерационный раствор можно многократно использовать после донасыщения новой порцией топочного газа. Кратность такого использования 5 - 7, без выпадения осадка и уменьшения регенерационных свойств. Это позволяет уменьшить расход воды на регенерацию. Снижению расхода воды способствует также то, что регенерацию можно проводить без предварительного взрыхления, и на отмывку катионита после регенерации идет в 2 - 3 раза меньше воды.
- 2. Высокую эффективность показывает совместная регенерация раствором NaCl с концентрацией 2% и раствором топочных газов. При этом осуществляется H Na катионирование. При двукратной экономии соли достигается высокая степень регенерации катионита до 90%, при этом уменьшается содержание иона HCO₃⁻, в исходной воде [4].

Литературы

- 1. Теплотехнический справочник. Под общей редакцией В.Н. Юренева и П.Д. Лебедева. М.: Энергия. 1975.
- 2. Крешков А.П. Основы аналитической химии. М.: Химия. 1976.
- 3. Авторское свидетельство № 75581. Способ регенерации Н- и ОН- ионитовых фильтров.
- Уильямс У.Дж. Определение анионов: справочник. Пер. С английского. М.: Химия. 1982.

ӘОЖ 373.1

МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАЛПЫ МЕКТЕП ПЕН БАСТАУЫШ МЕКТЕП АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жақсылықова К.Ж. «№13 жалпы білім беретін орта мектебі» КММ

В данной статье рассматривается преемственность предмета математики в начальной школе со средним звеном.

This article discusses the continuity of mathematics in primary school with secondary school.

Математиканы үйренумен белсенді шұғылдану, шын мәнінде есеп шығару. Оқушының математика пәнін игерудегі негізгі қызметі: математикалық формулалар мен ережелерді жатқа білу, оларды есептер шығаруда қолдана білу, күнделікті үй тапсырмаларын орындап отыруы. Оқушының үй тапсырмасын орындап отыруы-олардың есептер шығара білу дағдысын жақсартады. Математика сабағында мұғалім теориялық ілімдерді меңгертуді практикалық әдістәсілдермен ұштастыра отырып, тез, ұтымды есептеулерге жаттықтырады. Оқушы үй тапсырмасы ретінде өткен тақырыптарды қайталамаса, үй тапсырмасын орындамаса, есеп шығармаса, белгілі нәтижеге қол жеткізе алмаймыз. Оқушы бұл пәнді тиімді меңгеруі үшін, оқытылатын материалға қызығуы, есепті дұрыс шығаруы тиіс. Математикалық есептердің тәрбиелік мәні зор. Есеп шығару кезінде төзімділік пен табандылық қалыптасады.

Қазіргі заман – ғылым мен техниканың өркендеген, математика ғылымының өте жан-жақты тараған кезі. Ал, әрбір ұстаздың басты міндеті - жас ұрпаққа жан-жақты білім бере отырып, оқушының бойындағы қабылетін ашу арқылы, өмірге көзқарасын қалыптастыру. Математика пәніне қызығушылығын арттыру арқылы, логикалық ойлау қабылетін дамыту. Қазіргі таңда Ұлттық Біріңғай тестілеуде математиканың негізгі пән болуы да заман талабы. Оқушыға саналы тәрбие, сапалы білім беріп қана қоймай, оның шығармашылық қабылетін дамыту керек. Сондықтан, математика пәні мұғалімдерінің әдістемелік дайындықтары жоғары деңгейде болуы қажет. Сыныптағы оқушылардың да ойлау қабылеті бірдей болмайды. Барлық бала бірдей математикалық қабылетке ие бола алмайды. Сондықтан, оқушыларға топтасып есеп шығаруға жағдай жасап, оқушыларды өздерін - өздеріне немесе өзара бағалату әдістерін қолдану керек. Дегенмен де, жақсы нәтиже көрсетпейтін оқушылар жөнінде не айтуға болады. Негізгі түйген ой, оқушылардың логикалық ойлау қабілеттері төмен, оқушылардың көпшілігі тест жұмысындағы есептерді шығармай жауабын жаттап алулары.

Ал, жақсы нәтиже көрсету үшін, математика пәнінің оқытылуын «Білім негізі - бастауышта» қаланатынын әр уақытта жадымызда ұстап, негізгі бақылауды бастауыштан бастауымыз керек. Математикалық білім берудің сапасын арттырудың бір жолы бастауыш сынып пен орта буын арасындағы сабақтастықты нығайту. Сабақтастықты нығайтудың тиімді жолдарының бірі - теория мен тәжірибені ұштастыру, іс-тәжірибе алмасу, оқушылардың 5 сыныпқа келгенде оқу-тәрбие процесіне бейімделіп кетуі.

Оқытудағы сабақтастықты әр мағынада түсіндіруге болады.Оның бірі- «Оқушылардың білімін, икемдігі мен машықтарын пайдалану және одан әрі дамыту кезінде олардың оқу ісінде әр алуан байланыстар орнату, жаңа білім мен бұрынғы алған білімді өзара байланыстыру, соның нәтижесінде баянды да терең білім қалыптастыру » болса, екіншісі «білімді кеңейту және тереңдету, оқығандарды жаңа, неғұрлым жоғары деңгейде байыптау».

Оқушыларды, 3-ші,4-ші сыныптан бастап өз бетімен жұмыс жасауға, өздігінен шешім қабылдауға үйрету керек. Өйткені, бастауыш сыныпта мұғалімнің айтуымен ғана тапсырмаларды орындап үйренген оқушыға 5-ші сыныпта қиындау соғады. Қарапайым алгоритм бойынша есеп шығара білуі қажет. 5-ші сыныпқа келген оқушыларға, тексеру жұмыстарының негізінен мына тақырыптарға арналғаны қолайлы [1].

```
Көбейту кестесі ( 7x5=..., 3x9=..., \text{т.с.с.} ) Бөлу кестесі ( 24:6=.., 72:9=..,\text{т.с.c.}) Кестеден тыс көбейту ( 19x3=..., 27x3=..., \text{т.с.c.}) Кестеден тыс бөлу (54:9=.., 84:14=..,\text{т.c.c.}) Көп таңбалы сандарды қосу ( 50234+721846=..., 678459+332784=..., ) Көп таңбалы сандарды азайту( 594746-34505=..., 20120179452=..., )
```

Шамалар арасындағы тәуелділіктер, амалды орындау реті жөніндегі білімін, бір өлшем бірліктен екінші өлшем бірлікке көшу іскерліктерін, өрнектерді ықшамдау, нөлмен аяқталатын сандарды көбейту, бөлу тақырыптарын тексеру қажет. Геометрия пәнінің негізі де бастауыштан басталады. 1сыныптан бастап, геометриялық сызықтармен (түзу және сынық сызықтар), геометриялық жазық фигуралардың кескінімен танысады. Мұнда оқушылардың геометриялық фигураларды бір-бірінен ажырата білу қабілетін дамыту мақсаты көзделеді. Одан әрі геометриялық материалдарды өту біршама күрделене түседі. 4 сыныпта геометриялық фигуралардың аудандарын, периметрлерін , кубтың және тікбұрышты параллелепипедтің көлемдерін , әр жағының ауданын табуды және параллель және перпендикуляр түзулерді, бұрыштың түрлерін меңгереді. 4 сыныптың оқулығында мынадай есептер бар:

Мысалы: 1)Тіктөртбұрыштың ауданы 40 см², ал периметрі 26 см. Тіктөртбұрыштың ұзындығы мен енін таңдау әдісімен тап?

- 2) Тікбұрышты параллелепипед пішінді залдың биіктігі 3м 5дм, бір жағының ауданы 28м 2 70дм 2 , екінші жағының ауданы 16м 2 80дм 2 , онда залдың көлемін тап.
- 3) KNMF тіктөртұрышының ауданы 19 см². МЕ кесіндісінің ұзындығы 3 см-ге тең. Тік бұрышты параллелепипедтің көлемін тап. Сызба көрсетілген. Оқушы сызбаны түсініп, осы есепті шығара алса, онда материалды игергені деп білеміз.

Қазіргі таңда, ҰБТ-де «Бірлесіп орындалатын жұмыстарға есептер» көп кездеседі.

Күнделікті тұрмыста екі немесе бірнеше жұмысшы бірлесіп бір тапсырманы орындайтын жағдайлар жиі кездеседі. Мысалы, шебер мен оның үйренушісі бірлесіп бір тапсырманы орындайды, құрылысшылардың екі бригадасы бірлесіп үй салады, екі немесе үш құбырдан қатар аққан сумен хауыз толады, бір-біріне қарсы қозғалған екі дененің қозғалысы және т.с.с. [2].

.4 сыныпта осы тақырып та кең көлемде қарастырылған. Мысалы: Сыйымдылығы 72000 л хауыз шағын шүмек арқылы 12 сағ, үлкен шүмек арқылы 6 сағ ішінде толады. Екі шүмек арқылы хауыз қанша уақытта толады?

	Өнімділік	Сағаттар саны	Орындалған жұмыс
Шағын шүмек	? л/сағ	12сағ	
Үлкен шүмек	? л/сағ	6 сағ	Бірдей 72 000л
2 шүмек бірге	? л//сағ	? сағ	

Шешуі: 1. 72 000 : 12 = 6000 (л/сағ) - шағын шүмектің өнімділігі.

- 2. 72 000 : $6 = 12\ 000$ (л/сағ) үлкен шүмектің өнімділігі.
- 3. 6000+12 000 = 18 000 (л/сағ)- екі шүмектің өнімділігі.
- $4.72\ 000\ 18\ 000 = 4$ (сағ)-та 2 шүмек арқылы хауыз толады.

Жауабы: 4 сағатта.

Ал, 5 сыныпта, «Бірлесіп орындалатын жұмыстарға есептер шығаруда»: орындалатын жұмыс мөлшері, хауыздың көлемі, қашықтық және т.с.с сияқты шамалар 1 бірлік ретінде алынады [3].

Мысал. Цистернаны бензинмен бірінші насос 24 мин-та толтырса, екінші насос 40 мин-та толтырады. Екі насостан қатар аққан бензинмен цистерна қанша уақытта толтырылады ? Шешуі: 1- цистернаның сыйымдылығы.

- 1. 1:24=1/24
- 1-ші насос 1 мин-та толтырылады.
- $2. \quad 1:40=1/40$
- 2-ші насос 1 мин-та толтырылады.
- 3. 1/24 + 1/40 = 1/15
- 1 мин-та 2 насостан қатар аққан бензинмен толтырылады.
- 4. 1: 1/15 = 15
- 2 насос қатар аққанда цистерна бензинмен толтырылады.

Жауабы: 15 мин.

Бастауыш сыныпта тағы бір мән беретін күрделі тақырыптардың бірі –теңдеуді шешу. Теңдеулерді шешу есептерінің бастауыш сыныптардан берілуі тегін емес. Осылай басталған теңдеулерді шешу біртіндеп күрделене түсіп, иррационал, көрсеткіштік, логарифмдік теңдеулермен жалғасып, одан әрі дифференциалдық, интегралдық теңдеулермен ұштасады. Ғылым талабына сай біздің бүгінгі міндетіміз оқушыларға «Теңдеулер» жөніндегі ұғымның іргетасын бастауыш мектептен дұрыс қалау болып табылады. Оның бірден-бірі жолы дәйекті де, жүйелі практикалық дағды, уақыттың көпшілігін теңдеуге берілген есептердің жазбаша практикалық орындалысын қадағалаған жөн дер едім. Сонымен қатар, есептерді теңдеу құру арқылы шешуге көбірек машықтандыру керек [4].

Бастауыш сыныптан келген «үлгерімі жақсы» оқушының білім деңгейі төмендеп кететінін тәжірибемізде байқап жүрміз. Ол оқушыларға ерекше көңіл бөліп, назар аударып, ата-анасын хабардар етіп, қосымша жұмыстар жүргізуіміз керек. Негізінен, 4 сыныптан 5 сыныпқа келген оқушылардың алдында мынадай қиындықтар кездеседі: сабақ кезіндегі тапсырмалардың, үйге берілетін тапсырмалардың көлемдерінің көбеюі, бастауыш сыныпқа қарағанда, 5 сыныпта тапсырмалардың орындау қарқыны шапшандатылады.Осы қиыншылықтардың алдын алу үшін бастауыш сынып пен орта буын мұғалімдері бірлесіп, қоян-қолтық жұмыс жасауымыз керек. 5-ші сыныпқа келген оқушының үйреніп кетуі үшін, ол жастағы балалардың даму деңгейін жақсы білуіміз керек. Осы деңгейде баланың денсаулығына нұсқан келмейтіндей етіп, өткеруіміз керек.Олардың жас ерекшеліктерін ескеріп, жеке, топтық әдіс - тәсілдерді қолданып, деңгейлік тапсырмаларды орындату арқылы жұмыстану қажет.

Математика пәнін оқытқан уақытта бұл пән бойынша өтілетін бағдарлама материалдарында ұсақ-түйек, екінші қатардағы мәселелер жоқ екенін естен шығаруға болмайды. Оқушының бір материалды жете түсінбей қалуы , оның қалған тақырыптарды игеріп кетуіне үлкен кедергі жасайтынын әрқашан есте ұстауымыз керек. Сондықтан әрбір ұстаз өз

шәкіртін сабаққа жүйелі түрде дайындаумен қатар, барлық пәннің математикамен ұшықиырсыз байланыста екенін ұғындырып, түсіндіруіміз керек. Оған үздіксіз ізденіс пен тынымсыз еңбек қажет. «Көкейге қонған математика табысы түбінде өмірден өз орнын табады» деп М.Өтелбаев атамыз айтқандай, бірлесе отырып жұмыс жасасақ сабақтың сапасы артып, тиімділігі жоғары болмақ...

Әдебиетте:

- 1. Бидосов Ә. Математиканы оқыту методикасы. Алматы: «Мектеп», 1989
- 2. Мұқашев Ә.Қ. 5-6 сыныптарда математиканы оқыту методикасының кейбір мәселелері, Алматы: «Рауан» 1991 Алдамуратова Т.А. Математика оқулығы (5 сынып), Алматы: «Атамұра», 2012 Кучер Т.П., Төлеубаева А.Қ. т.б. Математика оқулығы (4 сынып), Алматы: «Атамұра», 2012

ӘОЖ 512

СИМПЛЕКС ЭЛЕМЕНТТЕРІ ЖОЛ ҚАТЫНАСЫНДА

Жәлелов Ө.Ж., Алибаева С.И. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье рассматриваются решение экономических задач с помощью математических методов линейного программирования.

This article discusses the solution of economic problems by means of mathematical methods of linear programming.

Математикадағы есептерді оңтайлы әдістермен, оңтайлы шешімдерін табу салаларының бірегейі сызықтық бағдарламалау (программалау) делінеді. Ал, сызықтық бағдарламаудың көп әдістерінің бірі - симплекс тәсілі. Симплекс тәсілдері мектеп бағдарламасында қарастырылмаса да, осы тәсілдің қарапайым жолдарын жекелеген оқушыларға таныстыру нәтижелі болғанын байқадық, себебі есептің мағынасы бойынша құрылған теңдеу, теңсіздіктер жүйесі көмегімен есептеу кестесі құрылып, кесте элементтерін белгілі бір заңдылықтармен көбейту, бөлу, қосу азайту – төрт амалдарымен түрлендіру арқылы басқа кестелерге көшіп, ең соңғы кестеден есеп шешімін, ұтымды жауабын көрсеткенде оқушылардың таңдана қызығушылығының орын алғанын практикада байқадық. Біздер қарастырғалы отырған мысал, темір жол қатынасымен мазмұндас, яғни, бүгінгі күн талабына сай болғандықтан, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтыз «Нұрлы жол – болашаққа бастар» жолдауынан үзінділер келтірелік:

«... Көне замандарда ірі қалаларымыздың көбі Ұлы жібек жолын жағалай қоныс тепкен...Қазір де қайнаған тіршілік көре жолдардың бойында. Жол – шын мәнінде өмірдің өзегі, бақуатты тірліктің қайнар көзі. Барлық аймақтар теміржолмен, тас жолымен, әуе жолымен өзара тығыз байланысуы керек. Астанада тоғысқан тоғыз жолдың торабы Елорданың жасампаздық рухын тарататын өмір-тамырға айналуы тиіс. Аймақтардың өзара байланысын жақсарту елдің ішкі әлеуметін арттырады. Облыстардың бір-бірімен сауда-саттығын, экономикалық байланыстарын нығайтады. Ел ішінен тың нарықтар ашады. Осылай, алысты жақын ету – бүгінгі Жолдаудың ең басты түйіні болмақ...» [1]

Осыған дәлел, ашылғанына толық бір жыл тола қоймаған Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі Арқалық – Шұбаркөл темір жолының Терісаққан – Қоскөл өңірі тұсынан темір жол станциясының, жаңа үлгідегі коттедж үйлер, сауда-саттық дүкені мен қонақ үйлердің тез арада бой көтеріп халықтың шоғырлана бастауы. Бір ғана келтірілген мысалдың өзі «Нұрлы жолболашаққа бастар жолдың» кемелді нысаны дерлік.

«Нұрлы жол», міне, біздің креативті ырғақты жастарымыздың күш-жігер жұмсап, құлаш сермейтін тұсы осы.

Елбасының жолдаудағы серпінді сөздеріне орайласластырып, математика пәнінің қосымша сабақтарында, төмендегідей есепті шығаруды ұсынамыз.

Күн сайын вокзалдан жылдам поезд бен курьер поезы шығып отырады, бұл поездар жайлы жалпы мағлұматтар - қандай вагондар тіркелгені, вагондар сиымдылығы, парктегі вагондар саны мына кестеде көрсетілген:

Вагонның ті	Багаж	Почта	Қатты	Купелі	Жұмсақ	
			плацкарт		орындыќ	
Поездағы вагон Курьер		1	-	5	6	3
	Жылдам поезд	1	1	8	4	1
Вагондар сиымдыли	-	-	58	40	32	
Парктегі вагондарді	ың саны	12	8	81	70	27

Күн сайын жүретін жолаушылар санын максимумға жеткізу мақсатын көздеп, жылдам поезд бен курьер поездың мүмкін болатын сандарын табу керек есебін қарастыралық [2]. Бұл есепті *симплекс* әдісімен шығармай тұрып, әр түрлі сыни болжамды пікір талдамалары жүргізіледі.

Жолаушылар ең көп сиятын вагон қатты плацкарт вагондары, жылдам поезда ондай вагондар саны 8 екен, курьер поезда – 5, яєни, 8>5; Ендеше осы вагондардың санын арттыруға тырысамыз. Жылдам поездың саны 8-ден артпауы керек (почта вагоны жетпей қалады). Ендеше, курьер поезы 12 - 8 = 4 болуы керек. Сонымен, бұл поездарєа $5\cdot4$ + $8\cdot8$ =84 қатты плацкарт вагон қажет. Ал паркте мұндай 84 вагон бар. Ендеше бұл жорамалдауымыз қате болып шықты. Бұл қате сыни ойлау арқылы бізді дұрыс қорытындыға экеледі: жылдам поезд - 7, курьер поезы - 5 болуы керек, яғни, $5\cdot5$ + $8\cdot7$ =81 вагон қажет. Бұлардың бір күнде алатын жолаушылары ($5\cdot5$ 8+ $6\cdot4$ 0+ $3\cdot3$ 2)·5+($8\cdot5$ 8+ $4\cdot4$ 0+ $3\cdot2\cdot1$)·7=62 $6\cdot5$ +65 $6\cdot7$ =7722. Егер, осы ќорытынды дқрыс болса, *симплекс* – әдіспен тексергенде шығуы керек.

Шешуі: Курьер поезының санын x_1 -деп, жылдам поездың санын - x_2 деп белгілейміз. Сонда мақсат функциясы $626x_1+656x_2=Z$ (1) болады. Есеп шартынан мына теңсіздіктерді аламыз:

$$\begin{cases} x_1 + x_2 \le 12 \\ x_2 \le 8 \\ 5x_1 + 8x_2 \le 81 \\ 6x_1 + 4x_2 \le 70 \\ 3x_1 + x_2 \le 27 \\ x_1 \ge 0, x_2 \ge 0 \end{cases}$$

Осы теңсіздіктерді, теңдіктерге айналдырамыз. Ол үшін теңсіздіктің сол жағына базистік белгісіздер қосамыз.

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 = 12 \\ x_2 + x_4 = 8 \\ 5x_1 + 8x_2 + x_5 = 81 \\ 6x_1 + 4x_2 + x_6 = 70 \\ 3x_1 + x_2 + x_7 = 27 \end{cases}$$

Қосымша белгісіздердің таңбалары $x_3 \ge 0$, $x_4 \ge 0$, $x_5 \ge 0$, $x_6 \ge 0$, $x_7 \ge 0$ болғандықтан симплекс кестелерін құруға болады.

								1 кесте
Базистік	Бос	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
белгісізд	мүшелер							
ep								

x	12	1	1	1	0	0	0	0
3								
X	8	0	1	0	1	0	0	0
4								
X	81	5	8	0	0	1	0	0
5								
x	70	6	4	0	0	0	1	0
6								
x	27	3	1	0	0	0	0	1
7								
Z	0	626	656	0	0	0	0	0

2 кесте

								Z KCCIC
Базистік	Бос	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
белгісізд	мүшелер							
ер								
x	4	1	0	1	-1	0	0	0
3								
x	8	0	1	0	1	0	0	0
2								
x	17	5	0	0	-8	1	0	0
5								
x	38	6	0	0	-4	0	1	0
6								
X	19	3	0	0	-1	0	0	1
7								
Z	-5248	626	0	0	-656	0	0	0

3 кесте

								3 ROUTE
Базистік	Бос	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
белгісізд	мүшелер							
ер								
X	3/5	0	0	1	3/5	1/5	0	0
3								
X	8	0	1	0	1	0	0	0
2								
X	17/5	1	0	0	-8/5	1/5	0	0
1								
X	88/5	0	0	0	28/5	-6/5	1	0
6								
X	44/5	0	0	0	19/5	-3/5	0	1
7								
Z	36882/5	0	0	0	1728/5	-626/5	0	0

4 кесте

Базистік	Бос	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
белгісізд	мүшелер							
ер								
x	1	0	0	5/3	1	-1/3	0	0
4								
x	7	0	0	-5/3	0	1/3	0	0
2								

x	5	1	0	8/3	0	2/3	0	0
1								
x	12	0	0	28/3	0	2/3	1	0
6								
x	5	0	0	19/3	0	2/3	0	1
7								
Z	-7722	0	0	-576	0	-10	0	0

Осы төртінші кестенің соңғы жолында оң сан болмағандығы есептің дұрыс шыққандығын көрсетеді.

Курьер поезы 5, жылдам поезд 7 болғанда, бір күнде 7722 жолаушы тасуға мүмкін болады екен. Демек, жай болжаудың нәтижесі де дұрыс екен.

Өздігінен шығаруға мына есептер ұсынылады:

- 1. Мектеп шеберханасында 24 кг металдан гайка мен болт жасап шығару керек. Бір гайканы жасауға 0,2 кг металл, ал бір болтқа 0,3 кг металл жұмсалады. Жасалатын гайканың саны 6-дан аспауы керек. Бір гайка 8 доллардан, ал бір болт 10 доллардан сатылатын болса, жалпы түсетін пайда ең көп болатындай етіп жұмысты жоспарлау керек.
- 2. № 1 жіне № 2 бұйымдарды жасап шығару үшін, А және В деп аталатын екі сортты болат жұмсалады. Әрбір затқа жұмсалатын болаттың мөлшері төмендегідей:

Бұйымдар	А сортты болат	В сортты болат
№ 1	0,6 кг	0,8 кг
№ 2	0,8 кг	0,3 кг

№ 1 бұйымды жасап шығарудан түсетін пайда ақша 12 ш.б., ал № 2 бұйымнан түсетін пайда 8 ш.б. Қоймада А сортты болаттан 80 кг, В сортты болаттан 60 кг болса жасалған бұйымдардан көп пайда түсетін жоспарды табу керек.

3. Ерлер костюмін тігуге арналған 120 м мата бар. Бір шалбарға 2 м, ал пиджаққа 3 м мата жұмсалады. Шалбардың бағасы 6 ш.б., пиджак бағасы 8 ш.б. болсын. Осы келтірілген шарттарды орындай отырып, тігілген шалбардың саны 36-дан, пиджактың саны 24-тен аспауы керек. Ең үлкен табыс беретін тиімді жоспарды табу керек.

Сызықтық теңдеулер жүйесін шешу және зерттеу тақырыбынан кейін оқушыларға *симплекс* әдісінің жеңіл тәсілдерін үйретіп, экономикалық, тұрмыстық, техникалық, жол қатынасты мазмұндағы есептерді шығара білуге машықтандыру дұрыс деп есептейміз.

Әдебиеттер

- 1. Н. Ә. Назарбаев «Нұрлы жол болашаққа бастар жол» бағдарламасы.
- 2. Ш.Г.Омашев Алгебраның практикамен байланысы. Алматы. «Мектеп» 1982 ж.

КОСМОСТЫК СӘУЛЕЛЕРДІ ТІРКЕУ - ДЕТЕКТОРЛАРЫ

Жансейтова Ж.К., Джомартов Т.А., Шыныбекова Л.С. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Жансейтова Б.К. №2 Орта мектебі, Кеңгір селосы

В данной статье рассматриваются особенности детекторов в космических лучах.

In this article presents the problem of detectors in the cosmic radiations.

Физиканың бір саласы ретінде қазіргі кезде өздігінен тұжырымдалған игеруге ерекшеліктері бар *космостық сәулелер* жайындағы ғылым деп есептеуге болады. Кез-келген жеке ғылым саласының қасиеттеріне сол ғылымға тиісті зерттелген зат жатады және біздің сол ғылым жайында теориялық, практикалық білімімзге де байланысты.

Ғарыштық кеңістікте космостық сәулелерді, демек элементар бөлшектерді тіркеуге арналған аспаптар детекторлар деп аталады. Қарапайым жағдайда детектор өзі арқылы қандай да бір бөлшектердің өту деректерін бекітеді. Кейбір детекторлардың көмегімен элементар бөлшектердің толық ағынын, оның массасын, зарядын, жылдамдығын, энергиясын және т.с.с. анықтауға болады. Бірақ детектор қамтамасыз ететін ақпа ратты немесе мәліметті жиі қосымша өңдеуге тура келеді. Осыдан кейін ғана элементар бөлшекті идентификациялауға болады және оның сипаттамаларын бекітуге болады. Осындай өлшеуден кейін ғана элементар бөлшекті идентификациялауға және оған толығымен сипаттама жасауға болады.

Элементар бөлшектерді шашырату интерпретациясы кезінде сақтау заңдылығы маңызды рөл атқарады. Көптеген детекторлар тек зарядталған (кейде гамма-кванттық немесе фотон және нейтрондарды) бөлшектерді тіркей алады. Алайда олардың көмегі мен бейтарап бөлшектер жайлы мол мәліметтер алуға болады.

Элементар бөлшектер детекторлары физикалық зерттеулерде көп қолданылады. Жеке элементар бөлшекті тіркеу кезіндегі басты қиындық микроскоптық эффектіні тез арада арттырып, макросигналға айналдыру болып табылады. Көп жағдайда алғашқы жер ретінде зарядталған элементар бөлшекті тіркеу детекторында заттың ионизация лануы қолданылады. Сол зат көп жағдайда алғашқы күшейткіштің функциясын атқарады. Оны алдын ала тұрақсыз жағдайға (разрядқа дейінгі жағдайдағы газ, аса қаныққан бу, аса қызған сұйық және т.с.с.), ал заттың молекулаларының ионизациясы макроскопиялық жеткілікті сезілетін разрядты немесе фазалық ауысуды болдырады. Осы сияқты элементар бөлшектердің немесе космостық сәулелердің микроскопиялық әсері детекторларды іске қосатын аз қуатты реле тұйықтайды. Қажет болғанда детекторлардан алынатын сигналдарды кейін қарапайым радиотехникалық құралдармен күшей туге болады. Алғашқы «күшейткіштің функциясын да осы зат қызмет атқарады. Оны алдын ала орнықсыз күйге келтіреді, ал зат молекулаларының иондануы разрядты немесе кейбір физикалық шамалардың ауысуын тудырады.

Алғашқы әсері ретін де бәрінен гөрі зарядталған элементар бөлшекті тіркейтін детектордың затының ионизациясы жиі пайдаланылады. Ядролық өзара әрекеттесу құбылысын көзбе-көз бақылауға және пайда болатын бөлшектердің бұрыштық таралуын, олардың саны мен энергиясын анықтауға мүмкіндік беретін әдістер арқылы ядролық өзара әрекеттесуді оқып үйренуде елеулі жетістіктерге қол жеткізілді.

Космостық сәулелер немесе элементар бөлшектерге негізделген детекторларының қолдануының нақты аймағы – ядро физикалық зерттеулер орталығы. Бірақ олар қолдан балы мақсаттарда – сол немесе басқа себептер арқылы дозиметрлік өлшеулерді өткізуді қажет ететін техникалық аймақтарда да кеңінен пайдаланылады.

Космостық сәулелердегі ядролық өзара әрекеттесулердің неғұрлым маңызды қасиеттерін оқып үйренуге үлес қосқан детекторлардың түрлері төмендегі тізімдей болып бөлінеді:

• Фотоэмульсионды, Вильсон, көпіршікті, ұшқынды және диффузионды камералары, массалар анализаторлары, есептеуіштер, тректік және годоскоптық есептегіштер, импульсты ионизационды камера, ионизационды калориметр.

Элементар бөлшектерді немесе космостық сәулелерді тіркеуге негізделген детекторларының көптеген түрлері 1- кестеде көрсетілген.

Дегенмен, космостық сәулелерді тіркейтін жалпы детекторлар 4(төрт)-ке бөлінеді. 1) Вильсон камерасы мен фотоэмульсиялар (Тректік детекторлар);

- 2) Гейгер- Мюллер, Черенковтік есептегіштері мен (санауыштар);
- 3) Годоскоптық есептегіштер(санауыштар) немесе камералар;
- 4) Массалар анализаторлары;

Массалар анализаторлары (көбі оларды детекторларға жатқызбайды) төмен энергетикалық ядролық физикада қолданылады және атомдардың ядросының массасын өлшеу үшін (масс-спектрографтар), элементтердің изотопты құрамын зерттеу үшін (масс-спектрометрлер), изотоптарды масса бойынша айыру үшін (масс-сепаратор) қолданылады (1-кесте).

Массалар анализаторлар деп аталатын – детекторлары элементар бөлшектерді тіркеуге көпшілік жағдайда қолданылмайды.

Санауыштар белгілі уақыт аралығында элементар бөлшектердің кеңістіктің мак роскопиялық бөлімшесі арқылы өтуін бекітеді. Сақталуы мүмкін оқиғалар мұнда электрлік импульстер формасында айқындалғандықтан оларды, электросызбаларға жатқызады, мысалы, магнитттік ленталарға жазулар. Әртүрлі санауыштар түрлі мақсаттар үшін арнайы жасалады: олар элементар бөлшектерді реттеп санай алады, олардың энергиясы мен жылдамдығын өлшей алады, элементар бөлшектерді массалар бойынша айыра алады және бөлшектер ағынының толық энергиясын өлшей алады (1-кесте).

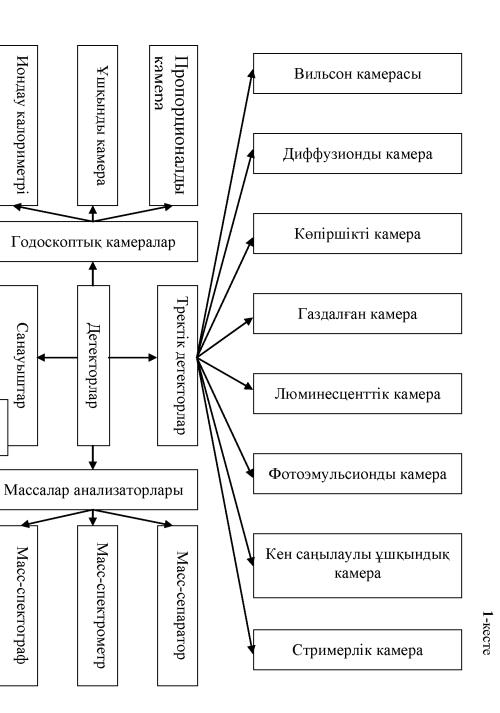
Тректік детекторлар - элементар бөлшек тректерін, демек іздерімен анықталатын затта өздері қалдыратын іздерін визуальді немесе фотографиялық бақылауға және электромагниттік әдістермен бекітуге рұқсат етеді (1-кесте).

Годоскоптық санауыштар немесе камералар. Олар көптеген кішкене санауыштардан құралған, санауыштар, тректік камералардың қасиеттерін біріктірген (1-кесте).

Мысалы, фотоэмульсионды камера – ядролық өзара әрекеттесулерді зерттеудің ең неғұрлым тиімді әдісі болып табылады.

Бұл әдісті 1927 жылы Л.В. Мысовский қолданған. 1940-шы жылдары әдістің тарауына Пауэл және оның серіктері елеулі үлес қосты. Қазір бұл әдіс жетістіктің жоғары дәрежесіне жетті және ядролық фотоэмульсионды тек қана фотопластинкалар түрінде емес, сонымен қатар қабықшаның қабаттасқан қатары және камералар түрінде де қол данылады. Фотоэмульсионды 3-4 қабаттары қалыңдығы бір неше t-бірлік болатын жұтқыш тық қасиеті бар қорғасын плиткаларының астына орна ластырылады. Бұл қондырғының астында ионизациондық кмералар орналасқан [1-3].

286

Нөсерлерді фотоэмульсионды және басқада камераларда сәйкестендіру кезінде кейбір анықталмағандық болуы мүмкін, себебі эмульсия арқылы экспозициялау уақытында энергияға сәйкес бірнеше нөсерлер өтіп кетуі мүмкін. Сонымен қатар нөсердің камералар бойынша координатасын анықтау дәлдігі жетіспейді. Дақтарды өңдеу үшін эмульсионды камера жеке қабаттарға жіктеледі. Бұл қабықшалар өңдеуден кейін шыныға жабыстырылады да, микроскоппен қаралады.

Ұшқынды камералар.

Соңғы кездерде ядролық зерттеулерде ұшқынды есептегіштер және ұшқынды камералар кең таралған. Олар космостық тәжірибелерде де көптеп кездесуде (1-сурет).

Ұшқынды есептегіш пластинкаларының арасында ауа немесе басқа газ, әдетте инертті газ болатын жазық конденсатор тәрізді болады. Текті газдарда 10 кв/см жететін жоғары кернеу пластинаға берілген. Газдағы саңылау арқылы зарядталған бөлшек өткен кезде саңылау 1 см.-ге жуық болған жағдайдағы бөлшектің өту орнына жақын пластиналардың арасындағы ең қысқа бағыт бойынша ұшқындық тесіп өту туындайды. Кейбір жағдайларда есептегіштерден ондаған, тіпті жүздеген саңылауы бар көп қабатты жүйелер – камераларды жинайды. Мұндай қондырғылар бөлшектің траекториясын бақылауға мүмкіндік береді.

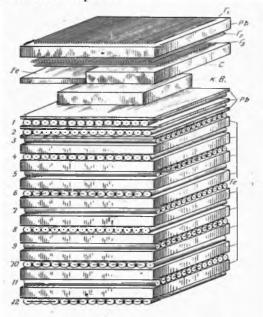

1-сурет. Магнит өрісіндегі изотропты ұшқынды камерадағы ағынның бейнесі

Импульсты ионизационды камера. Күшті ионизацияланатын бөлшектер мен ядролық жіктелулерді зерттеу үшін импульсты ионизационды камераларды табысты түрде қолдануға болады. Егер камераның қабырғасын қалыңдығы $\delta \sim 1-1,5$ мм болатын алюминий сияқты жеңіл заттан жасап шығарса, онда дәл осындай жұқа қабырғаларда фотондар арқылы булану да, тежеуші сәулелену де болмайды (өйткені $\delta << t_0-t$ бірліктің ұзындығы). Сондықтан атмосферадағы электрондар ионизациондық камераны каскадты көбеюсіз қиып өтеді. Егер 2-3

релятивистік бөлшектер реттік ионизациондық импульстардың тіркелу қажеттілігін анықтасақ, онда электрондар және басқа да шапшаң бөлщектер тіркелмейді.

Ионизационды калориметр. Итергіш қондырғылар ядролық өзара әрекеттесу кезінде пайда болатын фотондардың қосынды энергиясын білу маңызды. Бірінші ретті энергияны өлшеу үшін ионизационды камералар саны көп – ионизационды калориметр қондырғысын қолданады (2-сурет). Бұл құралдарда ионизационды камералардың қатарлары жұтқыш- темірдің қабаттарымен кездесіп орналасады. Ионизациондық калориметрдегі заттың жалпы саны өзара эрекеттесу жолының ұзындығынан көп есе үлкен.

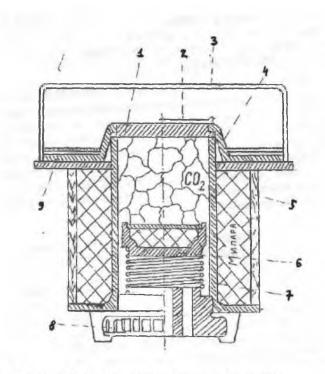

2- сурет. Ионизационды калориметр. $\Gamma_1 - \Gamma_3$ – годоскопты есептеуіштер жүйесі 1-12 – ионизационды камералардың қатары к.В. – Вильсон камерасы

Сондықтан бірінші ретті бөлшек және соның туындысы бірнеше рет өзара әрекеттесіп, ионизациялануға басты түрде өзінің бар энергиясын үрдістер тізбегі арқылы жұмсайды.

Ионизационды калориметрді ең алғаш рет МГУ-дың космостық сәулелер зертханасында Н.Л. Григоров, В.С. Мурзин және И.Д. Рапопорт қолданған. Осындай типті барлық құралдарда ионизационды камералардың орнына Черенковтік есептегіштер немесе сцинтилляторларды қолдануға болады. Бұл жағдайда фотокөбейткішті сұйықтық немесе пластикалық сцинтилляторлар дайындайды. Әсіресе жай тазартылған судан жасалған Черенковтік есептегіштері бар құралдар қарапайым қондырғы түрінде болады. Калориметрлерді Вильсон камерасы, годоскопты есептегіштер және басқа да құралдармен бірлесіп те қолданады.

Вильсон камерасының жұмыс істеу реті аса қаныққан бу тамшыларының конденсация орталығы бола алатын иондардың қабілеттеріне негізделген. Егер бу, шаңнан және конденсация ошағы бола алатын бөгде объектілерден бос болса, онда конденсация басталмайды. Вильсон камерасы радиоактивті заттардан шығарылатын α - бөлшектердің іздерін бақылауға арналған (3-сурет). Камераның негізгі жұмыс бөлігіне тұрақты бекітілген үстіне α -бөлшек шығаратын радиоактивті заттың жұқа қабаты қойылған (2) өзекше сәулеленудің негізгі көзі болып табылады.

3-сурет. Вильсон камерасының құрылысы

1- камера түбі, 2 - өзекше, 3 - қақпағы, 4 - астары, 5 - контейнер

6 - поршень, 7- серіппе, 8 - бұранда, 9 - фитильді лента

Ушінші суреттегі (1) камераның түбі – күйенің жұқа қабатымен қапталған және пластмас садан жасалған астармен жалғасқан металл диск. Мөлдір материалдан (органикалық шыны) жасалған камераның сыртқы қабықшасы (3) қақпағы және қабырғасы (4) астарға тығыз кигізілген. Мөлдір қалпақшаның ішінде (9) фитильді лента бар. Камераның түбі (5) контейнердегі қатты көмірқышқылдың көмегімен астыңғы жағынан бастап салқындайды. Қатты көмірқышқыл (6) поршень мен (7) серіппе көмегімен камера түбіне қарай ығыстырылады. Поршень төменгі жағынан (8) бұранда көмегімен ұсталып тұрады. Поршеннің ішкі жолағы мен контейнердің қос қабырғаларының арасындағы кеңістік жылу жібермейтін материалмен толтырылған. Мұны α-бөлшек тердің ізін қатаң бақылау арқылы әр түрлі көру бұрыштарымен оңай байқауға болады.

Камера міндетті түрде жұмыс істейтін қондырғы. Камераның жұмысшы бөлігінде өзінің жолында иондардың жеткілікті санын тудыратын кез-келген бөлшек міндетті түрде анықталады. Камераның бұл қабілеті кіші активтілік терді өлшеу үшін қолдануға мүмкіндік береді.

Тәуелсіз зарядты — Гейгер-Мюллер санауыштары. Цилиндр мен жіптің арасындағы кернеуді арттырған сайын санауышқа түсетін бөлшек, газда өздік разряд және үлкен импульстар тудырады. Ал оларды осы өлшеуіш құралдар арқылы тіркеуге бола ды. Құрамы ортақтас болатын Гейгер-Мюллер санауышы да осы тәсілмен жұмыс істейді. Сонымен, бірінші, екінші ретті космостық сәулеленулерді тіркеу детекторларын оқып үйрену демек, атмосфредағы ядролық әсерлесуді, жер бетінен жұлдыз аралық кеңістікті алып оқып-үйрену үшін детекторлар пайдаланылады. Бұл детекторлары элементар бөлшектердің пайда болу мезетінде тіркеп жазуға және бірінші, екінші ретті космостық сәулеленулердің физикалық сипаттамаларын оқып үйренуге мүмкіндік береді[1-5].

Әдебиеттер

- 1. Беленький С.З., Лавинные процессы в космических лучах. М: Гостехиздат, 1948г.
- 2. Мурзин В.С., Сарычева Л.И., Космические лучи и их взаимодействие. М: 1973г.

- 3. Ж.К. Жансейтова, С.Б. Шаулов., и др. Сотрудничество «Памир и Адрон», Изв. AHCCCP, сер. физ., г.55, стр. 674-678, 1991г. (в печати).
- 4. Жансейтова Ж.К., Определение длины поглощения гамма семейств по угловому распределению в атмосфере. Дисс., к.ф. м.н. Алматы, 1999г., НЯЦ РК.
- 5. Жансейтова Ж.К, Шаулов С.Б.,. Чердынцева К.В. Изв. РАН., сер-физ, т. III, 1999г. (в печати).

УДК 530.145.8

ТИПЫ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ФИЗИКЕ

Жаппаров К.Т., Камбарова Ш.А. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Физикалық жүйелерді түрлендіру және түрлердің бөлімдері мен оларды қолдану орындары қарастырылған.

The article deals with the conversion of physical systems, as well as the types of conversion and possible areas of their use.

Как при изложении физики, так и при вычислениях рассматриваются или используются различного рода преобразования. Во многих случаях содержание и объекты этих преобразовании недостаточно ясно определены, и это становится источником недоразумений. Между тем, преобразования, как и всякий математический прием, могут быть надежным инструментом в руках исследователя только в том случае, когда ему совершенно ясно, к чему и с какой целью они применяются.

Термин «преобразование» используется в физике в значительно более широком смысле, чем преобразование какого-либо множества в себя. Поэтому теорема о том, что отображения всякого множества на себя образуют группу, вообще говоря, не применима ко всем рассматриваемым в физике преобразованиям. Следовательно, полезно указать на математическую природу соответствующих преобразований.

Были введены термины «активное преобразование» и «пассивное преобразование». С тех пор эти термины использовались многими авторами. Оказывается, однако, что они употребляются в различных смыслах, в том числе отличных от первоначального определения. Представляется целесообразным провести классификацию преобразований, используемых в физике, и на основе ее, в частности, выяснить, каков смысл терминов «обмен частицами» или «перестановка частиц», и в связи с этим на примере вероятностного смысла волновой функции коснуться проблемы объяснения одних понятий другими.

Активное преобразование какой-либо физической системы, согласно первоначальному определению, есть ее движение, т.е. изменение ее характеристик под влиянием некоторых внутренних или внешних взаимодействий.

Речь идет о движении одной и той же физической системы, развивающейся во времени, рассматриваемой либо как приближенно изолированной, либо связанной с другими системамми и рассматриваемой с точки зрения одной и той же системы отсчета, и при одном и том же способе описания. Если говорить точно, то существует лишь один пример активного движения — развитие мира. Но чаще всего мы рассматриваем или планируем активные движения систем тел или частиц, мало связанных с другими системами [1].

Активные движения непрерывны. Никаких скачков или отражений они не включают. Результат активного движения тел, проходившего между некоторыми начальным и конечным временами, может приводить к конфигурации, которая могла бы быть получена скачком в начальный момент времени, если бы такой скачок был осуществим, но эта конфигурация в действительностиотносится к другому, последующему моменту времени, так что в пространстве эволюции системы параметризуемом независимыми координатами системы

и времени, этим двум положениям сопоставляются точки, сдвинутые не толь ко по координатам, но и во времени.

Важно отметить, что активные движения любых физических систем не образуют группы, а лишь частичные полугруппоиды. Как известно множество G элементов e, a, b, c, ..., в котором определена одна операция композиции а b двух элементов а и b, приводящая к одному из элементов того же множества, есть группа, если: 1) операция композиции определена для любой пары элементов множества в любом порядке, a $b \in G$ u b $a \in G$, a b $a \in G$, b aкомпозиции ассоциативна, т.е. $(a \ b) \ c = a \ (b \ c)$, 3) в G существует левая единица e, т.е. e a= a для всех a из G, 4) каждый элемент $a \in G$ обратим, т.е.е существует такой элемент $\mathbf{a}^{-1} \cdot \mathbf{a}$ = е. При ослаблении одного или нескольких из этих условий получаются различные обобщения понятия группы. В частности, если условие 4) выполнено не для всех a G, то G есть полугруппа. Если ослаблено условие 1) т.е. операция композиции элементов G определена не для всех пар. то G называется частичным группоидом: одновременно может быть определено, а а (b c) - нет. Если эти два типа ослабления условий встречаются одновременно, получается частичный полугруппоид. Для смещения во времени $(t_1 \to t_2)$ (подразумевается одновременное изменение всех зависящих от времени характеристик) произведения ($t_1 \rightarrow t_2$)X $(t_2 \rightarrow t_4)$ определены только при $(t_2 = t_2)$ и в этом случае дают переход $(t_1 \rightarrow t_4)$ и ни одного смещения $(t_1 \to t_2)$ не имеет ему обратного (кроме тождественного $(t_1 \mathbb{I} + t \mathbb{I}_1)$), так как макроскопические системы (от многомолекулярного до планетарного уровня, по крайней мере) меняются необратимо, а изоляция микроскопических систем от макроскопических является приближенной идеализацией, смысл которой заключается в том, что при рассмотрении некоторых взаимодействий, происходящих в течение достаточного короткого промежутка времени, например, столкновений, можно игнорировать взаимодействие частиц с макроскопическими системами.

К пассивным преобразованиям относят всевозможные изменения способа описания физических систем. Хорошо известно, что каждое физическое состояние, движение или явление допускает много различных описаний. Примерами изменения описаний являются канонические преобразования фазового пространства в механике, включая переходы к другим системам отсчета, как инерциальным, так и неинерциальным, переходы к другим представлениям в квантовой механике или изменения калибровки в электродинамике. Иногда одним и тем же понятиям сопоставляются различные термины или описания явлений переводятся на иной язык (в терминологическом или лингвистическом смысле, в смысле обозначений или машинного языка). Все такие переводы являются примерами пассивных преобразований.

Каждое пассивное преобразование имеет ему обратное, но и они не всегда составляют группу, а лишь частичный группоид. Только в частных случаях переходы сочетаются в любом порядке. Так как переходы к описанию физических систем из иных инерциальных систем отсчета, получающихся из исходной сдвигом по координатам или времени, пространственным поворотом или преобразованием Лоренца, составляет группу, так как произведение этих преобразований определены в любой последовательности. Пассивные преобразования могут быть как непрерывными, так и дискретными, включая отражения. Одновременно могут осуществляться несколько описаний одного и того же явления, например, различными наблюдателями, сопоставление которых есть пассивное преобразование описаний.

Указанное разнообразие описаний каждого явления исключает отождествление наших знаний о явлении с каким-либо одним его описанием. Точнее: образ явления (объективный, хотя, может быть, относительный) есть класс эквивалентности его описаний. Иначе говоря, наше знание о каждом явлении относительно не только потому, что никакое измерение не может быть сделано с абсолютной точностью и полнотой, но и потому, что всегда описание его содержит как элементы, отражающие явление, так и элементы, связанные лишь со способом описания. В частности, квантовомеханический вектор состояния есть класс эквивалентности волновых функций (проекций этого вектора) во всевозможных представлениях.

Разнообразие приемов описания физических систем, позволяет для каждой задачи выбрать представление, наиболее подходящее для ее решения. Ясность терминологии и целесообразность обозначений являются важным, педагогическим приемом, по сущность описываемых явлений от пассивных преобразований не зависит.

Активными и пассивными преобразованиями физических систем не исчерпываются все преобразования, используемые в физике. Для преобразований, которые не могут быть включены нив один из рассмотренных выше типов, нет общепринятого термина, и мы назовем их преобразованиями аналогии. Они заключаются в переходе от рассмотрения некоторой физической системы к рассмотрению другой системы, находящейся в некоторой аналогии с исходной, т.е. обладающей некоторыми сходными с ней чертами, в то время как и другие, менее существенные в рассматриваемом контексте, их характеристики различны.

Преобразованием аналогии для какой-либо физической системы, в частности, является мысленное построение модели, качественной или, если возможно, количественной, исходной системы, отражающей, с одной стороны, все существенные в рассматриваемом аспекте свойства системы и взаимодействия в ней и достаточно упрощенной, с другой, чтобы можно было справиться с анализом этой модели математически. Если совмещение этих двух требований удается, то построенная модель служит для анализа экспериментов (нахождение параметров), предсказания результатов новых опытов и использования свойств системы для технических применений.

Примером преобразования аналогии является, скажем, переход от рассмотрения правого винта к рассмотрению левого или переход от изучения кристалла, вращающего поляризацию света вправо, к изучению кристалла, имеющего аналогичную структуру, но и вращающего его влево. При этом мы исключим активное взаимодействие на систему, т.е. изготовление левого кристалла из материала правых, причем не только потому, что это возможно лишь в принципе и вовсе не делается при сравнении соответствующих объектов, но и потому, прежде всего, что и нужно для указанного сравнения, производимого в один и тот же момент времени. Переход от правого объекта к аналогичному левому не является пассивным преобразованием, так как переход к другой системе отсчета или способу описания для всех связанных систем не может устранить объективное различие между ними, например, то. что левая гайка не навинчивается на правый винт. Отражение системы отсчета эквивалентно переходу от правого объекта к левому только в том случае, если игнорируются изменения описании, происходящие при отражении, для объектов, не подвергающихся преобразованию аналогии [2].

Другим примером преобразования аналогии является так называемое обращение времени. Е. Вигнер, который впервые подробно исследовал применение этого преобразования к квантовой механике, писал: «Термин «обращение направления движения» является, по-видимому, более точным», хотя и более длинным, чем термин «обращение времени». Действительно, при этой операции состоянию» движения некоторой физической системы сопоставляется движение другой системы, отличающейся от первой обращением направления движения всех частиц системы и направлений всех угловых моментов для того же момента времени. Случай, когда обращенная система получается из исходной путем активного воздействия, мы исключим из рассмотрения, так как обращенная этим путем система образовалась бы в последующий момент времени, причем изменились бы также состояния некоторых других систем. Преобразование обращения направления движения эквивалентно пассивному преобразованию обращения времени только для изолированных микросистем.

Преобразования аналогии не всегда образуют труппы, так как при отображении более сложного объекта на более простой у отображения нет обратного и не всегда произведения преобразований определены в любой последовательности.

Определения трех указанных типов преобразований не всегда несовместны. Во-первых, тождественное преобразование можно отнести к любому из этих типов. Во-вторых, пассивные преобразования являются частным случаем преобразований аналогии, в котором система, аналогичная исходной, совпадает с исходной, но рассматривается с иной точки зрения.

Если некоторые характеристики преобразуемых систем не принимаются во внимание или преобразование применяется к ограниченному объекту, рассматриваемому как изолированный, возможно, что преобразования одного типа имитируют преобразования другого. Так, тело, передвинутое в результате некоторого активного воздействия других тел в новое положение, так же изменяет координаты (если игнорировать сдвиг во времени и движение других тел), как если бы оно стало рассматриваться с точки зрения новой системы координат, подвергнутой сдвигу, противоположному активному пространственному сдвигу тела, если к тому же отвлечься от того, что другие тела, не затронутые сдвигом, в первом случае не меняют своих положений, а во втором – сдвигаются все сразу. В точности то же можно сказать и об активном повороте тела, условно эквивалентном обратному повороту системы координат, а также о соответствующих парах измерений скорости тела и преобразований Галилея или преобразований Лоренца. Группу Пуанкаре образует множество пассивных преобразований, но отнюдь не активных (в полном смысле слова) движений тел или частиц. Поэтому неверно, как это иногда пишут, что активная и пассивная точки зрения на каждое из преобразований группы Пуанкаре полностью эквиваленты [3].

Преобразования зарядного сопряжения и другие операции внутренней симметрии изолированных микросистем являются, в сущности, преобразованиями аналогии. Но в соответствующем абстрактном пространстве они выглядят либо как результат активного вращения, либо как пассивное преобразование и поэтому могут быть включены в группы симметрии.

Литературы

- 1. Н.П.Клапиков «Успехи физических наук» М., Наука, 2007.
- 2. И.В. Савельев «Основы теоретической физики» М., Наука, 1997.
- 3. Н.Мотт «Волновая механика и ее применения» М., Наука, 2006.

ӘОЖ 57

БИОЛОГИЯ ПӘНІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ

Куанбекова Ж. Ж. « №3 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ, Сәтбаев қаласы

В данной рассматриваются вопросы изучения технологии критического мышления через чтение и письмо на уроках биологии.

In this article consider the problems of technology trial thinking through reading and writing at the biology lesson.

Еліміздің президенті Н.Ә. Назарбаев айтқандай: «Қазіргі тандағы білім беру жүйесінің ең бірінші міндеті – сын тұрғысынан ойлайтын және ақпарат ағындарына бейімделуге қабілетті адамдарды дайындау». Сын тұрғысынан ойлау – Қазақстандағы оқыту мен оқуды дамыту үшін өзекті болып отырған жетекші заманауи педагогикалық ұғым. «Сын тұрғысынан ойлаудың маңызды ерекшеліктерінің бірі оның пайымдауларды талдауға және құрлымдауға, кәсіптік қызмет саласына тәуелсіз білім алуға үйретуінде. Оның шеңберінде «қалай?», «қашан?» және «неліктен?» деген сұрақтар қаралады».

«Сабақ беру жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер», - деп Ж.Аймауытов айтқандай, болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана екенін дәлелдеу. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының кез келген стратегиялары құнды әрі бағалы. «Ой шақыру», «Семантикалық карта», «Венн диаграммасы», «Ортада қаламсап», «Кубизм» т.б стратегияларын қолдану

окушылардың мотивациясын оятып ынталандыра түсері сөзсіз. Өзін – өзі бағалай білу стратегиясы да окушылардың күш жігеріне сенімділік береді. Сыни тұрғыдан ойлау – сынау емес шыңдалған бірін – бірі толықтырған ойлау деуге болады. Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан – жақты дамыту [1].

Биология және география сабақтарын « Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы негізінде құрып оқыту тәсілін іс – тәжірибеме енгізу нәтижесі жеткіншектер бойында мынадай іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруға болатынын байқатты:

- -әрбір оқушы өзінің жеке ойымен өмірге деген көзқарасымен және ойлау қабілетімен ерекшеленеді;
- -ойын жаңа ақпараттар арқылы білдіреді;
- -өз ойларын толық, дұрыс тұжырымдайды;
- -өздеріне пайдалана алады;
- -жаңа мағынаны өз ізденісі арқылы табады;
- -өз біліміне сүйеніп, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе біледі.

Жаңа педагогикалық технологиялардың ерекшеліктері өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан – жақты дамыту [2]

Енді Абай атамыздың мына өлең жолдарынан үзінді келтіргім келіп тұр:

Ақырын жүріп анық бас,

Еңбегін кетпес далаға.

Ұстаздық еткен жалықпас,

Үйретуден балаға – деп айтқандай қай ұстазды алсақ та, қайтсем алдымда отырған балаға жан – жақты терең білім беремін деп, оқытудың, үйретудің әртүрлі әдістерін іздестіреді.

Сабақ барысында кейбір оқушыларда қиыншылықтар да кездеседі. Бала сөйлеу үшін не істеу керек? деген сұраққа жауап ретінде тек сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы ғана береді. Бұл бағдарламаның стратегиялары оқушының ойлауын дамытуға, өз пікірін тұжырымдап айтуға, батыл сөйлеуге, көпшілік ортасында өзін еркін ұстауға, өзіне сенімді болуға үйретеді [3].

Практикалық сабақтар болмаса, ғылыми – танымдық мәтіндер мен жұмысқа арналған кез – келген теориялық сабақ «Түртіп алу», Білемін. Білгім келеді. Үйрендім. сияқты стратегияларды қолданған кезде тіптен оқушылардың қызығушылығын арттырады. 7-сыныпта «Құлқайыргүлділер тұқымдасы» тақырыбын өткенде, Білемін.Білгім келеді. Үйрендім. бағыты бойынша кестені толтырамыз.

Б	Б	Y
1.Жемісі құрғақ-	Шит талшықтары таза жасунықтан	Құлқайыргүлділер
қауашақ немесе бір	(клечатки) тұрады.	тұқымдасынан 9 тұқымдас
гұқымды жаңғақша.	Өте ширатылған сондықтан	бар екендігі.
2.Құлқайыргүлділер-	тоқыма материалы ретінде	Баобаб-құлқайырға өте
гұқымдасының өкілі	пайдаланады.	ұқсас ағаш текті өсімдік.
мақта.		Мақтаның ашылмай
3.Мақта тұқымынан		қалған немесе шала
мақта майы,мақта		ашылған қауашағын көсек
мамығы,тағамға және		дейді.
гехникалық мақсатта		Шитті мақтадан таза мақта
қолданылады.		өндіріледі.
4. Өзбекстанда өседі		

«Өсімдіктердің көптүрлілігі» деген тақырыпты өткенде мәтінді бөліп жазу стратегиясында өз ойларын көрсете біледі. Онда оқушыларға өсімдіктерді қорғау үшін қандай шаралар қажет? деген проблемалы сұрақ берілген болатын. Эссе жазу кезінде «Өсімдік табиғаттың бір бөлігі, қоршаған ортаны, өсімдікті қорғауымыз керек. Егер айналамызда ағаштар, гүлдер болмаса, қаламыз әдемі болмас еді. Олар бізге сұлулық

сыйлайды. Егер мен үлкен бизнесмен болсам, өсімдіктерді қорғауға арнайы қаржы бөлер едім. Өсімдіктерді қорлаған адамдарға тиісті айыппұл тағар едім» деп өз ойларын ашық айта алады.

6-сыныпта «Жануарлардың көбею ерекшеліктері» тақырыбы бойынша үй тапсырмасын сұраған кезде семантикалық картаны пайдалануға болады.

	Дара жынысты	Іштей ұрықтанды ру	Жұмыртқа лайды	Тірідей туады	Ұрык жатыр- да дамиды	Қағанағы болады	Сүт бездері болады	Ұрпақты қорғау
Жорғал аушыл ар	+	+	+	+	-	-	-	-
Құстар	+	+	+	-	-	-	-	+
Сүтқор ектілер	+	+	+	+	+	+	+	+

7 — сыныпта «Қосмекенділер» класын өткен кезде, бөлінген топтарға кубик лақтырылады, осы кубикте бірнеше жазу бар. Суреттеңіз, қолданыңыз, зерттеңіз, ойыңызбен байланыстырыңыз, салыстырыңыз, талқылаңыз немесе қарсы шығу. Әрбір топқа кубикті лақтырғанда қай тапсырма түссе, соны топта талқылап бір лидер ортаға шығып, ойларын айтып береді. Келесі стратегия «дөңгелек стол» деп аталады. Онда тұқым қабығы десем әрі қарай әртүрлі маркермен толтырып шығады.

Құстар тақырыбын өте отырып, топтастыру стратегиясын меңгергенде білім деңгейінің біршама дамығанын байқадым. Әрбір оқушы өз тобында құстардың тірі табиғатқа жағатынын, шыбын – шіркейлермен қоректеніп, орманда, тауда, үйде тіршілік ететін, кейбір құстардың ұйықтағанда, қараңғыда көздері көрмейтінін тілге тиек етеді. Топта жұмыс істегенде олардың тілінен, ой - өрісінің дамығанына, өз ойын еркін жеткізе алатындығын көруге болады [4].

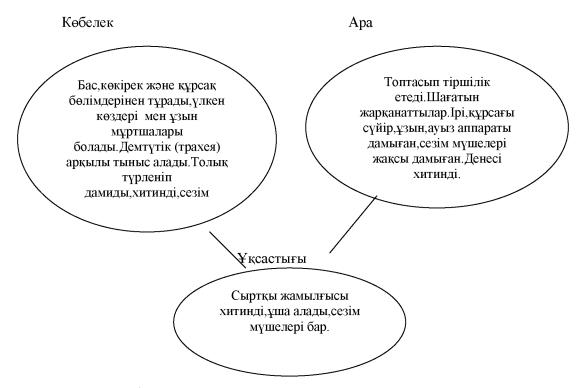
7- сыныпта «Бунақденелілер» туралы түсінік беру мақсатында сын тұрғысынан ойлау стратегиясын пайдалану арқылы, «Бал арасы» тақырыбын өткенде әсерлі

оқу мен ойлауға арналған «түртіп алу жүйесі» стратегиясы бойынша жұмыс істеу барысында бұрыңғы білімдерімен жаңадан алған білімдерін шебер ұштастыра білді [5].

Мысалы: Бұрынғы білімдері Топтасып ұшады, бал қорын жинайды. Көбелекке ұқсас – бунақденелілерге жатады. Жаңа білім
Бір ана – арасы болады
Қалғаны жұмысшы аралар
болады. Өсімдіктерді
тозандандырады.

Ой толғаныс фазасында «Венн диаграммасы» арқылы көбелек пен араны салыстырады.

Кестені талдау.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырып, бірін – бірі тыңдай білуге, өз ойын ашық айтып жеткізуге, өзгенің пікірін сыйлауға, өз еркімен білімін кеңейтуге, өзін - өзі тәрбиелеуге қол жеткізеді. Себебі, бұл тек бір ғана баланың сабақ үлгерімі ғана емес толық сыныптың сабақ үлгерімінің жемісі. Бұрын тек оқу үлгерімі жақсы бала ғана сабаққа қатысып, ойын ортаға салса, қазір сабақ үлгерімі төмен оқушы да сабаққа қатысып, ойын ортаға салады, яғни сабақта өз бетімен бейқам отыратын оқушы болмайды. Ең бастысы уақытынды үнемдейсің, үй тапсырмасын да сұрап, жаңа тақырыпты да талқылап көптеген қосымша деректермен танысасың. Бұл оқушылардың жемісі, себебі олар сабаққа жақсы дайындалып келеді. Қосымша деректерді де өз беттерінше жинап, сабақта білгенін ортаға салады. Сабақ жүйесі осылай өтсе, оқушылар тек оқулықпен шектелмейді, өздері жинап келген деректерін ортаға салып талқылайды, сөйтіп, оқушылардың білім деңгейі өседі [6].

Қорыта келгенде, биология және қандай да пән болмасын сабағында компьютер және т.б жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы – Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі де, келешекте компьютер заманы болатынына көз жеткізеді. Білім саласындағы табыстар мамандардың біліміне, біліктілігіне байланысты екндігін білеміз. Сондықтан біз тек Қазақстанның ішінде ғана емес, әлем деңгейінде бәсекеге қабілетті жастарды дайындай білуіміз керек. Қазіргі заман сабағы жаңа ақпаратық технологияны меңгерген мұғалімсіз болмайды [7]. Ұлы ағартушы

Ы. Алтынсарин: «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені жақсы мұғалім – мектептің жүрегі» деген екен. Онда «мектептің жүрегі» болумен қатар, жаңа егемен еліміздің ұрпағын жаңа білім нәрін сусындатып, саналы тәрбие, сапалы білім беретін білімді, білікті ұстаз болайық.

Әдебиеттер

- 1. Авторы Р. Әлімқұлова. М. Тәртенова. Қызықты ботаника. «Мектеп» баспасы Алматы, 1979ж
- 2. Авторы Р. Әлімқұлова. М. Тәртенова. Өсімдік-табиғат қазынасы. Алматы «Қайнар» 1984 ж
- 3. Авторы Қ.Сыбанбеков. Өсімдіктер сыр шертеді. Алматы «Қайнар» 1982 ж

- 4. Дауыс пен көрініс оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау туралы ұлттық журнал.2001 ж №3(7), №2(10), 2002 ж, №1(9)
- 5. Әдістемелік құрал «Сен тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту». 2002ж №3
- 6. Ботақаным «Дауыс пен көрініс» ұлттық журнал. №1, №2 2002ж
- 7. Биология және салауаттылық негізі журнал. №1 2010 ж.

ӘОЖ 539.3

ШЕКТІ ҰЗЫНДЫҚТАҒЫ ЖОҒАРЫ БЕТІ ШЕКТЕЛГЕН БҮЙІР БЕТІНДЕГІ ЖЫЛУ АҒЫНЫ, ЖЫЛУ АЛМАСУЫ ЖӘНЕ СОЗУШЫ КҮЩ ӘСЕРІНЕН ТІК СЫРЫҚТЫҢ ҰЗАРУЫ

Кудайкулов А.А., Айдарбеков С.У. Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

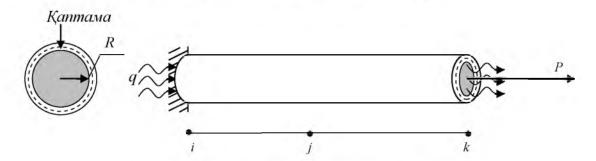
В статье рассматривается удлинение вертикального стержня. Верхняя поверхность стерженя закреплена, а боковые поверхности подвергнуты тепловому потоку, теплообмену и растягивающей силе.

The article considers the extension of the vertical rod. The upper surface of the rod is fixed and heat flow, heat transfer and tensile strength.

Бізге ℓ -ұзындықты сырық берілсін. Оның көлденең қимасының ауданы F сырық ұзындығы бойынша тұрақты. Сырық материалының серпімділік модулы E, жылудан кеңею коэффициенті α болсын. Сырықтың сол жақ шеті бекітілген, ал оң жақ шетіне сырықтың осі бойынша бағытталған P -созушы (сығушы) күш қойылсын. Сонымен қатар сырықтың сол жақ

көлденең қима ауданына q -жылу ағыны түсіп тұрсын. Оның өлшем бірлігі $\left(\frac{Bm}{cM^2}\right)$. Екінші оң

жақ көлденең қима ауданы арқылы сыртқы ортамен жылу алмасу жүріп жатсын. Сырықтың ұзындығы бойынша бүйір беті жылу өткізбейтін қабатпен қапталған болсын (1-сурет). Сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу және сырық нүктелерінің жылу заңдылықтарымен қатар сырықтың созылу (қысқару) мөлшерін табу қажет болсын [1].

1-сурет. Ұзындығы бойынша бүйір беті жылу өткізбейтін қабатпен қапталған сырық

Сырық материалының жылу өткізгіштік коэффициентін $K_{xx} \left(\frac{Bm}{c M^0 C} \right)$, сыртқы ортамен жылу алмасу коэффициентін $h \left(\frac{Bm}{c M^{2\,0} C} \right)$, ал сыртқы ортаның температурасын $T_{co} \left(C \right)$ деп

белгілейік. Сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу заңдылығы T = T(x) болсын. Онда қаралып жатқан мәселені шешу екі бөлімнен тұрады:

- 1. берілген жылу ағыны әсерінен сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу заңдылығын табу;
- 2. жылу таралу заңдылығымен созушы (сығушы) P күштің әсерінен сырық нүктелерінің жылжуын және сырықтың ұзару (қысқару) мөлшерін табу.

Алдымен мәселенің бірінші бөлімін шешуге кірісеміз. Жылу таралу заңдылығына сәйкес сырықтың ұзындығы бойынша температураның таралуы мынадай дифференциалдық теңдеумен өрнектеледі

$$K_{xx}\frac{d^2T}{dx^2} = 0\tag{1}$$

Сырықтың сол жақ көлденең қима ауданына q-жылу ағыны түсіп тұрғандықтан мынадай шекті шарт орынды болады

$$K_{xx}\frac{dT}{dr} - q = 0, x = 0 \tag{2}$$

Сырықтың оң жақ көлденең қима ауданында сыртқы ортамен жылу алмасу болғандықтан төмендегідей шекті шарт орындалуы тиіс

$$K_{xx} \frac{dT}{dx} + h(T - T_{co}) = 0, \ x = \ell$$
 (3)

Сонымен (1) дифференциал теңдеуі бір уақытта (2) және (3) шекті шарттарды қанағаттандыратын бір ғана T = T(x) шешімге ие болады. Енді q жылу ағыны, сыртқы ортамен жылу алмасу және сырықтың ұзындығы бойынша бүйір бетінің жылу өткізбейтін қабатпен қапталғандығын ескере отыра, зерттеліп жатқан сырық үшін толық жылу энергиясын жазайық [2].

$$I = \int_{V} \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x}\right)^{2} dV + \int_{S_{i}} qT ds + \int_{S_{k}} \frac{h}{2} (T - T_{co})^{2} ds , \qquad (4)$$

мұнда V -сырықтың көлемі; S_i -сырықтың қатаң бекітілген x=0 шетіне сәйкес көлденең қима ауданы; S_k -сырықтың осі бойынша бағытталған P -созушы (сығушы) күш қойылған x=l шетіндегі көлденең қима ауданы.

Жоғарыда келтірілген жылу таралудың (1) дифференциал теңдеуінің (2)-(3) шекті шарттарын қанағаттандыратын T=T(x) шешімі, (4) толық жылу энергиясын өрнектейтін функционалға минимум беретіндігі [1, 4] жұмыстарда көрсетілген болатын. Сондықтан бұл жұмыстарда квадраттық шекті элементтер әдісін қолдана отыра (4) функционалдың минимумын табу арқылы зерттеліп жатқан мәселенің шешу жолдары қаралады. Ол үшін қарастырылып жатқан ℓ -ұзындықты сырықты үш нүктелі бір шекті элемент деп аламыз. Осы элемент шегінде T=T(x) температураны квадраттық полиноммен апроксимациялағанда мынадай өрнек алынады

$$T = T(x) = \varphi_i(x)T_i + \varphi_i(x)T_i + \varphi_k(x)T_k, \tag{5}$$

мұнда $\varphi_i(x)$, $\varphi_j(x)$, $\varphi_k(x)$ -тер бір өлшемді үш нүктелі квадраттық элементтің пішін функциялары және олар (8) формула арқылы өрнектеледі. Онда осы элемент шегінде температураның градиенті былайша анықталады

$$\frac{\partial T}{\partial x} = \frac{\partial \varphi_i(x)}{\partial x} T_i + \frac{\partial \varphi_j(x)}{\partial x} T_j + \frac{\partial \varphi_k(x)}{\partial x} T_k \tag{6}$$

Енді (6) және (5) өрнектерді (4) формулаға қойып, зерттеліп жатқан сырық үшін толық жылу энергиясының шекті элемент өрнектері арқылы жазылатын функционалының көрінісін жазамыз .

$$I = \int_{V} \frac{K_{xx}}{2\ell^4} \left[16x^2 - 24\ell x + 9\ell^2 \right] T_i^2 + 2(40\ell x - 32x^2 - 12\ell^2) T_i T_j + 2(16x^2 - 16\ell x + 3\ell^2) T_i T_k + 2(24\ell x - 4\ell^2 - 32x^2) T_j T_k + (16\ell^2 - 64\ell x + 64x^2) T_j^2 + (16x^2 - 8\ell x + \ell^2) T_k^2 dV + \int_{S_i} q T dS + \int_{S_k} \frac{h}{2} (T - T_{co})^2 dS$$

$$(7)$$

Енді (7)-ші функционалдағы әрбір интегралды бөлек-бөлек интегралдаймыз.

$$I = \int_{V} \frac{K_{xx}}{2l^{4}} \left[16x^{2} - 24lx + 9l^{2} \right] T_{i}^{2} + 2(40lx - 32x^{2} - 12l^{2}) T_{i} T_{j} + 2(16x^{2} - 16lx + 3l^{2}) T_{i} T_{k} + 2(24lx - 4l^{2} - 32x^{2}) T_{j} T_{k} + (16l^{2} - 64lx + 64x^{2}) T_{j}^{2} + (16x^{2} - 8lx + l^{2}) T_{k}^{2} \right] dV =$$

$$= \frac{K_{xx}F}{2l^{4}} \int_{0}^{1} \left[16x^{2} - 24lx + 9l^{2} \right] T_{i}^{2} + 2(40lx - 32x^{2} - 12l^{2}) T_{i} T_{j} + 2(16x^{2} - 16lx + 3l^{2}) T_{i} T_{k} + (8) \right] dx =$$

$$+ 2(24lx - 4l^{2} - 32x^{2}) T_{j} T_{k} + (16l^{2} - 64lx + 64x^{2}) T_{j}^{2} + (16x^{2} - 8lx + l^{2}) T_{k}^{2} dx =$$

$$= \frac{K_{xx}F}{2l} \left[\frac{7}{3} T_{i}^{2} - \frac{16}{3} T_{i} T_{j} + \frac{2}{3} T_{i} T_{k} - \frac{16}{3} T_{j} T_{k} + \frac{16}{3} T_{j}^{2} + \frac{7}{3} T_{k}^{2} \right]$$

Мұнда F -сырықтың көлденең қимасының ауданы, ол сырықтың ұзындығы бойынша тұрақты болады. Осылайша (7)-ші өрнектегі қалған екі интегралды да есептейміз. Мұнда

$$\int_{S_{i}} qTdS = S_{i}qT_{i} = FqT_{i};$$

$$\int_{S_{k}} \frac{h}{2} (T - T_{co})^{2} dS = S_{k} \frac{h}{2} (T_{k} - T_{co})^{2} = \frac{Fh}{2} (T_{k} - T_{co})^{2};$$
(10)

қатынастарын пайдаланамыз. Онда (7)-нің интералданғаннан кейінгі көрінісін аламыз.

$$I = \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[\frac{7}{3} T_i^2 - \frac{16}{3} T_i T_j + \frac{2}{3} T_i T_k - \frac{16}{3} T_j T_k + \frac{16}{3} T_j^2 + \frac{7}{3} T_k^2 \right] + FqT_i + \frac{Fh}{2} (T_k^2 - 2T_{co}T_k + T_{co}^2)$$
(11)

Енді I функционалды i, j, k түйін нүктелеріндегі температураның мәндері T_i, T_j және T_k -лар бойынша минимизациялаймыз. Яғни мынадай алгебралық теңдеулер жүйесін құрамыз.

$$1)\frac{\partial I}{\partial T_{i}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[\frac{14}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{j} + \frac{2}{3}T_{k} \right] + Fq = 0$$

$$2)\frac{\partial I}{\partial T_{j}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[-\frac{16}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{k} + \frac{32}{3}T_{j} \right] = 0$$

$$3)\frac{\partial I}{\partial T_{k}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[\frac{2}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{j} + \frac{14}{3}T_{k} \right] + \frac{Fh}{2}(2T_{k} - 2T_{co}) = 0$$

$$(12)$$

Сонымен T_i, T_j, T_k -лардың мәндерін анықтайтын үш теңдеуден тұратын теңдеулер жүйесін алдық. Енді осы теңдеулер жүйесін шешіп i, j, k нүктелеріндегі температураның мәндері T_i, T_j, T_k -ларды анықтаймыз.

$$T_{i} = T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{K_{xx}}$$

$$T_{j} = T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}}$$

$$T_{k} = T_{co} - \frac{q}{h}$$

$$(13)$$

Алынған шешімдер (12) теңдеулер жүйесінің барлық теңдеулерін бір уақытта қанағаттандыратынын тексеріп көруге болады. Сондықтан табылған i, j, k-түйін нүктелеріндегі температураның мәндері (4) формуласымен өрнектелетін толық жылу энергиясының функционалына минимум береді. Яғни табылған (13) шешімдері бір уақытта (1) дифференциал теңдеуін де және (2), (3) шекті шарттарды да қанағаттандырады. Алдымен алынған (13) шешімдерінің (1) жылу таралудың дифференциал теңдеуін қанағаттандыратынын

дэлелдейміз. Ол үшін (6)-дан $\frac{d^2T}{dx^2}$ өрнегін табамыз.

$$\frac{d^2T}{dx^2} = \frac{4}{\ell^2} T_i - \frac{8}{\ell^2} T_j + \frac{4}{\ell^2} T_k = \frac{4}{\ell^2} (T_i + T_k) - \frac{8}{\ell^2} T_j$$
 (14)

Табылған (14)-ке (13)-тен T_i, T_j, T_k -лардың мәндерін қоямыз.

$$\frac{4}{\ell^2} \left(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{K_{xx}} + T_{co} - \frac{q}{h} \right) - \frac{8}{\ell^2} \left(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}} \right) = \frac{8T_{co}}{\ell^2} - \frac{8q}{h\ell^2} - \frac{4q\ell}{\ell^2 K_{xx}} - \frac{8T_{co}}{\ell^2} + \frac{8q}{h\ell^2} + \frac{4q\ell}{\ell^2 K_{xx}} = 0$$

Бұдан шынымен де $K_{xx} \frac{d^2T}{dr^2} = 0$ екендігі көрініп тұр.

Сондай-ақ табылған (13) шешімдерінің (2) және (3) шекті шарттарын қанағаттандыратынын дәлелдейміз. Алдымен (2) шекті шартын алайық. Яғни x=0-де $K_{xx}\frac{dT}{dx}-q=0$ болуы керек.

Ол үшін (6) өрнегінде x -тің орнына 0 санын қойып (2)-ден мынадай теңдеуге келеміз

$$K_{xx} \left[-\frac{3}{\ell} T_i + \frac{4}{\ell} T_j - \frac{1}{\ell} T_k \right] - q = 0$$

Бұл теңдеуге (13)-тен табылған шешімдерді қойып көрейік. Онда

$$K_{xx} \left[-\frac{3}{\ell} \left(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{K_{xx}} \right) + \frac{4}{\ell} \left(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}} \right) - \frac{1}{\ell} \left(T_{co} - \frac{q}{h} \right) \right] - q = 0$$

Бұдан

$$K_{xx} \left[-\frac{3T_{co}}{\ell} + \frac{3q}{h\ell} + \frac{3q}{K_{xx}} + \frac{4T_{co}}{\ell} - \frac{4q}{h} - \frac{2q}{K_{xx}} - \frac{T_{co}}{\ell} + \frac{q}{h\ell} \right] - q = 0; \quad K_{xx} \frac{q}{K_{xx}} - q = 0; \quad q - q = 0;$$

Сонымен табылған (13) шешімдері (2) шекті шартты да қанағаттандыратындығы дәлелденді. Енді (13) шешімдерінің (3) шекті шартты қанағаттандыратынын дәлелдейміз. Ол үшін (6)-ны пайдаланып (3) шекті шартты қайта жазамыз [3].

$$\left[K_{xx}\frac{dT}{dx} + h(T - T_{co})\right]_{x=\ell} = 0$$

$$K_{xx}\left[\frac{1}{\ell}T_i - \frac{4}{\ell}T_j + \frac{3}{\ell}T_k\right] + h(T_k - T_{co}) = 0$$

Бұл теңдеуге (13) шешімдерін қойсақ

$$K_{xx} \left[\frac{T_{co}}{\ell} - \frac{q}{h\ell} - \frac{q}{K_{xx}} - \frac{4T_{co}}{\ell} + \frac{4q}{h\ell} + \frac{2q}{K_{xx}} + \frac{3T_{co}}{\ell} - \frac{3q}{h\ell} \right] + h(T_{co} - \frac{q}{h} - T_{co}) = 0$$

$$K_{xx} \frac{q}{K_{xx}} - q = 0; \quad q - q = 0$$

Сонымен табылған (13) шешімдері (1) жылу таралудың дифференциал теңдеуін және (2)-(3) шекті шарттарын толық қанағаттандырады. Сонымен қатар табылған (13) шешімдері (4) функционалына да минимум береді.

Нэтижеде толық жылу энергиясын өрнектейтін функционалға минимум беретін T=T(x) функциясын тауып, оның тұрақты жылу таралу мәселесінің дәл шешімі болатынына көз жеткіздік. Алынған (13) шешімін талдайтын болсақ, онда бүйір беті жылу өткізбейтін қабатпен қапталған сырықтың нүктелеріндегі жылу мөлшері сырықтың көлденең қима ауданына байланысты емес екен. Сондай-ақ нүктелердегі жылу мөлшері сырықтың оң жақ шетіндегі көлденең қима ауданына түсіп тұрған жылу ағынына және оң жақ шетіндегі көлденең қима ауданын орап тұрған сыртқы ортаның температурасына тура пропорционал, оң жақ шетіндегі көлденең қима ауданы арқылы оны орап тұрған сыртқы ортамен жылу алмасу коэффициентінің мәніне кері пропорционал болады.

Зерттеліп жатқан сырық созушы P -күштің әсерінен созылады. Оның мәні былайша табылады.

$$\Delta \ell_P = \frac{P\ell}{EF} \tag{15}$$

Сырық материалының жылудан кеңею коэффициентін α десек, онда жылу таралудың есебінен сырықтың созылуы [2] мынадай болады.

мұнда T_i, T_i, T_k -лардың мәндерін (13) өрнегінен пайдалансақ, онда

$$\begin{split} &\Delta\ell_{T} = \alpha \Bigg[\frac{\ell}{6} \Bigg(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{K_{xx}}\Bigg) + \frac{2\ell}{3} \Bigg(T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}}\Bigg) + \frac{\ell}{6} \Bigg(T_{co} - \frac{q}{h}\Bigg) \Bigg] = \\ &= \alpha \Bigg[\frac{\ell T_{co}}{6} - \frac{\ell q}{6h} - \frac{q\ell^{2}}{6K_{xx}} + \frac{2\ell T_{co}}{3} - \frac{2q\ell}{3h} - \frac{q\ell^{2}}{3K_{xx}} + \frac{\ell T_{co}}{6} - \frac{q\ell}{6h} \Bigg] = \\ &= \alpha \Bigg[\Bigg(\frac{\ell T_{co}}{6} + \frac{2\ell T_{co}}{3} + \frac{\ell T_{co}}{6}\Bigg) - \Bigg(\frac{q\ell}{6h} + \frac{2q\ell}{3h} + \frac{q\ell}{6h}\Bigg) - \Bigg(\frac{q\ell^{2}}{6K_{xx}} + \frac{q\ell^{2}}{3K_{xx}}\Bigg) \Bigg] = \alpha \Bigg[\ell T_{co} - \frac{q\ell}{h} - \frac{q\ell^{2}}{2K_{xx}}\Bigg] \end{split}$$

Сонымен табылған жылу таралу заңдылығының есебінен сырықтың ұзаруы

$$\Delta \ell_T = \alpha \ell \left[T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}} \right] \tag{16}$$

Соңғы формуладан көрініп тұрғандай жылудың есебінен сырықтың ұзаруы, оның сол жақ шетінің көлденең қима ауданына түсіп тұрған жылу ағыны q-ға, сырықтың ұзындығы ℓ -ге, сырық материалының жылудан кеңею коэффициенті α -ға және сырықтың оң жақ шетінің көлденең қима ауданын орап тұрған ортаның температурасы T_{co} -ға тура пропорционал болады. Ал сырықтың оң жақ шетінің көлденең қима ауданы арқылы сыртқы ортамен жылу алмасу коэффициенті h-пен сырық материалының жылу өткізгіштік коэффициенті K_{xx} -қа кері пропорционал болады [4].

Енді алынған нәтижелерді басқада авторлардың алған нәтижелерімен салыстыру мақсатында сырықтың геометриялық, физика-механикалық және жылулық қасиеттерін өрнектейтін параметрлердің мәндерін төмендегідей етіп берейік.

$$K_{xx} = 75 \frac{Bm}{cm^{\circ}C}; h = 10 \frac{Bm}{cm^{2} {}^{\circ}C}; \alpha = 125 \cdot 10^{-7} \frac{1}{{}^{\circ}C}; P = 1000K\Gamma; q = -150 \frac{Bm}{cm^{2}}; \ell = 7,5 cm;$$

 $F = 4 cm^{2}; T_{co} = 40 {}^{\circ}C;$

Сырықтың бүйір беті ұзындығы бойынша жылу өткізбейтін қабатпен қапталған болсын. Онда (13) формулаға сәйкес сырықтың $(x = x_i = 0); (x = x_j = \frac{\ell}{2}); (x = x_k = \ell);$ нүктелеріндегі T_i, T_i, T_k температураларының мәндерін есептейік.

$$T(x = x_i = 0) = T_i = 40 + \frac{150}{10} + \frac{150 \cdot 7.5}{75} = 70 \, ^{\circ}C$$

$$T\left(x = x_j = \frac{\ell}{2}\right) = T_j = 40 + \frac{150}{10} + \frac{150 \cdot 7.5}{2 \cdot 75} = 62.5 \, ^{\circ}C$$

$$T(x = x_k = \ell) = T_k = 40 + \frac{150}{10} = 55 \, ^{\circ}C$$

Табылған бұл мәндер [1] табылған мәндермен дәлме-дәл келеді. Созушы P күштің әсерінен сырықтың созылуы [2]

$$\Delta \ell_P = \frac{P\ell}{EF} \tag{17}$$

Онда (16)-(17)-ді пайдаланып, келесі қатынастың мәнін табамыз.

$$\frac{\Delta \ell_T}{\Delta \ell_P} = \alpha \ell \frac{EF}{P\ell} \left[T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}} \right] = \frac{\alpha EF}{P} \left[T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2K_{xx}} \right]$$
(18)

Бұл формуланың физика-механикалық мағынасы мынадай:

табылған жылу таралу заңдылығының есебінен сырықтың созылуы, берілген созушы Р-күштің

эсерінен болатын созылуға қарағанда әлдеқайда көп екендігін көрсетеді. Біздің мысалымызда
$$\Delta \ell_P = \frac{P\ell}{EF} = \frac{1000 \cdot 7,5}{2 \cdot 10^6 \cdot 4} = \frac{7500}{8000000} = 0,0009375 \ \text{см}$$
 болса
$$\Delta \ell_T = \alpha \ell \left[T_{co} - \frac{q}{h} - \frac{q\ell}{2 \cdot K_{xx}} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + \frac{150}{10} + \frac{150 \cdot 7,5}{2 \cdot 75} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right] = 125 \cdot 10^{-7} \cdot 7,5 \left[40 + 15 + \frac{1125}{150} \right]$$

болады. Онда зерттеліп жатқан сырық үшін $\frac{\Delta \ell_T}{\Delta \ell_P} = 6,25$ есе болады.

Жоғарыда шешілген мәселеден сырықтык құрылма элементтері жылу ағыны мен созушы күштің әсерінде жұмыс істейтін болған жағдайда, сырықтың жылу әсерінен ұзаруы, берілген созушы күштің есебінен ұзаруына қарағанда бірнеше есе немесе тіптен ондаған есе көп болатынын ескеру қажет екендігі көрініп тұр.

Әдебиеттер

- 1. И.А.Биргер, Я.Г.Пановко. Прочность. Устойчивость. Колебания. Том1. //М.: Машиностроение, 1968. -114-115 стр.
- 2. Писаренко Г.С. и др., Сопротивление материалов, "Вища Школа", Киев, 1973, -672с.
- 3. Литвинов А.Н. Расчет термомеханических напряжений в многослойных упругих элементах. Датчики систем измерения, контроля и упр. Сер. Системы упр. №21, 2001. стр.20-27.
- 4. К.Б.Амиртаев, А.К.Кудайкулов, Р.О.Тулеуова, Б.М.Токкулиев, У.Б.Утебаев. Установившиеся термо-упругое состояние жестко- заделанной двумя концами стержня при нагревании обеих концов. // Научный журнал МОН РК Поиск, №3, 2007. -305-310 стр.

ӘОЖ 539.3

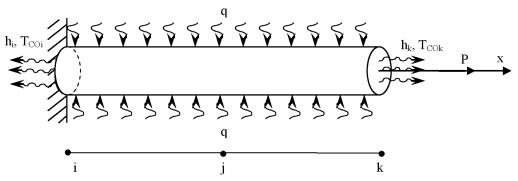
ҰЗЫНДЫҒЫ ШЕКТЕЛГЕН ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ ЖАҒЫ БЕКІТІЛГЕН ТІК СЫРТЫҚТЫҢ ЖЫЛУ АҒЫНЫ МЕН ЖЫЛУ АЛМАСУ ӘСЕРІНЕН ҰЗАРУЫ

Кудайкулов А.А., Барменбекова А.Т. Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған униерситеті

В статье определяется удлинение вертикального стержня ограниченной длины, закрепленой сверху под воздействием теплового потока и теплообмена.

The article considers the extension of the limited length of the vertical rod, fixing the top under the influence of the heat flux and head transfer.

Бізге көлденең қимасының ауданы ұзындығы бойынша тұрақты F-болатын ℓ -ұзындықты, сырық берілсін. Сырық материалының серпімділік модулі E, жылудан кеңею коэффициенті α -болсын. Сырықтың сол жақ шеті бекітілсін, сол жақ шетінің көлденең қимасының ауданы арқылы сыртқы ортамен жылу алмасу коэффициенті h_i , сыртқы ортаның температурасы T_{co_i} болсын. Оң жақ шетіне сырықтың осі бойынша P-созушы күш қойылсын, оң жақ шетіндегі көлденең қима ауданы арқылы екінші сыртқы ортамен жылу алмассын. Сырық мен оң жақ шетіндегі көлденең қима ауданы арқылы сыртқы ортамен жылу алмасу коэффициенті h_k , ал сыртқы ортаның температурасы T_{co_k} болсын. Сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу заңдылығын және сырықтың жалпы ұзаруын табу керек болсын [1]. Мәселенің есептік сызбасы 1-суретте келтірілген.

1-сурет -Бүйір бетіне q жылу ағыны түсіп тұрған, P -созушы күш әсеріндегі сырық

Берілген ℓ ұзындықты сырықты үш нүктелі (i,j,k) бір квадраттық шекті элемент деп карастырайық.

Берілген сырықта жылу таралудың дифференциал теңдеуі келесі түрде болады.

$$K_{xx}\frac{d^2T}{dx^2} = 0\tag{1}$$

Мәселенің қойылымына сәйкес мынадай шекті шарттар қанағаттандыру керек

$$K_{xx} \frac{dT}{dx} = -q$$
; $S = S_{66}$, $0 \le x \le \ell$ -де (2)

$$K_{xx}\frac{dT}{dx} + h_i(T - T_{co_i}) = 0; \quad x = x_i = 0$$
-де (3)

$$K_{xx} \frac{dT}{dx} + h_k (T - T_{co_k}) = 0; \quad x = x_k = \ell$$
-де (4)

Яғни бір уақытта (2) дифференциал теңдеуін және (3)-(4) шекті шарттарды қанағаттандыратын T = T(x) функциясын тапсақ, сол функция берілген мәселенің шешімі болып, ол сырықтың ұзындығы бойынша жылу таралу заңдылығы болады. Екінші жағынан сол функция сырықтагі толық жылу энергиясын өрнектейтін мынадай функционалға [1] минимум береді:

$$I = \int_{V} \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x}\right)^{2} dV + \int_{S_{66}} qT dS + \int_{S_{i}} \frac{h_{i}}{2} (T - T_{co_{i}})^{2} dS + \int_{S_{k}} \frac{h_{k}}{2} (T - T_{co_{k}})^{2} dS$$
 (5)

Мұнда, сырықтың ұзындығы бойынша оның көлденең қима ауданы тұрақты болғандықтан $F=S_i=S_k$ болады. Сырықтың көлденең қимасын дөңгелек деп алсақ, онда оның радиусын r деп белгілейік. Онда көлденең қима ауданы $F=\pi r^2$, дөңгелек шеңбердің ұзындығы $2\pi r$ болады. Енді (5) өрнектегі

$$I_1 = \int_{S_{de}} qT dS \tag{6}$$

интегралын есептеуді қарастырайық. Себебі (5) өрнегіндегі басқа интегралдарды есептеулер, алдыңғы (1) және (2) бөліміндегі тақырыптарда толығымен қарастырылған. Соңғы (6) интеграл бүйір бет бойынша алынғандықтан және сырықтың көлденең қимасының радиусы r-ге тең дөңгелек болғандықтан, оны былайша жазуға болады.

$$I_1 = 2\pi r \int_0^\ell q T dx \tag{7}$$

Бірақ (5)-ті пайдалансақ (7)-нің көрінісі мынадай болады.

$$I_{1} = 2\pi r \int_{0}^{\ell} q T dx = 2\pi r q \int_{0}^{\ell} \left[\frac{\ell}{\ell} (x) T_{i} + \varphi_{j}(x) T_{j} + \varphi_{k}(x) T_{k} \right] dx =$$

$$= 2\pi r q \int_{0}^{\ell} \left[\frac{(\ell^{2} + 3\ell x + 2x^{2})}{\ell^{2}} T_{i} + \frac{(4\ell x - 4x^{2})}{\ell^{2}} T_{j} + \frac{(2x^{2} + \ell x)}{\ell^{2}} T_{k} \right] dx =$$

$$= 2\pi r q \left[\frac{T_{i}}{\ell^{2}} \left(\ell^{2} x - \frac{3\ell x^{2}}{2} + \frac{2x^{3}}{3} \right) + \frac{T_{j}}{\ell^{2}} \left(2\ell x^{2} - \frac{4x^{3}}{3} \right) + \frac{T_{k}}{\ell^{2}} \left(\frac{2x^{3}}{3} - \frac{\ell x^{2}}{2} \right) \right]_{0}^{\ell} =$$

$$= 2\pi r q \left[\frac{T_{i}}{\ell^{2}} \frac{\ell^{3}}{6} + \frac{T_{j}}{\ell^{2}} \frac{2\ell^{3}}{3} + \frac{T_{k}}{\ell^{2}} \frac{\ell^{3}}{6} \right] = 2\pi r q \left(\frac{\ell}{6} T_{i} + \frac{2\ell}{3} T_{j} + \frac{\ell}{6} T_{k} \right) =$$

$$\frac{\pi r q \ell}{3} (T_{i} + 4T_{j} + T_{k})$$
(8)

Алдыңғы (1) бөлімінің (3) және (5) алынған (8) өрнектерін пайдаланып (5) функционалының интегралданған көрінісін жазамыз.

$$I = \frac{K_{xx}}{2\ell} \left[\frac{7}{3} T_i^2 - \frac{16}{3} T_i T_j + \frac{2}{3} T_i T_k - \frac{16}{3} T_j T_k + \frac{16}{3} T_j^2 + \frac{7}{3} T_k^2 \right] + \frac{\pi r q \ell}{3} (T_i + 4T_j + T_k) + \frac{h_i F}{2} (T_i - T_{co_i})^2 + \frac{h_k F}{2} (T_k - T_{co_k})^2$$

$$(9)$$

Құрылған функционалды үш нүктелі квадраттық шекті элементтің (i,j,k) түйін нүктелеріндегі температуралардың мәндері T_i,T_j,T_k -лар бойынша минимизациялаймыз.

1)
$$\frac{\partial I}{\partial T_{i}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[\frac{14}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{j} + \frac{2}{3}T_{k} \right] + \frac{\pi rq\ell}{3} + h_{i}FT_{i} - h_{i}FT_{co_{i}} = 0;$$
2) $\frac{\partial I}{\partial T_{j}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[-\frac{16}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{k} + \frac{32}{3}T_{j} \right] + \frac{4\pi rq\ell}{3} = 0;$
3) $\frac{\partial I}{\partial T_{k}} = 0; \Rightarrow \frac{K_{xx}F}{2\ell} \left[\frac{2}{3}T_{i} - \frac{16}{3}T_{j} + \frac{14}{3}T_{k} \right] + \frac{\pi rq\ell}{3} + h_{k}FT_{k} - h_{k}FT_{co_{k}} = 0;$

Бұл жүйе ықшамдалғаннан кейін мынадай көрініске келеді.

$$\left[\frac{7KF}{3\ell} + h_{i}F\right] T_{i} - \frac{8KF}{3\ell} T_{j} + \frac{KF}{3\ell} T_{k} = -\frac{\pi rq\ell}{3} + h_{i}FT_{co_{i}} \\
-\frac{8KF}{3\ell} T_{i} + \frac{16KF}{3\ell} T_{j} - \frac{8KF}{3\ell} T_{k} = -\frac{4\pi qr\ell}{3} \\
\frac{KF}{3\ell} T_{i} - \frac{8KF}{3\ell} T_{j} + \left[\frac{7KF}{3\ell} + h_{k}F\right] T_{k} = h_{k}FT_{co_{k}} - \frac{\pi rq\ell}{3}$$
(11)

немесе соңғы ықшамдаудан кейін шешуші жүйенің көрінісі мынадай болады

$$\frac{F(7K+3h_{i}\ell)}{3\ell}T_{i} - \frac{8KF}{3\ell}T_{j} + \frac{KF}{3\ell}T_{k} = -\frac{\pi rq\ell}{3} + h_{i}FT_{co_{i}} \\
-\frac{8KF}{3\ell}T_{i} + \frac{16KF}{3\ell}T_{j} - \frac{8KF}{3\ell}T_{k} = -\frac{4\pi rq\ell}{3} \\
\frac{KF}{3\ell}T_{i} - \frac{8KF}{3\ell}T_{j} + \frac{F (K+3\ell h_{k})}{3\ell}T_{k} = h_{k}FT_{co_{k}} - \frac{\pi rq\ell}{3}$$
(12)

Бұл жүйенің бірінші теңдеуінен T_i -ді анықтаймыз.

$$T_{i} = \frac{8K}{7K + 3h_{i}\ell} T_{j} - \frac{K}{7K + 3h_{i}\ell} T_{k} + \frac{3Fh_{i}\ell T_{co_{i}} - \pi qr\ell^{2}}{F(7K + 3h_{i}\ell)}$$
(13)

Сондай–ақ (12) жүйесінің екінші теңдеуінде T_i -ді анықтаймыз

$$T_i = 2T_j - T_k + \frac{\pi r q \ell^2}{2KF} \tag{14}$$

(12) жүйесінің соңғы үшінші теңдеуінде T_i -ді анықтаймыз

$$T_{i} = 8T_{j} - \frac{7K + 3h_{k}\ell}{K}T_{k} + \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - \pi rq\ell^{2}}{KF}$$
(15)

Енді (15) өрнегіндегі T_i -дің орнына (14)-тен T_i -дің мәнің қойсақ T_j -дің T_k арқылы өрнегін аламыз

$$2T_{j} - T_{k} + \frac{\pi q r \ell^{2}}{2KF} = 8T_{j} - \frac{7K + 3h_{k}\ell}{K}T_{k} + \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - \pi q r \ell^{2}}{hF}$$

бұдан

$$T_{j} = \frac{2K + h_{k}\ell}{2K} T_{k} - \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - 2\pi q r \ell^{2}}{6KF}$$
 (16)

Сондай–ақ (13) өрнегіндегі T_i -дің орнына, оның (14) өрнегіндегі мәнін қойсақ

$$2T_{j} - T_{k} + \frac{\pi q r \ell^{2}}{2KF} = \frac{8K}{7K + 3h_{i}\ell} T_{j} - \frac{K}{7K + 3h_{i}\ell} T_{k} + \frac{3Fh_{i}\ell T_{co_{i}} - \pi q r \ell^{2}}{F(7K + 3h_{i}\ell)}$$

Бұл өрнектен $T_{\pmb{j}}$ мен $T_{\pmb{k}}$ арасындағы қатынасты табамыз.

$$T_{j} = \frac{2K + h_{i}\ell}{2(K + h_{i}\ell)} T_{k} + \frac{2KFh_{i}\ell T_{co_{i}}K\pi qr\ell^{2} - h_{i}\pi qr\ell^{3}}{4KF(K + h_{i}\ell)}$$
(17)

Енді (16) өрнегіндегі T_j -дің орнына, оның (17) өрнегі арқылы анықталған мәнін қойсақ

$$\frac{2K + h_{i}\ell}{2(K + h_{i}\ell)}T_{k} + \frac{2KFh_{i}\ell T_{co_{i}} - 3K\pi qr\ell^{2} - h_{i}\pi qr\ell^{3}}{4KF(K + h_{i}\ell)} = \frac{2K + h_{k}\ell}{2K}T_{k} - \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - 2\pi qr\ell^{2}}{6KF}$$

Соңғы өрнекті ықшамдасақ мынаны аламыз.

$$\left[\frac{2K + h_{k}\ell}{2K} - \frac{2K + h_{i}\ell}{2(K + h_{k}\ell)}\right]T_{k} = \frac{2KFh_{i}\ell T_{co_{i}} - 3k\pi qr\ell^{2} - h_{i}\pi qr\ell^{3}}{4KF(K + h_{i}l)} + \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - 2\pi qr\ell^{2}}{6KF}$$

Бұдан T_{k} -ны анықтаймыз.

$$T_{k} = \frac{6KF\ell \left(h_{i}T_{co_{i}} - h_{k}T_{co_{i}}\right) - \pi qr\ell^{2}(13K + 7h_{i}\ell) + 6Fh_{i}h_{k}\ell^{2}T_{co_{k}}}{(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})6F}$$
(18)

Соңғы формуладан көрініп тұрғандай сырықтың оң жақ шетіндегі, яғни $x=x_k$ нүктесіндегі температураның мәні T_k , сырық материалының жылу өткізгіштік коэффициентінің мәніне, сырықтың бүйір бетіне түсіп тұрған жылу ағынына, сырықтың екі ұшында берілген температуралардың мәндеріне тура пропорционал болады. Енді табылған T_k -ның мәнін (16) өрнегіне қойып, сырықтың $x=x_j$ нүктесіндегі температураның T_j мәнін табамыз.

$$\begin{split} T_{j} = & \frac{2K + h_{k}\ell}{2K} \left[\frac{6KF\ell \left(h_{i}T_{co_{i}} - h_{k}T_{co_{k}}\right) - \pi qr\ell^{2}(13K + 7h_{i}\ell) + 6Fh_{i}h_{k}\ell^{2}T_{co_{k}}}{(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})6F} \right] - \\ & - \frac{3Fh_{k}\ell T_{co_{k}} - 2\pi qr\ell^{2}}{6KF} \end{split}$$

Ықшамдалғаннан кейін T_j -дің мәні мынадай болады.

$$T_{j} = \frac{6KF\ell(2K\left[h_{i}T_{co_{i}} - h_{k}T_{co_{k}}\right] + h_{i}h_{k}\ell\left(T_{co_{i}} + T_{co_{k}}\right) - 2h_{i}^{2}\ell T_{co_{k}})}{12KF(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})} - \frac{\pi qr\ell^{2}(26K^{2} + 10Kh_{i}\ell + 9Kh_{k}\ell + 3h_{i}h_{k}\ell^{2})}{12KF(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})}$$
(19)

Енді табылған T_j , T_k -лардың (19) және (18) мәндерін (13) немесе (14) немесе (15)-тің біріне қойып, сырықтың $x=x_i=0$ нүктесіндегі температураның T_i -мәнін анықтаймыз. Мысалы (13) өрнегін пайдаланайық. Онда

$$\begin{split} T_{i} &= \frac{8K \Bigg[6KF\ell(2K(h_{i} \cdot T_{co_{i}} - h_{k} \cdot T_{co_{k}}) + h_{i}h_{k}\ell \bigg(T_{co_{i}} + T_{co_{k}} \bigg) - 2h_{k}^{2}\ell \cdot T_{co_{k}}) \bigg]}{(7K + 3h_{i}\ell)12KF(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})} - \\ &- \frac{\pi q r \ell^{2}(26K^{2} + 10Kh_{i}\ell + 9Kh_{k}\ell + 3h_{i}h_{k}\ell^{2})}{(7K + 3h_{i}\ell)12KF(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})} - \\ &- \frac{K \Bigg[6KF\ell \bigg(h_{i} \cdot T_{co_{i}} - h_{k}T_{co_{k}} \bigg) - \pi q r \ell^{2}(13k + 7h_{i}\ell) + 6Fh_{i}h_{k}\ell^{2} \cdot T_{co_{k}} \bigg]}{(7K + 3h_{i}\ell)6F(Kh_{k}\ell + Kh_{i}\ell + h_{i}h_{k}\ell^{2})} + \frac{3Fh_{i}\ell \cdot T_{co_{i}} - \pi q r \ell^{2}}{F(7K + 3h_{i}\ell)} \end{split}$$

Онда сырықтың жылу өрісі есебінен ұзаруы былайша табылады

$$\Delta l_{T} = \alpha \int_{0}^{l} T(x) dx = \alpha \int_{0}^{l} [\varphi_{i}(x)T_{i} + \varphi_{j}(x)T_{j} + \varphi_{k}(x)T_{k}] dx = \frac{\alpha l}{6} (T_{i} + 4T_{j} + T_{k})$$
 (21)

Ал созушы P күштің әсерінен сырықтың ұзаруы

$$\Delta l_T = \frac{PL}{EF} \tag{22}$$

Сонда жылу өрісінің есебінен сырықтың ұзаруы созушы P күштің әсерінен ұзаруына қарағанда

$$N = \frac{\Delta I_T}{\Delta I_P} = \frac{\alpha I}{6} \frac{EF}{PL} (T_i + 4T_j + T_k) = \frac{\alpha EF}{6P} (T_i + 4T_j + T_k)$$
 есе көп болады.

Әдебиеттер

1. Кудайкулов А.А. Математическое (конечно-элементное) моделирование прикладных задач распространения тепла в одномерных конструкционных элементах. Международный Казахско-Турецкий Университет им. Х.А. Ясави. –Туркестан, 2009, 167с.

УДК 624; 69; 72

НОВЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ВЕНТИЛЯЦИОННЫХ СИСТЕМАХ

Оспанов А.Н., Байменова Г.Р., Кульшикова С.Т., Козыбаев Т.А., Жезказганский университет имени А.О.Байконурова

Мақалада жаңа құрылыс конструкциялары туралы қарастырылған.

New constructions of building are used in the ventilation systemss are described in this article.

При использовании современных конструкций рам, которые обеспечивают высокую плотность закрытия окон, возникает дисбаланс между количеством вытяжного и приточного воздуха в помещении. Это приводит к снижению концентрации кислорода, повышению влажность и, как следствие, отпотеванию окон в зимний период.

Для избегания этих явлений необходимо восстановить баланс расходов воздуха, или путём проветривания через открытые окна, что не всегда удобно, особенно в зимнее время, либо путём организации принудительной приточной вентиляции.

Ещё один фактор, требующий внимания – это относительная влажность в помещении. Любое проветривание помещения в зимний период приводит к осушению воздуха, появлению повышенного статического электрического поля, что приводит снижению комфортности помещения, а в некоторых случаях и к болезненным последствиям, например, обострение астмы, сухость кожи и волос и др.

Нормальная влажность - что это такое? В журнале "Светопрозрачные конструкции" (номер 7-8 за 1999 год) уже затрагивалась очень болезненная тема ремонта помещений в зимних условиях. Болезненная она, в первую очередь, для оконных фирм, чья продукция оказалась на объекте в период ремонта при проведения "мокрых" работ . Высокая влажность воздуха в помещении, в сочетании с низкой температурой на улице, приводят к обильной конденсации влаги на стеклопакетах, примыканиях откос-рама и переплетах самих окон. В случае деревянных и дерево-алюминиевых окон, контакт с конденсатом в течении недель, а то и месяцев, может привести к необратимым повреждениям конструкций. В подавляющем числе таких случаев, хозяева квартир и строители ищут причину в, якобы, плохом монтаже и качестве изготовления окон. Аналогичные проблемы с конденсатом влаги, вплоть до появления плесени и грибковых повреждений стен, могут появиться и после ремонта в обжитых квартирах. И опять, всеми правдами и неправдами, "крайним" хотят сделать оконную фирму. Каких только объяснений не приходится читать на страницах строительных изданий. Коварный Запад шлет нам пластиковые окна, уже ненужные самому Западу, и о том, что пластик, в отличие от дерева, "не дышит" и поэтому потеет и т.д. и т.п. В 99% случаев причиной появления конденсата на внутренней поверхности стеклопакета является нарушение вентиляции в помещении. При проектировании зданий с естественной системой вентиляции подразумевается, что приток свежего воздуха будет осуществляться через окно. И если раньше воздух попадал в помещение через негерметичные притворы старой "столярки", то при использовании современных герметичных окон необходимы специальные меры по обеспечению постоянного контролируемого поступления воздуха в жилье . Лучше всего с этой задачей справляются специальные шумозащитные приточные устройства, монтируемые непосредственно в конструкцию окна (см. более подробно "Светопрозрачные конструкции", выпуски 4,5,6 за 2001 год). Никаким проветриванием перед сном задача создания комфортных условий в помещении не решается.

Рассмотрим типичный случай конфликта оконной фирмы с заказчиком по поводу появления конденсата на поверхности стеклопакета. Конфликт может быть во время ремонта в зимний период, а может быть и через год при эксплуатации квартиры (например, весь подоконник занят комнатными растениями). Возможен вариант появления на объекте эксперта с гигрометром, который определит уровень относительной влажности, например, 53% и скажет, что это нормальная влажность и конденсат на стеклопакетах свидетельствует о плохом монтаже и качестве окон. Соглашаться с такой точкой зрения при минус 15-20 градусов на улице для оконной фирмы означает подписать себе приговор. Зимой в Астане, например, квартире этот уровень влажности ни в коем случае не является нормальным и является следствием нарушения влажностного режима строителями или жильцами, не обеспечившими нормальный воздухообмен. Откуда взялась цифра 50-55% влажности в качестве нормальной влажности? Обычно ссылаются на СНиП 2-3-79 "Строительная теплотехника", где приводится классификация жилых помещений по уровню влажности. Действительно, помещение с уровнем влажности 50-55% попадает в разряд помещений, нормальных по влажности . В этом документе приведена классификация помещений и больше ничего. И если летом в вентилируемой квартире в средней полосе Казахстана влажность действительно будет находится в этом диапазоне, то зимой в той же квартире относительная влажность будет значительно ниже, и по классификации СНиП 2-3-79 квартира попадет в разряд сухих по влажности. Часто уровень влажности 50-55% в качестве нормального фигурирует и в другом аспекте. Есть такое графическое изображение зоны комфорта, относительного комфорта и дискомфорта в системе координат влажность-температура. Действительно, наиболее комфортно большинство людей чувствуют себя при температуре 20-21 градус и относительной влажности 50-55%. Это некий идеал, к которому надо стремиться, но силу закона он не имеет.

Каким же образом формируется уровень относительной влажности в жилом помещении в зимнее время? Очевидно, что воздух, которым мы дышим в квартире, некоторое время назад был уличным воздухом. При понижении температуры абсолютное содержание воды в воздухе резко падает. Так, при минус 20 градусах даже при 100%-ной влажности в кубометре воздуха содержится около 0,7 грамма воды. При плюс 20 градусах и 100%-ной влажности содержится 17.3 грамма. При обеспечении нормальной вентиляции (например, однократный воздухообмен в час) внешний сухой воздух будет попадать в помещение, перемешиваться с внутренним и нагреваться. Такой процесс приводит к снижению относительной влажности и установлению некоего равновесного уровня. Известна специфическая проблема "сталинских" домов: зимой при хорошем отоплении и хорошей вентиляции через щели старых окон относительная влажность может стать 15-20% и вызвать необходимость принудительного увлажнения воздуха. Теоретически относительная влажность может уменьшиться до очень низких величин. Так, если представить себе пустую квартиру, из которой утром жильцы ушли на работу, очевидно, что через 5-6 часов при однократном воздухообмене произойдет почти полная замена внутреннего воздуха на внешний, каждый кубометр которого принесет не более 0,7 грамма воды при минус 20 градусов на улице. После прогрева такой воздух будет иметь относительную влажность на уровне 4%. В действительности, в квартире к приходу жильцов установится более высокая равновесная влажность. В реальных условиях в пустой квартире остаются источники влаги: комнатные растения, домашние животные и сами элементы интерьера (мебель, белье, ковры и т.д.), которые из-за своей пористой структуры аккумулируют часть влаги, выделяемой жильцами, и затем отдают ее при их отсутствии. В свете вышесказанного определить, что такое нормальная влажность в жилом помещении, весьма затруднительно. Реальные квартиры имеют различный объем, различную мебель и различные особенности эксплуатации. При нормальной вентиляции зимой в Астане устанавливаются такие уровни влажности в типовых квартирах 1: при 0 градусов - 30-35%, при -10 градусов -25-30%, при -20 градусов - 20-25%. Наиболее корректно понятие нормальной влажности определяет СНиП 2.04.05-91* "Отопление, вентиляция и кондиционирование" в приложении 5 на правах обязательного. В холодный (зима) и переходный (весна и осень) периоды года в обслуживаемой зоне жилых помещений оптимальными считаются температура 20-22 градуса и влажность воздуха 30-45%. Очевидно, что величина 30% относится к зиме. Так что никакие 50-55% влажности на конфликтном объекте не являются нормальными, как бы ни хотелось оппонентам оконной фирмы.

В связи с этим хотелось бы сделать одно замечание. Сейчас в Казахстане формируется специфическая ниша на рынке строительного оборудования: ниша шумозащитных приточных устройств (клапанов). Как правило, это оборудование западных фирм, но появляются и отечественные разработки. Появляется также и желание провести испытание таких устройств. С испытаниями в натурных условиях в реальных обжитых квартирах все понятно. А вот испытания в лабораторных условиях и на модельных объектах надо планировать очень грамотно, чтобы полученные результаты позволяли прогнозировать поведение устройств в реальных условиях.

В качестве примера хотелось бы привести результаты натурных испытаний глухого окна из профилей серии "Euro-92. Golden Line" "BRUGMANN" с двухкамерным стеклопакетом, приведенные в книге "Окна из ПВХ компании "BRUGMANN": рекомендации по монтажу и установке". При наружной температуре - 18 градусов температура центральной зоны верхнего стеклопакета составляла около 10 градусов, нижнего - около 9 градусов, При температуре в помещении 20 градусов запотевание верхнего стеклопакета должно начаться при относительной влажности 52%, а нижнего при 49%. Но самое интересное, что при этом температура стеклопакета в зоне примыкания к штапикам в разных частях окна составляла от 0,4 до 3,8 градуса. При 0,4 градуса конденсация влаги должна начаться при влажности 27%, а при 3,8 градуса - при 34%. При снижении температуры наружного воздуха эти критические уровни влажности также уменьшатся. Отсюда ясно, почему средний двухкамерный стеклопакет в вентилируемой квартире обычно не запотевает даже по краям. При морозах на уровне 20 градусов (а бывает это достаточно редко, средняя температура января-февраля в Астане около -10 градусов) в квартирах устанавливается влажность 20-25% и проблем с конденсатом не возникает. Но картина кардинально меняется, если в квартире идет ремонт или ремонта нет, но жильцы по каким-то причинам не вентилируют свое жилье. Если с помощью специальных увлажнителей попытаться поднять относительную влажность до комфортных 50-55%, то при даже несильных морозах запотеют все стеклопакеты (одни только по краям, другие по всей площади).

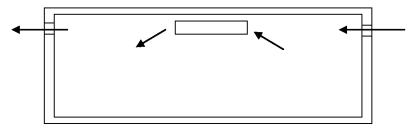
Самое парадоксальное, что это неплохо бы сделать. Зона комфортности 20-21 градус при влажности 50-55% имеет очень глубокий смысл. Система дыхания человека при этих условиях работает в оптимальном режиме. При постоянном вдыхании сухого воздуха резко возрастает нагрузка на слизистую оболочку органов дыхания, их переосушение приводит к риску респираторных заболеваний.

Как же все-таки оконной фирме доказать, что в запотевании ее стеклопакетов виноваты проблемы вентиляции, а не качество изготовления и монтажа? Проще всего в соседней обжитой квартире, где давно уже ремонт закончился, а жильцы понимают, что такое вентиляция, измерить уровень относительной влажности. Сложившийся естественным образом под действием природных факторов и обычного образа жизни при условии нормального воздухообмена в помещении уровень относительной влажности и будет нормальным.

Следует отметить, что использование усиленной принудительной вытяжной вентиляции приводит к ещё большему расбалансу и воздух начинает поступать в помещение через вытяжные каналы от соседей (из кухонь, ванных комнат и туалетов), через дымоходы, что может привести к дымлению печей, каминов, а при использовании газового оборудования, к погасанию пламени горелок.

Применение кондиционеров типа сплит обеспечивает только поддержание заданной температуры в помещении и удаление излишней влаги путём рециркуляции внутреннего

воздуха, а не подачи наружного свежего. Кроме того большинство кондиционеров не могут работать при температуре наружного воздуха ниже $-10\,^{\circ}\mathrm{C}$.

Подводя итог всему выше изложенному, можно сделать следующие выводы.

Для обеспечения комфортных условий в помещении необходимо поддержание:

баланса между количеством вытяжного и приточного воздуха, что достигается применением приточно-вытяжной вентиляции, причём температура приточного воздуха в зимнее время должна быть не ниже $16\,^{\circ}\mathrm{C}$;

заданной температуры воздуха, путём его нагрева отопительными приборами, или охлаждения кондиционерами;

относительной влажности воздуха, путём использования увлажнителей в зимнее время, и осущения с помощью кондиционеров в летнее время.

Некоторые справочные данные.

Норма воздухообмена для жилых помещений 5:

по СНи Π 2.08.01-89*- 3 m^3 /час на каждый метр жилой площади, что соответствует однократной смене воздуха в помещении за 1 час.

Литературы:

- 1. Журнал "Светопрозрачные конструкции", № 7-8, 1999
- 2. Журнал "Светопрозрачные конструкции", №4-6, 2001
- 3. СНиП 2-3-79 "Строительная теплотехника".
- 4. СНиП 2.04.05-91* «Отопление, вентиляция и кондиционирование».
- 5. Книга «Окна из ПВХ компании "BRUGMANN": рекомендации по монтажу и установке», авторы А.Кривошеин, В.Маркс, А.Мищенко, Омск, 1998
- 6. СНиП 2.08.01-89*, «Жилые здания».

ӘОЖ 517

БИОАҚПАРАТ ЖӘНЕ СИНЕРГЕТИКА ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ

Утарова А.У.

Сәтбаев қаласы әкімдігінің «№16 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

В статье методики решаются с помощью технических 11 карт по технологии БиС. Здесь решаются все функции и задачи уроков. Поэтому всегда можно добится лучших результатов с помощью навыков по этой технологии.

In article of a technologue decide by means of technical cards on the "BəcC" technology. From this technology you can take of processing of the problem. That is why you can take good aims. There are 11 cards in technology teacher at the just little time of getting ready each if listen may be to show very high aim.

«Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында»: «Зерттеулер мен жалпы білім беретін мектеп бітірушілерді тестілеудің нәтижелері мен сапасының жылма-жыл төмендеп келе жатқанын, білім берудің сапасын субъективті бағалаудың басым болуы» деп көрсетілген.

Біздің қазақстандық ғалым, «Биоақпараттану және синергетика» технологиясының авторы Ф.Я.Вассерман көптеген қазақстандық және халықаралық педагогтардың тәжірибесін оқып зерттеп, бұл талапта оқыту сапасының барлығына бірдей көрсеткіштер мен өлшегіштердің жүйесі болу керек екеніне сенімді.

Бұл жалпы орта білім беретін мектептер тәжірибесіне «Білім беру технопарк» жобасын кең ауқымды бағытта ендірумен байланысты. Қазіргі сәтте 11 базалы технологиялық картаның бесеуі көрсетілген. Олар: «Алгоритм», «Биоинтернет», «Жаттықтырғыш», «Ауызша сабақ-1», «Ауызша сабақ-2». Аталған карталар оқытудың жоғары сапасына жету міндеттерін шешеді. Карталар 11 жылдық тәжірибелер нәтижелері бойынша жаңартылып және жетілдіре толықтырылған.

Қазіргі танда білім сапасы аса өзекті мәселе болып отыр. Қазақстанның жалпы орта білім беретін мектептерінде сапалы білім беруді басқару «БжС» технологиясын басқару нәтижесі аса жоғары, үздіксіз тұрақты нәтижені алу мүмкіндіктерін көрсетті. Сол себептен де, технологияда оқытуға қажетті әдіс-тәсілдердің барлығы қамтылған. Сапаға ықпал етушінің бірі болып табылатын оқу үрдісінің негізі- өнімділік түсінігі. Ол әрбір оқушының әрбір сабақта қажетті сапаға жетуін меңзейді.БжС технологиясында өнімділік оқушылардың оқу жетістігінің 63%-ға шектелген, ол сабақ тақырыбын меңгеруде 5 ұпайды алуды міндеттейді.Мұндай нәтижеге жету дәстүрлі сабақта мүмкін емес. Бұл тек «БжС» технологиясы негізінде технологиялық карталарды қолдану арқылы ғана жүзеге асырылады.

ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында «Білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп атап көрсетілген [1].

2002-2003 оқу жылынан бастап, республиканың кейбір мектептеріндеэксперимент түрінде оқыту сапасын басқару технологиясы енгізіліп келе жатыр, авторы-қазақстандық ғалымпрактик Федор Яковлевич Вассерман. Автор «Биоақпараттану және синергетика» деп аталатын бұл технологиясын жалпы білім беретін мектептерінде бейімдеу үшін ТQМ халықаралық сапаны басқару методологиясына сәйкес оқудағысапа менеджментін енгізу бағытында жұмыстар атқаруда. Бұл технология стандартқа сай ИСО 9000 сериясымен өңделген [2].

Осы мақсатта, біздің мектебіміз 2010-2011 оқу жылынан бастап, «АКТ және ақпараттандыру негізінде сапалы білімді басқару», «Биоақпараттандыру және сингергетика» технологиясы бойынша сынаққа енген болатын. Сондықтан аталмыш технолдогия математика сабағында қолдану өте тиімді деп айтар едім.

Сынақ жұмысының нәтижесі «Биоақпараттандыру және сингергетика» технологиясының қағидаларын іске асыруда Қазақстан Республикасының ақпарат нарығын сапалы дамыту, әрі отандық ақпараттық кеңістіктің және кәсіби қатысушылардың ұлттық, ғаламдық нарығында бәсекеге қабілеттілігінарттыру үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

«БжС» технологиялық пирамидасы мынадай құрылымдардан тұрады: әлеументтендіру, бейімдеу, білім берудің сапасы, технологиялық карталар, жоспарлау, өлшеуіш құралдары, технологиялық кызмет.

Шын мәнінде технологиялық карталардың сипаттамасы мұғалім мен окушылардың (мақсатқа жету, ұйымдастыру, бақылау және реттеу іс-әрекеті) іс-әрекеттерін суреттей келе технологиялық жобалау мен құрастыру деңгейінде білім беру үрдісін елестету болып табылады. Педагогикалық әдебиеттерді зерттеп қарағанда, қазіргі заманғы оқыту үрдісінде басқару мақсатының, олардың жетістікке жету әдістері мен тәсілдерінің бір-бірімен байланыстылығы жеткіліксіз жасалынған. Атап айтсақ, мысалы, В.В.Кукушкинаның классификациясы бойынша таңдау жетістіктерін анықтайтын, олардың 16 түрлі себебін

ескеруді қажет ететін, мұғалім тарапынан берілетін оптималды оқытудың әдіс-тәсілдерін жоспарлау үрдісі бар [3].

В.С.Кукушкинаның ойы бойынша қазіргі таңдағы оқытудың көптеген жағдайларда теоретикалы – көп ықпал ету әдістеріне сүйене отырып, олардың қолдануға болатын мүмкіндіктері бар. Оқытудың сапасын төмендететін объективті себеп-салдары болып табылатыны алдын-ала болжанбаған салдарлармен кездейсоқтықтардың санының өсу дәрежесі, өз коэффициенттерінің шегімен азаюын көрсетеді. Нақты айтқанда, мұғалімге – оптималды әдістерді ешбір сәтті нәтижелі кепілдіксіз таңдау міндеттемесі жүктеледі. Бұл мәселелер тудырып, қарама-қайшылықтарды, бір жағынан оқытудың талап ететін сапасын алуды, екінші жағынан тұрақты нәтижені алудың әсерлі тәсілдерінің жоқтығын көрсетеді.

«БжС» технологиясында осы аталған мәселелердің барлығы да технологиялық карталар арқылы шешіледі. Онда сабаққа қойылатын процессуалды талаптардың барлығы да қоса қамтылған мәселелерді шеше алады. Сонымен, жаңартылған және тұрақты нәтижеге жетуге болады.Мұғалімнің сабаққа деген минималды уақытпен дайындаған, кез келген сабақты аса жоғары сапамен өткізуге мүмкіндік беретін барлығы 11 технологиялық карта құрылған.

Технологияны қолданудың өзектілігі: бұл 5 балдық шкаламен белгіленген әдіс. Өлшеу әдісі сол уақыттан бастап материалдық өлшегіш ретінде оқу материалының мазмұнына негізделді және оқыту нәтижесінің құралы болды. Баға оқушылардың меңгеру деңгейі бойынша, оқыту сапасын басқарудың көрсеткіші және құралы болып қалыптасты. Осыған байланысты, сапаның негізгі көрсеткіші оқу материалын жақсы меңгерген топтағы оқушылар мен сабақты төмен деңгейде меңгерген топтағы оқушылар санының пайыздық ара қатынасы болды.

Ары қарай білімді бағалау жүйесінің дамуына 12 баллдық жүйе енгізілді.

Ендеше, бұл жүйе бойынша баллға үлкен көңіл бөлінді, сабақта 12 баға қойылып, соның негізінде қорытынды балл қойылатын болды. Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша бағалаудың балдық жүйесі енгізілгеннен бастап, олардың кемшіліктеріне байланысты сұрақтар, проблемалар пайда бола бастады. Баға қою оқыту нәтижесін бағалау, оқушыларға қысым жасау, әрі мадақтау ретінде оқу нәтижесінің өлшеуіші міндетін атқарады.

Биоақпарат және Синергетика технологиясы (БЖС) бойынша оқушылардың математикалық сауаттылығы артты.

- БжС технологиясының карталарын сабақта тиімді қолдандық;
- Математика сабағына керекті оқыту әдістемесін және дидактикалық материалдарды БжС технологиясы бойынша дайындадық;
- Оқу жетістіктерін бағалау жөніндегі теориялық материалдарды тиімді пайдалану технологияны қолданудағы басты міндеттердің бірі болды

БжС технологиясын қолданылған математика сабақтарында:

- 1. Оқушылардың жеке дара жұмыс істеу қабілеті артты.
- 2. «Өзгені оқыта отырып, өзім оқуым керек» принципін іске асырды.
- 3. Өзін-өзі жүйелі түрде бағалай алды.

Әрбір сынып ұжымының сабаққа дайындығының өзіне тән жеке басының мүмкіншілігін ескеретін фактіні есепке алып, осыған байланысты өлшем рәсімі оқушылардың білімді меңгерудегі үрдістің жіктелуі, оқушылардың жеке мүмкіншіліктері мен синхрондалуы керек екені, әрбір сынып ұжымында өзіндік

биоақпараттық (ақпараттарды өңдеу қабілеті) жылдамдық пен тапсырманы орындау сапасының ерекшелігі бар екенін ескеруге мүмкіндік беретіні белгілі болды.

Ең жақсы оқушы жұмысының қорытындысы бойынша, оқушылар ұжымының талап етілген нәтижелерге жеткеніне көңіл аударып отыру, бұл білім саласында кеңінен таралған, оқу сапасының төмендеуіне экелетін, орта және нашар нәтижелер алуды болдырмайды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың нәтижесінде оқыту сапасының нормативтік көрсеткіші – 63%-тен төмен болмауы керек.

68 сағаттық күнтізбеде:

Білім – 12 сағат Білік – 16 сағат Дағды – 22 сағат Шығармашылық – 11 сағат Бақылау – 7 сағат [4] Окытуды басқару жүйесінде нормалардың, стандарттардың өлшем үлгілерінің болуы, сапа теориясына сәйкес оқыту сапасының өлшем көрсеткіштері болады. Осыған байланысты өлшем нормаларының бірі – тапсырманы орындау уақыты болып келеді. Осындай күрделі мәселелерді шешу барысында БжС технологиясын қолданып, жақсы нәтижелерді көрдік.

Оқу сапасы саласындағы педагогикалық үрдістерді зерттеп, қазіргі уақытта оқыту тапсырмасы мазмұнның деңгейін анықтайтын объективтік әдістердің, оқу тапсырмаларын меңгеру әдістерінің және соңғы нәтижелерді анықтайтын механизмдердің жеткіліксіз екенін көрсетті. Сол үшін әдістер мен амалдарды таңдау кезінде оқытудың сапасын нақты анықтайтын стандарттық өлшемдер жүйесін құру қажет, сонда ғана сапаның нақты көрсеткіштері көрінеді.

Ендеше, бүгінгі жедел ақпарат алу заманында айналаны танып білуге, ізденуге, оқушының жан-жақты дамуына жол ашық [5].

Өлшеуіш механизімі, бақылау, оқу материалы мазмұнының деңгейі бойынша дифференциясы, мұғалім-практиктердің қолдануы үшін, оқу үрдісіндегі ақпаратты өңдеуді төменгі талаптарға сәйкестенуі негізделген:

- Оқу ақпаратының мөлшері оқу элементтерінің бірліктерінде анықталу қажет;
- Оқу әрекетіне кіретін амалдар мөлшері оқу элементтері;
- Оқу ақпараттарынан тұратын түсініктер, заңдар, формулалар мен ережелер мөлшері оқу элементтерінің бірліктерінде анықталуы керек. Оқу элементтері нақты пәннің ақпараттық бірліктерін көрсетеді.

«БжС» технологиясын қолдану барысында, бүгінгі таңда, мұғалімдер арасында ізденімпаздық танытып, шығармашылықпен жұмыс істеу барысында ілгерілеу байқалды. Ал, оның оқушыларға берген әсерін талдау нәтижесінде мынадай қорытындыға келдім:

- 1.Оқушылардың(әсіресе негізгі саты сынып оқушыларының) сабаққа деген белсенділігі, қызығушылығы мен ынтасы артып, олардың арасында белсенділік пайда болды.
- 2. Оқушы уақытты ұтымды пайдалануға(әсіресе, сабақ үстінде), жауапкершілікке тәрбиеленеді.
- 3. Мұғалімнің жас және дербес ерекшеліктерін ескере отырып, жұмыс жасауына мүмкіндік туды.
- 4. Мұғалім мен оқушы арасында ынтымақтастық пайда болып, екі жақтың шығармашылық ізденістерінің ұштасуына мүмкіндік пайда болды.
- 5. Әр сынып бойынша оқу материалдары белгілі бір жүйеде жинақталды, ал оқушылардың оқу материалдарын сапалы түрде меңгеруге мүмкіндік туды.

Сонымен, қорыта айтқанда биоақпараттану және синергетика технологиясы мақсатқа жетудің алдын-ала белгіленген күтілетін нәтижеге жетудің жолдарын, тапсырмаларды орындау үшін белгілі ақпаратпен жұмыс жасауы арқылы өз деңгейін көтере алатын, оқушының білімді көрсетудің әдіс сайысында білімнің рейтинг жүйесін жасай алуына бағыттайды.

Әдебиеттер

- 1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
- 2. Проект «Образовательный технопарк» (технология «БиС» образца 2011 года)
- 3. Технология управления качеством обучения в общеобразовательной школе «Биоинформатика и Синергетика»
- 4. Әбілқасымова А, Бекбоев И, А.Абдиев, Алгебра 9-сынып, мектеп 2010ж.
- 5. АКТ және ақпараттандыру негізінде жалпы білім беретін мектептерде оқыту сапасын басқару.

КОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР: тарих, социология, заң ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ: история, социология, юриспруденция

УДК 622:061.2/4

ЖЕРАСТЫ ҚАЗБАЛАРЫНДА НАҚТЫ ӨЛШЕП АЛЫНҒАН ДЕРЕКТЕРДІ ЕСЕПТЕУ

Жайсанбаев Н.А. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В данной статье приведена обработка результатов полученных натуральных данных методом математической стастики.

The article presents the results obtained of processing natural data by mathematical statistics

Кенді жерасты әдісімен игеруде технологиялық үрдістердің әсерінен жерасты қазбаларына жұмысшылар денсаулығына зиянды және залалды заттар (ЖЗ-тың және Іштен Жанатын Қозғағыштардың газдары, шандар, радиоактивті заттар, т.б.) пайда болады. Олармен күресудің ең оңтайлы жолы бұл нысандардағы осы залалды заттарды тиімді жою әдісінің бірден-бірі - қазбаларды желдету болып табылады. Біріншіден, тұрақты әрі тиімді желдету кеніш қазбаларына атмосфералық ауаның құрамына сәйкес жерастына жеткілікті түрде ауа беруге болса, екіншіден, ондай жұмысты ұйымдастыруды, басқа іс-шараларға (дәлдеп қою, уатылған кенді сулау, ауа жоғалымын болдырмау, шаңданудың көлемін азайту) қарағанда тез арада жүргізуге болады, үшіншіден, кеніш қазбаларындағы ластанған ауаны арнайы жүргізілген желдету қазбасы арқылы сыртқа шығару мүмкіндік туады [1].

Әрбір кеніште кеніш ауасының құрамын өлшеп, бақылап тұратын шаң-тозаң қызметі бар, оның басты міндеті - кеніш ауасының негізгі құрамын өлшеп және зерттеп тұру. Жерасты қазбаларындағы кеніш ауасының сапасы сырттан түсірілетін атмосфералық ауаның сапасына сәйкес болуы шарт (Өндірістік Қауіпсіздік Ережесінің (ӨҚЕ) талабы). Осы Ережеге сүйенсек, кеніш ауасының ең негзгі көрсеткіштері – ауа құрамындағы оттегінің (O_2) мөшері, жерастына түсірілген ауаның көлемі, қазбалармен жүретін ауаның жылдамдығы және әрбір нақты жұмыс орындарына бөлінетін ауа көлемі [2].

Өлшеп алынған деректердің қаншалықты ӨҚЕ-сі нақтылаған мәнге сәйкес екендігін, немесе Шектелген Рауалды Мөлшерден (ШРМ) қаншалықты дәрежеде ауытқаны туралы математикалық әдіспен арнайы есептеп анықтауға болады. Өлшеу әдісінде де, пайдаланылған аспапта да, өлшем жүргізген жұмысшыда да кемшіліктер болуы мүмкін. Сол себебті осы мақалада тұрақты жұмыс атқарып тұрған қазбалардағы жерасты жұмысшыларына ең қажет деген ауа қоспасының құрамын табиғи түрде өлшеп (ол оттегі құрамы – O_2) математикалық әдісті пайдаланып өңдеу жасаймыз. Өңдеу төмендегі ретпен жүргізіледі [3].

- 1. Өлшеп алынған мәндер математиканың статистикалық әдісімен өңдегенде алынған деректердің, оның шамашартын, мәндерін жан-жақты саралап, олардың мүмкін боларлық шектерін анықтау.
- 2. Көрсеткіштердің арифметикалық орта мәнін (X_{op}) анықтау. Бұл көрсеткіштің маңызы өте үлкен және статистикалық әдіспен есептеулерде кеңінен қолданылады, себебі, көптеп өлшенген мәндердің ортасын дәлме-дәл көрсетеді. Ол мына төменгі (1) теңдеу арқылы анықталады

$$X_{op} = \sum X_i / n, \qquad (1)$$

мұндағы, X_i – саны i-ге тең X-тің мәні (i =1 $\approx \infty$); n - өлшеу саны.

3. Арифметикалық ортаның квадраттық ауытқыуын (о) анықтау. Бұл көрсеткіш (о) нақты өлшенген мәннің оның орта мәнінен (X_{op}) қаншалықты дәрежеле жан-жақты ауытқуын көрсетеді, оны мына төменгі (2) теңдеу арқылы табамыз

$$\sigma = \sqrt{\sum (X_i - X_{op})^2 / (n - 1)},$$
 (2)

Егер өлшенген мәндердің арасында бір-бірінен өте алшақ ауытқулар болса (дәлірек айтқанда арифметикалық ортадан 3 о-дан көп болса), онда мұндай мәндерді есептен алып тастап, сол есептеуден алынған мәндерді қайтадан өлшеп, содан соң квадраттық ауытқуды жаңадан есептеу керек. Бұндай есепті квадраттық ауытқу үш еселенген (б) кем немесе тең болғанша жүргізе береді.

4. Өлшенген мәндердің толқу коэффициентін (V) анықтау. Толқу коэффициенті (V) өзгеріп тұратын көрсеткіш ретінде өлшенген мәндердің арасының қаншалықты алшақтағанын көрсетеді, демек, дәлелденіп нақты қабылданған мәнінің арифметикалық орта (X_{op}) мәнімен салыстырғанда оның қаншалықты алшақ екенін айқындайды [3].

Толку коэффициентін (V) орта квадраттық ауытқуды (σ) арифметикалық ортаға (X_{op}) бөліп, осы қатынасты 100%-ға көбейту арқылы мына (3) өрнек арқылы табамыз

$$V = (\sigma/X_{op}) \cdot 100\%, \tag{3}$$

Тау-кен өндірісінде ғылыми зерттеу жұмысында толқу коэффициентінің мәні V = (2 -7)% шамасында болса, зерттеуде қойылған тапсырыс қанағаттандырарлық деп айтуға болады.

5. Анықталған арифметикалық орта мәннің (X_{op}) белгіленген сенімге сәйкес шектелген сенімдік көрсеткішін (β) анықтаймыз. Бұл көрсеткішті анықтаудың маңызы зор. Жерасты жұмыстарында өте көп мөлшерде мәндер алудың мүмкіндігі болмайды. Себебі, ауаның қозғалысы тұрақты болмайды, газ бен шаңның бөлініп шығуы да өзгеріп отырады, кеніш ауасындағы қоспалар азайып немесе көбейіп отырады, жерастындағы технологиялық үрдістер эртурлі уақытта орындалады, төбенің құлауы, ілікпе тастардың опырылып түсуі секілді құбылыстар өлшенетін көрсеткіштерге әсерін тигізеді. Сондықтан, осы жағдайларды ескере отырып, өлшем мәндерін аз мөлшерде жүргізуге болады. Мысалы, өлшем саны 3-тен 20-ға дейін болса да, сол мәндерді іс жүзінде пайдалануға болады. Өлшенген мәндердің пайда болу себебін анықтау - ғылыми тұрғыдан қорытынды жасауға өте қажет. Енді осы шектелген сенімдік көрсеткішті (β) мына (4) өрнек арқылы анықтаймыз

$$\beta = X_{\rm op} \pm t \cdot \sigma_{\rm op}, \tag{4}$$

 $\beta = X_{\text{op}} \pm t \bullet \sigma_{\text{op}}, \tag{4}$ мұндағы, t – арифметикалық орта мәннің ауытқу мүмкіндігін шектейтін сенімдік көрсеткіштің коэффиценті;

 σ_{op} – арифметикалық ортаның квадраттық ауытқуының (σ) қатесі.

Бұл коэффициентті өлшем саны 20-ға тең немесе осы саннан кем болса, онда t-нің мэнін тәжірибеге қойылған сенім мүмкіндігін (Р%) ескере отырып, арнайы жинақтан алуға болады. Бұл көрсеткішті төменгі (5) өрнек арқылы анықтаймыз

$$\sigma_{\rm op} = \sigma / \sqrt{n}$$
 (5)

Сонымен, іс жүзінде қазбаларда өлшенген мәндердің практикада қолдануға бола алатындай жағдайын статистикалық әдіспен өңдеудің ретін көрсеттік. Енді осы келтірілген өрнектерді қалай қолдану керектігін, өлшенген деректерді қолданып, нақты есептеулер жургіземіз. Кеніште арнайы аспаппен өлшенген оттегінің (О2) мәндерін пайдаланамыз. Барлық анықталып өлшенген сан дерегі 8-ге тең. Осы мәндерді төмендегі 1-ші кестеге топтастырамыз [4].

1 кесте

Оттегінің (O_2) өлшенген мәндері

Өлшем	Оттегінің	X_{op}	σ	V, %	$\sigma_{ m op}$	β
саны	мәні, %					
1	20,3					
2	19,6					
3	19,3					$\beta_{+}=20,78$
4	20,1	19,7	2,4582	2,326	2,37	
5	19,2					
6	20,0					
7	19,3					β.=18,6
8	19,7					
Барлығы	157.7					

Жоғарыда келтірілген есептеу реті бойынша өңдеу жүргіземіз.

1) Арифметикалық орта (X_{op}) мәнін (1) өрнек арқылы анықтаймыз

$$X_{op} = 157.7 / 8 = 19.7.$$

2) Арифметикалық квадраттық орта ауытқуды мына (2) өрнек арқылы табамыз

$$\begin{split} \sigma &= \sqrt{\Sigma} \left[(20,5-19,7)^2 + (19,6-19,7)^2 \right. + (19.3-19,7)^2 + (20,1-19,7)^2 \\ &+ (19,2-19,7)^2 + (20,0-19,7)^2 + (19,3-19,7)^2 + (19,7-19,7)^2 \right] / \left(8 - 1 \right) = \\ &= \sqrt{\Sigma} \left[(0,8)^2 + (-0,1)^2 + (-0,4)^2 + (0,4)^2 \right. \\ &+ (-0,5)^2 + (0,3)^2 + (-0,4)^2 + (0.0)^2 \right] / 7 = \sqrt{1,47/7} = \sqrt{0,21} = 0,4582. \end{split}$$

1-ші кестедегі өлшенген мәндердің арасында арифметикалық орта мәнінен 3• σ -дан үлкен мәндерін анықтау керек.

Оны былай анықтаймыз.

$$X_{op} \ge 3 \cdot \sigma = 3 \cdot 0.4582 = 1.37.$$

Квадрат түбір астындағы сандардан көрініп тұрғандай, бұлардың арасында 1,37 санынан үлкен сандар жоқ, демек бұндай мәндер +0,8 және -0,4 аралығында. Яғни, қайтадан тәжірибе жүргізіп оларды өлшеудің қажеті жоқ [5].

Толку коэффициентін жоғарыда көрсетілген (3) теңдеу арқылы анықтаймыз

$$V = (0.4582/19.7) \cdot 100\% = 2.00.$$

1-ші кестедегі өлшенеген мәндердің ішіндегісінің ең үлкені $X_1 = 20,5$, ал ең азы $X_5 = 19,2$. Осы мәндердің арифметикалық ортадан қаншалықты ауытқығанын анықтап көрелік.

Жоғарғы ауытқу тең болады:

$$V_{xx} = (20.5 - 19.7)/20.5 \cdot 100\% = 3.9\%.$$

Төменггі ауытқу тең болады:

$$V_T = (19.2 - 19.7)/19.2 \cdot 100\% = -2.6\%$$
.

Жоғарыда айтқан болатынбыз, егер толқу коэффициентінің мәні V=(2-7)% шамасында болса, зерттеуде қойылған тапсырыс қанағаттырарлық деп айтуға болатынын. Есептеп табылған екі мән ($V_{\pi}=3,9\%$ және $V_{\tau}=-2,6\%$) нақты өлшенген 1-ші кестедегі мәндердің дұрыс жүргізілгендігін дәлелдейді. Алдымен арифметикалық ортаның квадраттық ауытқуының (σ_{op}) қатесін, төменгі (5) өрнек арқылы табу керек, ол тең болады [6].

$$\sigma_{\rm op} = \sigma / \sqrt{n}$$
, (5)

Сонда
$$\sigma_{op} = 0.4582/\sqrt{7} = 0.17.$$

Шектелген сенімдік көрсеткішті (β) жоғарыда жазылған (4) өрнек арқылы анықтаймыз, онда біз β + және β . болатын екі мәндерді табамыз, олар мәндер төменде көрсетілген.

$$\beta_{+} = 19,7 + 2,37 \cdot 0,17 = 20,1.$$

$$\beta_{2} = 19.7 - 2.37 \cdot 0.17 = 19.3$$

Қорытынды:

- 1) Есептелген көрсеткіштер шектелген мәндерді толық қамтиды;
- 2) Өлшенген мәннің кез келген өлшемін пайдалануға болады;
- 3) Арифметикалық орта мәннің мөлшерін іс жүзінде қолдануға болады
- 4) Шектелген сенімдік көрсеткіштер (β_+ және β_-) 1-ші кестедегі сандарды қамтып отыр
- 5) Сенім мүмкіндігін Р=95% деп алдық, сонда сенімдік көрсеткіш коэффициенті t=2,37 болады, бұны (2-ші кестеден алдық).

2- ші кесте Сенімдік коэффициенті

Өлшем саны,	P=80%	P=90%	P=95%	P=99%
n - 1				
1	3,08	6,31	12,71	63,66
2	1,89	3,92	4,3	9,93
3	1,64	2,35	3,18	5,84
4	1,53	2,13	2,78	4,00
5	1,48	2,02	2,57	4,03
6	1,44	1,94	2,45	3,71
7	1,41	1.90	2.37	3,50
8	1,40	1,86	2,31	3,36
9	1,38	1,83	2,26	3,25
10	1,37	1,81	2,23	3,17
11	1,36	1,80	2,20	3,11
12	1.36	1,78	2,18	3,06
13	1,35	1,77	2,16	3,01
14	1,34	1,76	2,15	2,98
15	1,34	1,76	2,13	2,95
16	1,34	1,75	2,22	2,92
17	1,33	1,75	2,11	2,90
18	1,33	1,74	2,10	2,88
19	1,33	1,73	2,09	2,86
20	1,32	1,73	2,09	2,85

Әдебиет

- 1. Бурчаков А.С., Мустель П.И., Ушаков К.З.Рудничная аэрология. М. 1971.373 стр.
- 2. Ушаков К.З. Бурчаков А.С. и др. Аэрология горных предприятий. М.Недра. 1987. 421 стр.
- 3. Жайсаңбай Н.Ә., Игісінов Ж.Т. Кенорындарын жерасты игеру әдістерін таңдау және жіктеу, бірінші кітап. Жезқазған. 2002ж. ЖезУ баспаханасы.243 бет.
- 4. Лукомский Я.И. Теория корреляции и ее применение к анализу производства. Госстатиздат. М.1961.
- 5. Рыжов П.А. Математическая статистика в горном деле. М. 1965.
- 6. Выгодский.М.Я. Спараочник по высшей математике. Наука. М. 1966.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Калганбаев Н.А., Кумарбеков А.К. Казахский Университет Международных Отношений и Языков им. Абылай хана, г. Алматы

Мақалада Қазақстандағы ішкі туризмді дамытудың қазіргі жағдайы қарастырылған.

The article describes the present state of development of domestic tourism in Kazakhstan.

Республика Казахстан является привлекательной страной для вложения инвестиций не только в сырьевые сферы производства, но и в сферу услуг. За годы независимости экономика Казахстана значительно поднялась, благосостояние народа увеличилось, заметно улучшилось качество жизни. Казахстанцы стали больше уделять внимания качеству досуга. Так, туристская индустрия выделена в отдельный перспективный кластер республики, потому что Казахстан имеет потенциал развития данного кластера.

Современное состояние туризма в Казахстане проанализировано в Концепции развития туризма в РК. По оценкам ВТО, потенциальные возможности Казахстана позволяют при соответствующем уровне развития туристской инфраструктуры принимать до 17 млн. иностранных туристов в год. Однако на сегодняшний день количество приезжающих в Казахстан иностранных гостей с деловыми, туристскими и частными целями составляет 1,5-1,7 млн человек, что не соответствует туристскому потенциалу страны [1].

В качестве основных факторов сдерживающих развитие въездного туризма в Концепции, в частности названы: образ Казахстана как страны неблагоприятной для туризма, создаваемый отдельными зарубежными и отечественными средствами массовой информации; действующий порядок выдачи казахстанских виз гражданам иностранных государств, безопасных в миграционном отношении; неразвитая туристская инфраструктура; несоответствие цены и качества размещения в гостиницах и др.

Вместе с тем с каждым годом растет число казахстанских граждан, желающих совершить туристскую поездку, особенно в зарубежные страны. Так, в последние годы среднее количество казахстанских туристов, выезжающих в страны дальнего и ближнего зарубежья, составляет около 2 млн. человек. Это свидетельствует о том, что туристская деятельность, пережив период хаотичного развития, проходит этап качественного становления [2].

При сохранении сложившегося уровня конкурентоспособности туризма Казахстана на мировом туристском рынке возможности развития отечественного туристского рынка будут недостаточными для повышения уровня жизни и увеличения занятости населения, удовлетворения растущего спроса на качественные туристские услуги и формирования условий для устойчивого развития туризма в стране.

В целях реализации государственной политики по привлечению инвестиций в туристскую индустрию уполномоченным органом в сфере туризма и спорта создана рабочая комиссия по оценке и отбору наиболее актуальных инвестиционных проектов в сфере туризма, в состав которой входят представители АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына», АО «Банк развития Казахстана» и АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». На сегодняшний день было рассмотрено 43 проекта.

В 2015 г. нами было проведено конъюнктурное обследование туристских организаций (фирм) с целью выявления тенденций развития хозяйственной деятельности отрасли. Для этого методом случайной выборки были опрошены руководители 20 туристских фирм.

По результатам обследования 88% руководителей предприятий ответили, что в 2014 г. численность работников в их организациях, по сравнению с 2013 г., осталась без изменений, 12% респондентов указали на уменьшение численности. Баланс изменения оценок численности

занятых в туристской сфере в 2014 г., по сравнению с предыдущим составил 12%. Об увеличении объемов оказываемых услуг в 2014 г., по сравнению с предыдущим годом, сообщили 63% респондентов, 12% отметили неизменность данного показателя и 25% указали на его уменьшение. Баланс оценок данного показателя составил +38%.

В 2014 г. у 12% респондентов увеличился объем оказываемых услуг, у 13% руководителей турфирмы — остался без изменения, у 75% — уменьшился.

Во всех обследуемых организациях стоимость путевок, по сравнению с 2013 г., осталась без изменений. Об ожидаемом уменьшении стоимости путевок сообщили 25% респондентов, 75% руководителей турфирм предполагают, что стоимость путевок не изменится. До 50%, по сравнению с 2013г., выросла доля туристских организаций, отметивших увеличение спроса на услуги, предлагаемые клиентам. При этом 13% показали его без изменений и 25% отметили уменьшение спроса. Баланс оценок данного показателя составил +25%.

Большая часть участников анкетирования (75%) сообщили о неизменности в 2014 г., по сравнению с предыдущим, перечня предоставляемых услуг потенциальным туристам, 25% указали на его увеличение.

Оценка руководителями потока туристов за пределы Республики Казахстан в 2014 г., по сравнению с предыдущим годом, выглядит следующим образом: по 12,5% респондентов отметили увеличение и неизменность потока туристов, выезжающих в страны СНГ, 25% — уменьшение и 50% руководителей оставили этот вопрос без ответа. Характеризуя туристские потоки в страны дальнего зарубежья, 50% участников анкетирования указали на их увеличение, 25% отметили неизменность и 12% — уменьшение. Оставили вопрос без ответа 13% респондентов.

Увеличение доходов в 2014 г. отметили 63% респондентов, снижение — 25%. На неизменность доходов, по сравнению с предыдущим годом, указали 12% респондентов. Баланс изменения оценок данного показателя составил +38%.

Также респонденты отметили факторы, препятствующие деятельности туристских фирм: 55% — влияние на их деятельность возросшей конкуренции на внутреннем рынке, 25% — снижение покупательского спроса и 20% — на уменьшение доходов у потенциальных клиентов.

Кроме того, 25% респондентов в числе факторов, препятствующих нормальной работе, отметили недостаток собственных финансовых ресурсов и 13% указали на недостаток специализированных средств размещения (санаториев, пансионатов с лечением, санаториев-профилакториев и т.п.).

Результаты анкетирования показали, что туристы предпочитают выездной туризм в страны дальнего зарубежья, о чем сообщили 88% руководителей обследованных организаций, 12% отметили внутренний туризм. Предпочтение туризма в страны дальнего зарубежья перед его другими видами объясняется следующими причинами:

- лучшее качество обслуживания туристов, о чем сообщили 63% респондентов;
- более развитая туристская инфраструктура (50%);
- более выгодная стоимость путевок (38%).

Изменились оценки опрошенных руководителей туристских организаций в отношении конкуренции на рынке услуг по сравнению с 2013 г. В 2014 г. 75% респондентов оценили уровень конкуренции на внутреннем рынке как высокий, при этом 25% респондентов считают, что конкуренции среди туристских фирм умеренная. О том, что уровень конкуренции слабый не сообщил ни один руководитель из числа опрошенных.

По мнению руководителей турфирм, факторами, усиливающими конкуренцию, по результатам опроса в 2014 г., являлись (рис. 5):

- проникновение на рынки услуг новых туристских организаций (на это указали 88% руководителей фирм);
- сокращение платежеспособного спроса (25%);
- сдерживание цен казахстанскими конкурентами (13%).

В любой предпринимательской деятельности немаловажную роль играют маркетинговые исследования.

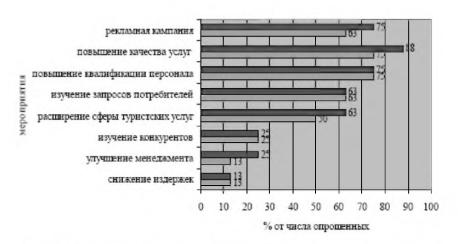

Рисунок 5. Меры, принимаемые туристскими фирмами для повышения конкурентоспособности

Как показал опрос, 18 из 20 участников анкетирования (88%) проводят маркетинговые исследования. Из числа предприятий, осуществлявших маркетинговые исследования, 57% проводят их эпизодически, 43% — систематически.

В 2014 г. 50% руководителей обследованных фирм оценили экономическую ситуацию на своих фирмах как удовлетворительную и 50% — как хорошую. При этом 75% респондентов отметили улучшение экономической ситуации в 2014 г., по сравнению с 2013 г., 25% — неизменность.

Таблица 3

Текущие и прогнозные оценки изменений основных показателей деятельнос-ти туристских организаций (в % к общему числу опрошенных) [3].

	2013 г., по сравнению с 2012 г.				2014 г., по сравнению с 2013 г.					
	Увеличение	Без изменений	Уменьшение	Нет ответа	Baxane +; +	Увеличение	Без и выстепай	Уменьшение	Нет опъета	Баланс +; -
Объем оказанных услуг	63	12	25	-	+38	12	13	75		-63
Численность занятых	-	88	12	-	-12	-	100	-	-	0
Перечень предостав- племых услуг	25	75		-	+25	25	63	12	-	+13
Спрос на успуги ор- ганизации	50	13	25	12	+25	12	13	63	12	-51
Стоимость путевок	2	100		- 5	+13		75	25		-25
Доход от реализа- ции услуг (работ)	63	12	25	-	+38	12	13	75		-63

Примечание Использован источник [3].

По результатам обследования 12% опрошенных руководителей предполагают, что экономическая ситуация на их туристских фирмах в 2015 г., по сравнению с 2014 г., улучшится, 63% респондентов считают, что она останется без изменения. Ухудшение экономической ситуации прогнозируют 25% респондентов (табл. 3).

Принятие Государственных программ развития туризма; законодательных актов, упрощающих и систематизирующих отношения между участниками туристского рынка; упрощение финансового и налогового контроля; проведение крупных международных мероприятий и многие другие факторы в целом способствуют увеличению потока инвестиций в туризм, тем самым повышая конкурентоспособность и привлекательность туристского рынка Республики Казахстан.

Прогнозная потребность туристской отрасли в трудовых ресурсах на 2015-2016 гг. составляет около 56 тыс. человек, в т.ч. строительных специальностей — около 19 тыс. человек, специалистов туристской отрасли — около 25 тыс. человек, а учебными заведениями будут подготовлены 2,5 тыс. человек (гиды, переводчики, агенты, метрдотели, швейцары, работники гостиничных и ресторанных хозяйств) [4].

Осуществление данных государственных мероприятий по развитию туризма, а также создание уникальных национальных туристских продуктов будет способствовать укреплению положительного позиционирования Казахстана на мировом туристском рынке и упрочению его имиджа на мировой арене.

Литература

- 1. mts.gov.kz
- 2. Туризм Казахстана за 2006-2010 гг.: Стат. сб. /Под ред. А.А.Смаилова. —Астана, 2011. 152 с.
- 3. Конъюнктурное обследование туристских организаций (фирм) в г. Алматы. Департамент по статистике по Алматинской области. — 2014 г. — С. 12.
- 4. Стратегический план Министерства туризма и спорта РК на 2010-2015 годы. №101 от 08.02.2011 г. —Астана, 2011.

УДК 553.81

КАЙНОЗОЙСКИЕ АЛМАЗОНОСНЫЕ РОССЫПИ

Т. В. Кряжева Жезказганский университет им. О.А.Байконурова

Баяндамада Қоянды кен орнының полеоген тігінділерінде кездесетін алмас шоғындарын зерттеу нәтижесінің қорытынды мазмұндамасы.

The report contains the results of the field investigations' generalisation about the diamond-bearing capacity of the Palaeogene sediments of Zayachye deposit.

Северная часть домезозойского фундамента Казахской складчатой страны, вдоль которой протягивается полоса алмазосодержащих циркон - рутил - ильменитовых россыпей, сложена разнообразными по составу и генезису породами протерозойского и палеозойского возраста. Среди них распространены породы, характеризующиеся повышенным содержанием диоксида титана разнообразные габброиды разных интрузивных комплексов, ультрабазитовых поясов, эклогиты, вулканиты основного состава, кварциты и песчаники, заключающие древние метаморфизованные и позднепалеозойские литифицированные россыпи соответствен-но циркон-рутилового и ильменитового состава. Все они служили источниками образования россыпей, также как и акцессорные минералы различных гранитоидов и метаморфических комплексов, имеющих в этом районе весьма широкое развитие. По породам допалеозойского фундамента развита мощная кора выветривания, образование которой способствовало высвобождению акцессорных минералов из материнских пород [1].

Ступенчатая структура северного и северо-восточного склона Казахстанской складчатой страны оказывала существенное влияние на распространение морских и озерных бассейнов кайнозойского времени и размещение циркон - рутил - ильменитовых россыпей. Здесь проходили границы ранне - среднеэоценового (люллинворского) и позднеэоценового (чеганского) морей. В ряде мест сохранились фрагменты эродированных абразионных уступов чеганского моря высотой до 3 - 5 м. Вдоль них прослеживается полоса пляжных тонкозернистых песков, к которым приурочены основные россыпи прибрежно-морского типа, распространенные в узкой полосе шириной 5 - 7 км. По мере удаления от абразивного уступа пляжные фации замещаются прибрежно-морскими, осадки которых примерно в равном

количестве слагаются песками глинами, а затем и типичными серо-зелеными и зелеными глинами, принадлежащими уже к морским умеренно-глубоководным фациям чеганского моря.

Изучение палеогеновых отложений района дало возможность выделить два осадочных комплекса, содержащих россыпи.

Первый комплекс - прибрежно-морские пески и песчано-глинистые отложения. Источником рудных минералов для них послужили породы фундамента и мезозойская кора химического выветривания, в незначительной степени минералы поступали в результате абразионной деятельности.

Второй комплекс - линзовидные тела мелкозернистых песков в толще континентальных отложений, накопившихся в условиях озерно-аллювиальной равнины. Источниками минералов тяжелой фракции для них являются как ранее образованные прибрежно-морские россыпи, материал которых переотлагался речными потоками в континентальной период развития района, так и сохранившаяся до этого времени кора выветривания палеозойских пород.

В соответствии с вышеизложенным, выделяются две отличные группы россыпей. Россыпи первой группы располагаются в непосредственной близости от границы палеозойского фундамента, приурочены к широтно и субширотно протягивающейся полосе песков, фациально переходящей в северо-восточном направлении в более глинистые глубоководные осадки люллинворской и чеганской свит. Они образовались в прибрежноморских условиях, что подтверждается наличием в них спикул губок и глауконита. Вторая группа россыпей располагается севернее и северо-восточнее первой, залегает на глинах чеганской свиты и приурочена к прибрежно-бассейновым или дельтовым фациям нижнего олигопена.

В разрезе рыхлых отложений, прилегающих к палеозойскому фундаменту, выделяются морские осадки эоцена, толща "переходных" фаций олигоцена и комплекс континентальных образований позднего олигоцена – неогена [2].

В качестве типовой титан-циркониевой россыпи с доказанной алмазоносностью рассмотрим россыпь "Заячью".

Отложения, составляющие основную массу рыхлых образований место-рождения, представлены прибрежно-морскими фациями. Это - алевриты и мелко-зернистые хорошо отсортированные кварцевые пески, переслаивающиеся с тонкими прослойками зеленоватосерых и коричневато-серых глин. Они с размывом перекрываются толщей континентальных образований нижне - верхнеолигоценового возраста - гравийниками с невыдержанными прослоями разнозернистого песка и линзами глин.

Горизонт с повышенными концентрациями россыпных минералов включает как песчаную, так и песчано-глинистую части разреза и протягивается в виде неширокой (2,5 - 3,0 м) полосы вдоль границы распространения отложений палеогена. Рудные тела образуют две субпараллельные полосы северо-западного простирания. Одна из них проходит вблизи выходов коренных пород на поверхность (невысокий абразионный уступ) и имеет в плане форму линзы, вытянутой на 4 км при средней ширине 1,5 км и переходящей к юго-востоку в узкое (200 - 300 метров) "ответвление" длиной 5,6 км. Средняя мощность россыпи 2,5 м, максимальная - 13 м. Шлиховые минералы также распространяются в виде лентообразных полос шириной 100 - 500 м, разделенных узкими (50 - 150 м) слабо оруденелыми промежутками. Всего выделено три полосы, вытянутых вдоль береговой линии.

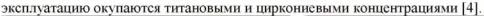
Второе рудное тело отстоит от первого на расстоянии около 1,5 км к северо-востоку и имеет длину 4,3 км при средней ширине 300 м. Рудные пески здесь небольшой мощности (1 - 3 м), отмечаются невысокими содержаниями полезных минералов (10 - 30 кг/т условного ильменита) и залегают на глубине 25 - 35 м. Коэффициент вскрыши на этом участке превышает 1:10.

Выделяемые две группы россыпей - первичные прибрежно-морские и переотло-женные континентальные отличаются по количественному соотношению в них основных рудных минералов. В верхнем (основном) горизонте этих россыпей довольно резко увеличивается содержание циркона и уменьшается количество рутила и лейкоксена. В тяжелой фракции

континентальных россыпей содержится (%): ильменита - 49 - 57, циркона - 10 - 19, рутила + лейкоксена - 6 - 22, т. е. доминирующая роль принадлежит ильмениту. Отличительной особенностью является также присутствие в песках незначительного количества слюд. Прибрежно-морские россыпи являются относительно более богатыми: содержания в них ильменита колеблется от 9 до 34 кг/м³. но чаще составляет 24 - 27 кг/м³, сумма рутила и лейкоксена - 10 - 14 кг/м³. Россыпи, сформировавшиеся в условиях аллювиально-озерной равнины значительно беднее, и содержат в песках (кг/м³): ильменита - от 1,6 до 5,4 - 9,0; рутил + лейкоксен - 1,1 - 2,1; особенно резко снижается содержание циркона [3].

Содержание алмазов исчисляется сотыми долями карата на 1 м³ песков. По качеству выявленных в них алмазов, по характеру спутников в качестве коренных источников служили, по всей видимости, альпинотипные гипербазиты.

Алмазы имеют мелкие размеры (0.05 - 0.17 мм) и могут использоваться только как технические (рис. 1 и 2). Однако, они могут рентабельно разрабатываться, т.к. затраты на их

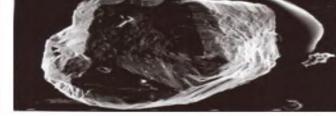

Рисунок 1- Кубоид алмаза

Рисунок 2 - Ромбододекаэдр

(увел. 600 раз)

Комплексные россыпи титансодержащих минералов распространены в осадках палеогенового возраста по западному, северному и северо-восточному обрамлению Казахстанской складчатой страны на протяжении полторы тысячи километров.

Литература

- Бекмухаметова 3. А. Геолого-петраграфические критерии алмазоносности эклогитов Кокшетауской глыбы и Мугоджар. Автореферат диссертации кандидата наук. Алматы, 1997.
- 2. Кряжева Т. В. Алмазоносность геологических формаций Центрального Казахстана. //Труды Кар.ГТУ. Вып. 1. Караганда, 1996
- 3. Кряжева Т. В. Билялов Б. Д., Перспективы выявления в Центральном Казахстане ювелирных алмазов. //Научные труды Кар.ГТУ. Вып. 3, Караганда, 1996
- Кряжева Т. В. Алмазоносность ультрамафитовых формаций Майкаин-Кызылтаского антиклинория. //Труды международной научно-практической конференции «Естественно-гуманитарные науки и их роль в подготовке инженерных кадров». Алматы, 2002

МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Кульмаганбет Γ . Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Мақалада материалдық қорларды тиімді қолданудың жолдары қарастырылған. Жалпы ұсынылып отырған іс-шараның тиімді жақтары өте зор. Бұл іс-шараның тек кәсіпорынның ғана емес жалпы мемлекетке де пайдалы екендігі туралы жазылған.

In the following article there are proposals on effective and productive using of material resources that will give positive results not only to the activity of a company but the whole government.

В сфере материального производства основу ресурсного обеспечения деятельности составляют материальные ресурсы: сырье, основные и вспомогательные материалы, полуфабрикаты, топливо, энергия всех видов. В процессе производства материальные ресурсы трансформируются в материальные затраты, составляющие значительную долю в общей сумме затрат на производство продукции, работ, услуг. Следовательно, рациональное использование материальных ресурсов относится к факторам, обеспечивающим снижение себестоимости продукции, работ, услуг и повышение прибыли.

Для обеспечения непрерывности производственного процесса организации вынуждены создавать запасы материальных ресурсов, что связано с дополнительными затратами на их доставку и хранение. Создание запасов с финансовой точки зрения означает отвлечение средств из оборота, поэтому оптимизация их размеров и ускорение оборачиваемости способствуют повышению ликвидности и финансовой устойчивости.

Цели и задачи анализа материальных ресурсов направлены на совершенствование управления ими [1].

К задачам анализа материальных ресурсов относятся:

- определение уровня обеспеченности организации материальными ресурсами в целом и по видам;
 - –анализ состояния запасов сырья и материалов;
- -оценка эффективности использования материальных ресурсов по обобщающим и частным показателям;
 - выявление резервов повышения эффективности использования материальных ресурсов.

Вопросы обеспечения и эффективного использования материальными ресурсами особо остро стоит перед ТОО «Самга». Данная компания занимает одно из лидирующих мест по поставке стройматериалов, в строительстве объектов различного назначения, участвуетв проекте строительства железной дороги Жезказган — Бейнеу и на сегодняшний день есть большие потребности в железобетонных изделиях.

В целях реализации государственных программ развития моногородов, программы правительства по импорто-замещению, программы поддержки малого и среднего бизнеса у компании есть ряд предложении, а именно передача в управление Завода Железобетонных изделий [2].

Завод железобетонных изделий (ЗЖБК) был построен в 1957 году и оборудован передовым по тому времени оборудованием. ЗЖБК имеет удачное географическое расположение, собственные подъездные железнодорожные пути и складское хозяйство. С точки зрения конкуренции ближайший производитель железобетонных конструкций находится почти за 525 километров, то есть в г. Караганда.

Завод обеспечивал бывшую Жезказганскую область всем спектром железобетонных изделий. На сегодняшний день оборудование предприятия морально и физически устарело,

большая часть находится в нерабочем состоянии. Очень высока энергоемкость технологических процессов. В связи с этим продукция не конкурентная по ценовой политике.

В случае передачи ЗЖБК в управление компания планируется достижение следующих результатов:

- -Снижение затрат на производство продукции.
- -Высвобождение внутренних ресурсов.
- -Задействование специализированного оборудования, знаний, технологий компании.
- -Минимизация собственных рисков, активно использовать фактор конкуренции на рынке выбора исполнителя.
 - -Импорто-заменяемость продукции местного товаропроизводителя.
- -Расширение номенклатуры выпускаемой продукции (железобетонные опоры освещения всех марок, железобетонные изделия для мостов и водопропускных каналов, автомобильных и железных дорог, железобетонные изделия для мостовых переходов и индивидуальных заказов).
 - -Повышение качества продукции.
 - -Увеличение клиентской базы.
 - -Конкурентной ценовой политики.
 - -Создание рабочих мест.
 - -Модернизация оборудования завода.
 - -Вложение инвестиции в размере 1 000 000 долларов США.

Положительный аспект передачи ЗЖБК компании для государства:

- -Дополнительные поступления налогов в местный бюджет.
- -Выполнение государственных программ по импорто-замещению, программы по развитию моногородов.
 - -Открытие новых рабочих мест.
 - -Положительный общественный резонанс.

Компания проведет модернизацию и капитальный ремонт производственных мощностей и восстановит весь спектр производства продукции, спрос на которую на рынке постоянно возрастает и создаст современный высокотехнологичный производственный комплекс по производству максимально широкой номенклатуры изделий из бетона и железобетона [3].

Основным сырьем для производства продукции является щебень и песчанно-гравийная смесь. Доставка сырья осуществляется автомобильным и жедезнодорожным транспортом предприятий услугодателей.

Основным рынком сбыта продукции являются предприятия ТОО «Корпорация Казахмыс» строительные компании расположенные в регионе, а также физические лица, осуществляющие строительные работы.

Местом реализации проекта является Жезказганский регион с численностью населения 150-200 тыс. чел.

Современный строительный рынок предъявляет высокие требования к безопасности и достаточной комфортности пребывания в жилых объектах, что в свою очередь требует от строительных организаций применения новых методов и технологий. Эти требования обуславливают спрос на высококачественные бетонные изделия. Для производства изделий с высокими характеристиками необходимо применение передовых технологий и инноваций. В производстве бетонных изделий инновации связаны прежде всего с необходимостью широкого применения различных химических добавок для получения бетонов с улучшенными характеристиками и сокращения расходов цемента.

Это особенно актуально в периоды сокращения платежеспособного спроса на жилье и промышленное строительство. Последний пример- спад 2008 - 2009 г., поставивший в сложную ситуацию многих производителей строительных материалов из-за резкого сокращения спроса на их продукцию. В аналогичных ситуациях в более выигрышном положении оказывается производитель, выпускающий широкую номенклатуру бетонных изделий или способный в

короткие сроки без значительных финансовых вложений организовать производство востребованной на рынке продукции.

Оборудование, предлагаемое на рынке, позволяет решить сразу несколько задач:

- позволяет осуществить точное дозирование компонентов бетонной смеси, что обеспечивает высокое качество бетонных изделий и исключит перерасход цемента;
- обладает возможностью быстрой переналадки для выпуска продукции другого типа и/или размера. Для линий безопалубочного формования производителями заявлено время переналадки 30 мин., для вибропрессов 20-30 мин. Для установок по выпуску блоков из легких бетонов время на переход на выпуск бетона с другой плотностью 20 мин. Учет потребностей потребителя обеспечивается введением в состав линий специальных станков для резки бетонных массивов на блоки необходимого размера.
- высокая степень автоматизации процессов позволяет уменьшить количество работников, снизив тем самым затраты.
- для получения наиболее распространенных изделий из сборного железобетона (фундаментных блоков, деталей колодцев, перемычек) широко применяются виброформы. Их применение в сочетании с химическими добавками в бетон позволяют исключить затратную технологию пропаривания готового изделия в металлической форме и снизить потребное для производства количество дорогих форм.

Таким образом, современное производство бетонных изделий должно быть максимально гибким для максимально быстрой реакции на изменение рынка и базироваться на современных технологиях. Только в этом случае возможно нормальное функционирование предприятия.

Литература

- 1. Сергеев И.В. Экономика предприятия. М.: «Фист», 2004.
- 2. Государственная программа по развитию моногородов
- 3. Жиделева В.В. Экономика предприятия. М.: «И-М», 2003.

УДК159.9.072

РОЛЬ ДЕТСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Кусаинова А.Е. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова Кусаинова Р.Е. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

«Заманауи қазақстандық әлеуметтік мәселелерді шешуде жастар ұйымдарының орны» атты мақаласында авторлармен заманауи саяси қоғамдық жастар бірлестіктерінің қызметі зерттеліп және олардың жалпы қазақстандық және жастардың әлеуметтік мәселелерін шешудегі орнын сарапталады.

In the article «The role of youth social associations in the decision of social problems of a modern Kazakhstany's society», the author investigates the activities of the youth sociopolitical associations and analysis of their role in solving the social problems of young people and of all the Kazakhstan's society.

В XXI веке социально-политическое, экономическое и культурное развитие Казахстана ставит вопрос формирования демократических принципов жизнеустройства населения.

Вовлечение Казахстана в систему мировой экономики, конструктивное развитие отношений с общемировым сообществом все чаще осложняется недостаточным принятием и пониманием у различных слоев населения своих социально-политических прав и обязанностей.

Как известно, до начала 90-х годов XX века Всесоюзная пионерская организация объединяла миллионы мальчишек и девчонок, вела их, как пели в песне, "на подвиг и на труд". Но с 1990 года эта детская организация прекратила свое существование. Постпионерский период стал самым болезненным в становлении детских организаций в Казахстане. В момент обретения независимости в нашей стране была создана самостоятельная детская организация "Атамекен", охватившая более половины общеобразовательных школ, обеспечив формирование нового поколения детских организации с одной, с другой стороны повлиял формированию в сознании подрастающего поколения чувство патриотизма, национального самосознания, независимости и национальной гордости [1].

С этого же времени повышенное внимание представителей власти и всего общества к подрастающему поколению обусловлено тем, что она играет значительную роль в экономическом, социально-политическом и культурном развитии общества, которая со временем будет только возрастать.

В сложившейся ситуации активное участие старших подростков-участников детских общественных объединениях, группах и организациях социально-политической направленности зачастую является социально одобряемым.

Построение демократического общества с социально ориентированной экономикой невозможно без нравственного и духовного развития молодежи, формирования у молодого поколения казахстанцев таких качеств, как патриотизм, профессионализм, ответственность, освоения молодежью социокультурного опыта прошлых поколений, достижений мировой цивилизации. Реализация этих целей предполагает активное привлечение молодежи к непосредственному участию в формировании и реализации политики, касающейся молодого поколения и общества в целом. Таким образом, была разработана и утверждена президентом концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан. Создаются условия для расширения возможностей старших подростков в выборе своего жизненного пути, достижении личного успеха, независимо от его материального уровня и социального положения. Только в этом случае окажется действенной основная задача молодежной политики - обеспечение самореализации молодежи [2].

В настоящее время приоритетным направлением государственной молодежной политики на всех уровнях является развитие социальной активности молодежи, ее гражданского самосознания через участие в деятельности детских социально-политических объединений, молодежных парламентов, правительств, иных консультативно-совещательных структур, созданных при органах законодательной и исполнительной власти разного уровня, органах студенческого самоуправления.

Детское общественное движение на современном этапе можно характеризовать как вариативное по направленности деятельности (профессиональная, творческая, реализация интересов, спортивная, экологическая, военно-патриотическая, граждански патриотическая, благотворительная и т.д.), разнообразное по формам и механизмам реализуемых программ и проектов. Деятельность большинства детских общественных объединений направлена на решение конкретных проблем общества, детей и молодежи. Значимой особенностью детских общественных объединений является возможность включения детей и молодежи в разнообразную по содержанию и форме социально значимую деятельность. Участие в этой деятельности способствует формированию у подрастающего поколения необходимых для каждого гражданина жизненных ценностей, знаний о своих правах и обязанностях, способности реализовывать их в реальной социальной практике; воспитанию качеств личности, позволяющих жить в современном обществе, быть активным участником социальной жизни. Соответственно, детские общественные объединения нуждаются в разработке специальных программ, подборе методов и форм работы, наиболее соответствующих специфике и содержанию основной деятельности объединений, возрастным возможностям их участников, их интересам и стремлениям.

Современное детское движение, на наш взгляд, представлено многочисленными объединениями и организациями сфере досуга, здорового образа жизни, благотворительности, патриотического воспитания и других направлений деятельности. Анализ состояния детского движения показал, что оно отличается разноплановостью, разноуровневостью, а также динамичностью развития.

Сегодня функционируют 1434 детских общественных объединения, охватывающих более 800 тысяч детей, что составляет 32,3 процента школьников страны. Конечно, многообразие детских организаций обеспечивает широту выбора сфер социальной активности. Но нельзя отдавать судьбу детских организаций в руки одного человека: в большинстве случаев жизнеспособность общественного объединения полностью зависит от личных качеств лидера-руководителя.

В Казахстане появилась необходимость в целенаправленной государственной политике в сфере воспитания молодого поколения. Стране нужна новая детская организация, которая помогла бы сформировать из подростка гражданина, научила бы его думать и действовать, стала бы настоящей школой для будущих поколений с четкой организацией работы и единой идеологией. Поэтому в начале 2011-2012 учебного года во всех школах страны начала свою работу республиканское общественное объединение "Единая детско-юношеская организация "Жас Ұлан". Она охватила всех детей в возрасте от 6 до 16 лет [3].

В каждой школе была создана детская организация, где педагоги взяли на себя функции воспитателей-организаторов. В то же время их ученики стали активными инициаторами всех процессов в школе, а не пассивными "потребителями". В основе деятельности "Жас Ұлан" – стремление научить детей двум важнейшим социально-психологическим навыкам – свободному общению и совместной деятельности.

В пространстве "Жас Ұлан" с его организованной деятельностью и направленностью на интересы группы становится возможным научить детей делать что-то вместе, обучить навыкам сотрудничества, привить вкус к совместной деятельности. Как показывает практика, участие человека в социально ориентированной и полезной обществу деятельности развивает в нем важные личностные качества – креативность, ответственность, инициативность, умение "работать в команде", делает более естественным и менее конфликтным процесс его социализации. В то же время вовлеченность человека в общественную деятельность способствует формированию в нем и социально значимых качеств – гражданственности, патриотизма, толерантности.

В настоящее время одной из популярных молодежных общественных объединений является "Жас Отан", дубликат настоящего "взрослого" парламента страны. В каждом регионе республики созданы молодежные маслихаты по 16 депутатов в каждом, которые, по аналогии, были избраны электоратом. Все они представляют интересы подрастающего поколения в законотворческом органе Казахстана, подготавливают пакеты предложений по тому или иному вопросу и предлагают на рассмотрение мажилису. Финансирует организацию РПП "Отан". Молодежное крыло партии "Жас Отан" самая многочисленная молодежная организация — 105 тысяч человек. Занимается социальным воспитанием отечественного подрастающего поколения и формированием твердых гражданских позиций у молодежи.

Немоловажую роль сыграл и «Жасыл Ел» (каз. жасыл — зеленый, зеленая, каз. ел — страна) — проект направленный на сезонное трудоустройство школьной, студенческой и безработной молодежи, создание лесных массивов по всей стране, тем самым, улучшение экологической ситуации в Казахстане, формирование у молодежи патриотизма к Родине и бережного отношения к богатствам родного края, организация интересного досуга для представителей всех слоев населения. Организация имеет филиалы во всех областях страны[4].

Все это свидетельствует о том, что участие человека, в особенности юного, в общественной деятельности чрезвычайно важно как для его индивидуального, личностного развития в частности, так и для развития общества и государства в целом. От того, насколько социально активным будет подрастающее поколение, на что будет направлена его общественная инициатива, как и в каком направлении на общественную деятельность молодых

людей повлияют государство и другие институты гражданского общества, зависит будущее страны.

Задача государства и гражданского общества всячески способствовать их становлению и развитию, так как именно социально-политические молодежные объединения консолидируют подрастающее поколение для решения собственных проблем, реализуют проекты, направленные на поддержку других социальных групп, действуя, таким образом, в интересах всего общества.

Социально-политические молодежные объединения, выражая интересы определенных групп молодежи, выдвигают новые ценностные ориентиры, предлагают новые идеи, технологии решения социальных проблем, обеспечивают гражданский контроль за действиями власти.

Детские общественные формирования дают возможность каждому участнику проявить свою активность в социально значимых делах, что способствует формированию гражданских качеств у подрастающего поколения. Тем самым, закладываются «кирпичики» традиций «взрослого» гражданского общества, приумножается потенциал развития демократии в нашей стране. Общественные объединения учащихся определенным образом структурируют их социальное пространство и время, выступают «тренажером» обретения социального опыта, служат локализации риска кризисного социума [5].

Отношения учащейся молодежи к деятельности современных общественных организаций, участию в общественной жизни и реализуемым молодежным программам, мероприятиям, выявления резервов развития детского движения — важный фактор социализации подрастающего поколения.

Литература

- 1. Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 «Казахстан 2020: путь в будущее» http://www.adilet.gov.kz/
- 2. Албегова, И.Ф. Теоретико-методологические подходы к изучению современного общества и его систем / И.Ф. Албегова. Ярославль: ЯрГУ, 2000. 100 с.
- 3. Бессонов, Б.Н. Гражданское общество и духовное развитие личности Текст. / Б.Н. Бессонов, В.В. Дубицкий; отв. ред. Н.К. Позняков; Моек: гос. ун-т Коммерции, 2002. 294c.
- 4. Волохов, А.В. Социализация ребенка в детских общественных организациях Текст. / А.В. Волохов. Ярославль, 1999. 56 с.
- 5. Попович Н.В. Детские общественные объединения просоциальной направленности как средство становления гражданской позиции школьников старшего подросткового возраста // Проблемы качества образования в современном вузе. Вып. 3. Омск: ОТИИ, 2007 (0,5 п.л.).

ӘОЖ 7.05

БАЛА СУРЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мергенов Ә.Т. Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Статья посвящена описанию особенностей рисунков учащихся, в которых они пытаются представить окружающую среду, свое окружение, все увиденное. Также для овладения навыками рисования необходимо развивать способности учащихся (ребенка).

The article the description features the drawings of students in which they try to make the environment, your surroundings, everything seen. Also for mastering the drawing skills you need to develop the abilities of pupils (child).

Барлығымыз басымыздан балалық шақты кешірдік. Әрбірімізде балалық шаққа қатысты естеліктер, әсерлер, оқиғалар, суреттер және ойыншықтарымыз бар. Бұлардың барлығы жылдар бойы ұқыппен сақталып келе жатқан отбасы мұрағатын құрайды.

Бұған баланың қолымен салынған суреттерді қоссақ балалық шағымыздың көрінісі тіпті анық болар еді. Суреттер – баланың нәтижелі іс-әрекетінің затты дәлелі. Одан басқа балалық шақтан елеулі ештене қалмайды. Екі-үш жасар кездерінде салынған сол керемет «затты дәлелдер» енді есейген балаларды да таңқалдырады.

Әсіресе қылқалам шеберлерінің балалық шақтағы суреттерін қарастыру қызық. Суретшінің неден пайда болғанын, оның шығармашылық қалыптасу кезеңін көруге тырысамыз. Бала суретінің ерекшеліктерін талдайық. Ең бастысы - олар эрқашан заманға сай. Балалар су сорғыш тәрізді өздерін қоршаған ортадан алған әсерлерін сіңіреді. Әдетте эстетикалық жағы дұрыс болмағандықтан, бұл суреттерге ата-аналар қызыға қоймайды. Бірақ сол суреттерде балалардың көрген жайттары бейнеленген әңгімелері, күшті әсерлері мен қорқыныштары бар.

Сіздің балаңыз дамып жатыр, жаңалықтар ашып жатыр, әлемді танып жатыр, әсіп жатыр, ал оның суреттері жиналады, күні қойылып, сақталады. Бұл - ақылды жинау. Әр баланың өз әлемі бар. Ол суреттерде көрініс табады. Сондықтан суреттерді сақтау қажет. Ал мұны тек отбасы ғана істей алады. Жеке және сурет түріндегі ойларына қоса үйірмелерге, клубтарға қатысатын, суретші мұғалімдердің басшылығымен айналысатын балаларда басқа да жұмыстар пайда болады.

Мұндай суреттерде баланың шығармашылық өсуі көрінеді, қарапайымнан күрделіге, жекеден жалпыға, ұғымнан индивидуалдылыққа қарай. Мұнда жақсы мұғалім жолсерікке айналады. Ол баланың жеке тұлғасын баспай, оған бейнелеу өнерінің бастамасын игеруге көмектеседі. Бұл «балалар шедеврлерін» өнер деп атағың келеді, өйткені дүниежүзінде балалар суретінің көрмесі ұйымдастырыла-ды. Оларда эстетикалық құндылық пен әдемілік бар [1].

Балалар суретінде бізді не қызықтырады , ерекшелігі неде? Бірнеше факторды атап өтуге болады. Біріншіден – түс. Түс балалар суреттерінде эмоционалды қасиетке ие. Түс тілімен бала қуанады, ренжиді, уайымдайды, қапаланады.

Екіншіден - форма. Бала өзін қоршаған әлем формадан тұратынын біледі. Оларды тану заттар әлемін жан-жақты бейнелеуге көмектеседі.

Көлем, пропорция, детальдар сынды ұғымдардың да маңызы бар. Суретшілер «гротеск» тәсілін қолданады, ал балаларда бұл табиғи шығады, өйткені бұл жерде эмоциональды қалыпқа сүйенеді.

Жас суретшілердің алған қатты әсері қағаз бетіне түсіріледі. Басты орынды сызық алады.

Балалар суреттерінде өте ерте көркемдікті көруге болады.

Ол тірі «субстанция» сияқты қағазды толтырып, бір «образдан» екіншісіне айналады. Біз, ересек адамдар, суреттің көркемдігіне таң қаламыз. Сонымен, композиция, бала суретінде негізінен бірінші және екінші планды көруге болады [2].

Композиция заңдарының бұзылуы ерекше, дұрыс емес, бірақ тамаша жоспарларды жасайды.

Олардың қысылусыз, бағынышсыз көркемдік тілін қолдануы көңіл аударуға, мақтауға тұрарлық. Олар әлі батыл, пәк, сенгіш, бақытты, қуанышты болғанша біз олардың суреттерін қызықтаймыз, қуанамыз, құндылығы мен әдемілігін көреміз. Ересек адамдардың дұрыс қатынасы кезінде бала өз мүмкіндіктеріне сай талпынады, шығармашылық аурасын жасайды.

Балалардың шынайы суреттері ең мейірімді сезімдерді ашуымен, қоршаған ортаның әдемілігін, адамдардың тағдырын, олардың халықтық және көркемдік дәстүрге

сай қатынасын қамтуымен көрушілерді әрқашан қуантады. Бала барлық айналаны, оның өмір парақтарын, әдеттегі жайттарды, сүйікті, сұлу бейнелегеніне күмәнданбайды. Балалардың суреттері шынайы сезімдердің дамуына, өнермен айналысуға, адамдармен қатынас жасауға мүмкіндік туғызады. Біз өмір сүретін элем әр алуан. Бала мұны ерте байқайды және ашық, қанық түстерді, ойыншық, сурет немесе әдемі киінген анасы сияқты әсерлі қабылдайды. Баланың жүзі қуанышты күлкіге көміліп, қолдары тартымды түске созылады. Түс біздің өмірімізде белсенді роль атқарады. Адамдардың жүйкесіне, әсіресе балаға түстің ықпал ететіні бұрыннан белгілі. Баланы тустермен таныстырғанда оның назарын таныс және түсінікті бейне арқылы аудару керек. Мысалы, дәмді жидектер оның ішінде бүлдірген және қызанақ - қызыл тусті, жаз мезгілінде ағаштардың жапырағы мен көгалдағы шөптер – жасыл, егістіктегі бақбақ гүлдер және үлпілдек балапандар – сары. Бала біртіндеп баска заттардағы, құбылыстардағы таныс түстерді қуана-қуана білетін болады. Баланы тустермен таныстыру кезінде ойыншықтарды, баланың кітаптарындағы безендірулерді, ең бастысы қоршаған ортаны қолдануға болады [3].

Баланың зейінін түске аударғанда, сол түсті міндетті түрде атаңыз, бірақ дұрыс қайталауды қатаң түрде талап етпеңіз. Күн сайын жайлап түстермен жұмыс жасаңыз, өйткені ғалам сондай көрікті және әртүрлі. Бірақ, баланы қыстамаңыз, барлығы жеңіл және табиғи зандылық болуы керек. «Қызыл түсті не болады» сияқты жақсы, пайдалы ойындар, барлық осындай ілімдер кішкентай суретшіге сурет салғанда керек болады.

Түсті бояулар оған сол түстегі таныс заттарды: жасыл шыршаны, көгілдір аспан мен өзенді (сосын олар қабылдау негізінде қызыл, қызғылт, ақ болады) бейнелеуге көмектеседі. Кейінірек бала бір түстің өзіне тән көптеген реңктері болатынын көреді, бірақ оларды меңгеру үшін балаға жетілу қажет [4].

Бүгінгі таңда, Қазақстан Республикасының қоғам өмірі саласында жүріп жатқан демократиялық өзгерістерге байланысты, белгілі әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, жеке тұлғаны қалыптастыруды көздеген білім беру жүйесіне қойылған талаптар арта түсуде. Сол талаптардың бірі-оқуының дүниетанымын қалыптастыруда әсері мол білім дүниетанымы. Білім неғұрлым тереңдеген сайын дүниетанымда қалыптасып тұрақтанады [5].

Бейнелеу өнері пәні-қоршаған дүниені меңгерудің өз жолы, тәсілі деп те айтуға болады. Бейнелеу өнерінің түрлері қоршаған ортаны көркем меңгерудің мүмкіндік болатын тәсілдері ретінде ұғынуға көзқарасы. Бейнелеу өнерін оқытудың басты мақсаты мектептегі оқу және тәрбие процесін береді [6].

Мектепте оқушыларды бейнелеу өнеріне оқытуда немесе әртүрлі техникамен түрлі әдістерді қолдана отырып, кәсіби жоғары деңгейде сурет салдырту мақсат емес.

Мақсат оқушылардың көркем- эстетикалық талғамы мен бейнелеу өнеріне деген қызығушылығын оятып, қоршаған ортаны таныту және де отансүйгіштік сезімдерін арттырып, әсемдікке, сұлулыққа жетелеу болып табылады. Бейнелеу өнерінің мән-мағынасы адам дамуындағы руханилықтың иесі болып табылатын жанды тұлғаның өздігінен ізденуіне, жаңарып отыруына, өз өмірін шығармашылыққа айналдыруға мүмкіндік береді [7].

Жас ұрпақты рухани-эстетикалық тұрғыда дамуына бейнелеу өнерінің әсерлі ықпалын, көркемөнер түрлерін оқу-тәрбие жұмыстарын тиімді пайдаланудың педагогикалық тиімді жолдарын айқындауға бағытталған ғылыми зерттеулердің аумағы кеңейе түсуде.

Оқушыларды бейнелеу өнеріне оқыта отырып, өнерге баулу, көркемөнерге қызығушылықтарын, талғампаздықтарын арттыру және тәрбиелеу, үнемі, жүйелі, бірізді уақытта жүргізілсе ғана тиісті нәтижеге қол жеткізуге болады. Суретші тарихи ескерткіштердің формасын, сызықтарын, өрнектерін ала отырып, солардың көмегі арқылы бүгінгі көрермендерге өзінің түсінікті идеясын ұсынады. Алайда, суретшілердің ізденуі,оның бүгінгі дүниетанымынан, бүгінгі эстетикалық көркем біліммен және оның бүкіл жаңаны жан-тәсілімен беріле қабылдауынан ұзап кете алмаған [8].

Оған мысал, суретшілер өздерінің туындыларын да бүгінгі күннің сұлулық заңымен жасаған.

Әдебиет

- 1. «Юный художник» №12. 2005 ж.
- 2. «Юный художник» №7. 2007 ж.
- 3. «Юный художник» №8 2005 ж.
- 4. «Юный художник» №1.2006 ж.
- 5. Аймағанбетова Қ.Бастауыш сыныптарда дүниетануды оқытудың ғылыми негіздері Алматы,1998
- 6. Байжігітов Б.К.Бейнелеу өнеріндегі философиялық проблемалар-Алматы, Ғылым. 1998
- 7. Ақбаева Ш.Ә.Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі.Оқу құралы.Алматы,2007.
- 8. Енисеева Л «Красота внутри нас» Новый фильм №11. 1986ж.c14-19.

УДК 33;330

ОЦЕНКА УРОВНЯ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА И АНАЛИЗ УРОВНЯ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Мурзакиева А.М. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Мақалада Қазақстан Республикасының аймақтық инновациялық күш қуат деңгейіне талдау жасалып және баға берілген.

The analysis of level of innovative activity of regions of the Republic of Kazakhstan is carried out and the assessment of level of innovative potential is given in this article.

В последние годы в результате предпринимаемых системных мер со стороны государства инновации были определены в качестве стратегически важного направления развития Республики Казахстан. Первоначально вопросы инновационного развития нашли отражение в Стратегическом плане до 2010 года, затем в Стратегии индустриально-инновационного развития на 2003-2015 годы, Программе по формированию и развитию национальной инновационной системы Республики Казахстан на 2005-2015 годы. Правовое регулирование инновационной деятельности было заложено с принятием в 2006 году Закона Республики Казахстан «О государственной поддержке инновационной деятельности».

В настоящее время во всех регионах страны в рамках реализации Программы по развитию инноваций и содействию технологической модернизации в Республике Казахстан на период 2010-2014 годы разработаны, но в ряде регионов не утверждены планы по развитию и внедрению инноваций на 2011-2015 годы. По каждому региону разработаны Планы совместных мероприятий по реализации «Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию на 2010-2014 годы», утвержденные Министерством индустрии и новых технологий РК и акимами регионов.

В целом основными источниками финансирования инновационной деятельности в регионах являются средства предприятий, БВУ, институтов развития, республиканского бюджета в рамках программы «Дорожная карта бизнеса 2020».

Следует отметить, что большинство местных исполнительных органов, в условиях отсутствия финансирования, не выполняют основные функции в соответствии с законом РК «О государственной поддержке индустриально - инновационной деятельности» (далее - Закон) [1].

В частности, акиматы согласно Закона:

- участвуют в формировании и реализации государственной политики в сфере государственной поддержки индустриально-инновационной деятельности на соответствующей территории;
 - вправе оказывать методическую, консультационную, практическую и иную помощь

элементам индустриально-инновационной инфраструктуры;

– вправе создавать и (или) участвовать в уставном капитале юридических лиц, основная деятельность которых направлена на развитие инноваций.

Большие возможности имеются в реализации программы развития моногородов. При необходимости, имеется возможность проработать вопрос создания отдельной бюджетной программы для регионов по поддержке индустриальноинновационной деятельности, в том числе с учетом возможности трансферта из республиканского бюджета.

В этой связи, в соответствии с Концепцией инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года на законодательном уровне будет обеспечено формирование региональных инновационных систем.

В этих целях будет разработана методика формирования региональных иннова-ционных систем, включающей как действующие, так и новые инструменты государственной поддержки на республиканском и региональных уровнях. Также в каждом регионе Казахстана для поддержки инноваций будут созданы региональные институты развития (офисы инноваций), в том числе на базе технологических парков.

Одной из основных задач в рамках реализации Концепции инновационного развития до 2020 года является обеспечение усиления региональных инновационных систем с учетом процессов региональной экономической интеграции и внутренней децентрализации управления.

Инновационный потенциал региона представляет собой накопленный совокупный инновационный ресурс, обеспечивающий интенсивное развитие экономических субъектов региона и способствующий получению ими дохода и компетенций. При этом наблюдаются весьма существенные различия инновационной активности хозяйствующих субъектов в зависимости от их региональной принадлежности, что связано с неоднородностью инновационной инфраструктуры регионов, а также с имеющимися различиями в обеспеченности последних научно-техническими, финансовыми, трудовыми и иными ресурсами.

Степень инновационной активности регионов может быть охарактеризована следующими показателями: уровень инновационной активности предприятий; объем инновационной продукции; доля инновационной продукции в валовом региональном продукте; внутренние затраты на исследования и разработки; затраты на технологические инновации в промышленности [2].

Наибольшая доля инновационно активных предприятий с учетом управленческих технологий наблюдается в Костанайской, Кызылординской и Северо-Казахстанской областях (14,1%, 12,8 и 11% соответственно). Наиболее низкий уровень показателя в Атырауской (4,8%) и Мангистауской (1,6) областях.

По количеству инновационно активных предприятий (без учета управленческих технологий) лидируют город Алматы (243 предприятия - в 2013 году), город Астана (122), Восточно-Казахстанская (108) и Южно-Казахстанская (104) области. Наименьшее количество инновационно активных предприятий по итогам 2013 года наблюдается в Мангистауская (11 предприятий), Атырауская (27) и Кызылординская (28) области [3].

Наименьшая активность в Атырауской, Кызылординской, Мангистауской и Жамбылской областях. Наибольшую активность проявляют инноваторы городов Алматы и Астана, Карагандинской, Восточно-Казахстанской, Южно-Казахстанской и Павлодарской областей.

В целях проведения классификации регионов по уровню инновационной активности предлагается рейтинг регионов по критериям оценки эффективности инновационной деятельности.

Конечной целью рейтинга и последующего анализа является развитие инноваций в регионах через анализ факторов, влияющих на их эффективность и развитие.

Рейтинг, прежде всего, дает возможность сопоставительного анализа между регионами о состоянии инновационной активности и не является окончательным финальным итогом, а лишь поиском новых путей.

Перечень критериев, по которым оценивались области в целом, имеет достаточно широкий и адекватный характер для объективной оценки.

Все необходимые показатели для ранжирования были приведены выше, за исключением уровня активности регионов в получении поддержки через AO «Национальное агентство по технологическому развитию» и участия в республиканских конкурсах инновационных бизнес-планов «NIF\$50K» и рационализаторских предложений «Рационализатор».

Таблица 1 - Результаты анализа деятельности регионов за 2013 год

Регион	ИТОГО					
	Баллов	Место				
Костанайская	75	1				
ВКО	74	2				
СКО	70	3				
г. Астана	69	4				
Жамбылская	66	5				
Карагандинская	61	6				
Акмолинская	58	7				
г. Алматы	55	8				
Павлодарская	53	9				
Алматинская	51	10-11				
ЮКО	51	10- 11				
Актюбинская	42	12				
Кызылординская	41	13				
Мангистауская	38	14				
ЗКО	33	15				
Атырауская	25	16				

По итогам сравнительного анализа необходимо отметить низкую активность следующих регионов.

В Мангистауской и Атырауской областях - в совокупности одни из самых низких в стране показатели по:

- инновационной активности (1,6% и 4,8% соответственно, 1,1% и 4,4% без управленческих технологий), для сравнения общереспубликанский показатель составляет 7,6% (5,7% без управленческих технологий);
- объему выпускаемой инновационной продукции (3,6 млрд. тенге и 4,7 млрд. тенге соответственно), в среднем по республике этот показатель равен 23,7 млрд. тенге;
- доле инновационной продукции в ВРП региона (0,18% и 0,15% соответственно), общереспубликанский показатель составляет 1,25%;
- распределению инновационной продукции в общем объеме собственного производства промышленных предприятий региона (0,2% и 0,1% соответственно), для сравнения в целом по республике этот показатель равен 2,3%.

В период с 2010 по 2013 годы по Мангистауской и Атырауской областям АО «НАТР» одобрено всего по одной заявке.

Наблюдается также низкая активность участия в республиканских конкурсах «NIF\$50К» и «Рационализатор», по которым из более 500 заявок- проектов по республике, подано с Мангистауской области всего 5 заявок, с Атырауской всего 11 заявок.

Кроме того, наблюдается значительный спад производства инновационной продукции в Западно-Казахстанской области - в 5,6 раза к уровню 2011 года. По данному региону также достаточно низким является показатель по распределению инновационной продукции в общем объеме собственного производства промышленных предприятий в 2012 году - 0,3%. Это свидетельствует о необходимости усиления работы акимата по развитию инноваций в

предприятиях региона [4].

В целом системной проблемой, в том числе по вышеуказанным регионам, является практическое отсутствие финансирование мероприятий по развитию инноваций из местного бюджета в регионах. Отсутствует поддержка со стороны местных исполнительных органов по продвижению инициатив предпринимателей и инноваторов региона, обеспечению взаимодействия бизнеса, НИИ, Вузов, поиску инвестиций и технологий для предприятий региона и т.д.

Необходимо отметить и регионы, которые демонстрируют высокую активность и стабильную динамику по развитию инноваций.

Это Костанайская область, которая имеет наилучший в республике показатель по доле инновационно активных предприятий - 14,1%.

Ежегодно стабильные результаты показывает Восточно-Казахстанская область, на долю которой приходится более 26% всей производимой инновационной продукции в стране.

Северо-Казахстанская область отметилась высокими темпами роста показателей по затратам на технологические инновации в промышленности – в 120,5 раза в 2012 году, в более чем в 4 раза по объему производимой инновационной продукции [5].

Литература

- 1. Алпысбаев С. Стратегия инновационного развития: проекты и реалии // Евразийское сообщество. 2005.- № 3.
- 2. АО «Национальное агентство по технологическому Развитию» Центр аналитического и методологического сопровождения Отчет о состоянии инновационных процессов в Республике Казахстан, в том числе в региональном разрезе 2013 год.
- 3. Днишев Ф.М. Проблемы посткризисного инновационно-технологического развития экономики Казахстана // Казахский экономический вестник. 2010. №1. С. 12- 20. Интернет-ресурсы:
- 1. http://www.mint.gov.kz. Официальный сайт Министерства индустрии и новых технологий РК.
- 2. http://www.stat.kz. Официальный сайт Агентства РК по статистике.
- 3. http://www.natd.gov.kz Официальный сайт АО «Национальное агентство по технологическому развитию».
- 4. http://www.oecd.org Официальный сайт международной Организации экономического равзития и сотрудничества.
- 5. http://www.worldbank.org Официальный сайт Всемирного банка.

УДК 33

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Мурзакиева А.М. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

Мақалада жалпы индустриалды инновациалық дамудың теориялық негіздері қарастырылған.

The basics of industrial and innovative development are covered in this article.

Инновационная направленность экономического развития, растущая необходимость технологического обновления особо подчеркивают важность четкого соответствия *принципов организации и структурно-организационных взаимосвязей* в инновационной деятельности. Речь идет о поиске оптимальных путей привнесения инновационных импульсов в экономическую реальность. Понятно, что по мере расширения инновационных преобразований требуется научно обоснованное формирование функционально-элементной базы инновационного

развития [1].

Организация инноваций включает три принципиальных аспекта:

- субъект инновационной деятельности, являющийся объединением людей, совместно реализующих разработку, внедрение и производство новшеств;
- совокупность процессов и действий организации, направленных на выполнение необходимых функций в инновационной деятельности;
- структуры, обеспечивающие внутреннюю упорядоченность системы и совершенствование взаимосвязей между ее элементами и подсистемами.

В Казахстане последние несколько лет интерес к инновациям вырос очень существенно - даже на уровне правительства стали приниматься меры по стимулированию инновационной деятельности. Зачастую под инновацией понимается создание и использование новых технологических идей, однако существует и другая сторона инновационной деятельности - организационная. Нововведения могут с успехом применяться не только в производстве продукции, но и в организации бизнеса с целью повышения его эффективности.

Сегодня существует достаточно четкое определение инновации, под которой понимается конечный результат инновационной деятельности, получивший реализацию в виде нового или усовершенствованного продукта, реализуемого на рынке, нового или усовершенствованного технологического или организационного процесса, используемого в практической деятельности. В свою очередь, под инновационной деятельностью понимается процесс, направленный на разработку инноваций, реализацию результатов законченных научных исследований и разработок либо иных научно-технических достижений в новый или усовершенствованный продукт, в новый или усовершенствованный технологический процесс, а также связанные с этим дополнительные научные исследования и разработки. Инновация представляет собой материализованный результат, полученный от вложения капитала в новую технику или технологию, в новые формы организации производства, труда, обслуживания и управления, включая новые формы контроля, учета, методы планирования, приемы анализа и т.д. По мере экономического развития общества значение инноваций все более возрастает, и на современном этапе инновации становятся важнейшим инструментом конкурентной борьбы хозяйствующих субъектов на всех уровнях иерархии - от отдельных структурных единиц предприятий до стран и регионов в целом [2].

На многих предприятиях организационные инновации время от времени появляются и внедряются, однако процесс не носит системного характера, скорее - реагирование на факторы внешней среды, "латание дыр". Подправили под запросы рынка цены, через полгода закупили компьютеры, ещё через полгода - программное обеспечение, ввели корпоративные мероприятия. Однако друг с другом эти действия связаны слабо, а, значит, синергетического эффекта от них нет. Для успешного повышения эффективности деятельности компании необходимы чёткие и согласованные действия, проводимые в рамках инновационной системы [3].

Под инновационной системой обычно понимают элементы организации, сопутствующие инновационной деятельности, а также взаимоотношения между ними, которые закрепляются в регулирующих документах предприятия (устав, положения о подразделениях, должностные инструкции). Для того, чтобы любой сотрудник свободно ориентировался в документах, лучше их объединить в информационную базу (например, создать сайт во внутренней корпоративной сети), а также обязать юрисконсульта или менеджера по персоналу давать консультации по вопросам применения документов.

Для создания успешной инновационной системы важно предусмотреть финансовое и информационное обеспечение. Например, может быть создан фонд, формирующийся из прибыли, средства из которого расходуются согласно принятым на предприятии нормам. Важно обеспечить прозрачность инновационной системы - архив предлагавшихся идей и результаты их реализации с общим доступом для всех сотрудников, современные средства поиска и передачи информации, т.е. функционирование инновационной системы невозможно без обеспечивающей структуры, включающей следующие основные подсистемы:

- 1) Финансовое обеспечение. В зависимости от формы собственности, размера и профиля деятельности предприятия возможен больший или меньший уклон в сторону получения государственных субсидий, банковских кредитов, венчурного финансирования, либо создания и использования ресурсов собственного инновационного фонда;
- 2) Информационное обеспечение. Включает создание локальной сети, обеспечение доступа к информации всех ответственных исполнителей, а также автоматизацию процессов управления и выработку информационных каналов для сотрудничества с элементами инновационной инфраструктуры;
- 3) Нормативно-правовое обеспечение. Включает всю совокупность нормативной документации, формализующей и регламентирующей бизнес-процессы инновационной системы, а также деятельность ответственных исполнителей. Кроме того, обеспечивает получение патентов и конфиденциальность коммерческой тайны;
- 4) Организационно-правовое обеспечение. Представляет собой построенную в соответствии с бизнес-процессами и операциями организационную структуру инновационного подразделения, а также регламентирует информационные потоки между подразделениями;
- 5) Кадровое обеспечение. Имеет целью поиск персонала в рамках предприятия и во внешней среде, его обучение и горизонтальную ротацию для повышения творческого потенциала.

Для успешной работы инновационной системы предприятия необходимо тесное взаимодействие инновационного отдела с отделом, разрабатывающим новые продукты (маркетинговый отдел, отдел развития и др.) [4].

Важным направлением развития инновационного предпринимательства на ближайшую перспективу станет создание системы подготовки и переподготовки кадров в области инновационного предпринимательства, включающей в себя как вузовское, так и послевузовское обучение, в том числе, и за рубежом, а также кратковременные курсы, семинары, круглые столы для повышения квалификации уже действующих менеджеров с участием государства в финансировании таких программ.

Также будут открыты учебные центры при технопарках, целью деятельности которых станет проведение кратко- и среднесрочных программ по теории и практики менеджмента инноваций для инновационных предпринимателей, сотрудников инфраструктурных организаций, менеджеров промышленных предприятий.

Экономические аспекты проблемы развития инновационной деятельности постоянно находятся в центре внимания многих ученых и практиков. Многогранность инновационного процесса вызвала к жизни различные подходы, как к определению инноваций, так и теоретических основ инновационного предпринимательства. Однако некоторые проблемы развития и активизации инновационной деятельности недостаточно исследованы, особенно вопросы формирования эффективного организационно-экономического механизма на новом этапе трансформационных преобразований [5]. Таким образом, заложенные теоретические и методологические основы инновационной деятельности требуют дальнейшего развития и обобщения.

На основе анализа формирования инновационных систем в регионах рассмотренных и некоторых других европейских стран можно сделать следующие выводы.

- 1. К формированию региональных инновационных систем, отводится важное значение со стороны государства.
- 2. Значительные средства на развитие инфраструктуры и инноваций выделяются со стороны региональных властей
- 3. В каждом регионе действуют специализированные институты (центры), программы, обеспечивающие координацию, методологическую и финансовую поддержку по формированию инновационной среды, созданию и продвижению научных разработок и инноваций.
- 4. Действуют существенные меры стимулирования для всех участников региональных инновационных систем (преференции, финансирование, нефинансовые меры).
 - 5. В развитых странах обеспечивается усиление процесса передачи высоких

технологий, стимулирование кооперации между научно-исследовательскими центрами, университетами, частными компаниями.

Таким образом, модель управления и финансирования казахстанской прикладной науки в значительной мере ориентирована на удовлетворение научного интереса, а не решение конкретных задач технологического характера, стоящих перед бизнесом. Данная модель явно не подходит для создания динамичных отраслей и производств, которые могли бы конкурировать на международных рынках [6].

Литература

- 1. Основы инновационного менеджмента. Теория и практика: учебник / под ред. А.К. Казанцева, Л.Э. Миндели. М.: Экономика, 2004. 518 с.
- 2. Хотяшева О.Н. Инновационный менеджмент. СПб.: Питер, 007. 384 с.
- 3. Сапарбаев А.Д. Устойчивое инновационное развитие экономики: модели и инструменты анализа. Алматы: Триумф «Т», 2010. 416 с.
- 4. Днишев Ф.М. Проблемы посткризисного инновационно-технологического развития экономики Казахстана // Казахский экономический вестник. 2010. №1. С. 12- 20.
- 5. Абдыгаппарова С.Б. Инновационный потенциал Казахстан: механизмы активизации. Алматы: Экономика, 2001.- 158 с.
- 6. Иванова Н.И. Национальные инновационные системы. М.: Наука, 2002. 245 с.

УДК 338,43

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРОЙ РЕГИОНОВ

Омаров Ш.О., Кундакова Л.Р. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова

В данной статье рассмотрены теоретические вопросы управления социальной сферой региона.

This article deals with the theoretical questions of management of social sphere of region.

Результаты экономических реформ, осуществляемых в ходе становления рыночных отношений, показали, что основной целью экономического роста должно быть повышение уровня жизни населения. Уровень и качество жизни непосредственно связаны с состоянием социальной сферы и эффективностью ее функционирования в масштабах страны и отдельных регионов.

Традиционно обществоведами выделяются следующие основные сферы общества - экономическая, духовная, политическая и социальная. Под экономической сферой понимается система экономических отношений, возникающая и воспроизводимая в процессе материального производства. Система отношений между людьми, отражающая духовнонравственную жизнь общества составляет духовную сферу. Политическая сфера включает в себя систему политических и правовых отношений, возникающих в обществе и отражающих отношение государства к своим гражданам и их группам, граждан к существующей государственной власти.

Социальная сфера охватывает все пространство жизни человека - от условий его труда и быта, здоровья и досуга до социально-классовых и национальных отношений. К социальной сфере относят образование, культуру, здравоохранение, социальное обеспечение, физическую культуру, общественное питание, коммунальное обслуживание. Она обеспечивает воспроизводство, развитие, совершенствование общественных групп и индивидов. Несмотря на это до сих пор идут споры об определении социальной сферы и о выделении ее в качестве основной сферы общества.

Развитие теоретического осмысления социальной сферы началось с появлением философии и каждое поколение ученых, рассматривая проблемы общественного жизнеустройства через призму требований своего времени, выстраивало различные концепции и модели социального бытия.

В литературе можно выделить несколько подходов к сущности понятия «социальная сфера». Первый определяет ее через совокупность больших социальных групп классов, наций, народов и так далее. Этот подход закрепляет разделение общества на различные социальные группы, но при этом социальная сфера утрачивает свои функциональные признаки, главный из которых обеспечение воспроизводства общества. Например: центральным звеном социальной сферы являются социальные общности и взаимосвязи [1]. Понятие социальной сферы в такой трактовке совпадает с понятием социальной структуры общества. Социальная структура означает объективное деление общества на отдельные слои, группы объединяемые на основе одного или нескольких признаков. Основными элементами являются социальные общности [2].

Вторую точку зрения представляют в основном экономисты. Активно используя в научном анализе категорию «социальная сфера», они сводят ее к непроизводственной сфере и отраслям услуг. Например, Райзберг Б.А. дает следующее определение: к социальной сфере принято относить экономически е объекты и процессы, виды экономической деятельности непосредственно касающиеся образа жизни людей, потребления населением материальных и духовных благ, услуг, удовлетворения конечных запросов человека, семьи, коллективов, групп общества в целом. Л.Г. Судас и М.Б.Юрасова под социальной сферой понимают сферу жизнедеятельности общества, В которой обеспечивается определенный благосостояния, качества жизни населения вне непосредственной сферы материального производства. В этих определения социальная сфера выступает как синоним социальной инфраструктуры. Под последней подразумевается взаимоувязанный комплекс отраслей хозяйства, которые обеспечивают общие условия производства и жизнедеятельности людей. К социальной инфраструктуре относятся: торговля, здравоохранение, городской транспорт, жилищно-коммунальное хозяйство и др. Эти определения представляют социальную сферу только как систему взаимосвязанных обслуживающих структур, не учитывая деятельности в ней каких-либо социальных субъектов, их связей и отношений.

После обретения независимости Казахстан начал строительство социальноориентированного государства. В становлении социальной модели страны можно выделить три основных этапа.

Первый этап (1991 – 1998 годы) характеризовался огромным количеством декларированных социально-экономических гарантий, оставшихся в наследство от советского периода и в новых экономических условиях неподкрепленных стабильной бюджетной базой.

В ходе второго этапа (1999-2008 годы) осуществлялась рационализация социально-экономических гарантий, распределение ответственности между государством, работодателем и работником.

На третьем, современном этапе (с 2009 года) повышается качество и доступность государственных услуг, создаются достойные социально-экономические условия за счет стабильной бюджетной основы, внедряются принципы обусловленной социальной помощи и развиваются активные формы занятости [3].

За 24 года независимости в Казахстане выстроена собственная эффективная модель социального развития, основанная на динамичном экономическом росте.

Постоянно совершенствуются системы образования, здравоохранения, трудовых отношений и социальной защиты, стимулируется занятость, успешно развиваются сферы культуры, информации и спорта. Обеспечивается стабильный экономический рост и повышается благосостояние казахстанцев.

Казахстан достиг цели развития тысячелетия Организации объединенных наций до 2015 года по сокращению уровня бедности в два раза, обеспечению всеобщим начальным образованием, ликвидации гендерного неравенства в сфере начального и среднего образования.

В 2013 году в рейтинге Индекса человеческого развития (из 187 стран и территорий) Казахстан занял 70 место, которое соответствует группе стран с высоким уровнем человеческого развития.

Вместе с тем в современном мире все государства сталкиваются с рядом глобальных трендов, которые необходимо учитывать при определении своего социального курса.

В комплексе демографических вызовов отмечается тенденция старения населения. По данным ООН, количество человек в возрасте 60 лет и старше к 2050 году вырастет более чем в 2 раза и составит 22 % населения всего мира. Это может привести не только к качественным изменениям в структуре занятости населения и рынка труда, увеличению нагрузки на работающего человека, но и к замедлению экономического роста.

Отмечается тенденция роста населения в странах с низким уровнем дохода и замедления роста населения в странах с высоким уровнем дохода, что в целом ведет к увеличению численности социально уязвимого населения.

Это может служить одним из факторов, влияющих на миграционные потоки из менее развитых стран в более развитые.

Одним из важнейших приоритетов в мире остается сокращение бедности населения. По данным ООН в 2012 году в мире зафиксировано 1,4 млрд. людей (20 %), живущих менее чем на 1,25 долл. США в день [4].

Остается актуальным неравенство доходов населения. Увеличивается разрыв между уровнем дохода на душу населения в богатых и бедных странах. По данным ООН, за последние 15 лет доход на душу населения снизился более чем в 100 странах мира. 20 % мирового населения относятся к категории беднейших и пытаются выжить на 1 % мирового дохода.

Недостаток питьевой воды и обеспечение нормальных санитарных условий для жизнедеятельности населения также является одной из важных мировых проблем. 1,1 млрд. человек не имеют возможности пользоваться чистой водой. К 2025 году 1,8 млрд. человек будут жить в странах и регионах, где ощущается абсолютный дефицит воды, а 2/3 населения мира, вероятно, будут жить в условиях ограниченного водоснабжения.

Проблемы производства необходимых запасов продовольствия и их перераспределения увеличивают число голодающих. В мире около 1 млрд. человек испытывают хронический голод. Согласно расчетам ООН, чтобы обеспечить продовольствием все население к 2030 году, мировое производство продовольственной продукции должно вырасти вдвое.

В свете индустриально-инновационного развития большое значение придается технологическим вызовам времени. Усиление роли инноваций в социально-экономическом развитии способствует переходу от работы в традиционных отраслях промышленности к работе в сфере услуг и наукоемких отраслях, и, как следствие, сокращению количества рабочих мест, требующих средней квалификации.

Последний мировой экономический кризис подтолкнул многие развитые страны к переосмыслению роли государства в реализации социальной политики. Сегодня ряд стран Европы и Азии, США ищут пути совершенствования своих «моделей социального развития».

Экономическая система, основанная на модели потребления, пошатнулась после финансового кризиса. В государствах, строивших общество социального благо-денствия, в настоящее время нарастает социальный кризис: сокращаются социальные выплаты, увеличивается пенсионный возраст, растет безработица.

В условиях форсированного индустриально-инновационного развития страны и с учетом тенденций глобального развития социальная модель Казахстана также требует модернизации.

В условиях изменения общественно-экономических отношений особую актуальность приобретают вопросы управления и развития регионального социального комплекса. От их решения зависит не только успех социальных реформ, но и нормализация социально-политической ситуации в Казахстане. При этом важную роль играет сбалансированное использование ограниченных природных, финансовых и человеческих ресурсов, которыми располагают территории. Эффективное решение социальных проблем на региональном уровне

будет способствовать повышению благосостояния населения и всестороннему развитию личности [5].

Важнейшими задачами региональной политики в области социального развития на современном этапе становятся:

- создание условий, обеспечивающих рост доходов и уровня жизни населения;
- повышение занятости населения, развитие социальной активности и мобильности граждан;
 - обеспечение социальной защищенности населения;
- формирование социальной инфраструктуры, способствующей развитию человеческого потенциала:
 - обеспечение общественной и личной безопасности.

Решение этих задач требует совершенствования системы управления социальным развитием регионов, разработки новых принципов социальной политики. Основой эффективного управления должен стать системный подход к оценке социального развития регионов, что позволит не только объективно оценить уровень и качество жизни населения, но и наметить пути дальнейшего развития.

Эффективное функционирование социальной сферы обеспечивает развитая социальная инфраструктура, устойчивая совокупность материально вещественных элементов, создающих условия для удовлетворения всего комплекта потребностей в целях воспроизводства человека и общества.

Более реальное представление о структуре социальной сферы дает классификация отраслей:

- образование дошкольные, общеобразовательные учреждения, учреждения начального, среднего, высшего, послевузовского и дополнительного образования;
- культура библиотеки, учреждения культуры клубного типа, музей, художественные галереи и выставочные залы, театры, концертные организации, парки культуры и отдыха, цирки, зоопарки, кинотеатры, памятники истории и культуры, выпуск книжной журнальной и газетной продукции;
- охрана здоровья человека статистика здравоохранения, статистика заболеваемости населения, инвалидности, производственного травматизма;
- здравоохранения суть и деятельность учреждения здравоохранения, их размещение, состояние и оснащенность, кадры врачебного и младшего медицинского персонала;
- социальное обеспечение стационарные учреждения (учреждения, предназначенные для постоянного и временного проживания престарелых и инвалидов, нуждающихся в постоянном социально-бытовом и медицинском обслуживании и уходе)
- жилищно-коммунальное хозяйство жилой фонд, его благоустройство, жилищные условия населения, производственная деятельность предприятий и служб, обеспечивающих население водой, теплом, газом, гостиницами и другими видами благоустройства населенных пунктов;
- физкультура и спорт сеть спортивных сооружений, их размещение, кадры, численность людей, занимающихся физической культурой и спортом [6].

Как уже говорилось выше, региональное социальное развитие должно быть эволюционным процессом, то есть удовлетворять закону о возвышении потребностей и способствовать воспроизводству человеческого капитала. Иными словами в рамках социального развития необходимо обеспечивать постоянное повышение качества и уровня жизни, обеспечивать положительный естественный прирост населения и развивать население (повышать уровень образования и квалификации, содействовать культурному развитию и т.д.).

Эффективная социальная политика должна разрабатываться на всех уровнях власти. Особое значение сегодня приобретает региональная социальная политика, реализация которой является одной из важнейших задач местных органов управления.

Литература

- 1. Алексеев П.В. Социальная философия: учебное пособие для вузов/П.В. Алексев; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Философский факультет. М.: Проспект, 2004.
- 2. Стратегическое управление: регион, город, предприятие/под ред. Д.С.Львова, А.Г.Гранберга, А.П.Егоршина; ООН РАН НИИБ. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004.
- 3. Пикулькин А.В. Система государственного управления: учебник для вузов/А. В. Пикулькин. изд. 3-е, перераб. и доп. М.: ЮНИТИ, 2004.
- Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 апреля 2014 года № 396 Концепция социального развития Республики Казахстан до 2030 года и Плана социальной модернизации на период до 2016 года
- 5. Кучуков Р.А. Теория и практика государственного регулирования экономических и социальных процессов: учебное пособие для вузов/Р. А. Кучуков. М.: Гардарики, 2004
- 6. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности: учебное пособие/под ред. П. Д. Павленка. изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Дашков и К, 2006.

ӘОЖ 371

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Саугабекова Т. Сэтбаев қаласындағы №16 жалпы орта мектебі

В статье рассматривается о важности критического мышления.

The article discusses about the importance of critical thinking.

Қазақ елі аңсаған тәуелсіздігін алғалы бері болашаққа айбынды мақсаттар қойып, оны игеруге әрекет етуде. Бұның бір белгісі болып жастардың білімін арттыру, білім беру дәстүрін тиімді ету табылады. Елбасымыздың жолдауында «ХХІ ғасырдың табалдырығы алдында білім беру капиталға айналуда. Оның өзі мазмұны жөнінен стратегиялық ресурстармен бәсекелесе алады. Елдің даму деңгейі осы арқылы бағаланатын болады» - деп сапалы білім беруге ерекше назар аудартып отыр. Педагог К.Д.Ушинский былай дейді: «Біз жан – жақты жеке тұлға тәрбиелегіміз келсе, ол тұлғаны жан – жақты зерттеп білуіміз керек». Осы ой бүгінгі таңда мұғалім әрекетінің тұжырымдамасы іспеттес. Соған байланысты оқушының тұлғалық құрылымымен басты белгілері мен сапаларын анықтаудың мәні зор [1].

Бүгінде мектептеріміздің оқыту үрдісінде білім берудің тенденциялары мен даму бағыттарын қамтамасыз ететін 50 - ден аса педагогикалық технологиялар қолданыс табуда. Педагогикалық технологияларды сипаттағанда олардың негізгі ерекшеліктері- қасиеттері, идеялары, оқу жүйесінде қолданылуы, тиімділігі мен нәтижелілігі негізге алынады. Осы технологиялардың ішінде кеңінен қолданыс тапқандары:

- 1. Дәстүрлі оқыту технологиясы бұл технологияның негізінде оқытудың сынып-сабақ жүйесі жатады, яғни мұғалім білімді айтып береді, оқушыларда іскерлік пен дағды қалыптасады, оқушылар қайталау арқылы бекітеді, сабақ қортындысын бағалайды.
- 2. Оқытудың модульдік технологиясы бұл технология білім беру үрдісін өзгертеді. Оқушы мұнда толығымен немесе бөлшектеп мақсатты дара бағдарлама бойынша өздігінен оқиды.
- 3. Жобалық оқыту технологиясы бұл технологиямен оқыту барысында: зейін орталығыоқушылар, олардың шығармашылық талаптарының дамуына мүмкіншілік жасау. Жоба жұмысында әр оқушыға өздік даму деңгейінің көтерілуіне мүмкіншілік беріледі.

- 4. Бағдарламалап оқыту технологиясы бұл арнайы құралдардың көмегімен бағдарламаланған оқулық (ЭЕМ- компьютер) алдын-ала құрылған оқу бағдарламасы бойынша өздік дара оқыту технологиясы. Ол әр оқушыға оның дара ерекшелігіне сай оқуға мүмкіндік туғызады. Бұл технология бойынша оқу материалын оңай игеру үшін: кішкентай бөлшектерге бөлу; әр бөлімді меңгеруге бағытталған әрекетті реттеп орындату, бақылау тапсырмаларының орындалу нәтижелерін тіркеу.
- 5. Ақпараттық технология қазіргі күннің қажеттілігі компьютермен интенсивті оқытудың ашық жүйелерін жасау және қолдану. Сонымен қатар басқа да қашықтан оқыту технологиясы, кредиттік оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологиясы оқыту урдісінде қолданылып жүр.
- 6. Сын тұрғысынан ойлау ашық қоғам негізі.Ол өз алдына сұрақтар қойып және оларға үнемі жауап іздеу, әр мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлелдей алу,сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді.Сыни ойлау-адам өмірінің бір саласы. Олай делінетіні-бұл философия адамдарға көптеген жолдар мен шешімдер ішінен өздері үшін маңызды, әрі пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды ғана жинап, жаңа білімді бұрынғыдан ажырата білуге көмектеседі.

Иэ, осы технологиялар арасында тиімдісі болып соңғы сын тұрғысынан ойлау табылады. Себебі сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау болып табылады. Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастары-мен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Оқушы - ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім - әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мередит, Чарльз Тэмпл [2]. Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, "Сорос-Қазақстан" қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзкарастармен тепе-тендікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Сыни ойлау – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс» екенін атап көрсеткен. Сыни ойлау – адам өмірінің бір саласы. Себебі, бұл философия адамдарға көптеген жолдар мен шешімдер ішінен маңызды әрі пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды ғана жинақтап, жаңа білімді бұрынғыдан ажырата алуға көмектеседі. Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы – білімнің дайын күйінде берілмеуі.

Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде "Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту" бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру. Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы бойынша: -шыңдалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сыни көзбен қарау; -күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешімдер қабылдауға құштарлық;

-үйрету мен үйрену бірлігінен, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым;

Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

- 1) сын тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт керек;
- 2) оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру;
- 3) әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
- 4) үйрену барысындағы оқу-шылардың белсенді іс-әрекетін қолдау;
- 5) кейбір оқушылар түсіп қалған қолайсыз жағдайларды әжуаға айналдырмау;
- 6) оқушылардың бір-бірінің жауа-бына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету;
- 7) сын тұрғысынан ойлауды бағалау.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту деген ұғымды кез келген жаңа идеяны сол күйінде қабылдау немесе оған түбегейлі сенім арту емес, ол идеялардың негізгі себеп-терін, жүзеге асыру жолдарын және нәтижесін білу, оларды өз ортаңа, өз мүмкіндігіне, өз керегіне, өз іс эрекетіңе лайықты кіріктіру, талдау, ой елегінен өткізу, яғни проб-лемаға сыни тұрғыдан қарап, мақсатына пайдалана білу. Зерттеудегі мақсат – бастауыш сынып оқушыларын кез — келген мазмұнға сын тұрғысынан қарауды сабакта және сабақтан тыс уақытта уйрету. Зерттеу нысан: сабақ өту барысында сыныппен жеке, жұптық, топтық, ұжымдық. Жұмыс жасай тұлғаның элеуметтендіру отырып жеке және даму бағытын Зерттеу барысында сын тұрғысынан ойлау технологиясын меңгерту бағытында оқушыларға үйрете жүріп, педагогикалық әдіс – тәсілдерді, және жеке тұлға бойында болатын мынадай қасиеттерді зерттеу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді қолдану қажеттігін тусіндім.

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды меңгеру үшін мынадай қасиеттері болуы шарт:

- жоспарлауға дайын болуы;
- бейімделгіштігі (басқалардың идеяларын қабылдай алуы);
- қайсарлығы (қиын тапсырмаларды кейінге қалдырмауы);
- жете түсінуі (өзінің және басқа адамдардың пікірін қадағалау);
- ымыралы келісімді іздеуі;

Жеке тұлғаны сын тұрғысынан ойлауды дамыту шарттары:

- сын тұрғысынан ойлауда тәжірибе жинау үшін уақыт және мүмкіндік беру;
- оқушылардың ойлауына жағдай туғызу;
- әртүрлі идеялар мен пікірлердің тууына мүмкіндік жасау;
- оқыту үрдісінде оқушының белсенділігін қолдау;
- әрбір оқушы сын тұрғысынан ойлауға қабілетті;
- оқушының өз пікірін білдіруге жетелеу және оның пікірін бағалау.

Технология бойынша әр сабақ үш кезеңнен тұрады:

- қызығушылықты ояту;
- мағынаны ашу;
- ой толғаныс.

Бірінші кезең «Қызығушылықты ояту»

Кезеңнің мақсаттары:

- —оқушы өзінде қалыптасқан білімі мен түсініктерін өзектендіру;
- оқылатын тақырыпқа танымдық қызығушылықты ояту;
- оқушының белсенділігін ояту;

Жеке тұлғаның іс-әрекеті Қолдануға болатын әдістер мен тәсілдер оқылатын мәселелер бойынша не білетінін еске түсіреді, ақпаратты жүйелейді, жауап алуға қажетті сұрақтар қояды. Өзге мақсатын тұжырымдайды. «Белгілі ақпараттар» тізімін түйін сөздер бойынша әңгіме, кластерлер, дұрыс және дұрыс емесін мақұлдау және т. б.

Бірінші кезеңде алынған ақпараттар тыңдалады, жазылады, талқыланады, жеке, жұп және топ бойынша жүргізіледі.

Екінші кезең «Мағынаны ашу»

Кезеңнің мақсаты:

- жаңа ақпаратпен танысу;
- жаңа ақпараттармен өз білімімен ара-қатынас белгілеу.

Жеке тұлғаның іс-әрекеті Қолдануға болатын әдістер мен тәсілдер

- мұғалім ұсынған белсенді оқыту әдістерін қолданып, жаңа тақырып материалдарын тыңдайды, оқиды;
- жаңа ақпараттардың мәнін түсіну барысында мәтін шетіне белгі қояды немесе жазып алады;
- қарастырылған материалдармен жұмыс істеу барысында өз түсінгенін қадағалайды, алдына қойған мақсаттарына жету үшін белсенді әрекет етеді.

Белсенді оқу әдістерін қолдану:

- инсерт;
- екі жақты күнделік;
- қосымша журнал;
- сабақтың бірінші кезеңінде қойылған сұрақтарға белсенді түрде жауап іздеу және т.б. Бұл кезеңде жаңа ақпараттармен, ойлармен танысады, тиісті тақырыпқа байланысты кино көру, дәріс, әңгіме, тыңдау немесе тәжірибе эксперимент жасау, мультимедиялық құралдарды пайдаланады. Сабақта жұмыс дара және жұп түрінде жүргізіледі. Үшінші кезең «Ой толғау»

Кезеннін максаты:

- қабылданған жаңа және ескі түсініктердің ара қатынасын ашу.
- оқылған материалды талдау және қорытындылау.
- тақырыпты мұнан әрі меңгеру бағытын анықтау.
- мағынаны тану кезеңінде білімге сүйене отырып, бұрын және сабақ барысында не үйренгенін салыстырады.
- қарастырған тақырыптың мәнін толық түсіну және өзіне қойылған мақсатты іске асыру үшін жаңа тақырыпты талдайды, қажеттісін іріктеп алады.
- өзіне қойған сұрақтарға мағыналы жауап алғандарын бағалайды.
- алған білімдерін өмірмен байланыстырады, қорытынды нәтиже шығарады, өз бетімен жаңа идеяларды ойластырады. кластер құру.
- әртүрлі кезеңдегі ақпараттардың өзара қатынасын сипаттайтын кестелер толтырады.
- түйін сөздерге қайта оралу.
- дұрыс және дұрыс емесін мақұлдауға қайта оралу.
- рефлексивті сұрақтар
- пікір алмасу.
- шығармашылық жұмыстар жазу (синквейн, эссе) және т. б.

Оқылған ақпаратты талдау, түсіндіру, шығарманы өңдеу жұмысы топ бойынша жүргізіледі. Технологияны оқыту стратегиялары (тәсілдері)

Технологияны жетік меңгеру үшін бірнеше тәсілдер қолданылады. Оқытуда жақсы нәтижеге жету үшін осы стратегияларды оқыту үрдісінің әр кезеңінде сабақтың мазмұнына қарай пайдаланған жөн.

Кластер (топтастыру). Бұл тәсілдің авторы американдық Гудлат. Стратегияның мәні оқу материалын график түрінде жүйелеу, яғни мәтіннің маңызды бөлігін бөліп, график түрінде белгілі бір тәртіппен шоқ тәрізді орналастыру. Мысалы, сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясының кезеңдерін кластер түрінде былай келтіруге болады. Бұл тәсілді қызығушылықты ояту және ой толғау кезеңдерінде қолдануға болады.

Инсерт (түртіп алу) жүйесі. Бұл тәсіл бойынша оқу материалы дайын күйінде беріледі, мәтінді оқып отырып оның бір жақ шетіне немесе кесте түрінде жазылады: «V» — білемін «+» мен үшін жаңа «-» басқаша ойлаймын «?» — түсінбедім, тереңірек білгім келеді. Кестені мәтіннің фрагменттері немесе толық абзац түрінде толтырады. Сонан соң оқушылар жұп болып немесе топпен өзара пікір алмасады. Түсініксіз болған ұғымдарды мұғалім түсіндіреді немесе басқа ақпарат көздерінен іздеуге үйге тапсырма беріледі. Мұнда оқушыларға аз таныс, қызықтыратын, энциклопедиялық сипаттағы, яғни құбылыстар туралы мәліметтер жинауға болады. Бұл тәсіл дәстүрлі оқытудағы «оқулықтан пәлен парагрофты оқындар» деген тапсырмаға қарағанда тиімді.

Венн диаграммасы – екі затты алып, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын салыстыру. «Синквейн» тәсілі. Мұны бес жолдан тұратын өлең деп те атайды. Бұл әрбір ой толғау кезеңінде қолданылады.

Синквейн жазу ережесі:

- 1) Бірінші қатарға бір сөзбен тақырып жазылады (зат есім түрінде).
- 2) Екінші қатарға тақырыпты екі сөзбен келтіруі (екі сын есім түрінде).
- 3) Үшінші қатарға үш сөзбен осы тақырып бойынша іс әрекет жазылады (етістік, көсемше).
- 4) Төртінші қатарға төрт сөзден тұратын осы тақырыпқа қатысты сөйлем немесе сөз тіркесі.
- 5) Соңғы қатарға тақырып мәнін сипаттайтын бір сөзден тұратын синоним (метафора) жазылады [3].

Эссе стратегиясын ой толғау кезеңінде қолданған тиімді. Мұнда оқушылар тақырыптық ішкі сырын терең түсініп, өз пікірін, өз ойын дұрыс жеткізіп, оқу материалының негізін анықтап, сол арқылы оларды өмірмен байланысын жазады. Сонымен қатар Кубизм стратегиясы – кубик жасалынып, оның 6 қырына 6 түрлі тапсырма жазылады. Мұғалім кубті ортаға тастап, қай қыры түссе, оқушы сол қырындағы тапсырмаға жауап береді.

Білемін. Үйрендім. Білгім келеді. Бұл стратегияны 1984 жылы Чикаго университетінің профессоры Донна Огл шығарған. Оның мақсаты – таным үрдісінде рефлексивтілікті дамыту. Ол үшін төмендегі кестені толтыру керек.

Білемін. Үйрендім.Білгім келеді. Топтың мүшелерін дамыту мақсатында уақытты үнемдеу арқылы оқушылардың барлығын тыңдауға мүмкіндік береді. Кестені толтыру барысында ұсыныстар және жаңа ойлар қосуға болады. Концептуалдық дөңгелек стратегиясы кластерге ұқсас, бірақ мұнда бір шоқтан таралуы керек. Мысалы 2 сыныпта дүниетану пәні бойынша жүргізген « Бұлар қайдан шығады?» тақырыбында өткізген сабағымда «мал шаруашылығы» ұғымына осы стратегияны қолдандым: Бұл тәсіл оқушылардың назарын оқылатын тақырыпқа аударуға, сабақ жоспарын жасауға мүмкіндік береді.

«Ирек» стратегиясы. Оқушылардың танып білу қызметін арттыру үшін қолданылады. Мұғалім алдын ала мәтінді мағынасына қарай бөліктерге бөліп тастайды. Бүкіл сыныптағы оқушыларды топқа бөліп, әр топқа мәтін үзінділерін береді. Әр топ сынып оқушыларға, өздеріне берілген мәтіндерін түсіндіріп шығады. Мұндағы басты мақсат — әр оқушы осы тақырыпты түгелдей қамтуында. Осы орайда «Бұлар қайдан шығады?» тақырыбын топ бойынша бөліктерге бөліп тастап және интереактивті тақтадан жайлаудың суретін көрсету арқылы мәтін құрастыруына жол сілтедім.

«Болжам» стратегиясы. Оқиға мазмұны арқылы баланы қиялдату, ойын, сыни көзқарасын дамыту, проблемалық мәселе туғызу. Осы орайда әр топқа тапсырмалар бере отырып қиялдауына еркіндік бердім. Оқушылар арасынан қиялы жүйрік бала дараланып шығатыны сөзсіз.

«Пікір алысу» стратегиясы. Оқушылар бір қорытындыға келетін мәселеге байланысты пікір таластырады, пайдалы, пайдасыз жақтарын шешеді. Белгілі тақырыпты алып, әлеуметтік өмірмен байланыстыру, өз көзқарасын дамыту, өзгені құрметтеуге үйретеді.

«Әңгіме» стратегиясы. Өзіне — өзі есеп беру, көзқарасты дамыту, білімін анықтау, бағалау. Технологияны оқытуда басқа да стратегиялар белгілі: «Жұқа» және «қалың» сұрақтар стратегиясы, Кроссворд стратегиясы. СТО технологиясы - білім берудің сапасын арттырудағы тиімді жоба. Ол үшін оқытушы сабақтың мақсатын нақтылап, оған шығармашылық тұрғыдан келіп, оқушының білімділік, тәрбиелік жағынан қызығуын арттырып, оның ой-өрісін дамытуда аянбай еңбектенуі қажет. Неміс педагогі А Дистервергтің «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді » дегені мәлім .Осы тәжірибені СТО технологиясы да ұстанады. СТО мұғалім мен оқушының арасындағы қарым-қатынас. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйтқысы болғандықтан, оқушылардың шығармашылығы мен танымдық белсенділігін арттырады. Сын тұрғысынан ойлау негізінде құрылған сабақта тек жақсы оқитын оқушылар ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуі ойластырылса, әр оқушының оқуға деген

қызығушылығы артатыны даусыз. Сондай ақ «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясына негізделген сабақ оқушының ой-өрісін дамытып, жан-жақты, терең білім алуына жағдай жасап қана қоймай, оқушы бірде басқаға көмектессе,бірде басқаның көмегін өзі алады. Оқушы білімді өз ізденісімен, өз біліктілігімен алады, іскерлік дағдылары қалыптасып, артады. СТО бағдарламасы негізінде өткізілген сабақтар оқушының тақырыпты толық меңгеруіне, өз бетінше жұмыс жасауына және уақыт үнемдеге өте ыңғайлы. Бұл технологияны пайдалану жеке тұлғаның ойлау қабілетін дамытуға, эстетикалық тірбие, коммуникативтік қабңлеттерңн шыңдауға, қолайлы шешім қабылдай алуға, ең бастысы, білім сапасын арттыруға негіз болады. Нәтижесінде:

- оқушы еркін сөйлеп, өз ойын жасқанбай айтуға үйренеді;
- жұппен, топпен жұмыс істей отырып, бірін-бірі сыйлауға, шешімі табылмай жатқан мәселені ақылдасып шешуге ұмтылады;
- бірін-бірі оқытуға және дамытуға үйренеді;
- жағымды қарым-қатынасқа бейімделеді;
- ойы сараланған, дарынды, шығармашыл тұлға қалыптасады.

Әдебиет

- 1. Қаламқалиев М. «Балалардың шығармашылық қабілетін дамыту жолдары», А.: «Рауан», 2000.
- 2. Мұхаметжанова Ж. «Ана тілін дамыта оқыту барысында оқушыларды шығармашылық еңбекке баулу», А.: «Сынып жетекші», 2005.
- 3. Мирсеитова С. «Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері», А.: «Атамұра», 2011.

УДК 316

СОЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В АСПЕКТЕ ИХ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ

Жалелов У.Ж., Седышев И.В. Жезказганский университет им.О.А.Байконурова

Мақалада жастардың өмір сүру сапасын жақсарту туралы қарастырылған.

The article discussed about the quality of student's life.

Современное общество вступило в период поступательного развития, в процессе которого социально-экономические и политические преобразования направлены на утверждение гуманистических ценностей и повышение качества жизни людей. Важное место в данном процессе занимают проблемы, связанные с качеством жизни самого человека, его здоровьем, здоровым образом жизни, формированием физической активности. В новых условиях развития Казахстана возрастает социальная значимость физической активности в обществе, усиливается ее роль в формировании здорового образа жизни и качества жизни казахстанцев.

Необходимо отметить, что термин «качество жизни» используется в различных отраслях научного знания и каждая из них предлагает свою трактовку данного понятия, придавая ему те или иные специфические черты.

В то же время, существует комплексное определение, «качество жизни - это комплексное понятие, в сопоставимой в пространстве и времени форме отражающее степень удовлетворения материальных, культурных и духовных потребностей человека, оцениваемое как по уровню удовлетворенности человеком своей жизнью по его собственной субъективной самооценке, так и измеряемое компетентными и информированными специалистами по набору объективных показателей» [1].

В последние годы, ряд ученых рассматривали влияние средств физической культуры в аспекте повышения качества жизни человека [2, 3 и др.].

Цель, задачи работы, материал и методы.

Целью работы является теоретическое изучение социальных основ формирования физической активности студенческой молодежи в аспекте содействия повышения их качества жизни. *Методы исследования* - литературный обзор, а также опрос.

Результаты исследования. Физическую активность необходимо рассматривать как специфическую деятельность, направленную на укрепление здоровья, развитие физического потенциала и достижение физического совершенства, что влияет на развитие качества жизни человека. С данной позиции физическая активность человека направлена на эффективную реализацию задатков и способностей с учетом личной мотивации и социальных потребностей. В.К.Бальсевич (2000) считает, что физическая активность является активным элементом, формирующим в сочетании с другими составными элементами физическую культуру личности и являющимся необходимым компонентом системы общественного воспитания и самовоспитания личности. Особенность физической активности в том, что она не только реализуется на основе освоения человеком накопленных знаний в области физического совершенствования и изменения биологических составляющих его природы, но и воздействует на социальные составляющие [4].

Н.И.Пономарев (1996) утверждает, что физическая активность человека содержит в себе систему представлений об основных закономерностях управляемого развития двигательного потенциала человека, пути и средства активного отношения личности к процессу физического совершенства, формы ее организации [5]. А.Г.Комков (2002) психологическую сторону физической активности рассматривает с позиции единства физической активности и здоровья, а социологическую - единства физической активности с культурным развитием [6]. При этом физическая активность, как и любая человеческая деятельность, существует в форме действия и цели этого действия. Условия и способы организации физической активности оказывают важное влияние на ее формирование. На результат формирования физической активности важное значение оказывают педагогические и социально-психологические факторы.

И.М.Туревский считает, что основу двигательной деятельности составляет совокупность проявления психических процессов и физических качеств, поэтому попытка дифференцировать данную совокупность или разложить ее на составляющие неминуемо ведет к искажению ее целостных свойств [7].

Одним из основных показателей эффективности физической активности является уровень потребностно-мотивационной сферы, которая включает в себя формирование потребностей и интересов, лежащих в основе ценностных ориентаций и мотивов. Данные характеристики - основа социализации личности в процессе формирования физической активности.

Таким образом, целью физкультурного образования студентов высших учебных заведений является обеспечение единства и преемственности содержания образования, а критерием эффективности учебно-воспитательного процесса должно стать достижение более высокого уровня физической активности. Существует несколько подходов к рассмотрению физической активности с позиций потребности. Например, в современной отечественной литературе физическую активность рассматривают в двух направлениях, первое физиологическое; второе - поведенческое.

Физическая активность является необходимой составной частью здорового образа жизни. Под здоровым образом жизни понимается типичная совокупность форм и способов ежедневной, культурной жизнедеятельности личности. Изучение эффекта мотивационно-ценностного отношения студентов к физической активности создает предпосылки для определения многих аспектов, таких как самоорганизация, самообучение, сохранение и укрепление здоровья, развитие двигательных качеств, содействие физическому развитию и повышению физической подготовленности и работоспособности. Многими учеными доказано, что физическая активность существенно влияет на улучшение состояния здоровья

человека, обоснованная ее организация положительно направлена на восстановление, реабилитацию и коррекцию организма [8, 9, 10, 11].

В последние годы физическую активность рассматривают как важное средство адаптивной физической культуры, нацеленной на восстановление нарушенных функций организма. С.П.Евсеев с соавт. (2000) следующим образом формулируют цель адаптивной физической культуры: «максимально возможное развитие жизнеспособности человека, имеющего устойчивые отклонения в состоянии здоровья, за счет обеспечения оптимального режима функционирования отпущенных природой и имеющихся в наличии (оставшихся в процессе жизни) его телесно-двигательных характеристик и духовных сил, их гармонизации для максимальной самореализации в качестве социально и индивидуально значимого субъектам» [12].

На основании вышеизложенного можно отметить, что целенаправленная физическая активность должна строиться в первую очередь на основе освоения человеком знаний в области физического совершенствования и здоровье сбережения. В дальнейшем при осуществлении самой деятельности у человека происходит целенаправленное изменение биологических и социальных составляющих.

Таким образом, физическую активность необходимо рассматривать в качестве основной характеристики, которая в сочетании с другими факторами формирует физическую культуру личности и содействует повышению качества жизни. В социальном плане она является одним из основных компонентов системы социализации человека, общественного воспитания и самовоспитания. Физическая активность человека реализуется через физическую подготовку и тренировку, которая может носить спортивный или оздоровительный характер и выполняться в процессе занятий физическими упражнениями.

Наиболее важными научно-исследовательскими направлениями по рассматриваемой проблеме изучения физической активности в аспекте содействия повышению качества жизни студентов вузов являются:

- 1. Обоснование методик измерений физической активности студентов (количественные показатели, объем, интенсивность, мощность).
- 2. Оценка физической подготовленности и ее взаимосвязь с состоянием здоровья, успеваемостью, культурным развитием и качеством жизни.
- 3. Обоснование средств физической активности в содействии развитию качества жизни, достижению должного уровня профессиональной готовности и профессионализма в трудовой деятельности.
- 4. Использование средств физической активности в социализации различных групп населения и ресоциализации «групп риска».
- 5. Изучение особенностей формирования физической активности у студенческой молодежи и ее влияние на их здоровье и качество жизни.
- 6. Разработка новых методик проведения занятий физическими упражнениями с различными группами населения в аспекте развития их качества жизни.
- 7. Разработка единого мониторинга и создание национальной базы данных состояния здоровья, уровня физической активности, физической подготовленности, работоспособности и качества жизни всех групп (категорий) населения Казахстана.

В то же время существует значительное противоречие: с одной стороны, накоплен богатый научный опыт о положительной роли систематической физической активности в повышении уровня здоровья человека, физического развития, физической подготовленности и работоспособности; с другой стороны, слабая мотивация к регулярным занятиям физическими упражнениями, которая приводит к низким показателям физической активности населения и недостаточному уровню качества жизни.

Социальная природа человека предполагает стремление к включению в социум для развития, самовыражения и обеспечения защиты своих жизненных интересов и качества жизни. Социальное воспитание должно быть направлено на формирование у студентов традиционных ценностей культуры, особенностей образа жизни.

Социализация личности является междисциплинарным понятием, которое отражает сложные социальные явления и определяется как становление личности, обучение и усвоение индивидуальных норм, ценностей и установок, образцов поведения, присущих данному обществу, социальной общности или группе.

При рассмотрении социализации личности можно выделить ряд принципов, повышающих ее эффективность:

- 1. Принцип гуманистической направленности отражает признание человека, его жизнь, физическое, психическое, нравственное здоровье и духовное богатство как высшие человеческие ценности. Педагогическое воздействие на процесс социализации призвано помочь индивиду не только познать, но и овладеть этими ценностями.
- 2. Принцип гармонического сочетания личностных и общественных целей социализации. Данный принцип отражает взаимосвязь результатов социализации личности и уровня развития общественных отношений.
- 3. Принцип толерантности предполагает признание правомерности культурных, религиозных, расовых и прочих различий между индивидами, группами и социальными общностями, терпимое отношение к проявлениям непохожести во внешнем виде, поведении, ценностных ориентациях и др.
- 4. Принцип субъективности предполагает рассматривать индивида как активного субъекта процесса социализации, способного к актуализации своей роли и значимости в системе межличностных, групповых и общественных отношений, а также в разрешении собственных проблем (социальных, педагогических, психологических, здоровья и др.).
- 5. Принцип активной жизнедеятельности подразумевает, что социализация эффективна при условии активности индивида, его стремления и умения познать особенности среды обитания, влиять на отношение к ней, проявлять инициативу, самоорганизацию и самодеятельность.
- 6. Принцип индивидуальности означает признание уникальности личности индивида, его физических и интеллектуальных особенностей.
- 7. Принцип осознанности признание человека как существа мыслящего, способного к пониманию, критической оценке ситуации, отношений и собственных деяний (действия или бездействия).
- 8. Принцип сочетания дифференциации и интеграции предполагает учет индивидуальных особенностей (психофизических, возрастных, половых, профессиональных и др.) и последующую интеграцию в жизнь общества в целом.
- 9. Принцип педагогического сопровождения процесса социализации означает, что социализация будет протекать намного эффективней, если в ее процессе присутствует педагогический компонент и оказывается целесообразное и своевременное педагогическое влияние (направленность, реабилитация, коррекция). Под социальным воспитанием понимается создание условий и стимулирования развития человека, его социального становления с учетом и использованием социальных влияний и воздействий.

Под социальной адаптацией понимается освоение самостоятельных условий социальной среды, решение повторяющихся типичных проблем путем использования способов социального поведения и действия. Этот процесс включает в себя следующие факторы: социальные условия, к которым можно отнести социальное происхождение, образовательный уровень; условия среды обитания - семья, университет, одногруппники, друзья; личностные качества - активная или пассивная позиция, способности и др.

При рассмотрении критериев различия адаптационного процесса выделяют вектор активности, который различается по направленности влияния. Например, вектору активности «наружу» соответствует активное влияние личности на среду, т.е. на ее освоение и приспособление в первую очередь к себе; вектору активность «внутрь» - активность, направленная, прежде всего на себя, с коррекцией собственных установок и привычных инструментальных и поведенческих стереотипов [13].

Отношение человека к физической культуре определяется с двух позиций: активной - регулярным или нерегулярным участием в физкультурно-спортивных занятиях или пассивной - зрительское поведение или безразличие [14].

На этапе социализации студента в высшем учебном заведении социальным окружением выступают университет, преподаватели, одногруппники, однокурсники, друзья, родители. Характерной особенностью процесса социализации в студенческой среде является стремление индивида получить определенный значимый для него социальный статус, то есть признание его окружающими людьми как личности, и занять достойное положение в вузовской среде среди одногруппников. Чем лучше организованы социальные группы, тем больше возможностей оказать социализирующее влияние на индивида.

Физическая культура как часть социальной сферы включает в себя элементы учебной, научной, профессионально-прикладной, бытовой и досуговой деятельности студента и влияет на жизнедеятельность и качество жизни студентов в вузе (рис.1).

Физическая активность и здоровый стиль жизни студента являются одними из основных средств развития качества жизни и социализации индивида на этапе его обучения в вузе. Они могут служить средствами жизнедеятельности и подготовки к будущей профессиональной деятельности. Эти вопросы, однако, недостаточно освещены в литературе, особенно с точки зрения достижения должного уровня профессиональной готовности и профессионализма в будущей трудовой деятельности, а также развития их качества жизни.

Важным фактором социализации студента является деятельность личности, которая строится на целенаправленной активности и саморазвитии, т.е. непрерывной работе над собой. Культура изначально выступает как способ и мера овладения внешней природой и социальной природой человека с целью всестороннего развития человеческой индивидуальности, личности, воплощающей общечеловеческие цели и устремления.

Физическая культура, являясь составной частью культуры, по своей структуре и характеру относится к сложным, динамическим социальным системам, имеющим свои функции и компоненты.

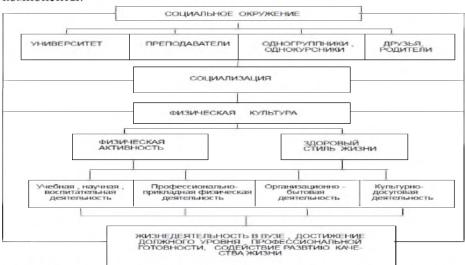

Рис. 1. Социальные аспекты формирования физической активности студентов высших учебных заведений в аспекте их качества жизни.

Взаимосвязь указанных аспектов исследования по проблемам формирования физической активности определяется деятельностной сущностью человека, связанной с ее социальными функциями. Л.П.Матвеев (2003) считает, что функции физической культуры реализуются через активную деятельность человека, направленную на использование соответствующих культурных ценностей [15].

Эффективность приобщения личности к ценностям физической культуры зависит от связи с социокультурной активностью человека, его ценностными ориентациями и знаниями.

Содержание физической активности обусловливает процесс приобщения личности к ценностям физической культуры и здоровому образу жизни.

Социологический анализ проблемы формирования физической активности студенческой молодежи предполагает изучение ее места и роли в сохранении и укреплении здоровья, влияния на жизнедеятельность и на достижение профессиональной готовности, в содействии развитию качества жизни. Необходимым и важным является изучение структуры и компонентов физической активности, веса каждого из них в рамках профессиональной подготовки на этапе обучения студентов в вузе.

В последние годы для оценки качества жизни, связанного со здоровьем используют следующие методики: 1) шкала Карновского; 2) индекс благополучия Кэмбелла; 3) профиль воздействия болезни; 4) индекс общего психического благополучия [16].

36 пунктов опросника сгруппированы в восемь шкал: физическое функционирование, ролевая деятельность, телесная боль, общее здоровье, жизнеспособность, социальное функционирование, эмоциональное состояние и психическое здоровье. Показатели каждой шкалы варьируют между 0 и 100, где 100 представляет полное здоровье, все шкалы формируют два показателя: душевное и физическое благополучие.

Результаты представляются в виде оценок в баллах по 8 шкалам, составленных таким образом, что более высокая оценка указывает на более высокий уровень качества жизни. Количественно оцениваются следующие показатели:

- 1. PhysialFunctioning (PF) физическое функционирование, отражающее степень, в которой физическое состояние ограничивает выполнение физических нагрузок (самообслуживание, ходьба, подъем по лестнице, переноска тяжестей и т.п.). Низкие показатели по этой шкале свидетельствуют о том, что физическая активность пациента значительно ограничивается состоянием его здоровья.
- 2. Role Physial (RP) ролевое функционирование, обусловленное физическим состоянием влияние физического состояния на повседневную ролевую деятельность (работу, выполнение повседневных обязанностей). Низкие показатели по этой шкале свидетельствуют о том, что повседневная деятельность значительно ограничена физическим состоянием пациента.
- 3. BodilyPain (BP) интенсивность боли и ее влияние на способность заниматься повседневной деятельностью, включая работу по дому и вне дома. Низкие показатели по этой шкале свидетельствуют о том, что боль значительно ограничивает активность пациента.
- 4. GenralHtflth (GH) общее состояние здоровья оценка больным своего состояния здоровья в настоящий момент и перспектив лечения. Чем ниже бала по этой шкале, тем ниже оценка состояния здоровья.
- 5. Vitality (VT) жизненная активность подразумевает ощущение себя полным сил и энергии или, напротив, обессиленным. Низкие баллы свидетельствуют об утомлении пациента, снижении жизненной активности.
- 6. SocialFunctioning (SF) социальное функционирование определяется степенью, в которой физическое или эмоциональное состояние ограничивает социальную активность (общение). Низкие баллы свидетельствуют о значительном ограничении социальных контактов, снижении уровня общения в связи с ухудшением физического и эмоционального состояния.
- 7. Role Emotional (RE) ролевое функционирование, обусловленное эмоциональным состоянием предполагает оценку степени, в которой эмоциональное состояние мешает выполнению работы или другой повседневной деятельности (включая большие затраты времени, уменьшение объема работы, снижение ее качества и т.п.). Низкие показатели по этой шкале интерпретируются как ограничение в выполнении повседневной работы, обусловленное ухудшением эмоционального состояния.
- 8. MentalHealth (MH) психическое здоровье, характеризует настроение наличие депрессии, тревоги, общий показатель положительных эмоций. Низкие показатели свидетельствуют о наличии депрессивных, тревожных переживаний, психическом

- неблагополучии. Шкалы группируются в два показателя «физический компонент здоровья»:
- 1. Физический компонент здоровья. Составляющие шкалы: физическое функционирование; ролевое функционирование, обусловленное физическим состоянием; интенсивность боли; общее состояние здоровья.
- 2. Психологический компонент здоровья.

Составляющие шкалы: психическое здоровье; ролевое функционирование, обусловленное эмоциональным состоянием; социальное функционирование; жизненная активность.

Таким образом, исследование физической активности с социальных позиций позволяет выявить условия и последовательность ее формирования, это повлечет за собой обоснование и реализацию в практике высшей школы современных педагогических технологий, направленных на эффективность ее формирования, в аспекте содействия повышения качества жизни студенческой молодежи [17].

Процесс формирования физической активности студенческой молодежи должен переходить от внешней деятельности во внутренний план сознания. Формирование физической активности у студентов должно базироваться на действительности и реализовываться через их активную деятельность. Научные исследования в данной области, связанные с анализом существующей системы физкультурного образования, приведут к разработке современных подходов к ее преобразованию. Важным является изучение физической активности с позиций повышения качества жизни студенческой молодежи.

Литература

- 1. Лига М.Б. Качество жизни как основа социальной безопасности. М., Гардарики. 2006. 223 с.
- 2. Самсоненко И.В. Повышение качества жизни студентов с использованием атлетической гимнастики и информационных технологий: автореф.дис.канд.пед.наук. Хабаровск. 2011 24 с
- 3. Лейфа А.В., Перельман Ю.М., Швецов М.Ю. Качество жизни, здоровье и физическая активность студенческой молодежи Дальнего Востока и Забайкалья.//Благовещенск. Чита, ООО «Орион». 2010. 204 с.
- 4. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. М.: Теория и практика физической культуры. 2000. 275 с.
- 5. Пономарев Н.И. Некоторые проблемы функционирования развития теории физической культуры // Теория и практика физической культуры. 1996. № 5. C.55-58.
- 6. Комков А.Г. Организационно-педагогическая технология формирования физической активности школьников // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2002. №1. С.2-4
- 7. Туревский И.М. Структура психофизической подготовленности человека: Автореферат. дис. .. .докт.пед.наук. М. 1998. 48 с.
- 8. Амосов Н.М. «Энциклопедия Амосова. Алгоритм здоровья. Человек и общество». М., Сталкер. 2003. 464 с.
- 9. Айзман Р.И. Здоровье населения России: медико-социальные и психолого-педагогические аспекты его формирования. Новосибирск. 1996. -28 с.
- 10. Белов В.И. Коррекция состояния здоровья взрослого населения средствами комплексной физической тренировки: Автореф.дис. .д-ра пед.наук. М. 1996. 66 с.
- 11. Лейфа А.В. Содержание и пути сохранения и укрепления здоровья студентов вузов // Физическое воспитание студентов, 2009. № 2. С. 56-59
- 12. Евсеев С.П., Шапкова Л.В. Адаптивная физическая культура: Учебное пособие. М., Советский спорт. 2000. 240 с.
- 13. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности // Вестн. СпбГУ 1995. Сер. 6.. Вып.3. С.58-66.

- 14. Жолдак В.И., Коротаева Н.В. Социология физической культуры и спорта: Учеб. Пособие. М. -1994. 296 с.
- 15. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Введение в предмет: Учебник для высших специальных физкультурных учебных заведений. 3-е изд. СПб., Лань. 2003. 159 с.
- 16. Burnham W.H. Personality Differences and Mental Health // The Pedagogical Seminary and Journal of Genetic Psychology, 1929. -vol. 36(3) . pp. 361-389.
- 17. Eson M.E., Greenfeld N. Life Space: Its Content and Temporal Dimensions // The Journal of Genetic Psychology, 1962. vol. 100(1).

УДК 316.44

СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ: ОПЫТ ИЗМЕРЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ¹

Соловьева Т. С.

Институт социально-экономического развития территорий РАН, г. Вологда, Российская Федерация

2013 жылы ISEDT PFA жүргізілген Ресей Федерациясының Солтүстік-Батыс федералды округінің тұрғындарының зерттеу деректері бойынша мақалада, әлеуметтік мобильділік аймақтық сипаттамалары назар аударады. Әлеуметтік мобильділік процестерге әсерін негізгі бағыттары - әрекеті негізгі факторларды әлеуметтік мобильділік жұмысына әсер ететін, және оларға сәйкес анықтау үшін жасалды.

The article reviews the regional characteristics of social mobility, basing on the survey data of the population of the North-West Federal District of Russian Federation, conducted by ISEDT RAS in 2013. The study attempts to identify the main factors affecting performance of the means of social mobility, and according to them to identify the main directions of the impact on the processes of social mobility.

Степень мобильности считается одним из главных показателей открытости социальной системы и ее демократического характера. Увеличение шансов на продвижение из низших слоев в высшие часто изучается в контексте проблемы равенства возможностей индивидов. Как отмечает О.И. Шкаратан [7] и другие ученые, «исследования мобильности способствуют управлению социальным развитием в том плане, чтобы менее обеспеченные граждане в процессе карьерной мобильности за счет собственных усилий вошли бы в состав продвинутой на шкале материального благосостояния страты; дети из рабочих семей увеличили бы свой шанс повысить социальный статус по сравнению с родителями».

В 2013 г. ИСЭРТ РАН был проведен опрос² населения регионов Северо-Западного федерального округа, на данных которого будут основаны дальнейшие выводы. Для измерения вертикальной социальной мобильности в настоящем исследовании использовались следующие показатели [1]: общий коэффициент мобильности, коэффициент восходящей мобильности, коэффициент структурной (вертикальной)

¹ Статья подготовлена при поддержке гранта РГНФ №15-02-00482 «Социокультурные детерминанты модернизационного развития России: методы измерения и анализ причинных зависимостей».

² Выборочная совокупность – более 5000 человек в десяти регионах Северо-Западного федерального округа (Архангельская, Вологодская, Калининградская, Ленинградская, Мурманская, Новгородская, Псковская области, Республики Карелия и Коми, г. Санкт-Петербург). Объем выборки по каждому региону составляет не менее 400 респондентов, что позволяет с высокой степенью достоверности (ошибка выборки не более 5% при доверительном интервале 95%) судить о ситуации в отдельно взятом регионе и осуществлять межрегиональные сопоставления.

мобильности, коэффициент обменной мобильности, коэффициент соотношения между восходящей и нисходящей мобильностью³.

Рассмотрим данные показатели в разрезе групп людей с различным материальным положением и покупательной способностью, для чего все население было объединено в четыре группы: зажиточные и богатые, обеспеченные, малообеспеченные, бедные и нищие. «Зажиточные и богатые» включают в себя жителей, которые практически ни в чем себе не отказывают или которым почти на все хватает, но недоступны приобретение квартиры, дачи. «Обеспеченным» своих доходов в основном хватает, но для покупки дорогостоящих предметов им приходится брать в долг. У «бедных и нищих» на повседневные затраты уходит вся зарплата и приходится занимать деньги [2].

Из таблицы 1 видно, что интенсивность мобильности «зажиточных и богатых» жителей СЗФО ввиду более широких возможностей значительно превышает данный показатель других категорий населения. Восходящие социальные перемещения интенсивнее всего происходят в группе наиболее обеспеченных (44%). Самый низкий коэффициент восходящей мобильности в группе бедных и нищих, составляющий 16%, обусловлен в основном низкой обеспеченностью ресурсами.

Таблица 1. Интенсивность социальной мобильности населения СЗФО в зависимости от материального положения, 2013 г. (за последние 5 лет; в % от числа опрошенных)*

Показатель	Группы населения				
мобильности	Зажиточные и богатые	Обеспеченные	Бедные и нищие		
Общий коэффициент мобильности, Q _о	46,7	35,4	36,9		
Показатель восходящей мобильности, V_p	43,8	26,0	16,2		
Показатель нисходящей мобильности, $V_{\rm N}$	2,9	9,4	56,1		
Показатель структурной (вертикальной) мобильности, C_v	41,0	16,6	-39,9		
Коэффициент соотношения восходящей и нисходящей мобильности, Q_s	15,33	2,77	0,29		
Показатель обменной мобильности, Ро	5,7	-5,6	76,8		
Коэффициент иммобильности	53,3	64,6	63,1		

$$Q_o = \frac{n_o}{N} \times 100\%$$

 $Q_{\circ} = \frac{n_{\circ}}{N_{\circ}} \times 100\%$ 2. Показатель восходящей мобильности равен доле лиц, совершающих переходы с повышением социального статуса:

$$V_p = \sum \frac{\sum N_{ij}}{N_{-}}; (i < j)$$

 $V_p = \sum \frac{\sum N_y}{N_o}; (i < j)$ 3. Показатель нисходящей мобильности равен доле лиц, совершивших переходы с понижением социального статуса:

$$V_n = \sum \frac{\sum N_{ij}}{N}; (i > j)$$

 $V_{_{n}} = \sum \frac{\sum N_{_{g}}}{N_{_{o}}}; (i>j)$ 4. Показатель структурной (вертикальной) мобильности равен разности между показателями восходящей и нисходящей мобильности:

$$C_{v} = V_{n} - V_{n}$$

5. Коэффициент обменной мобильности равен разности между общим коэффициентом мобильности и коэффициентом структурной (вертикальной) мобильности:

$$P_{\alpha} = Q_{\alpha} - C_{\nu}$$

Исследование проводилось на материалах опроса населения регионов СЗФО во II квартале 2013 г. Объем выборочной совокупности составил 5113 человек. Расчёт общего коэффициента мобильности и вытекающих из него показателей производился по вопросу: «Отметьте изменения, произошедшие с Вашим социальным положением в обществе» (стало выше/ниже, не изменилось). Для измерения социальной мобильности применялась система следующих показателей:

^{1.} Общий коэффициент мобильности равен отношению числа лиц, совершивших переходы к общей численности совокупности:

Зависимость между коэффициентом нисходящей социальной мобильности и доходами имеет обратную тенденцию – чем выше доходы населения, тем ниже показатель нисходящей мобильности. Нисходящая мобильность в группе бедных составляет 56%. Показатель обменной мобильности отражает степень открытости группы – чем он меньше, тем более закрыта группа, доступ в нее затруднен. Данный показатель в группах наиболее обеспеченных жителей минимален, что говорит о том, что эти группы достаточно труднодоступны для перехода. Показатель обменной мобильности в группе бедных составляет 77% и говорит о её открытости.

Коэффициент иммобильности (степень стабильности группы) показывает долю населения, оставшуюся на социальных позициях пятилетней давности, и косвенно демонстрирует также открытость групп к перемещениям. Чем он выше, тем более закрытой является группа: в данном случае это категории наименее обеспеченных жителей [3].

Наиболее часто встречающейся причиной смены места работы является отсутствие перспектив карьерного роста. Как показал опрос, большинство населения Северо-Западного федерального округа рассчитывает на дальнейший служебный рост (24%). По самооценке каждого пятого жителя Республики Карелия, Республики Коми и Новгородской области, перспектив служебного роста у них нет. По характеру работы не имеют возможности профессионального роста от 20 до 30% населения Мурманской и Калининградской областей. Судя по результатам опроса, в среднем повышение должности происходит раз в 6,8 года.

Для определения возможностей достижения высокого социального положения респондентам был задан вопрос: «Оцените, насколько важны для Вас условия достижения благополучия и высокого социального положения» (табл. 2).

Таблица 2. Условия достижения благополучия и высокого социального положения
по оценкам населения $C3\Phi O$, в % от числа опрошенных

Условия	Очень важно, пожалуй, важно	Трудно сказать	Совсем не важно, пожалуй, не важно	Не знаю
Упорный труд	78,3	12,9	5,2	3,7
Хорошее образование	75,8	12,4	7,9	4,1
Нужные знакомства, связи	74,4	12,7	7,7	5,2
Помощь родственников	51,9	21,6	19,2	7,4
Удачный брак	49,0	22,8	20,5	7,7
Образованные родители	34,0	25,7	33,4	7,0
Хорошее происхождение	30,4	30,0	32,4	7,2
Пол	20,1	24,4	44,3	11,4
Национальность	18,6	23,0	45,7	12,8
Неразборчивость в средствах, нахальство	17,6	30,2	37,2	15,2

Из данных таблицы видно, что самое важное для повышения благополучия жителей $C3\Phi O$ – упорный труд (78%), хорошее образование (76%), наличие нужных знакомств, так называемых «связей» (74%).

Помощь родственников и удачный брак как фактор мобильности выделили 50% населения. По мнению примерно трети респондентов, на социальную мобильность оказывает влияние уровень образования родителей и хорошее происхождение. Пол, национальность и нахальство как условия продвижения по социальной лестнице выбрали не более 20% населения.

Если тема социального неравенства активно обсуждалась на государственном уровне на протяжении достаточно длительного периода времени, то дискуссии по проблеме повышения социальной мобильности появились относительно недавно [4]. На социальную мобильность оказывает влияние ряд факторов: экономические, социально-культурные, личностные (рис. 1).

Так как практически вся жизнедеятельность общества определяется личными потребностями людей, основным фактором является *личностный* (мотивы, стремления,

ценности, убеждения, действия человека). Однако в силу многих причин личностные компоненты могут проявляться не в полной мере либо подавляться *социально-экономическими* факторами, которые обусловливают вынужденную социальную мобильность.

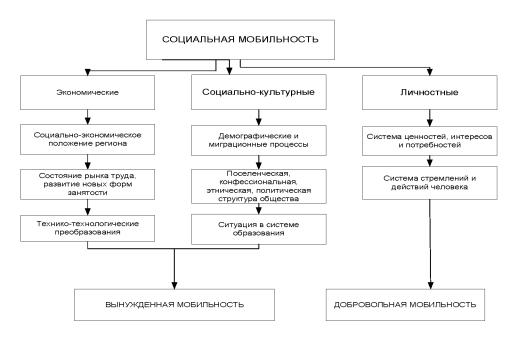

Рисунок 1. Факторы, детерминирующие социальную мобильность*

* Составлено по: Самситдинов И.З. Факторы мобильности в социально-экономическом и культурном развитии региона // Вестник Самарского государственного университета. − 2009. − № 5 (71). − С. 50-56.

Социологами выявлено, что в современном обществе наблюдается тенденция перехода от вынужденной мобильности к свободной, определяющейся личными мотивами человека, что, в свою очередь, детерминируется тем, что уровень производительности труда, научнотехническое и информационное обеспечение всех сторон жизни общества освобождают население от необходимого труда. Но переход к такому типу общества России еще предстоит. В настоящее время по-прежнему определяющими факторами социальных перемещений являются социально-экономические условия (занятость, уровень заработной платы, жилищные условия и т.д.). Однако уже сейчас для того, чтобы подняться вверх по социальной лестнице, человек должен быть готов к смене профессии, места работы, места жительства, повышению образовательного уровня и т.д.

Существенным фактором, обусловливающим социальную мобильность и изменение социальной структуры, выступает уровень социальной напряженности. Дифференциация различных сторон жизнедеятельности людей приводит к дисбалансу общественного развития и, как следствие, к возрастанию социальных различий и противоречий [5].

На социальную мобильность и, следовательно, на изменение социальной структуры можно воздействовать с помощью системы социальных институтов (рис. 2).

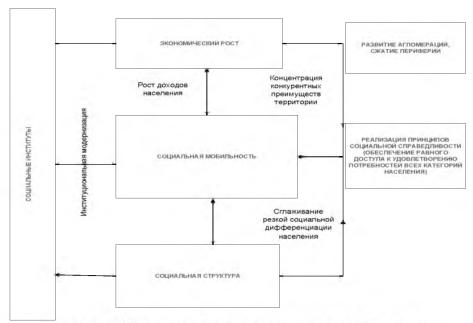

Рисунок 2. Схема воздействия на социальную мобильность

Источник: составлено автором.

В качестве факторов воздействия на социальную мобильность экономический рост и институциональная система рассматривались еще Р. Дарендорфом. Экономический рост повышает жизненные шансы всего населения или отдельных его групп, но это повышение происходит, как правило, неравномерно – одни группы получают от роста большие выгоды, чем другие [5]. В периоды экономических кризисов мобильность населения снижается, во время активного экономического развития повышается спрос на работников, что стимулирует социальную мобильность, в основном восходящую [6].

Семья как социальный институт также оказывает влияние на данный процесс. Поскольку молодое население является наиболее мобильным, для расширения этой категории необходимы меры по повышению уровня рождаемости и семейных ценностей.

На рынке труда требуется политика, направленная на регулирование потоков трудовых мигрантов и их адаптации к новым условиям. Как правило, для мигрантов характерны низкая квалификация, низшие социальные позиции, что стимулирует коренное население к продвижению на более высокие ступеньки социальной лестницы [7].

Система образования является ключевым социальным институтом в управлении процессами социальной мобильности. Чем выше уровень образования человека, тем больше он имеет шансов на восходящую мобильность. Образовательная система должна быть нацелена на воспроизводство творческих, высоковалифицированных кадров, повышение интеллектуального потенциала населения и обеспечение равенства доступа к системе непрерывного образования. Однако и тут существуют оговорки. По мнению, О.И. Шкаратана, «образовательная система также стратифицировалась, разделившись при формальном равенстве уровней (скажем, высшее) на элитарное, повышенное, «среднее» и с низким уровнем. Поэтому современное образование скорее камуфлирует реальное неравенство, чем служит «лифтом» по выравниванию позиций» [8], в силу чего проблема «неравенства шансов» остается актуальной. Кроме того, повышение доступности образования породило еще одну проблему: перепроизводство образованных кадров, поэтому наличие диплома в настоящее время не обеспечивает получение престижной работы, а значит, и возможности восходящей мобильности.

Перечень каналов социальной мобильности не ограничивается рассмотренными в настоящей работе, так как в постоянно изменяющихся условиях жизнедеятельности для изучения данного явления необходим комплексный подход, принимающий во внимание особенности общества переходного периода [9]. Следовательно, дальнейшее исследование

проблемы управления процессами социальной мобильности состоит в определении и учете специфических факторов, детерминирующих изменения социальных статусов населения.

Литература

- 1. Буланова М.А. Социальная мобильность работающей молодежи региона: социологический анализ [Текст] / М.А. Буланова // Власть и управление на Востоке России. 2011. №3. С. 205-212.
- 2. Владимир Путин: мобильность населения это перемещение трудовой силы по стране [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://club-rf.ru/news/3069 (дата обращения: 11.10.2014).
- 3. Гавров С. Путин лидер креативного класса [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://finam.info/news/putin---lider-kreativnogo-klassa/ (дата обращения: 11.10.2014).
- 4. Замахина Т. Путин объявил меры против безработицы. «Мобильность населения» будут лучше стимулировать [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.memo.ru/d/81314.html (дата обращения: 11.10.2014).
- 5. Самситдинов И.3. Факторы мобильности в социально-экономическом и культурном развитии региона [Текст] / И.3. Самситдинов // Вестник Самарского государственного университета. \mathbb{N} 5 (71). 2009. С. 50-56.
- 6. Черныш М.Ф. Социальные институты и мобильность в трансформирующемся обществе [Текст]: монография / М.Ф. Черныщ. М.: Гардарики, 2005. 254 с.
- 7. Шкаратан О.И. Ожидания и реальность. Социальная мобильность в контексте проблемы равенства шансов / О.И. Шкаратан // Общественные науки и современность. 2011. №1. С. 5-24.
- 8. Шохина Е. Мобильность против кризиса. Дмитрий Медведев призывает россиян стать мобильными и овладевать новыми профессиями [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://expert.ru/2013/09/27/mobilnost-protiv-krizisa/ (дата обращения: 11.10.2014).
- 9. Dahrendorf R. The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty / R. Dahrendorf. N.Y.: Wiedenfeld & Nicolson. 1988. –219 p.

УДК 316.482 (574)

ДОГОВОР КУПЛИ – ПРОДАЖИ

Толеукызы Б. Жезказганский университет имени О.А. Байконурова

Бұл мақалада сату – сатып алу шарты жайлы жазылған.

The author talks about the preparation of the contract of sale in this article.

Договор купли-продажи служит одной из правовых форм, опосредствующих передачу имущества в качестве товара и используемых в сфере товарно-денежного обращения. Социальная роль договора купли-продажи состоит в том, что он используется для реализации прибавочной стоимости собственником средств производства, является универсальной правовой формой товарно-денежных отношений, для которых характерны рыночная стихия, конкуренция, наличие противоречий между продавцом и покупателем.

Обладая общими признаками, договор купли-продажи применительно к отдельным группам правоотношений приобретает специфические черты и имеет относительно обособленное регулирование с некоторыми особыми правилами, что позволяет выделить отдельные виды этого договора, в частности договор розничной купли-продажи, договор оптовой торговли, договор продажи в рассрочку, договор продажи в кредит, договор продажи валютных ценностей, ценных бумаг, договор поставки и т.д.

Гражданский кодекс Республики Казахстан (его Особенная часть) от 1999 года поновому рассмотрел ряд вопросов правового регулирования купли-продажи, что явилось

следствием широкого использования опыта международного регулирования отношений по купле-продаже, в том числе положений Венской конвенции о договорах международной купли-продажи товаров 1980 года. В частности, положения Венской конвенции нашли отражение в Гражданском кодексе при изложении вопросов о цене, сроке договора, обязанности продавца и так далее.

Существенными условиями договора купли-продажи являются условия о предмете - товаре, в отношении которого заключен договор, и его количестве, которые и определяют условие договора о товаре. В соответствии с Гражданским кодексом условие о товаре считается соблюденным. Если оно позволяет определить его наименование и количество. Данное положение необходимо понимать с учетом деления вещей на индивидуально-определенные и определенные родовыми признаками. При использовании индивидуально-определенной вещи всех необходимых признаков вещи, позволяющих отличить ее от аналогичных вещей.

Сторонами договора купли-продажи являются продавец и покупатель.

По общему правилу продавец товара должен быть его собственником или обладать иным ограниченным вещным правом, из которого вытекает правомочие продавца по распоряжению имуществом, являющимся товаром.

Среди всех договоров купли-продажи выделяются договоры, продавцы и покупатели по которым, продавая или приобретая товары, действуют в рамках осуществляемой ими предпринимательской деятельности.

В соответствии с нормами гражданского законодательства Республики Казахстан "По договору купли-продажи одна сторона (продавец) обязуется передать имущество (товар) в собственность, хозяйственное ведение или оперативное управление другой стороне (покупателю), а покупатель обязуется принять это имущество (товар) и уплатить за него определенную денежную сумму (цену)".

Цель договора купли продажи состоит в перенесении права собственности на вещь, служащую товаром, на покупателя. По общему правилу, право собственности у приобретателя вещи по договору возникает с момента ее передачи, если иное не предусмотрено законом или договором. В тех случаях, когда отчуждение имущества подлежит государственной регистрации, право собственности у приобретателя возникает с момента такой регистрации, если иное не установлен законом.

Сторонами договора купли-продажи являются продавец и покупатель.

Договор купли-продажи относится к числу традиционных институтов гражданского права, имеющих многовековую историю развития. Уже в классическом римском праве складывается в качестве консенсуального контракта купля и продажа, под которым понимался договор, посредством которого одна сторона - продавец обязуется предоставить другой стороне -покупателю вещь, товар, а другая сторона - покупатель обязуется уплатить продавцу за указанную вещь определенную денежную цену.

Существенным условием для договора поставки, предусматривающих поставку товаров в течение всего срока действия договора отдельными партиями, служит период поставки, т.е. обусловленные сторонами сроки поставки отдельных партий товаров. В качестве диспозитивной нормы в ГК воспроизведено правило, ранее существовавшее в законодательстве о поставках, суть которого заключается в том, что если в договоре должны поставляться равномерными партиями помесячно. В этом случае периодом поставки будет считаться один месяц.

В зависимости от конкретных условий взаимоотношений, наряду с определением периодов поставки, в договоре могут быть установлены график поставки (декадный, суточный и т.п.) и самостоятельная ответственность за его нарушение.

Договор купли-продажи является наиболее распространенным договором в имущественном обороте.

_

¹ Гражданский кодекс Республики Казахстан. Алматы, ЮРИСТ, с. 124

"Договор купли-продажи по общему правилу является двусторонним, возмездием, консенсуальным, синаллагматическим". ¹

Договор купли-продажи является двусторонним, поскольку каждая из сторон этого договора (продавец и покупатель) несет обязанности в пользу другой стороны и считается должником другой стороны в том, что обязана сделать в ее пользу, и одновременно ее кредитором в том, что имеет право от нее требовать. Более того, в договоре купли-продажи имеют место две встречные обязанности, одинаково существенные и важные: обязанность продавца передать покупателю товар и обязанность покупателя уплатить покупную цену, - которые взаимно обусловливают друг друга и являются в принципе экономически эквивалентными.

Юридические последствия признания соответственно продавца или покупателя субъектом встречного исполнения обязательств заключается в том, что в случае непредставления обязанной стороной обусловленного договором исполнения обязательств либо наличия обстоятельств, очевидно свидетельствующих о том, что такое исполнение не будет произведено в установленный срок, субъект встречного исполнения вправе приостановить исполнение своего обязательства либо вовсе отказаться от исполнения договора и потребовать возмещения убытков (п. 2) ст. 284 ГК).

Содержание любого гражданско-правового договора может быть классифицировано по различным основаниям, в частности по существенности условий: по условиям, относящимся к исполнению договора и к условиям, относящимся к юридическим последствиям неточности исполнения и т.д.. В соответствии со ст. 393 ГК РК существенными условиями, в частности, признаются условия о предмете, во-вторых, условия которые признаны существенными законодательством.

Условие купли-продажи о товаре может в силу п. 1 статьи 406 признает товаром любые вещи. Вместе с тем норма требует при совершении купли-продажи соблюдение правил, предусматривающих исключения из презумпции оборота способности любых вещей. Эти правила, установленные ст. 129 ГК, касаются вещей, изъятых из оборота, и вещей, оборот которых ограничен.

Существует перечень продукции, которая продается (поставляется) только потребителям, имеющим разрешение (лицензию) на ее применение. Установлен ряд ограничений и по сделкам с драгоценными.

К товарам, служащим объектом купли-продажи, относятся как вещи, определяемые родовыми понятиями, так и индивидуально-определенные. Различают так же вещи движимые и недвижимые. По назначению или по цели использования вещи подразделяются на товары, предназначенные, прежде всего для личного, домашнего и семейного назначения, либо на товары, приобретаемые для предпринимательской деятельности, а по способу происхождения выделяется сельскохозяйственная продукция, т.е. выращенная (произведенная) в условиях сельского хозяйства.

В настоящее время правовое регулирование купли-продажи стало более полным и детальным, в результате чего резко уменьшилась необходимость в регулировании отношений купли-продажи подзаконными нормативно-правовыми актами, хотя их число остается значительным [2].

По своей правовой природе договор купли-продажи представляет юридическую форму для экономических актов обмена имущества на денежный эквивалент. Особенности отдельных видов купли-продажи отражены в специальном гражданском законодательстве, в частности, в Законе "О защите прав потребителей", в Законе "О валютном регулировании", в Законе "О ценных бумагах", в Законе "О электроэнергетике", в Законе "О приватизации" и т.д.. В целом можно сделать вывод, что правовое обеспечение купли-продажи в РК составляет солидную нормативную базу.

-

 $^{^1}$ Комментарий, Гражданский кодекс РК, Особенная часть, Под ред.М.К. Сулейменова, Ю.Г. Васина. Алматы, Жеты-Жаргы 2002.

Литература

- 1. Гражданский Кодекс РК (Особенная часть) от 01.07.99 г. //Ведомости 1999 г. № 16-17 ст. 124. С изменениями и дополнениями. Алматы Юрист 2002 г.
- 2. Комментарий к ГК РК. Особенная часть. Отв.ред М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин, Алматы. Жеты-Жаргы 2002 г.

УДК 930(092)

ЖЕЗҚАЗҒАН АУДАНЫ ШОПАНДАРЫНЫҢ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ ЖЕҢІСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1941-1942 жж.)

Уржанов А.

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

В статье на документальном материале раскрываются узловые аспекты историй Жезказганского района в период Великой Отечественной войны. Определяется вклад в победу животноводов Жезказганского района.

Соғыс қарсаңында Жезқазған ауданында колхоздар құрылысы нығайып, ауыл шаруашылығы өнімін өндірудегі олардың үлесі жеке қожалықтарға қарағанда ұлғайған болатын. 1940 жылға дейін республикада 7296 колхоз, 192 совхоз, 307 МТС ұйымдасты [1].

ВКП(б) Орталық Комитетінің « Колхоздардағы қоғамдық малдарды дамытудың шаралары туралы» қаулысына сәйкес, колхоздарда фермалар құру мәселесі шұғыл қолға алынып, соның нәтижесінде Жезқазған ауданының колхоздарында 1939 жылдың 1 июлінде 1862 ірі қара болса, 1941 жылдың 1 кантарында ол 3771-ге, осыған сәйкес қой-ешкі тиісінше 4536 және 11680 болып, пайызға шаққанда 1939 жылмен салыстырғанда ірі қара малының өсімі 202,5 пайызды, қой-ешкі 258 пайызды құрады. Малды қоғамдастыру барысында жекешелер қолындағы мал саны кеміді. Егер 1939 жылдың 1 июлінде жекеменшік мал иелерінің қолында 4619 ірі қара,12796 қой-ешкі болса, 1940 жылдың 1 октябрінде жекеменшік мал иелерінің қолында 3580 ірі қара,9267 қой-ешкі болып, пайызға шаққанда ірі қара малы 22,2 пайызға, кой-ешкі 527,6 пайызға кеміді. Өйткені, фермаларды ұйымдастыру жекешелерден малды сатып алу есебінен жүргізілді.

Колхоздар жоспарға сәйкес жұмыс істеді. Ауданда мал шаруашылығын дамытудың 1940 жылғы жоспары барлық түрлері бойынша 100,5 пайызға орындалды. Колхозшылар төлді күтіп –бағуда жан аямай еңбек етіп, малды семірту мен өз төлі есебінен көбейтуде жақсы табыстарға қол жеткізіді. «Пионер» колхозының сауыншы-бұзаушысы Байтикова Бибагул 1940 жылы орташа алғанда алты айға дейінгі бұзау басына 645 грамм артық салмақ, осы колхоздың бақташысы Қасқабаев Қарабала бұзау басына 635 грамм артық салмақ, ос колхоздың сауыншы- бұзаушысы Тимербекова Алкеш орташа алғанда алты айға дейінгі бұзау басына 603 грамм артық салмақ «Байқоңыр» колхозының сауыншы-бұзаушысы Наурызбаева Алтын 1940 жылы орташа алғанда алты айға дейінгі бұзау басына 650 грамм артық салмақ, «Екпінді»

колхозының бұзаушысы Шаункилова Есенбике орташа алғанда алты айға дейінгі бұзау басына 545 грамм артық салмақ, «Ворошилов» колхозының шопаны Телендыкова Зеленді 550 грамм артық салмақ қосып, 1940 жылы әр 100 аналықтан 125 бұзау алса, «Қызыл әскер» колхозының бұзаушысы Менуегареева Айнагул 1938-1940 жылдары бұзау басына 632 грамм артық салмақ, «Сталин» колхозының тауарлы кой фермасы 1938-1940 жылдары 100 бас аналықтан 103 қозы алып, қой басынан 2,9 кг. жүн қырықса, осы колхоздың ферма меңгерушісі Ашимов Баян осы жылдары 100 бас аналықтан 105 қозы, «Амангелді» колхозының шопаны Жалбыров Жалмаван әр 100 саулықтан 115 қозы, «Ворошилов» колхозының бақташысы Жанасабаев Байғабыл өз бағымындағы ірі қараның салмағын өз деңгейіне жеткізсе, «Балажезді» колхозының шопаны Абжиев Әжібай өндірістік жоспарды 150 пайызға орындап, 100 аналықтан 113 қозы, «Алғабас» колхозының бұзаушысы Қадырова Қауыспай 1940 жылы орташа алғанда алты айға дейінгі бұзау басына 630 грамм артық салмақ қосты [2].

1940 жылы аудандағы мал шаруашылығының ойдағыдай дамығандығын төмендегі 1 таблицадан көруге болады. 1-кесте.

P/c	Мал түрі	жоспары	орындалысы	пайызы
1.	Жылқы,	261	286	109.6
	құлын	20	34	
2.	Түйе	40	49	120
3.	Мүйізді ірі қара	3601	3771	105
a)	Сиыр	1270	1394	109
Б)	Өгіз	676	729	108
B)	Бұзау	1128	1292	114.4

Колхоздарда мал ұрықтандыру науқаны да ойдағыдай ұйымшылдықпен өткізілді. 1940 жылы ауданда ірі қара малды ұрықтандыру 162 пайызға, қолдан ұрықтандыру жоспары 117 пайызға, қойды будандастыру жоспары 149 пайызға, ешкіні будандастыру жоспары 143 пайызға орындалды. 1941 жылдың 1 қаңтарында барлық колхоздардағы тауарлы сүт фермасы мен тауарлы мал фермаларында белгіленген шектегі мал басы саны орындалып, аудан бойынша орташа алғанда тауарлы фермасына 69 сиырдан, тауарлы қой фермасында 357 қойешкі аналықтан келді. Ауданда фермаларды жасақтауды мерзімінен бұрын орындаған «Жетіқоңыр» колхозында тауарлы сүт фермасында 105, тауарлы қой фермасында 517 бастан, «Бірлестік» колхозында тауарлы сүт фермасында 100, тауарлы қой фермасында 506 бастан бастан, «Сталин» колхозында тауарлы сүт фермасында 89, тауарлы қой фермасында 787 бастан келді.

Алайда, фермаларды жасақтаудағы әкімшілдік-әміршілдік әдістің салдарынан колхозшылардан сатып алынған малдың ақшасын төлей алмай, олардың алдында колхоздар қарыздар болып қалды. 1941 жылдың 1 қаңтарында өткен жыл үшін қарыз 301988 сомды кұраса, оның158620 сомы колхоздың қаржысымен жапса, қарыздың 129131 сомы кредит есебінен жабылып, колхозшылар алдындағы қалған 264318 сом қарызды жабуға колхоздардың мүмкіндігі болмағандықтан, кредит алуға мәжбүр болды. Қоғамдық мал санының өсуіне байланысты колхозшылардың жауапкершілігі де артуға тиіс болатын, алайда жекеменшікке үйреніп қалған адамдардың психологиясын бірден өзгерту қиын болғандықтан, мал басын аман сақтап бағып-қағу оңай болмады. 1940 жылы «Балажезді» колхозында бұзау шығыны 43.3 пайызды, қозының шығыны 6 пайызды, «Ынталы» колхозында бұзау шығыны 26,6 пайызды, қозының шығыны 4 пайызды құрады. Ал, ежелгі атакәсібін заман талабына сай құрып, қоғамдық мүдде мен жеке мүддені шебер ұштастыра білген «Екпінді», «Аралтөбе» колхоздарында төл шығындары болған жоқ. Аудан бойнша жас төлдің шығыны, қозы-лақ бойынша -4,5 пайыз, бұзаудан- 8,9 пайыз болды.Малды бағып күту, мал басын төл есебін өсіруде ата кәсіпті шебер меңгерген колхозшылар жақсы көрсеткіштерге қол жеткізіп, ерен еңбектің үлгісін көрсетті. «Бірлестік» колхозының тауарлы сүт фермасының меңгерушісі

Ахметов 57 сиырдан 57 бұзау алса, осы колхоздың бұзау бақташысы Мықтыбаева екі жыл бойына бұзауларды еш шығынға ұшыратпай бағып, 1940 жылы 12 сиырдан 14 бұзау алуға қол жеткізсе, «Қызыл әскер» колхозының жылқышысы Ақшалов, «Байқоңыр» колхозының бұзаушысы Наурызбаева 16 сиырдан 16 бұзау алып, үш жыл бойына мал шығынына жол берген жоқ,

Аудан бойынша сауынды бір сиырдан орташа сүт сауу көлемі 1939 ж 517 литр болса, 1940 жылы 603.5 литр болды. Сауынды сиырды дұрыс күтіп- баптауға жете көңіл бөлген «Бірлестік» колхозының тауарлы сүт фермасында сауынды бір сиырдан орташа сауылған сүт көлемі 1065 литр болса, жекелеген сауыншылар да жақсы көрсеткіштерге қол жеткізіп, «Пионер» колхозының тауарлы сүт фермасының сауыншысы Байжекова 1940 жылы сауынды сиырдан 733 литр, «Бірлестік колхозының сауыншысы Шақтыбаева бір сауынды сиырдан 834 литр сүт сауды.

Аудан малшылары жүн қырқу науқандарын да ойдағыдай өткізіп отырды. 1929 жылы эр қойдан 2,8 кг. жүн қырқылса, 1940 жылы әр қойдан 3 кг. жүн қырқылды. Жекелеген колхоздар, атап айтқанда «Ворошилов» колхозы әр қойдан 3,5 кг., «Бірлестік» колхозы әр қойдан 3,84 кг. жүн қыруға қол жеткізді [3]. Колхозшылар Қазтырбаева төл басын сақтап ғана қоймай, сүт сауу жоспарын екі есеге артық, ал «Жетіқоңыр» колхозының бақташысы Есенов соңғы екі жылда мал шығынына жол берген жоқ.. 1940 жылғы социалистік жарыс қорытындысы бойынша «Бірлестік» колхозы жарыс жеңімпазы болып, аудан бойынша үздік колхоз болып табылды. 1940 жылы аудан бойынша мал қыстату үшін қажетті азықпен толық қамтамасыз етіліп, шөп шабу жоспары 102 пайызға орындалса, оларды ферма басына жеткізу 104 пайызға орындалып, 25 пайыздық қосымша қор жасалды. 1940 жылы аудан бойынша жаңадан 16 сиыр қора, бір мал төлдететін қора, алты бұзау қора, 13 қой қора, жас төлдер үшін 3 қора, 2 атқора, 10 құс қорасы салынды. Ағаш материалдары болмағандықтан, стандартқа сай келетін ғимараттар салуға мүмкіндік болмады. Оның үстіне ауданда сауын фермалары көбейгенімен , сепаратор, сүт сауатын шелектер де жетіспей, тиісті орындарға тапсырыстар берілгенімен аяқсыз қалып, сауыншылар қарабайыр әдістерге жүгінуге тура келді [4].

Ұлы Отан соғысының басталуы, жау басып алған аудандардағы малдарды Германияға алып кетуі. Қазақстан колхозшыларына аса зор міндеттерді жүктеді. Ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің алдында өндірісті шикізатпен, майданды азақ-түлікпен қамтамасыз ету міндеті тұрды. 1941 жылы 4 шілдеде мемлекеттік қорғаныс комитетінің шешімімен әскеришаруашылық жоспары жасалынды.1941 жылғы 25-26 маусымда Қазақстан КП орталық комитетінің Ү пленумы республиканың халық шаруашылығына басшылық жасаудың негізгі бағыттарын белгілеп, колхоздар алдында тұрған міндеттерді айқындады [5]. 1941 жылдың июль айында аудан колхоздарында шөп шабу жоспары 56 пайыз, арам шөпті отау 37 пайыз, мемлекетке ет тапсыру жоспары 46 пайызға, жүн өткізу 44 пайызға, тері 11, жұмыртқа 23 пайызға ғана орындалды. Ауанның кейбір колхоздарында шөп шабу науқандарына мерзімінен кеш шығып, әрі жалған мәліметтер беріп, белгіленген тапсырмаларды уақытында орындай алмады. Мұндай шаруашылықтар партия ұйымы тарапынан қатаң жазаланды. 1941 жылы 16 июлде аудандық партия комитетінің бюросында «Байқоңыр» колхозының жұмысы талқыланып, колхоз төрағасы партиядан шығарылып, ал Білеуті ауылсоветінің төрағасына сөгіс жариялап, қысқа мерзімде шып шабу жұмыстарын аяқтап, егіс алқабындағы барлық арам шөптерден тазартуды жүктеп, ауданнан егін суаруға, арам шөптерді отауға көмек беру үшін мамандар жіберу жүктелсе, Сталин колхозында 145 қоғамдық мал басы талан- таражға түсіп, оның ішінде 102 қой мен ешкінің сойылғаны үшін, ауыл совет төрағасы партия қатарынан шығарылып, жұмыстан босату мәселесі қарастырылды

1941 жылы Семей облысының Үржар ауданының «Красные горные орлы» ауылшаруашылық артелінің колхозшылары , бүкіл Қазақстан колхозшыларына арнау хат жолдаған болатын. Арнау хат партия ұйымдарында, колхоз жиналыстарында талқыланып, соғыс жағдайына орай, жұмысты ұйымдастырудың тиісті шаралары қабылданды. 1941 жылы 29 шілдеде, Қазақстан КП орталық комитеті «Красные горные орлы» ауыл шаруашылық артелінің үндеуін мақұлдап, бүкіл колхоз-совхоздарда, кеңінен талқылауды тапсырды. 1941 жылы 2 августе Жезқазған аудандық партия комитеті Қазақстан КП орталық комитінің аталған

қаулыда көрсетілген колхоздардағы штаттағы төраға мен есепшіні ғана қалдырып, селподағы ер адам, әйел адаммен алмастырылып, фермадағы бақташылар, күзетшілер орнын үшінші топтағы мүгедектер басып, ферма меңгерушілеріне әйелдерді қою ұсынылып, ер адамдарды егіс және ауыл шаруашылығы жұмыстарына тарту көзделді. Ұсталар дала қостарында тікелей жөндеу жұмыстарын жүргізуге тиіс болды [6].

Колхоздар бригадалық әдіспен жұмыс істеді. Олардың арасында социалистік жарыстар ұйымдастырылды. Бригадалар тұрақты звеноларға бөлініп, олардың әрқайсысына маусым аяқталғанша тиісті участоктар бекітіліп берілді.Колхоздарда мамандар жетіспегендіктен ауданнан арнайы мамандар жіберіліп, олар бригадаларды ұйымдастыруға жетекшілік жасады. «Талап» колхозында ауданнан келген уәкілдің басшылығымен 21 адамнан тұратын шөп шабушылар бригадасы, шабылған шөпті сүт, мал фермаларына таситын 14 адамнан тұратын 6 шанақты арба, 12 өгізі, 2 жылқысы бар бригада, 11 адамнан тұратын 4 соқасы бар зяб жыртатын бригада, 28 адамнан тұратын астық, бақша жинайтын бригадалар ұйымдастырылды [7]. Аудандық партия коиттеті, аудандық совет атқару комитеті, қолхоз басқармасының жүргізген ұйымдастырушылық жұмыстарының нәтижесінде 1941 жылдың август айында аудан колхоздары ірі қара малды дамыту жоспарын 89,3 пайызға, бау-бақша жоспарын 109,9 пайызға, жылқы жоспарын 100 пайызға , түйе өсіру жоспарын102 пайызға орындады. Колхоздардағы фермаларға мал сатып алу жоспары бойынша 70 мүйізді ірі қара, 127 қой мен ешкі, 11 жылқы сатып алынды [8].

Аудан колхоздарын қысқа дайындау партия комитетінің ұдайы назарында болды. Жезқазған аудандық партия комитеті 1941 жылғы 20 сентябрдегі Қазақстан КП(б) Орталық комитеті және Қазақ ССР Халық Комиссарлар кеңесінің «О ходе подготовки скота к зимовке в колхозах и совхозах КазССР» атты қаулысы талқыланып, мал қораларын жөндеу, жоспарды орындау, жем азықтарын жеткізу, шағылыстыру жасауға бақылау орнату, қоғамдық және жекешелер қолындағы малдың басын аман сақтау, әрбір өлген, сойылған, талан-таражға түскен малдар туралы колхоз жиналыстарында талқыланып, себебін анықтап, кінәлі адамдарды жауапкершілікке тарту көзделді[9]. 1941-1942 жылғы мал қыстатуға «Қызыл әскер» колхозы ойдағыдай дайындалып, шөп шабу жоспары 302,8 тонна болса ол 452,19 тоннаға орындалып, мерзімінде қора бастарына жеткізіліп, 70 бас бұзау үшін екі қора, 1127 бас қой-ешкі үшін 9 қора, 724 бас сиыр үшін 18 қора, 1 жылқы қора, 1 тауық қора жөнделді. Аталған колхоздың алдындағы міндеттемелерін ойдағыдай орындағанын мемлекет төмендегі 2 таблицадан аңғаруға болады[10].

2-кесте

Өнім түрлері	жоспары	орындалысы
1. Ет	149 цент.	149 цент.
2.Сүт-май	7019 келі	7019 келі
3,Бринзі	3,8 тонна	5,9 тонна
4.Жұмыртқа	69	69
5. Жүн	675 келі	731 келі

Алайда, аудан колхоздарындағы шаруашылық көрсеткіштері біркелкі болған жоқ. Кейбір колхоздарда малға дұрыс күтім жасалмағандықтан мал шығындары жиі орын алды. 1941 жылы «Еңбекшіл» колхозында 23 жылқы, «Сталин» колхозында 20 жылқы, бір жұмыс өгізі, 12 ірі қара дұрыс күтілмегендіктен шығын болса, ал арық болғандықтан күш көліктері еңбекке жарамсыз болды.(0367) 1942 жылы «Сталин» атындағы колхоздың «Диірмен» қыстағында 208 бас қой-ешкіге шөп жетпей қалса, «Еңбекшіл» колхозында 1941 жылғы мал қыстату барысында жем-шөп қоры жетікілікті болғанына қарамастан, 53 жылқы қаралмағандықтан шығын болды [11].

Колхоздарда шөп шабу науқаны барысында жалған мәліметтер беру, қоғамдық малды талан-таражға салу, жаппай союға, мал өліміне жол беру орын алды. Сүт фермаларында сауын

сиырларды үш мезгіл сауу орнына, екі мезгіл сауудың салдарынан сүт мөлшері кеміп, сүттің майын айырмай сатқандықтан, май өткізу жоспары орындалмады. Кейбір ферма меңгерушілері қызмет бабын пайдаланып, сатылған сүт өнімдерінен түскен ақшаны өз бас пайдасына жаратты, колхозшылардың еңбеккүндерін дұрыс есептемеу сияқты келеңсіздіктерге жол берілді. Аудандық партия комитетінің бюросы өз тарапынан осындай кемшіліктерді жіберген колхоздардың басшыларын, жауапты адамдарды қатаң жазалап, партия қатарынан шығарып, ісін тергеу орындарына беріп, кінәлілерді колхоз құрылысына қарсы контрреволюциялық үгіт жүргізді деп айыптады[12].

1942 жылғы майданда қалыптасқан ауыр жағдайларға байланысты, мал шаруашылығын дамыту оңай болған жоқ. Ол маусымдық сипат алғандыктан жыл бойына бағып- қағуды қажет етті. Тәжірибелі шопандар майданға атганды. 1939 жылғы санақпен салыстырғанда, 1942 жылы Қазақстанда ауылшаруашылығы еңбекшілерінің саны 600 000 адамға азайды. Колхозшылар мен совхозшылар ез еркімен еңбек күнін таңғы 5 тен, кешкі 22.00 дейін узартуға мәжбүр болды. Әрбір шаруа 2-3 адамның жүмысын атқарды[13].

Казақстан КП(б) Орталық комитетінің 1942жылғы 21-22 Y1 Пленумы «Малды қыстатудың жәйі және 1941 жылғы мал шаруашылығын дамытудың жоспарының орындалысы туралы» қаулысына сәйкес мал қыстату, жазғы жайылымға шығу мәселелеріне баса назар аударылды. Жайылымдық жерлерді пайдалану колхоздарға экономикалық жағынан өте тиімді болды. Біріншіден, мал азығын дайындауға кететін шығын азайды,, екіншіден, адам күші босады, үшіншіден жайылымдарда малдың аурулары азайып,, қоңдылығы артты. Осының бәрі арзан мал өнімін дайындауға қол жеткізді. Жайылымда бағу қатаң табиғаттың кездойсоқтарына кепілдік бере алмаса да, соғыс жағдайында осылайша жұмыс істеуге тура келді. Жақсы таңдалып алынған қыстату мекендері аз шығын жұмсап мал басын аман сақтауға мүмкіндік берді. Қысқы жайылымда республиканың барлық мал түрлерінің 24 пайызы болды. Қысқы жайылымды пайдалану нәтижесінде 500 мың тонна шөпті үнемдеуге мүмкіндік берді.Малды далалық жайылымда бағу нәтижесінде мал басының кемуі үш есеге азайды [14]. Алайда кейбір колхоз басшылығы мал қыстату мекендерін дұрыс таңдай алмағандықтан мал шығындарына жол берді. «Сталин» атындағы колхозда 1941-1942 жылғы мал қыстатуда малға дұрыс күтім жасалмағандықтан 67 ірі-қара, 92 кой-ешкі, 27 жұмыс жылқысы, 14 бұзау, 18 қозы-лақ шығынға ұшырады.1941 жылдың декабрь айында «Бас курайлы» мал қыстағынан 1941 жылы туылған 45 ірі-қараны 200 шақырымдағы «Киік» қыстағына айдаса, 1942 жылдың апрель айындағы суық, боранды күндерде 30 сиырды жас төлдерімен «Анар» деген мекеннен жем-шөбі, қорасы жоқ «Лақпай » мекеніне нәтижесінде суықтан 14 бұзау өлді [15].

Сол сияқты 1942 жылдың мал қыстатуында «Байқоңыр» колхозының сиыр фермаларында да қиындықтар орын алды. Мал қораларының тар, қараңғы, лас болуы, арнайы мал қораның болмауы, мал төсемдерінің қолданылмауы,сауылған сүтті тазартатын қондырғылар, май шамдар мен керосиндер, арқан, бак, шелектер жетіспеді.. Сиырларды үш мезгіл сауу жөнінде тапсырмалар берілгенімен, қыс айында ерте қараңғы түсіп кететіндіктен, бүкіл фермада жалғыз ғана шам болғандықтан тапсырмаларды орындауға мүмкіндік болмады [16].

Қазақстан КП (б) орталық комитеті 1942 жылғы 25 мартта мал шаруашылығын онан әрі дамыту жөнінде қаулы қабылдап, нақты шаралар белгілеген болатын. Осы қаулының талаптарын орындау барысында Жезқазған ауданының колхоздары біршама табыстарға қол жеткізді. «Өрнек колхозы 345 қой-ешкінің аналығынан 446 қозы-лақ, 53 сиырдан 53 бұзау, алып аман сақтады. «Талап» колхозы206 қой-ешкінің аналығынан 242 қозы-лақ, 63 сиырдан 63 бұзау алып аман сақтаса, ауданда товарлы қой және тауарлы-сүт фермалары жабдықталып, мал шаруашылығының 57 маманы дайындалды. Алайда аудан колхоздарында малды дұрыс күтіпбаға алмаудың салдарынан мүйізді ірі қара малының 3,1%, қозы-лақтың 1,7 %, «Сталин» атындағы колхозда11 бұзау немесе 9,8%, «Қызыл әскер » колхозында 17 бұзау немесе 22%, шығынға ұшырады. Колхозшылардың, қызметкерлердің, жұмысшылардың малдарының есебін жүргізуде олқылықтар орын алғандықтан мал басын ысырап қылуға жол берілді. Колхоздардың фермаларына жұмысшылар, қызметкерлер, колхозшылардан қашарларды сатып алу үшін шарт

жасасу жоспары 4,5 пайызға немесе сатып алынуға тиісті 1000 бас малдың орнына, 46 ғана бас мал сатып алынды. Колхоз мүшелерінің жеке малдары көп болды. «Талап» колхозында 1358 бас мал болса, ал жекеменшік иелерінің қолында түйемен, биені есептемегенде 1827 бас мал болды. Осы колхоздағы Ерубаев Абдрахманның 100 ұсақ малы 2 биесі,2 түйесі, 3 ірі қарасы болды. Алайда колхоздардың жекенің малын сатып алуға қаражаттары жетіспеді.

Қалыптасқан жағдайларды түзету мақсатында 1942 жылы 18 майда аудандық партия комитетінің бюросы аудандық жер бөлімінің мал шаруашылығын дамыту жөніндегі мемлекеттік жоспардың орындалысы туралы есебін тыңдап, шартқа сәйкес,сатып алынуға тиісті қашарларды сатып алуды 1942 жылдың 15 июніне дейін аяқтау, жұмысшылардың, қызметкерлердің, колхозшылардың мал санын ай сайын есепке алып отыруды жергілікті билік органдарына, мал басын ысырап қылуға жол бермеуді бақылау аудандық советтің атқару комитетіне, жер бөлімі мен аудандық прокурорға жүктеді. «Сталин», « Байқоңыр» колхоздарыныңда мал шығынына жол берген және мал басын ысырап жасағандардың ісі тергеу органдарына беріліп, жауапкершілікке тартылды [17].

Ауданда 1942 жылғы шөп дайындау науқанына дайындық жұмыстары баяу жүргізілді. Шөп шабатын машиналарды жөндеудің жоспары 73,5 %, тырмаларды жөндеу 58,4% пайызға орындалып, әсіресе бұл жұмыстар ауданның «Байқоңыр», «Киров», «Пионер» атындағы колхоздарында төзгісіз жағдайда болды. 1942 жылы 18 майда аудандық партия комитетінің бюросында аудандық атқару комитетінің төрағасының орынбасарының аталған мәселе бойынша есебін тыңдай келе, аудандық партия комитетінің бюросы аудандық атқару комитеті мен жер бөліміне жөндеу жұмыстарын 25 майға дейін аяқтауды тапсырды[18].

Соғыстың бастапқы кезеңіндегі қалаыптасқан адам айтқысыз қиындықтарға қарамастан, партия және мемлекет органдарының, колхоз басшыларының жүргізген ұйымдастырушылық жұмыстары мен колхозшылардың жан қиярлық еңбегінің арқасында аудан шопандары мал шаруашылығын дамытуда ойдағыдай табыстарға қол жеткізіп, халықты азықтүлікпен қамтамасыз етуге өз үлестерін қосқандығын төмендегі 3,4 кестелерден[19] көруге болалы.

Колхоздарды ірілендіру барысындағы мал шаруашылығының өсімі.

3-кесте

Жылдары	Мүйізді ірі- қара	Жылқы	Қой-ешкі
1940 ж.	2950	181	7752
1941 ж.	2818	287	11433
1942 ж.01.01.	4738	480	18478
1942 ж. 01.12.	6323	644	20726

Аудандағы мал шаруашылығын дамытудың жылдық жоспарының орындалысы 4-кесте

Мүйізді ірі-қара	6300	102 %
Қой мен ешкі	20770	109 %
Жылқы	70	104 %
Туйе	84	113 %

Ұлы Отан соғысының қаһарлы жылдарында Жезқазған ауданының шопандары мен сауыншылары, пішеншілері адам айтқысыз қиыншылықтарға қарамастан, аш-жаланаш бола жүріп, отанға төнген қауіпті жете түсініп, мал басын аман сақтап, өз төлі есебінен мал басын көбейтіп, тиесілі мал азықтарын дайындап, мал өнімдерінің өсуіне қолда бар мүмкіндіктердің бәрін сарқа пайдалана отырып, жанкешті еңбектерінің арқасында қол жеткізіп, халықты ет-сүт өнімдерімен қамтамасыз етуде теңдесіз үлестерін қосып, Ұлы Жеңісті жақындатты.

Әдебиеттер

- 1. Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы, 1972, 1-том. 582-бет.
- 2. Жезқазған қалалық мемлекеттік мұрағаты. 143-қор, 1-тізбе 665-іс, 48-49 беттер.

- 3. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 664-іс,1- 11-беттер.
- 4. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 12-13- бет.
- 5. Балақаев. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Алма-Ата. 1971, 69-бет.
- 6. ЖҚММ.143-қор,1-тізбе, 661-іс,129,137, 148-150- беттер.
- 7. ЖҚММ 143-қор, 1-тізбе, 664-іс, 54- бет.
- 8. ЖҚММ 143-қор, 1-тізбе, 661-іс,125-бет.
- 9. ЖҚММ. 143-қор, 661-іс, 71- бет.
- 10. ЖҚММ. 143-қор,1-тізбе, 743-іс, 15-бет.
- 11. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 666-іс, 71, 72, 91беттер.
- 12. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 73-бет.
- 13. Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы: оқулық. Ред. басқарған.К.С.Қаражан.- Алматы: Қазақ унмвеситеті, 2005.-207 бет.
- 14. Т.Балақаев. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Алма-Ата. 1971, 69-бет.
- 15. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 744 іс, 126-127 беттер.
- 16. ЖҚММ. 143-қор,1-тізбе, 750- іс,1-2 беттер.
- 17. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 664-іс, 54-бет. 744 іс, 158-159 беттер.
- 18. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 744 -іс, 20-бет.
- 19. ЖҚММ. 143-қор,1-тізбе, 743-іс, 14-15 беттер.

УДК 930 (092)

ЖЕЗҚАЗҒАН АУДАНЫНЫҢ ДИҚАНДАРЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА (1941-1942 жж.)

Уржанов А.

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Жумабаева Ж.К.

№ 9 орта мектебі, Жезқазған қаласы

В статье на документальном материале раскрываются узловые аспекты историй Жезказганского района в период Великой Отечественной войны. Определяется вклад в победу земледелцев Жезказганского района.

Ұлы отан соғысы жылдарындағы майдан мен тылдың мызғымас тығыз бірлігінің арқасында кенес одағы ұлы жеңіске қол жеткізді. Соғыс жағдайында ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің еңбек жағдайлары мен міндеттері күрт өзгерді. Колхозшылар ел басына түскен сын сағаттарды жақсы түсініп, өздерінің барлық күш жігерін аямай, егінді баптап күтіп, бітік шығарып, оны еш шығынсыз жинап алу жолында жанкешті еңбек ете отырып, «еңбектің бәрін жеңбек» екендігін дәлелдеді. Әскерге кеткен қазақстандықтардың 2/3 бөлігі ауылдар мен селоларда тұратын еңбек адамдары болатын. Сондықтан олардың орнын негізінен әйел адамдар басты. Соғыс аяғына қарай көптеген колхоздарда әйелдер барлық жұмыс істейтін адамдардың 70 немесе тіпті 80 % құрады[1].

Мамандардың тапшылығынан шығудың жолын іздестірген Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен Қазақ ССР Халық комиссарлар кеңесі 1941жылы 7 шілдеде «Әйелдер есебінен механизатор кадрлар резервін дайындау туралы» қаулы қабылдап, тез арада қысқа курстар арқылы әйелдер мен қыздар арасынан ауыл шаруашылығына қажетті механизаторларды дайындауды жүктеді[2].

Соғыс жағдайында маман кадрларды дайындау уақыт күттірмейтін іс болғандықтан, жергілікті жерлерде қысқа курстар, семинарлар, үйірмелер ашылып ауыл шаруашылығына қажетті мамандарды қысқа мерзімде дайындау қолға алынды. Жезқазған ауданында ауыл шаруашылығы мамандары өте тапшы болғандықтан 1942 жылы мамандарды дайындау үшін ауданда арнайы семинарлар, қысқа курстар, үйірмелер ашылды.1942 жылы 15 сентябрде

ауданнан колхоздарға көмектесу үшін 3 бухгалтер мен есепші жіберілді. 1942 жылдың екінші жарты жылдығында ауыл шаруашылығына мамандар дайындау үшін арнайы жоспар жасалынып, аудан бойынша өндірістен қол үзіп 10 күн ішінде 23 шопан, 15 күн ішінде 30 сауыншы, 1 ай мерзімі көлемінде 13 ферма меңгерушілерін, 10 күн ішінде 10 жылқышы, 1 ай көлемінде 9 ветфельдшер, өндірістен қол үзбей 9 ферма меңгерушілерін дайындау көзделді.

Соғыс жылдарында колхоздардағы кадрлардың тапшылығына қарамастан, колхоз жұмысын ұйымдастыруда кадрлардың жіберген өрескел қателіктерін жазалау барысында олардың әлеуметтік шығу тегіне таптық тұрғыдан баға беріліп, кадрларды қуғын-сургінге ушырату жалғасын тауып жатты. 1942 жылы 19 науырызда өткен аудандык партия комитетінің бюросында колхоздардағы басшы кадрларды тексерудің барысы туралы мәселені қарастырып, «Бірлестік» колхозының басқарма төрағасын, ферма басқарушысын, есепшісін, «Жетіқоңыр» колхозының сүт-тауарлы фермасының меңгерушісін, «Аралтөбе» колхозының есепшісін, «Сталин» колхозының бригадирін, «Пионер» колхозының есепшісін, «Амангелді» колхозының бригадирлері мен есепшілерін бай-молданың балалары, кеңеске қарсы элементтер деген айып тағылып, қызметтерінен алынып, істері тергеу органдарына берілсе, ал аудандық партия комитетінің кадр жөніндегі секратары мен аудандық еңбекшілер депутаттары атқару комитетінің төрағасын кадрларды іріктеу мен орналастыруда саяси бейқамдыққа жол беріп, соның салдарынын колхоздарға бөтен-таптық, жау, кездейсок элементердің кіріп кетуіне жол берді деп айыптады[3].

Соғыс қарсаңында ауданның колхозшы дихандары егіс көлемін арттыра отырып мол өнім алуға қол жеткізді. Колхоздарда аянбай еңбек етіп, өздеріне тапсырылған жұмыстарды ойдағыдай орындаған еңбек озаттарының қатары көбейді. «Сталин» колхозының звено мүшесі Баймурзин С. 1938-1940 жылдары тарыдан гектарына 22 центнер, бидайдан гектарына 23 центнер өнім алды. «Алғабас» колхозының егін суарушысы әр гектарынан 23.7 центнер тары, «Еңбекшіл» колхозының егін суарушысы Ашбаева Б. 2,8 гектар аумақтан әр гектарына орташа есеппен 24,6 центнер тары алса, «Байқоңыр» колхозының мүшесі Баймағанбетов К. 1938-1940 жылдары өнім өндіру нормасын 150 пайызға орындады, «Пионер »колхозының мүшесі Байтлеуов М. суару жұмыстарының өндірістік тапсырмаларын 160 пайызға орындады. Егісті кутіп-баптауға мектеп окушылар да белсене атсалысты. Мектеп пионері Жауыров Ж. 1938 жылы құстардан дәнді дақылдарды қорғауға белсене қатысса, 1940 жылы 25 бас малды аман сақтауға қол жеткізіп, еңбекке ерте араласты. Колхоздардағы ауыл шаруашылығы техникаларын жөндейтін ұсталар да еңбектің үздік үлгісін көрсетті. «Алғабас » колхозының ұстасы Жәнібеков С. өнім өндіру нормасын 170 пайызға, «Қызыл әскер» колхозының ұстасы «Ынталы» колхозының ұстасы Есімов К. Махамбетов М 158 пайызға, орындады[4]. Колхоздардағы дала жұмыстары негізінен соқа, тырма, шөп шапқыш, ат, өгізге тиесілі жабдықтар, арба, тұқым сепкіштер, жұмыс күші ат, өгіз, түйелер күшімен атқарылса, егісті күтіп-баптау қол күшімен атқарылды. Колхоздың шаруашылық ұйымдастыру негізінен партия ұйымына, ауылдық советтің атқару комитетіне, колхоз басқармасына жүктелді. Соғыс қарсаңында колхоздарда еңбекке ақы төлеу колхозшылардың жалпы жиналысында талқыланып, әр колхозшының қоғамдық өндіріс жұмысына міндетті турде қатынасып, жылдың әр маусымында ең кемі қанша еңбеккүн табу керектігін және оған төлейтін ақы мөлшерін тек бір колхозшыға емес звено, бригада, тіпті бүкіл шаруашылық бойынша белгіленді. Сондықтан колхозшыларды, звенолар мен бригадаларды материалдық жағынан ынталандыру үшін 1940 жылдан заттай не ақшалай қосымша еңбекақы төлеу тәртібі қолданылды. Осы кезден колхозшыларға ай сайын аванс берілетін болды. Көптеген колхоздар еңбеккүнге кесімді ақы төледі[5]. Өкінішке қарай, колхозшылардың еңбегінің соншалықты ауыр болғанына қарамастан, оларға еңбеккүн төлеуде заңсыздықтарға жол берілді. Ауыл шаруашылығы артелі уставының 12 бабына сай келмейтін осындай келеңсіздіктер ауданның «Кызыл эскер», «Аралтөбе» колхоздарында орын алып, оған аудандық партия комитеті араласып, бюрода талкылап, кінәлілер заң алдында жауапқа тартылғанымен, колхозшылардың түсіндіру жұмыстарының мардымсыздығы, ұжымдық демократияның дамымауы, еңбеккүн төлеу тетіктерінің жетілдірілмеуі салдарынан «пысықай» басшылар мен есепшілердің сұғанақтығына толық тосқауыл қойылмады[6].

Ұлы жеңісті жақындатуға өз үлесін қосқан Жезқазған ауданының диқаншылары сұрапыл соғыс жағдайынан туындаған «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін !»-деген ұранды басшылыққа ала отырып, жан аямай еңбек етті. Жезқазған ауданы соғыс жылдарында әскери маңызды өнеркәсіпті аймақ болғандықтан, өнеркәсіп жұмысшыларын, жалпы аудан тұрғындарын ауыл шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз ету мәселесі күн тәртібіне өткір қойылды.

Көктемгі егіс жұмыстарына дайындық барысында қар тоқтату, егіс алқаптарына көң төгу, шығырларды жөндеу, жер жырту, тұқым себу, мерзімінде суару сияқты жұмыстар үлкен қиындықпен жүргізілді. Мамандардың тапшылығынан ауданнан көмекке жіберген уәкілдердің өздері де саланы жетік білмегендіктен агротехникалық талаптардың сақталмауы орын алды. Тұқым тазарту жұмыстары қолмен атқарылғандықтан көп жұмыс күшін талап етіп, кейбір колхоздар тұқым тазалау жұмысын уақытында орындай алмады. Оның үстіне аудандық жер бөлімі тарапынан колхозшылардың еңбеккүндерін дұрыс есептемеу, бригадалардың өнім өндіру нормаларын дер кезінде анықтамауы колхозшылардың еңбекке деген ынта-жігерлерін төмендетті. 1941 жылы аудан колхоздарында агротехникалық шараларды ұйымдастыру төмен деңгейде жүргізіліп, тұқым сапасын тексеру бойынша «Ворошилов», «Бала Жезді», «Өрнек» колхоздары артта қалса, ауыл шаруашылығы инвентарлары уақытында жөнделмей, тұқым себу нормалары сақталмай, тұқымдарды тазарту жұмыстары өз деңгейінде жүргізілмеді. Қалыптасып отырған қиыншылықтан шығудың жолын іздестірген аудандық партия комитетінің бюросы 1941 жылы 18 июлде ВКП(б) орталық Комитеті мен СССР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1939 жылғы «О порядке планирования посевов зерновых культур в колхозах» және 1940 жылғы «О планировании сортовых посевов , зерновых культур в колхозах» қаулыларына сәйкес, колхозшылар арасында түсіндіру жұмыстарын уақытында жүргізе алмай, колхоздарды тиісті сорттық тұқымдармен қамтамасз ете алмай отырған аудандық жер бөлімінің жұмысын қатаң сынға алып, жауапты адамдар жазаланып, орын алған кемшіліктерді жоюдың іс-шаралары қабылданып, соның нәтижесінде диқандардың қажырлы еңбегінің арқасында аудан колхоздары 1941 жылы көктемде 832 гектар жерге дәнді дақылдар, оның ішінде 174 гектар аумаққа тары себуге қол жеткізді.

1941 жылы 2 августе аудандық партия комитеті Қазақстан КП Орталық комитетінің «Красные орлы» колхозшыларының үндеуіне орай қабылдаған қаулысына сәйкес, колхоздарда штаттағы төраға мен есепші ғана қалдырылып, селподағы ер адам әйел адаммен алмастырылып, фермадағы бақташылар, күзетшілер орнын үшінші топтағы мүгедектер басса, ферма меңгерушілеріне әйелдерді қою ұсынылып, ер адамдарды егіс және ауыл шаруашылығы жұмыстарына тарту көзделді. Арам шөпті отауға әйелдер мен жасөспірімдер түгелдей тартылды. Күндіз шөп шабу және егін ору жұмыстары атқарылса, жер айдау, зяб жырту жұмыстарын ай жарығымен атқаруға тура келді. Ұсталар болса дала қостарында тікелей жөндеу жұмыстарын жүргізді. Алғашқы жеміс өнімдерін жинап, астық бастырудан бастап ауылшаруашылығы өнімдерін мемлекетке дер уақытында өткізу үшін, оны қатаң бақылау, колхоз мүлкін қорғау, өрттен сақтау, тасымалдау жұмыстары ұйымдастырылып, әр үш күн сайын ауылдық советтің төрағалары алған міндеттемелерінің орындалысы туралы аудандық партия комитетіне ақпарат беріп отырды[7].

Егінді шашпай-төкпей жинап алу мәселесі колхоздардың жалпы жиналысында жанжақты талқыланып, нақты іс-шаралар белгіленді. Мәселен, 1941 жылы 7 тамызда «Пионер » колхозының жалпы жиналысында соғыс жағдайына байланысты күнделікті колхозшылардың тапсырмаларын қайта қарап, оны 25 пайыздан 50 пайызға дейін көтеру, әйелдер мен қарттар, ересек балалардың бірін қалдырмай, соның ішінді 40 оқушыны жұмысқа тарту жөнінде шешім қабылдады(8).

1941 жылы күзде «Красные орлы» колхозының үндеуін басшылыққа алған «Талап», «Қызыл әскер» колхоздары таңның атысы, күннің батысына дейін жұмыс істеуге шешім қабылдап, 16-60 жас аралығындағы колхозшыларды жұмылдыра отырып, картоптарды қазып, капуста жинады[9].

Сұрапыл соғыс балаларды балалықпен ерте қоштастырса, жастарды ойын-күлкіден айырды.1941 жылы аудандық партия комитетінің бюросы «Қызыл кенші» газетінде

жарияланған «Жазғы кеш» атты өлеңді талқылап, оны саяси зиянды деп бағалап, соғыс жағдайында жастарды отан қорғауға шақыру орнына, махаббат құруға шақырады деп айыптап, газет редакторына сөгіс жариялады[10].

Күші басым жаумен майданда кескілескен ұрыстар жүріп жатқан шақта, тыл еңбеккерлері де екінші еңбек майданында жанкештілікпен еңбек етті. 1941 жылы «Амангелді» колхозы 3 гектар жерге қияр егіп, одан 43 центнер, 0,5 гектар жерге помидор егіп, одан 10 центнер, 2 гектарға қауын егіп, одан 75 центнер, 1,5 гектарға қарбыз егіп, 90 центнер өнім алды. Алайда колхозбен шартқа отырып тасып алуға тиісті «Продснаб» мекемесі тиесілі машинаны бір жетіге дейін уақытында бөлмегендіктен 78 центнер өнім ашық аспан астында жатып қалды. Еңбекті ұйымдастырудағы орын алған осындай жүйесіздіктер диқаншылардың ала жаздай төккен маңдай терлерін рәсуа етті. Жинап алынған картоп өнімдерін сақтау үшін колхоздарда ұзындығы 16 метр, ені 6 метр, биіктігі 2,2 метр болатын қойма жасалынды[11]. Сол сияқты аудандағы «Қызыл әскер», «Талап» колхоздарының 1941 жылдың күзінде өздерінің бау-бақша бойынша қабылдаған жоспарларын ойдағыдай орындағанын төмендегі 1-кестеден аңғаруға болады[12].

1 -кесте

p/c	овощтар	жоспары	орындалғаны
1.	Капуста	2849	2849
2.	Жуа	666	666
3.	Қияр	518	518
4.	Сәбіз	1256	1256
5.	Помидор	1036	1036
6.	картоп	7091	7091

1941 жылы республика колхозшыларының ерен еңбектерінің арқасында мемлекетке 1940 жылмен салыстырғанда 30493 тонна картопты, 6472 тонна жеміс-жидекті артық өткізді[13].

1941 жылдың желтоқсан айында Жезқазған аудандық партия комитетінің Y11 пленумының қаулысына сәйкес, «Қызыл әскер» колхозы 1942 жылғы егіске дайындық үшін жұмыс көліктерінен 4 түйе, 36 өгіз, 10 атты семірту үшін күтімге алынды. Қар тоқтату үшін жұмыссыз отырған колхозшыларды ұйымдастырып, 25 гектарға «аққала» соғылып, 100 шарбақ тоқылып, тұрғызылып, 40 тонна көң төгілді. Аталған колхоз мемлекет алдындағы міндеттемелерін артығымен орындай отырып, соның ішінде бау-бақша жоспарын 112 пайызға орындалды[14].

1942 жылы 15 январда өткен аудандық партия комитетінң бюросында «Егіске дайындықтың барысы туралы мәселе қаралып, егіске дайындықтың кемшіліктері атап көрсетіліп, ақпан айына дейін далалық бригадалар мен звеноларды құра отырып, оларға тиесілі уічастоктарды бөліп, тұқыммен, қүш көліктермен, құрал саймандармен қамтамасыз етіп, қар тоқтатуту жұмыстарын аяқтау, көң тасуға жегілетін аттарды семіртуге байлап, 15 ақпанға дейін тыңайтқыштарды тасып аяқтауды, жер өңдейтін құрал жабдықтардың жөндеу жұмыстарын 20 ақпанға дейін аяқтау, тұқымдарды тазалау, қамтамасыз етуді 1ақпанға дейін аяқтау, сол сияқты Жамбыл облысы Мерке ауданына қарасты «Большевик» колхозының үндеуінің аудан колхоздарында орындалуын қадағалауды ауылдық советтің төрағаларына тапсыра отырып, ауыл советтің сессияларында колхоз төрағаларының, ферма меңгерушілері мен бригадирлердің есептерін тыңдап отыру жүктелді[15]. Бюро шешімдерін орындау барысында аудан колхоздары ұйымдастырушылық шараларды іске асырды.1942 жылы «Сталин» атындағы колхозда егіске қар тоқтату үшін 3 звено құрылып, әрқайсысында 5 адамнан жұмыс істеді. Көктемгі егіске 185 ат, 69 өгіз көлік бағып күтіліп, 24 соқа, 8 тырма, жөнделіп, қамыттар дайындалды[16].

Аудандық партия комитеті ауыл шаруашылығы жұмыстарының барысын қатаң, үнемі бақылауда ұстап отырды. 1942 жылы 31 январда аудандық партия комитетінің бюросы ВКП(б) Орталық комитеті мен КССРО халық Комиссарлар кеңесінің 1942 жылғы 20 қаңтардағы қаулысына сәйкес, аудан колхоздарындағы көктемгі егістік науқанды ойдағыдай өткізу үшін

аудандық жер бөлімінің мамандарын аудан колхоздарына жауапты етіп бекітіп, тұқымдарды, улыхимикаттарды дайындау жұмыстарын орындаудың мерзімдерін айқындады. Аудандағы көктемгі егістік науқанға жұмыс күштерінің жетіспеуі, ауылшаруашылығы кадрларын дайындауда жүйелі жұмыстың болмауы, колхоздағы жұмыстарды дұрыс ұйымдастыра алмағандықтан қар тоқтатудың жоспары 96,4 %, көң төгу жоспары 58,7%, сұлы себу жоспары 80%, картоп 17% ғана орындалды. Жер учаскелерін бекітіп беру, егіншілер бригадаларын құру жұмыстары баяу жүргізіліп, ауыл шаруашылығының әбзелдері мен мүліктеріне жөндеу жұмыстарының белгіленген жоспарлары, әсіресе «Қызыл әскер», «Байқоңыр», «Сталин» атындағы колхоздарында орындалмай, сол сияқты парниктер үшін 295 шұңқыр қазылуға тиісті болса, 173 шұңқыр ғана қазылды. 1942 жылдың 31 науырызында аудандық партия комитетінің бюросы көктемгі егіс науқанына дайындықтың барысын талқылап, еңбекшілер депутаттары аудандық советінің төрағасының есебін тыңдап, жұмыстағы орын алған кемшіліктер атап көрсетіліп, осы жұмыстарды ұйымдастыруға тікелей жауапты аудандық жер бөлімінің бастығын орнынан алу жөніндегі мәселені қойып, 1 сәуірге дейін кемшіліктерді жою атқару комитетінің төрағасына міндеттеліп, орындамаған жағдайда оған да орнынан алу жөнінде мәселенің қойылатындығы ескертілді. Ал, артта қалып отырған «Қызыл әскер», «Сталин», «Байқоңыр» колхоздарының төрағаларына ауылшаруашылығы инвентарлары мен эбзелдерді жөндеу жұмыстарын, бригадалардың жұмыс участоктарн бекітіп беруді 1 апрелге дейін аяқтауды тапсырып, орындалмаған жағдайда қатаң партиялық шара қолданылатыны ескертілді. Парниктік шаруашылықтың шұңқырлары мен оған тиесілі рамаларды дайындауды 10 апрелге дейін аяқтау «Пионер», «Қызыл әскер», «Бала жезді», «Киров» атындағы колхоздардың төрағаларына жүктелсе, барлық колхоздардағы шығырларды 20 апрелге дейін жөндеуді аяқтау тапсырылып, екі ауысымда жұмыс істеп, егіс науқанын 5-6 күнде бітіруді жүктей отырып, аудандық совет пен аудандық жер бөлімінің жетекшілеріне ерекше жауапкершілік жуктелетіндігі қадап ескертілді[17].

Қазақстан колхозшылары 1942 жылдың егініне қауырт дайындалды. Өйткені, 1942 жылы фашистер Сталинградқа келіп тірелгенде, жаудың қолында 107 мың колхоз, 3000 МТС, жылқының 40 %, мүйізді ірі қараның 38 %, қой мен ешкінің 28 %, шошқаның 59 % қалған болатын(18). Майданда қалыптасқан ауыр жағдай тыл еңбеккерлерінің алдына ауыр міндеттерді жүктеді. Қазақстан КП Орталық комитеті мен Халық комиссарлар кеңесі 1942 жылы 9 наурызда «Республиканың колхоз және совхоздарында 1942 жылғы көктемгі егісті мерзімінде аяқтаудың шаралары»(19) туралы қаулы қабылдап, ауыл шаруашылығы еңбеккерлеріне көктемдегі тұқым себуді қысқа мерзімде аяқтау, күш-көліктерді дұрыс пайдалану жүктелді. 1942 жылы ауыл шаруашылығы саласында жұмысшы күші мүлде азайып, 1939 жылмен салыстырғанда 500 мындай адамға кеміді. Колхоз өндірісінде әйелдер еңбегінің улесі 1942 жылғы 48 пайыздан 1942 жылы 75 пайызға дейін жетті[20].Жағдайдың соншалықты ауыр болуына байланысты билік қатаң шараларға баруға мәжбүр болды. ВКП (б) Орталық Комитеті мен СССР Халық комиссарлар кеңесі 1942 жылы 13 сәуірде «О повышении для колхозников обязательного минимума трудо дней» атты қаулы қабылдап, оған сәйкес еңбеккүннің міндетті шегі екі есеге көбейді. Қаулыда 12-16 жастағы балалар мен жасөспірімдер еңбегін пайдалану көзделді[21].

1942 жылы 27 апрелде Жезқазған аудандық партия комитетінің бюросы аталған қаулыны орындаудың шаралары туралы шешім қабылдап, колхоз төрағалары, ауыл совет төрағалары, бригадирлер мен ферма басшыларына аталған қаулыны басшылыққа алып, талқылап, оның орындалуын қадағалау, ал сот, прокуратура органдарына міндетті еңбек күннің минимумын еш себепсіз орындамағандарды аталған қаулының 5-6 баптарын қатаң қолдануды жүктеді[22]. СССР Жоғарғы советі 1942 жылы 15 сәуірде «О ответственности за уклонение от мобилизации работы» атты указ қабылдап, соған сәйкес ауыл шаруашылығы жұмыстарына жұмылдырудан бас тартқан немесе өз бетімен жұмыстан кетіп қалғандар қылмыстық іске тартылып халық сотынының үкімі шығарылып, тұрған жерінде алты ай күштеу жұмысына тартылуы көзделді [23].

1942 жылдың көктемгі егісіне дайындық күрделі жағдайда жүрді. Аудандық тұтынушылар қоғамы ерте отырғызылатын дәнді дақылдардың тұқымын уақытында жеткізіп

бере алмаса, кейбір колхоздар тұқым сатып алатын қарыздарды дер кезінде ала алмай тұқым себу жоспарларын орындай алмаса, енді бірі жалған ақпараттар берумен әуестеніп, көзбояушылыққа жол берді.Оның үстіне шығырларды жөндеу үшін тиесілі ағаш, темірлер жетіспеді.Қалыптасқан жағдайлар партия тарапынан қатаң бақылауға алынып, колхоздардағы бригадалардың, звенолардың жұмыстырын ұйымдастыруға қатаң талаптар қойылып, егісті суарудың талаптарын қатаң сақтап, арам шөптерді дер кезінде отап отыру жауапты органдарға жүктелді[24]. Колхоздардың жоспарлары бекітіліп берілді. Жетіқоңыр колхозы 186 гектарға тұқым себуді жоспарлап, 13 соқаны дайындап, екі маусыммен жұмыс істеуді қолға алды. Көктемгі егіс жұмысына дайындық жұмыстарының барысы партия тарапынан қатаң бақылауға алынды. Мәселен, ауданның партия ақтивінң жиналысында «Сталин», «Пионер», «Қызыл эскер» колхоздарындағы көктемгі егіске дайындық жұмыстары баяу жүргендіктен колхоз төрағалары қатаң сынға алынса, аудандық тұтынушылар кооперациясының колхоздарды тиісті уақытында қамтамасыз ете алмай, колхоздардағы селолык кооперацияларының көп жағдайда жабық болып, колхозшылардың қарапайым күнделікті тұтынатын тұз, сіреңкелерге қолдары жетпей отырғандығы атап көрсетіліп нақты шаралар белгіленді[25].

Партия, совет ұйымдары мен колхоз жетекшілерінің жалпы халықты, жасөспірімдер мен оқушыларды жұмысқа жұмылдыра отырып жүргізілген жанқиярлық жұмыстың нәтижесінде агротехникалық жұмыстар ойдағыдай жүргізіліп, өткен жыл-дармен салыстырғанды егін түсімінің өсуіне қол жеткізілді. Көктемгі егіске тұқым себу 5-6 жұмыс күнінде аяқталса, ал жиын-терін облыс бекіткен мерзімнен бір ай бұ-рын аяқталды. Әсіресе «Аманкелді», «Бірлестік», «Байқоңыр» колхоздары тарыдан 30 центнер, бидайдан 18-19 центнерден өнім алып, рекордтық көрсеткішке қол жеткізді.

Сұрапыл соғыстың алғашқы жылдарында кездескен адам айтқысыз қиыншылықтарға қарамастан, Жезқазған ауданы диқаншыларының жанкешті еңбегінің арқасында егіс көлімінің ұлғайып, одан алған түсімнің өскендігін, бақша дақылдары мен бақша егудің игерілгендігін төмендегі таблицадан аңғаруға болады[26].

Астық түсімі және егіс көлемінің өсуі

ACIDIK	YOUND MAIN	ic cite ko.	емінің өсуі						
Жылд	Бидай			Сұлы			Арпа		
ap									
	Гектар	Гек.	Жалпы	Гектар	Гек.	Жалпы	Гектар	Гек.	Жалпы
	ы	алынғ	өнім(цен	ы	алынғ	өнім(цен	ы	алынғ	өнім(цен
		ан	т)		ан	т)		ан	т)
		өнім			өнім			өнім	
		(цент)			(цент)			(цент)	
1940	293	4,6	1447,8	100	3,1	80,4	130	1,3	200
ж.									
1941	320	7,2	2240,6	80		103,1	100	4,8	801
ж.									
1942	813.6	4,3	2494,6	40		110,4		3,1	
ж.									

Аудан бойынша егіс көлемі және түсімнің өсуі

Дақылдар	Пайызға шаққа	Пайызға шаққандағы егіс көлемі			қандағы түсім
	1940	1941	1942	1940	1941
Дэнді	100	110	170	4,3	7,0
дақылдыр					
Овощ-бақша	100	112		26,0	21,0

Бақша дақылдары мен бақшаның түсімі және егіс көлемінің өсуі

	Картоп			Бақша ,	дақылдар)ы	Бақша		
Нақты егіліп,	1940	1941	1942	1940	1941	1942	1940	1941	1942
жиналғаны									
Егілгені (га)	38,8	130	108	79,5	100	139,3	20	57	64,3
Жиналғаны(га)	38,8	126	80	61,6	96	102,3	18	49,1	60,3
Орташа түсім	18,9	20,1	13,0	1406	17,0	20,6	21,1	30,1	60,0
Бар.жиналғаны	706,2	2638	1145,3	904	1642	2616	384,2	1479	3901

Жезқазаған ауданының диқаншылары Ұлы Отан соғысының алғашқы жылдарында ел басына түскен алапат жылдардың азабын мойымай көтеріп, майдан мен тылдың мызғымас бірлігін жанкешті істерімен көрсете отырып, өнеркәсіп жұмысшыларын қажетті азық-түлікпен қамтамасыз етуде ерен ерліктің өнегесін көрсетіп, жеңісті жақындатуға өз үлестерін қосты.

Әдебиеттер

- 1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.- Алматы: «Атамұра», 2010, 501 б.
- 2. Т.Балақаев., Қ.Алдажұманов, Колхозное крестянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Алма Ата: «Казахстан», 1971. 81 бет.
- 3. Жезқазған қалалық мемлекеттік мұрағаты143 –қор, 1-тізбе, 744 іс, 50,51,263,264,272 беттер.)
- 4. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 665-іс, 48-49 беттер.
- 5. Қазақ совет энциклопедиясы. 4-том. Алматы, 1974,142-бет.
- 6. ЖҚММ.143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 310 бет.
- 7. ЖҚММ.143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 72, 74, 129, 145, 254, 255-беттер.
- 8. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 664-іс, 79 бет.
- 9. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 666-іс, 170-бет.
- 10. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 112- бет.
- 11. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 664-іс, 79-бет.
- 12. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 666-іс, 179-бет.
- 13. Т.Балақаев., Қ.Алдажұманов, Колхозное крестянство Казахстана В годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Алма Ата: «Казахстан», 1971. 78 бет.
- 14. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 665-іс,74-бет.
- 15. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 744 іс,289-289,294 беттер.
- 16. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 666-іс, 71-72 беттер.
- 17. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 744 іс, 205-206, 281 бет.
- 18. Т.Балақаев., Қ.Алдажұманов, Колхозное крестянство Казахстана В годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Алма Ата: «Казахстан», 1971. 180- бет.
- 19. ЖҚММ. 27-қор, 1-тізбе, 78-іс, 193 -бет.
- 20. А.Нүсіпбеков. Қазақстанның Ұлы Отан соғысының жеңісіне қосқан үлесі. Қазақстан коммунисі. 1991. №9. 16-17 беттер.
- 21. Юрк В., Алланиязов Т. Жезказган в Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.-Алматы: ОО «OST –XX1 век»,22-23, 205-беттер.
- 22. ЖҚММ. 143-қор, 1-тізбе, 744 -іс, 173 -бет.
- 23. Т.Балақаев., Қ.Алдажұманов, Колхозное крестянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны.1941-1945 гг. Алма Ата: «Казахстан», 1971. 180 -бет.
- 24. ЖҚММ.143-қор, 1-тізбе, 661-іс, 235-236 беттер.
- 25. ЖҚММ.143-қор, 1-тізбе, 745- іс, 9 бет, 746-іс, 4-бет.
- 26. ЖКММ.143-кор.1-тізбе, 743-іс, 14.15-бет.

ЮМОР КАК КОПИНГ - СТРАТЕГИЯ В СЛОЖНЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ЖИЗНИ

Федченко Н.М., Семенюк А. И. Жезказганский университет им. О.А. Байконурова

Өмірлік жағдаяттардағы әзіл мәселесіне копинг стратегия ретінде қарау көрсетілген.

The article reveals problem of humor as a coping – strategy in life situations

В наше время резко увеличивается число стрессовых ситуаций, и соответственно, повышается стремление преодоления возникающих трудностей, а значит, растут требования к адаптивности и стрессоустойчивости людей. В связи с этим, у каждого индивида, столкнувшегося со сложной жизненной ситуацией, появляется потребность в активизации личностных ресурсов, в освоении новых способов совладания с неблагоприятными жизненными обстоятельствами.

Многие врачи и философы, начиная с Аристотеля, считали смех и веселье очень полезными для психики и здоровья, но очень немногие исследователи относились к юмору как к научной проблеме, в связи с кажущейся несерьезностью предмета исследования.

Психологический подход к проблеме юмора и смеха отличается поиском основ, механизмов и функций юмора, выявлением его форм, видов, стилей, условий, при которых он может быть полезен или вреден. Как пишет Род Мартин в своей книге «Психология юмора», пытаясь объяснить феномен юмора, ученые создавали свои теории, чтобы выявить необходимые и достаточные условия возникновения юмора и смеха, определить механизмы этих феноменов, выяснить, почему юмор настолько приятен для людей [1].

Большое влияние на психологические исследования юмора оказали воззрения Т.Гоббса, положившие начало теориям смеха и юмора как ощущения превосходства, и подход философа Г.Спенсера [2], различавшего комический и сардонический виды смеха, исходя из критерия отношения к ситуации, и видя основу смеха в физиологии человека (смех - способ избавиться от излишней нервной энергии). Эту идею позже развил 3. Фрейд, показав, что со смехом связаны 3 типа явлений - остроумие (шутки), юмор, комизм [3].

Природу карнавального смеха изучал русский философ М.М.Бахтин: он обнаружил, что в карнавальном всенародном веселье человек раскрепощается, освобождается от внутренних барьеров и цензур, от страха перед внешними запретами и регуляторами жизни [4].

В зарубежной психологии можно выделить целый ряд теоретических подходов к проблеме юмора. «Архитектор психологии личности» Гордон Оллпорт считает, что самым поразительным коррелятом самопонимания является чувство юмора. В своей книге «Становление личности» он замечает, что, поскольку мыслям о себе мы посвящаем много времени, то было бы неплохо, если бы эти наши мысли соответствовали действительности. Г.Оллпорт считает, что понимание себя и юмор идут рука об руку, т.к. оба они связаны с самореализацией, которая является одновременно их общей основой. «Человек с наиболее полным чувством пропорции между собственными качествами и лелеемыми ценностями способен воспринимать их несоответствие и абсурдность в определенных условиях» - говорит Г.Оллпорт [4]. Это перекликается с мыслью, выраженной в статье Д.А.Леонтьева «Юмор дело нешуточное» о том, что юмор позволяет подняться над собой и увидеть горизонт своего развития [5].

Отвечая на вопрос, же такое чувство юмора, Г. Оллпорт приводит в качестве ответа слова романиста Мередита о том, что это есть способность смеяться над вещами, которые любишь (включая, конечно, себя самого и все, что к тебе относится), и, тем не менее, любить их. Умение смеяться над собой - это черта зрелой личности, убежден Г. Оллпорт, отмечая, что

настоящий юморист видит за каким-то серьезным предметом (собой, например) контраст между видимостью и сущностью.

Абрахам Маслоу, наблюдая самоактуализировавшихся личностей, отметил у них своебразное чувство юмора: им не нравятся жестокие шутки (когда смешат, причиняя комулибо вред) и шутки, построенные на превосходстве одного человека над другим, а также непристойные шутки. Им больше нравится т.н. философский юмор, который наводит на размышление и вызывает скорее улыбку, чем громкий смех, выполняя обучающую функцию, подобно пословицам и сказкам. Подтрунивание, розыгрыши, остроумные реплики, каламбуры гораздо менее характерны для них [6].

Чувство юмора И.С. Домбровская и Д. А. Леонтьев определяют как высшую психическую функцию развитого сознания и самосознания человека, отношение к себе и к окружающему, суть которого заключается в своеобразном отрицании, инверсии или расшатывании тех или иных атрибутов того, что выступает как объект Юмора. Объектом Юмора могут выступать реально существующие, вымышленные люди или их обобщенные типы, предметы, действия, ситуации, высказывания, ценности и мировоззренческие принципы. Высшей формой юмора является Юмор, обращенный субъектом на самого себя. Юмор - культурно-исторический феномен, его формы проявления, качественные особенности и место в социальной жизни обусловлены преимущественно социокультурными факторами.

Род Мартин считает, что юмор - это универсальная человеческая активность, имеющая эволюционное происхождение и поэтому дающая владеющим им адаптивные преимущества; с психологической точки зрения это положительная эмоция радости, которую в социальных контекстах обычно вызывает когнитивная оценка воспринимае-мого шутливого, несерьезного несоответствия или несовместимости, которая на пове-денческом уровне выражается соответствующей мимикой и смехом, Психологические функции юмора включают социальный контекст, где юмор используется как способ коммуникации и влияния, используемых для укрепления групповой идентичности и регуляции выполнения социальных норм, для принуждения членов группы к желаемым действиям и высмеивания членов с ненормативным поведением; но будучи социальной игрой, юмор может быть и средством смягчения конфликтов и напряженности между людьми, и средством снятия напряжения, управления эмоциями и борьбы со стрессом. По мнению целого ряда исследователей, юмор играет важную роль в процессе совладания индивида с возникшими сложными обстоятельствами: он способен поднимать настроение и регулировать эмоции, что помогает легче относиться к трудностям и лишениям; предупреждать или быстрее разрешать конфликты; находить неожиданные выходы из сложившейся ситуации и т.д. Это и делает юмор очень эффективной копинг-стратегией, особенно актуальной в условиях нынешнего мирового финансового кризиса, что и обусловило выбор темы нашей статьи.

Копинг, копинговые стратегии (<u>англ. coping, coping strategy</u>) — это то, что делает <u>человек</u>, чтобы справиться (<u>англ. to cope with</u>) со <u>стрессом</u>. Понятие объединяет <u>когнитивные</u>, <u>эмоциональные</u> и <u>поведенческие</u> стратегии, которые используются, чтобы справиться с запросами обыденной жизни.

Юмор выполняет множество социальных, эмоциональных и когнитивных функций в жизни людей. Остроумная шутка в напряженной ситуации может резко изменить настроение и поведение партнеров по общению, снижая возможность ссоры или риск эмоционального срыва. Юмор может помочь адаптироваться в новом обществе, найти общий язык с партнёрами по работе и не менее маловажно, поможет вам повысить свой же авторитет в коллективе.

С помощью использования юмора люди могут легче и приятнее добиваться решения своих социальных проблем, например, делая карьеру или добиваясь успеха в обществе, т.к. чувство юмора - высоко ценимая в социуме способность (черта личности, социальная компетентность).

Юмор - социальное по происхождению, многоплановое и многоуровневое явле-ние, выполняющее многие функции в процессе человеческой жизнедеятельности. Основными функциями юмора большинство исследователей считают следующие:

- повышение настроения и создание атмосферы радости;

- снижение стресса и разрядка обстановки в напряженной или кризисной ситуации;
- облегчение совладания с трудностями и сложными обстоятельствами (в том числе, с болезнями, потерями, психологическими травмами);
- снятие сверхзначимости уже произошедших событий для адекватного их осмысления;
- освобождение от страхов, внутренних барьеров и внешних запретов;
- регулирование эмоций в ситуации напряженного общения;
- налаживание межличностных отношений и укрепление сплоченности группы;
- средство регуляции групповых норм и группового давления на тех, кто отклоняется от групповых ожиданий.

Наиболее простыми формами человеческого юмора были шутки, розыгрыши и смешные истории, касающиеся каких-либо комичных несоответствий, несовпадений, несуразностей. С историко-культурной точки зрения, эти формы юмора зачастую были неотъемлемыми атрибутами народной смеховой карнавальной культуры - празднеств и гуляний. Оттуда же, хоть и позже, берут свое начало сатира, ирония и сарказм, позволяющие в безопасной форме высмеивать недостатки правящего класса, вышестоящих по званию, старших по возрасту, подвергать критике отжившие обычаи и традиции и т.д. Самой высшей формой юмора является умение смеяться над собой и своими проблемами, поднимаясь над обстоятельствами и не теряя при этом самоуважения.

Зрелый, сложившийся человек, с юмористическим взглядом на трудности, способен встать «над ситуацией и над собой», шутить над своими ошибками и промахами, уважая себя. Очень точно пишет о юморе, как о высшей форме зрелости личности, Д.А. Леонтьев: «Подлинное чувство юмора, которое характеризует личностную зрелость и по данным исследований коррелирует с уровнем интеллекта, возникает тогда, когда человек в состоянии посмеяться над самим собой, над собственным несовершенством. Это поднимает его над самим собой, позволяет увидеть перспективу собственного развития, возможность быть иным. И взгляд на мир такого человека способен трансформировать все - как рентгеновский луч. Ему не нужны клоунские трюки, чтобы улыбнуться - он способен силой своего сознания мысленно трансформировать что угодно, обнажить глупость и сомнительность того, что казалось столь важным, пафосным и незыблемым, показать, что за словами нет ничего, кроме слов, показать, что все не совсем таково, каким кажется, и уж во всяком случае, может быть иным. Это не очень смешно - иногда грустно, иногда страшно, потому что мы не любим вглядываться в жизнь подробно, предпочитая комфортные мифы».

Во всем мире чувство юмора высоко ценится - и как установка, и как личностная черта, и как способность, и как социальная компетентность. Удачные готовые шутки и спонтанный юмор сейчас приветствуются не только в ситуации дружеского общения, но и на рабочем месте - и в бизнесе, и в политике - для снижения стресса, регулирования эмоций и налаживания межличностных отношений, и при чрезвычайных обстоятельствах (как копинг-стратегия), и в образовании, и в медицине, и в психотерапии, и в разных областях культуры, и в Интернете.

Чувство юмора, учитывая мнение нескольких изыскателей, играет существенную роль в ходе сталкивания индивидуума с образовавшимися трудоемкими жизненными обстоятельствами: оно способно подымать настрой и регулировать впечатления, собственно помогает проще относиться к трудностям и лишениям в жизни. Именно это делает его в настоящее непростое время слишком успешной копинг – стратегией.

В настоящее время значительно расширился диапазон вариативности и распространения юмора. Помимо юмористических разделов в газетах и журналах, веселых книг и рисунков, сейчас развилась целая индустрия производства смеха, которую поддерживают все средства массовой информации: по радио часто идут различные юмористические передачи для детей и взрослых; в кино и по телевидению показывают смешные мультфильмы и комедии, транслируются выступления комиков, пародистов и юмористов, которых становится все больше; существуют специальные юмористические программы для детей и взрослых и т.д. В наши дни разнообразный и повсеместный юмор стал важной составляющей жизни современного общества.

Интересно, что в России возникло уникальное всенародное юмористическое движение

КВН - клубы веселых и находчивых, в которых сконцентрировались люди со зрелым чувством юмора, независимо от реального возраста, способные шутить и над актуальной ситуацией, и над другими (над зарвавшимися чиновниками, бюрократами и политиками), и над собой.

Итак, можно констатировать, что во всем мире чувство юмора высоко ценится - и как установка, и как личностная черта, и как способность, и как социальная компетентность. Однако, несмотря на такую широкую распространенность, не всегда качество юмора остается высоким, и часто агрессивный юмор применяется там, где полезнее было бы использовать самоутверждающий и зрелый виды юмора.

Основное количество стрессов и проблем человек получает в процессе общения с другими людьми, поэтому межличностное взаимодействие можно назвать зоной повышенной опасности для психического, а иногда и физического здоровья. Стрессы порождают негативные эмоции, психологические травмы, депрессию, суицид и т.д. Понятно, что «Жить в обществе и быть свободным от общества невозможно», К.Маркс прав. И поэтому многие учёные придерживаются одного мнения, в любой сложной ситуации может помочь юмор.

Что же касается людей, которые действительно имеют чувство юмора. Какова их жизнь? Чтобы это выяснить, мы провели тестирование в пяти студенческих группах гуманитарно-педагогического института Жезказганского университета им. О. А. Байконурова. В исследовании принимали участие 36 человек. Задача, которая стояла перед нами - выяснение того, кому же всё-таки легче живётся, людям, которые повсеместно пользуются юмором, или же которые не обладают чувством юмора и видят везде серьёзность действий. Данный тест состоял из следующих вопросов:

- 1. Любите ли вы смеяться?
- 2. Умеете ли вы с юмором выходить из неприятных ситуаций?
- 3. Согласны ли вы с мнением, что брак самая смешная вещь в мире?
- 4. Смеетесь ли вы наедине с самим собой, когда читаете или смотрите по телевизору чтонибудь забавное?
- 5. Если вы заметили, что вас обманывают, можете ли вы не показать вида?
- 6. Рассказывают ли ваши родные, друзья веселые истории?
- 7. Если находитесь в компании, хотите ли выглядеть самым остроумным, быть в центре внимания?
- 8. Когда вы в плохом настроении, не раздражает ли вас смех окружающих?
- 9. Из всех жанров вы предпочитаете комедию?
- 10. Считаете ли вы себя человеком с чувством юмора?

Результаты нас удивили. Из 36 протестированных нами студентов, 27 обладают чувством юмора и очень часто им пользуются. Они в состоянии посмеяться над самим собой, видят перспективу собственного развития, Эти студенты хорошо усваивают учебный материал, характеризуются высокой успеваемостью, не теряют присутствия духа в трудных жизненных ситуациях, обладают стрессо устойчивостью, всегда целеустремленны и полны энергии, с ними очень приятно общаться. Они вызывают только положительные эмоции. Многие из них отмечают, что при принятии на работу, им очень помогли шутки, которые сближали, и помогали найти общий язык в любой ситуации. Студенты, которые не обладают чувством юмора, в основном пассивны. Они быстро теряют энергию. Успеваемость и качество учебы у них низкое, плохо усваивают материал. В трудные моменты жизни быстро опускают руки, впадают в депрессию и апатию, не стремятся к саморазвитию.

Таким образом, огромное влияние смеха и веселья на человеческое поведение известно давно. Возникновение юмора имеет социальные корни, поскольку установлено, что люди гораздо чаще смеются и шутят в процессе взаимодействия, чем в одиночестве, причем даже наедине они, как правило, вспоминают ситуации, в которой юмор имел место.

Изучая целебный потенциал юмора для человека, психологи пришли к заключению, что юмор - великая сила. Юмор, безусловно, очень полезен для индивидов при столкновении с трудностями и возникающими проблемами: он помогает снять стресс, разрядить напряженную обстановку; по-новому взглянуть на имеющиеся проблемы, найти выход из безнадежных ситуаций.

Юмор может стать мощнейшей копинг-стратегией не только при совладании с бытовыми, межличностными и внутриличностными трудностями, он может помочь выжить в экстремальных и с виду безнадежных ситуациях.

Литература

- 1. Мартин Р., Психология юмора/ Пер. с англ. Под ред. Л.В.Куликова. Спб.: Питер, 2009. 480 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
- 2. Домбровская И.С., Леонтьев Д.А. Юмор // Человек: философско-энциклопедический словарь/под ред. И.Т.Фролова. М.: Наука, 2000, с.454-459
- 3. Фрейд 3. Остроумие и его отношение к бессознательному. / Пер с нем. Р. Додельцева. Спб.: Азбука-классика, 2007. 288 с.
- Оллпорт Γ. Становление личности. М.. Смысл, 2002, 462 с.
- 5. Леонтьев Д.А. Юмор дело нешуточное. М., 2012, 206с.
- 6. Маслоу А. Мотивация и личность. Спб., Питер, 2003, 350 с.

Мазмұны Содержание

Техникалық ғылымдар Технические науки <i>Абеуов Е.А., Ашимов Д.Е.</i> Повторная отработка запасов месторождения Жаман – Айбат	
рудника «Жомарт-1»	3
Абеуов Е.А, Ашимов Д.Е. Кеніштердің ашу тәсілдерін зерттеу	5
Абитаева Р.Ш., Манабаева А. Качество электрической энергии	8
Аоитаева Р.111., Манаоаева А. Качество электрической энергии	0
Денисюк С.Н. Мониторинг учебных достижений учащихся в процессе изучения вариативных курсов в условиях кредитной технологии	12
Капсалямов Б.А., Шевко В.М., Шынбергенова К.Т. Распределение мощности в ванне	
руднотермической печи	16
Кудашева А.Ф., Майгельдинов А.У. Особенности преподования инженерной графики на	25
современном этапе	25
	30
окружающую среду	30
макашев Б.К., маигельоинов А.У., Аимоетова Г.Б., Саргулжина А.А. Ооеспечение оезопаснои эксплутации подземного транспорта самоходного оборудования	36
эксплутации подземного транспорта самоходного оборудования	30
с получением фракции наноразмеров.	40
Сарсембаев Д.Ж., Саргулжина А.А., Сарсенбаева Н.С. Современные системы регулируемых электроприводов	44
Уалиева И.С. Исследование балансовой надежности в Алматинском энергоузле	48
<i>Штыхлин Т.А.</i> Возможности использования здоровьесберегающих образовательных технологий	
на уроке технологии	52
Аккушукова К.Б., Ахмалтдинова К.Б. Внеучебная воспитательная работа как средство формирования нацианального самосознания личности старшеклассника	59
Амирсеилова А.Т., Ауезова Х.Т. Обучение нетрадиционному рисованию детей	
дошкольного возраста	63
Баймаганбетова Л.С. Оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуда сын тұрғысынан ойлау	
әдістерінің тиімділігі	67
Василенко Д.С. Психолого – педагогические условия усвоения иностранного языка взрослыми	72
Жанғабылова З.К., Абикенова А.Н. Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына педагогикалық - психологиялық тұрғыдан бейімделуі	77
Жанғабылова З.К., Абикенова А.Н. Колледж және жоғары оқу орындары студенттерінің оқуға	
бейімделуінің психологиялық жағдайлары	82
Жанғабылова З.К., Майгельдинов А.У. Жоғары оқу орнына студенттердің бейімделуінің	
өзекті мәселелері	85
Кикбаева Н.И:,Жанғабылова З.К. Мектепке дейінгі балалардың психологиялық таным	
үрдісінің дамуы	90
Kульсеитова $J.K.$, E алапанова $F.M.$, C ыздық $E.C.$ Auto play builder бағдарламасын сабақ өткізу	
барысында қолдану	94
M ащанова Γ . X ., M ұхтар Φ . Бастауыш сыныптарда ағылшын тілін оқытуда ойын түрлерін қолдану	99
M ащанова Γ . X ., T окирова Π . Заманауи сабақ әдістемесінің орта буын сыныптарда шет тілін	
үйретуде қолданылуы	10
Муханова М.К. Жаңа үлгіде сабақ өткізу ерекшеліктері	10
Φ едченко $H.M.$, Π атрашкова $E.A.$ Использование новых педагогических технологий, как успешное	
средство развития речи младших школьников	11
Рахметкалиева А.Р., Баржаксинова Е. Формирование лингвокультурологической компентенции	11
учащихся через ролевые игры.	11
Рахметкалиева А.Р., Муканова А. Развитие критического мышления в обучении	11
английскому языку	11

Рахметкалиева А.Р.Қайсарова Қ. Шет ел тілін оқыту үрдісінде (фонетика, лексика,грамматика) ойын технологиясын өткізу мен ұйымдастырудың маңызы мен ерекшеліктері	
$Capcembaeba\ Y.C.\ Шетел\ тілдерін\ үйрету\ барысында тексерудің тестік формасын қолдану$	
элементтерін пайдалану Сембина И.Д. Адамгершілік тәрбиесі – жеке тұлғаны жан-жақты қалыптастыруы	
Семоина И.Д. Адамгершінк тәроисст – жеке тұлғаны жан-жақты қалыптастыруыТаттық талыптастыруыТатты Таттибаева Д.С. Бастауыш сыныптарда дамыта оқыту технологиясын қолдану тиімділігі	
Хадесова Б.А. Кредитная технология обучения как процесс развития способностей школьников к успешной профессиональной самоориентации	
X ван Γ . M . Роль активных форм обучения в развитии творческих способностей	
младших школьников	
Филология ғылымдары Филологические науки	
Жактаева А., Мащанова Ж. Conceptual space of English "entertaining" mass media	
Мащанова Г.Х., Карабалаева Р.Ж. of teaching English language at primary school	
Касенова Р., Барекенова М. История американского английского. Американский английский:	
особенности возникновения и потребления	
Kace нoв a P., Kupunnoв Д. Роль современных образовательных программ в изучении	
английского языка за рубежом	
Касенова Р., Мынбай А. Brief review in modern publicistic style	
Касенова Р., Оразбекова А. Scandinavian invasion. Norman conquest. It's influence on the development of the English language	
Kасым $E.C$ әменова $C.$ Жаңа сөз қолданыстарын жасаудың амал-тәсілдері	
<i>Қасым Б.</i> Түбірлес сөздерді жасаудың амал-тәсілдері	
M а u µанова Γ ., A хмедиева M . Шет тілі сабағының ерекшелігі және оған қойылатын негізгі талаптар	
Сарсембаева Ү., Нурпейсова Г. Ағылшын тілінде оқушылардың ауызша сөйлеудағдысын дамыту жолдары	
Шактаева A. Die Rolle spielerischer Arbeitsformen im Deutsch als Fremdsprachenunterricht	
2 to 10 to 10 to 10 spice is the constraint in Deutser als 1 temasphere man in the constraint in the c	•
Экономика ғылымдары	
Экономические науки	
Абдрахманова И.Б. Бюджетное планирование в системе управления предприятием	
Анарбекова М. Өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің экономикалық параметрлерін жақсарту	
Анароекова М. Кәсіпорынның бәсекелік ұстанымын бағалау	
Батырбекова Г.К. Анализ финансовой устойчивости предприятия	
Батырбекова Г.К Финансово-экономический анализ предприятия	•
Биримжанов К.С., Кошербаева Д.С. Аймақтардың элеуметтік – экономикалық дамуын реттеуді қалыптастыру	
калыптастыру	
мировой финансовой системы	
Биримжанов К.С. Опыт создания инновационной системы Израиля и использование ее	•
в старанах снг	
Есмаганбетова А.З. Экономические цели, задачи и анализ достигнутых результатов	
предприятия	
E смаган δ етова $A.3$. Теоретические основы эффективности производства на предприятии	
Жүнісбекова Қ.Қ., Үкібаева Г. Қ. Кәсіпорындағы өндірістік жабдықтарды тиімді	
қолдануын бағалау	
Mамышев $A.Т., Нуртазинова A.C. Шағын және орта бизнестің әлеуметтік – экономикалық және$	
құқықтық аспектілері	
O марова Γ . Θ . Маркетинг концепциясының мәні мен маңыздылығы	

Tөлеуқызы E . Қазақстан Республикасының жеке меншікті құқықтық реттеу	258
Жаратылыстану ғылымдары	
Естественные науки	
Алибаева С.И., Бурибаева С.У. Модуль таңбасы бар теңдеулердің кейбір дербес жағдайларын	
шешу тәсілдері	261
Аринов Е., Абданбекова К.Т. Ұзындығы шектелген екі шеті бекітілген көлденең сырықта жылу	
өрісі әсерінен туындайтын кернеу мен сығушы күшті анықтау	265
Бектасова Г.С., Саханова А.О. Ретсіздік пен реттіліктің байланысы	270
Глазырин С. А., Ержанов К.Ш. Утилизация топочных газов котельных установок	
Жақсылықова К.Ж. Математика пәнін оқытуда жалпы мектеп пен бастауыш мектеп	
арасындағы сабақтастық негіздері	277
Жәлелов Ө.Ж., Алибаева С.И. Симплекс элементтері жол қатынасында. Жансейтова Ж.К., Джомартов Т.А., Шыныбекова Л.С.,Жансейтова Б.К. Космостық сәулелерді	280
тіркеу - детекторлары	
Жаппаров К.Т., Камбарова Ш.А. Типы преобразований, используемых в физике	290
Куанбекова Ж. Ж. Биология пэні сабағында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту	293
Кудайкулов А.А., Айдарбеков С.У. Шекті ұзындықтағы жоғары беті шектелген бүйір бетіндегі	
жылу ағыны, жылу алмасуы және созушы күш әсерінен тік сырықтың ұзаруы	297
Кудайкулов А.А., Барменбекова А.Т. Ұзындығы шектелген және жоғарғы жағы бекітілген тік	304
сыртықтың жылу ағыны мен жылу алмасу әсерінен ұзаруы	
Оспанов А.Н., Байменова Г.Р., Кульшикова С.Т., Козыбаев Т.А Новые конструкции в	310
строительстве применяемые в вентиляционных системах	
У тарова A. V. Биоақпарат және синергетика технологиясының математика сабағындағы тиімділігі	313
Қоғамдық ғылымдар: тарих, социология, заң	
Общественные науки: история, социология, юриспруденция	
Жайсанбаев Н.А. Жерасты қазбаларында нақты өлшеп алынған деректерді есептеу	317
Калганбаев Н., Кумарбеков А. Современное состояние развития сферы внутреннего туризма	
в Казахстане	321
Кряжева Т. В. Кайнозойские алмазоносные россыпи	324
K ульмаган δ ет Γ . Механизмы эффективного использования материальных ресурсов	327
Кусаинова А.Е., Кусаинова Р.Е. Роль детских общественных объединений в решении социальных	
проблем современного Казахстанского общества	329
M ергенов $\partial .T$. Бала суреттерінің ерекшеліктері	332
Мурзакиева А. Оценка уровня инновационного потенциала и анализ уровня инновационной	335
активности регионов Республики Казахстан.	
	220
Мурзакиева А. Теоретические аспекты индустриально-инновационного развития	338
Омаров Ш.О., Кундакова Л.Р. Теоретические основы управления социальной сферой регионов	341
Саугабекова Т. Сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің маңыздылығы	345
Жалелов У.Ж., Седышев И.В. Социальные основы формирования физической активности	
студенческой молодежи в аспекте их качества жизни	350
Соловьева Т. С. Социальная мобильность: опыт измерения и возможности управления 1	357
Толеукызы Б. Договор купли – продажи	362
<i>Уржанов А.</i> Жезқазған ауданы шопандарының Ұлы Отан соғысының жеңісіне қосқан үлесі	2/5
(1941-1942 жж.)	365
Уржанов А.,Жумабаева Ж.К. Жезқазған ауданының диқандары Ұлы Отан соғысы жылдарында	371
(1941-1942 жж.). Федирико Н.М. Семенкок 4. И. Юмор как колинг - стратегия в сложных обстоятельствах жизни	378

Ө. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің X A Б A P III Ы С Ы

Ғылыми журнал

1' 2015

ВЕСТНИК

Жезказганского университета имени О. А. Байконурова Научный журнал

Қазақстан Республикасының Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қуәлігі № 4767 -Ж, 2 наурыз 2004 жыл

Свидетельство о постановке на учет средства массовой информации № 4767 -Ж, выданное 2 марта 2004 года Министерством информации Республики Казахстан

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі "Ө. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті" акционерлік қоғамына оқу-әдістемелік құралдар және қосымша оқу әдебиеттерін басып шығару жөніндегі қызметпен айналысуға берілген мемлекеттік лицензия нөмірі № 0000048. Берілген күні 2004 жылғы 31 наурыз

Государственная лицензия на занятие деятельностью по изданию учебно -методических пособий и дополнительной литературы № 0000048, выданная 31 марта 2004 года Министерством образования и науки Республики Казахстан

Басылуға рұқсат етілді 18.05.2015 ж. Пішімі 70х100~1/14 Тапсырыс № 2219. Шартты баспа табақ 27,5. Таралым 300. Жезқазған университетінің редакциялық-баспа бөлімі. Жезқазған қаласы, Алашахан даңғылы, 1^6 .